
С. С. Пальчевський

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих педагогічних навчальних закладів*

Київ

КОНДОР

2005

УДК 37.013.42 (075.8)

ББК 74.200 я 73

П 146

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів
(лист № 14/18.2 – 2713 від 20.12.2004 року)*

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України *В.І.Бондар*;
доктор педагогічних наук, професор *Б.С. Мітюров*.

Пальчевський С. С.

П 146 Соціальна педагогіка: Навчальний посібник – К.: Кондор, 2005. – 560с.

У посібнику розглядаються загальнотеоретичні та практичні питання соціально-педагогічної роботи з людьми різновікових груп та категорій. Використовується найновіший вітчизняний і зарубіжний соціально-педагогічний досвід.

Посібник розрахований не лише на професорсько-викладацький склад та студентів вищих навчальних закладів, спеціалістів-практиків та працівників народної освіти, а й на керівників трудових колективів, посадовців осіб – усіх, хто певним чином у силу своїх професійних та громадських обов'язків працює з людьми.

ISBN 966-351-020-X

УДК 37.013.42 (075.8)

ББК 74.200 я 73

ISBN 966-351-020-X

© С. С. Пальчевський, 2005

© «Кондор», 2005

Зміст

Розділ 1. Теорія соціальної педагогіки	5
1.1. Соціальна педагогіка: її предмет, функції та прикладні завдання	5
1.2. Філософські основи сучасної соціально-педагогічної діяльності	14
1.3. Психолого-педагогічні основи соціалізації людської особистості з метою гармонізації власно особистісних та загальносупільних інтересів	39
1.4. Сугестологічна майстерність соціального педагога	58
1.5. Екопсихологічна система особистості. Вплив мікрочинників соціалізації на її формування	80
1.6. Формування екопсихологічної системи особистості в умовах впливу мезочинників соціалізації	106
1.7. Роль основних джерел макрочинників соціалізації у формуванні екопсихологічної системи особистості	126
1.8. Вплив мегачинників соціалізації на формування людської особистості	151
1.9. Проблеми сучасної віктимології	173
1.10. Із історії вітчизняної масової практики виховання	193
1.11. З історії масової практики соціалізації народів світу	218
1.12. Соціальна робота і соціально-педагогічна діяльність у зарубіжних країнах	246
Розділ 2. Методики, технології, стратегії і тактики соціально-педагогічної роботи з людьми різних вікових груп та категорій	270
2.1. Стратегії соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі основних психологічних теорій особистості	271
2.2. Стратегії, методики і тактики соціально-педагогічної роботи з клієнтами у кризові періоди їх життя	296
2.3. Робота соціального педагога з молодим подружжям та дітьми раннього дитячого і дошкільного віку	329
2.4. Робота соціального педагога в загальноосвітніх навчальних закладах	352
2.5. Особливості соціально-педагогічної роботи з підлітками, схильними до правопорушень, та з дітьми шкільного віку із неблагополучних сімей у мікрорайонах, навчальних закладах інтернатного типу, притулках і дитячих будинках	376
2.6. Робота соціального педагога з молодими інвалідами, хворими та обдарованими учнями	404

2.7. Соціально-педагогічні заходи, спрямовані на надання допомоги ВІЛ-інфікованим, наркозалежним і залежним від психотропних речовин клієнтам та втягнутим у ранню проституцію	426
2.8. Соціально-педагогічна підтримка в'язнів у пенітенціарних установах та після виходу з них	454
2.9. Соціалізація молодих фахівців у процесі підготовки їх до трудової діяльності	476
2.10. Соціально-педагогічні аспекти в діяльності керівників трудових колективів	494
2.11. Соціально-педагогічна робота з пенсіонерами та з бездоглядними дорослими людьми	516
2.12. Автосугестопедичні основи формування особистості соціального педагога як фахівця	534

Розділ 1

Теорія соціальної педагогіки

1.1. Соціальна педагогіка: її предмет, функції та прикладні завдання

Коли людина протягує руку, щоб допомогти іншій людині, вона торкається обличчя Божества.

Уолт Уїтмен

Соціальна педагогіка, її структура. Процес соціалізації.

Функції та прикладні завдання соціальної педагогіки.

Система соціалізації на шляху до інформаційного суспільства.

Термін «соціальна педагогіка» запропонований німецьким педагогом А.Дістервегом понад 100 років тому. Однак дотепер він не має однозначного трактування. Слово «соціальний» (від лат. socialis – суспільний) вказує на залучення особистості до певної групи людей з метою організації спільної життєдіяльності, фізичного та духовного розвитку. В історії українського народу прикладом форм такого залучення можуть бути відомі земляцтва та братства.

Соціальна педагогіка трактується як одна з галузей загальної педагогіки, що займається проблемами педагогічного впливу суспільства на процес виховання (В.М.Галузевський). Вітчизняні вчені В.М. Галузинський та М.Б.Євтух у своєму посібнику з педагогіки охоплюють лише ті аспекти соціальної педагогіки, що стосуються вчителів загальноосвітніх шкіл. Тому в їхньому розумінні це поняття означає «... окрему галузь теорії виховання, яка охоплює виховну діяльність позашкільних установ: роботу школи і педагогів з батьками за місцем проживання дітей і підлітків у мікрорайонах шкіл; працю в інспекціях РВВС з неповноліт-

німи; культурно-освітню педагогічну діяльність у клубах і бібліотеках, їхніх дитячих секторах і, нарешті, особливості навчально-виховного процесу в інтернатних установах, дитячих будинках, групах продовженого дня» (В.М. Галузинський, М.Б. Євтух Педагогіка: теорія та історія. — К., 1995. — С.129).

Інші дослідники розглядають соціальну педагогіку як «теорію і практику навчання і виховання окремих особистостей чи груп людей, інколи об'єднаних соціальними негараздами, що вимагає допомоги в реабілітації або лікуванні» (Ю.В. Василькова, Т.А. Василькова). Прийнято також визначати цю галузь педагогіки як таку, що «розглядає соціальне виховання всіх вікових груп і соціальних категорій людей в організаціях, спеціально для цього створених» (А.В.Мудрик).

Соціальна педагогіка вступає в міждисциплінарні контакти із філософією сучасної освіти та виховання, соціологією освіти та виховання, сугестологією, етикою, соціальною психологією і такими її складовими, як: психологія економічного життя, психологія політичного життя, психологія права, релігії, інформації та освіти, психологія побуту, психологія управління. Зважаючи на це, на думку В.Д. Семенова, «соціальна педагогіка або педагогіка середовища є науковою дисципліною, яка інтегрує наукові досягнення суміжних наук і реалізує їх у практиці суспільного виховання» (Семенов В.Д. Взаимодействие школы и социальной среды. — М., 1986. — С.16).

Залежно від характеру процесів соціалізації та їх локалізації складовими соціальної педагогіки є дошкільна педагогіка, педагогіка школи, педагогіка професійної освіти, виховання в закритих закладах, дитячих і юнацьких організаціях, педагогіка клубної роботи, педагогіка середовища, військова педагогіка, виробнича педагогіка, педагогіка тимчасових об'єднань, педагогіка соціальної роботи (А.В.Мудрик).

Таким чином, соціальна педагогіка в сучасних дослідженнях визнається розділом педагогіки зі своїми особливими методами соціальної, виховної та освітньої діяльності, спрямованими на самовиховання, самовдосконалення, самоорганізацію та самоствердження особистості (Ю.В.Василькова, Т.А.Василькова).

Певна неоднозначність у трактуванні поняття «соціальна педагогіка» пояснюється кількома причинами. У радянський період до 80-х років минулого століття у вітчизняній педагогічній науці це поняття не вживалося, оскільки соціальна педагогіка вважалася «одним із напрямів буржуазної педагогіки» (Педагогическая энциклопедия. — М., 1968). З другого боку, проблеми соціалізації тривалий час розроблялися

в рамках так званої диспозиційної концепції регуляції соціальної поведінки залежно від ступеня включення в суспільні відносини. Тому увага вітчизняних психологів і педагогів тривалий час спрямовувалася на виховання в інституціонізованих освітніх системах. Поза увагою залишалися виховні процеси, які тривали поза офіційними структурами.

Соціально-економічні зміни в країні останніх років, розвиток процесів глобалізації вимушують подивитися на завдання соціалізації, а відтак, і на сам предмет соціальної педагогіки з позицій сьогодення. Для цього необхідно детальніше розглянути термін *«соціалізація»*.

У психологічній літературі під цим поняттям розуміють процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду у процесі спілкування та діяльності (А.В.Петровський, М.П.Ярошевський). Визнається, що соціалізація індивідуума відбувається як в умовах *стихийного* впливу на особистість різних обставин життя, так і в умовах *цілеспрямованого* виховання.

У різних наукових школах поняття соціалізації отримало різну інтерпретацію. Так, у необіхевіоризмі його трактують як соціальне навчання; у школі символічного виховання інтеракціонізму — як результат соціальної взаємодії, у «гуманістичній психології» — як самоактуалізацію Я-концепції. Подібні підходи не суперечать один одному. Акцентуючи увагу на певному боці феномена, вони лише підтверджують його багатоаспектність.

У сучасній соціальній педагогіці соціалізацію розглядають, з одного боку, як процес інтеграції, під час якого індивід із певними біологічними задатками набуває якостей, необхідних йому для життєдіяльності в суспільстві, а з іншого, як процес формування, розвитку і становлення особистості під впливом навчання, виховання та засвоєння елементів культури, норм, цінностей і соціальних ролей, які є сутнісними для цього суспільства та певних соціальних спільностей (В.М.Галузевський). У її основі вбачають «набуття людською істотою психологічного статусу суспільного індивіда, введення його в активне суспільне життя й засвоєння ним основної **системи духовних цінностей**» (Молодь і дозвілля / О.В.Безпалько, А.Й.Капська, В.Т.Куєвда, К.В.Щербакова. — К., 1994. — С.4.).

Процес соціалізації поділяють на два взаємопов'язаних етапи — *адаптацію та інтерналізацію*. Перший із них передбачає пристосування людини до навколишнього суспільного середовища, другий — засвоєння та привласнення людиною знань, норм певного суспільства, що стають складовими елементами самосвідомості її особистості.

Основні сфери соціалізації індивіда — *спілкування, діяльність, самосвідомість*.

У сфері *спілкування* відбувається засвоєння елементів культури, норм, цінностей, соціальних ролей, які є сутнісними для певних соціальних спільностей на певному історичному етапі. У сфері *діяльності* опановуються різноманітні види праці, відбувається орієнтація в них, розуміння їхньої суті та сенсу. У сфері *самосвідомості* формується образ власного «Я», визначаються власні соціальна належність, соціальна роль, система соціальної орієнтації.

Процес соціалізації супроводжує людину все життя — від народження до смерті. Умовно його можна поділити на низку вікових етапів: дошкільний, шкільний, вибору сфери діяльності, реалізації вибору сфери діяльності, післятрудоий.

У ході соціалізації мають місце *цілеспрямовано організовані форми соціалізації та стихійні*.

Окремі дослідники пропонують розглядати соціальну педагогіку «в плані соціальної філософії, яка стверджує, що людина, середовище і виховання, розвиток людини від народження до смерті знаходиться під впливом зовнішніх і тільки зовнішніх обставин» (Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. — М., 2000. — С. 14). Погодитися з цим важко. Вітчизняний дослідник проблем розвитку і самореалізації особистості академік О.В.Киричук, наприклад, поряд із зовнішніми умовами розвитку і самореалізації особистості виділяє і внутрішні. На його думку, такою внутрішньою, інтегративною умовою виступає духовно-катарсизна активність особистості. Дух у цьому випадку трактується як «іманентна здатність людини до вільного діяння, вчинку, специфічна людська риса, що репрезентується її ціннісно-смысловую свідомістю, на відміну від понятійно-логічної; катарсис (у загальному вигляді) — інстинкт самоочищення, спрямований на відокремлення індивіда (особистості) від середовища і необмежене підвищення його над цим середовищем» (Киричук О.В. Развитие и самореализация личности в условиях освітнього закладу // Рідна школа. — 2002 р. — №5. — С.29).

Прояви духовно-катарсисної активності вчений визначає за результатами дослідження на креативно-творчому рівні саморегуляції дозвілєво-ігрової, фізично-оздоровчої, художньо-образної, предметно-перетворювальної, навчально-пізнавальної, соціально-комунікативної, громадсько-корисної, національно-громадянської активності.

Зважаючи на це, ми схильні вважати *соціальну педагогіку наукою, яка розглядає можливості надання допомоги у становленні розвитку та самореалізації особистості на основі синергетичного поєднання як зовнішніх так і внутрішніх умов, цілеспрямовано організованих форм соціального впливу та*

стихійних. Особлива увага при цьому звертається на пошук ефективних шляхів подолання тих перешкод, які заважають повноцінному процесу соціалізації як кожної окремої людини, так і певних груп людей, нерідко об'єднаних спільною бідною, горем, життєвими прорахунками.

Отже, **предметом** соціальної педагогіки є дослідження всієї суми чинників, як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, цілеспрямовано організованих та стихійних, які впливають на процес соціалізації як окремої людини, так і груп людей упродовж усього їхнього життя. Важливим тут є визначення шляхів, засобів та методів виховання, які б зробили процес соціалізації найефективнішим.

Функції соціальної педагогіки

В узагальненому вигляді їх можна сформулювати так:

- дослідницька,
- проектна,
- доброчинна,
- кореагуючо-координаційна,
- пропагандистська,
- виховна,
- соціально-правова,
- соціально-реабілітаційна.

Дослідницька передбачає вивчення та узагальнення як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду вирішення проблем соціалізації. Дослідження можливостей застосування його в конкретний час у конкретних умовах.

Проектна зводиться, з одного боку, до проектування ефективних моделей соціалізації з відповідною системою стратегій, тактик, методик та технологій соціальної роботи, а, з іншого, до вироблення у соціальних педагогів умінь прогнозування розвитку процесів соціалізації.

Доброчинна полягає в організації надання духовної та матеріальної підтримки як окремим особам, так і певним групам населення, які потрапили в біду, або які з інших причин гостро потребують цього.

Кореагуючо-координаційна забезпечує вироблення вмінь визначення, врахування та цілеспрямовання різноманітних соціальних впливів у процесі соціалізації як окремої особистості, так і цілих груп людей.

Пропагандистська передбачає пропаганду не лише актуального досвіду соціалізації, а й соціальної політики держави, завдань соціалізації, які перебувають у центрі уваги світового співтовариства.

Виховна означає діяльність соціальних педагогів та соціальних працівників з метою вироблення в об'єктах соціалізації внутрішньої готовності до нормалізації процесу власної соціалізації.

Соціально-правова – створення органами влади правової бази процесів соціалізації різновікових та різносутнісних груп населення країни, вивчення, пропаганда та використання цих основ.

Соціально-реабілітаційна зводиться до виховної та освітньої роботи з дітьми та підлітками-інвалідами. Така робота, як правило, лягає на плечі соціального педагога.

Прикладні завдання соціальної педагогіки

1. Виховувати у свідомості конкретного клієнта або групи людей розуміння унікальності власної особистості, її внутрішньої інтенційної основи, яка за умови свого позитивного розвитку здатна приносити щастя і здоров'я не лише самій людині, а й благотворно впливати на ауру сім'ї, родини, виробничого колективу, в якому ця людина працює, всього суспільства.

2. Допомогти клієнту самовизначитися із сенсом власного життя на основі найближчих, середніх і далеких перспективних його ліній.

3. Шляхом залучення до загальнолюдських цінностей виховувати у клієнта потребу гармонійного узгодження з ними власних перспективних ліній.

4. Гасити внутрішньоособистісні, міжгрупові та внутрішньосупільні конфлікти шляхом пошуку єдиної субстанціональної основи для різних поглядів на розв'язання назрілих проблем, а також шляхом організації внутрішньоособистісних та міжособистісних діалогів з метою досягнення згоди із самим собою або окремими опонентами чи їх групами.

5. Розвивати у людей, які потребують соціальної допомоги чи реабілітації, бажання самостійного подолання кризових станів, знаходження шляхів виходу з них. З цією метою засобами психотерапевтичного впливу знімати з жертв несприятливих умов соціалізації негативні сугестивні комплекси, натомість формуючи нові, позитивні, які б забезпечували вивільнення внутрішніх потенційних резервів постраждалих.

6. За необхідності відроджувати у потерпілих пошуковий інстинкт, на вихідній основі якого розпочинати формування доцільного рефлексу цілі.

7. У процесі соціалізації як окремих людей, так і окремих їх категорій, груп виходити із вимог завтрашнього дня, який передбачає формування у межах держав інформаційних суспільств. Для них, згідно із дослідженнями вітчизняного вченого К. Корсака, характерна ціла низка показників, які вже на сьогодні вимагають свого врахування у процесі соціалізації підостаючих поколінь.

Наразі близько 10% землян живуть у цьому суспільстві. Визначальним критерієм змін суспільно-політичного та культурно-освітнього життя в ньому вважається домінуючий спосіб виробництва. У той час, коли в індустріальному суспільстві виробництво масове і стандартизоване з механічними знаряддями праці, в основному електромеханічними технологіями, із джерелами енергії, які справляють значний шкідливий вплив на природне середовище, то глибоке занурення в інформаційне суспільство рихводить до чистоти в природі, оскільки головним джерелом енергії стають альтернативні джерела (синтез ядер, енергія сонця тощо). Чистота ж у природі справляє благотворний вплив на формування відчуття внутрішньої людської чистоти. Гнучке та індивідуалізоване виробництво допомагає формувати в людині потяг не лише до зовнішнього, а й до внутрішнього самовияву власної унікальності. Комп'ютеризовані й немеханічні знаряддя праці поряд із мікро-, нано- та біотехнологіями вимагають змін окремих характеристик відповідних систем освіти, науки, соціалізації. Змінюється характер навчання з масового, стандартного на індивідуальний, нестандартний. Основою культури навчання стає не друкований текст, а числова форма інформації. Освіта перетворюється з тривалої в неперервну з міжнародними стандартами. Її значення уже не істотне, а ультимативне. Вона відіграє вирішальну роль у розвитку продуктивних сил країни. Об'єктом довіри стають не точні науки, а комплексні, основою ідей — науки про людину і світ. Головними методами пізнання світу стає не поділ і аналіз, а холізм (комплексність). Коли, наприклад, в аграрному суспільстві головними об'єктами накопичення були земля і влада, в індустріальному — влада, гроші, ресурси, то в інформаційному ними стають *знання і виробнича компетентність*, що відповідним чином впливає на весь перебіг процесу соціалізації і вимагає створення цілісної сучасної системи соціалізації. Ця система у наш час включає так звану «первинну освіту» (навчання і підготовку до моменту виходу на ринок праці) та подальше неперервне вдосконалення, що визначається міжнародним терміном LLE — Life Long Education (пожиттєва освіта).

Визнається, що для успішного розвитку сучасних країн необхідна більш як сімнадцятирічна освітня підготовка всіх представників нових поколінь, формування у них навичок самонавчання, самовиховання та самореалізації. Адже представники інформаційного суспільства, як правило, люди, які навчаються майже все життя, реалізуючи свої пошуково-пізнавальні інстинкти і вбачаючи у цьому сенс свого буття.

Виходячи з розвитку найсучасніших освітніх тенденцій, можна сформувати основні вимоги до системи соціалізації молодого покоління, яке

поступово рухається у напрямі до формування інформаційного суспільства. Серед цих вимог найголовніші:

а) формування у молоді інноваційної орієнтації, враховуючи необхідність заповнення потенційно небезпечного розриву між двома сучасними цивілізаціями — науково-технічною і суспільно-гуманістичною;

б) залучення молоді до використання в процесі самоосвіти та виконання своїх майбутніх виробничих обов'язків нових «генерацій» комп'ютерів, проекторів, мобільних телефонів тощо;

в) виховання потреб у постійному слідкуванні за новими тенденціями сучасного цивілізаційного поступу, поглибленому вивченні прав та обов'язків громадянина демократичної держави;

г) формування нових етичних норм в «інформаційно-глобальному» світі з усвідомленням особистої відповідальності за розв'язання глобальних проблем людства;

г) засвоєння навичок життя в об'єднаному глобалізованому світі та виховання готовності до використання можливостей цього світу з метою найповнішої реалізації власної інтенційної спрямованості.

Прийняття міжнародної конвенції про права особи та захист дітей поставило перед соціальною педагогікою вимогу розробки основ поглибленої соціальної роботи з так званим «важким контингентом» системи освіти, зокрема середньої. Насьогодні він стає об'єктом докладання особливих зусиль суспільства. Це передбачає використання всіх можливостей системи соціалізації для того, щоб найкраще підготувати кожного підлітка до необхідної внутрішньої та зовнішньої орієнтації у самостійному житті, до успішного виходу на ринок праці.

Робота соціального педагога вимагає оволодіння знаннями з різних галузей науки, готовності до дії в нестандартній ситуації з хаотично передбачуваними елементами, здатності до виявлення індивідуальної творчості в соціальній роботі. Тому необхідно, аби набуті знання, вміння та навички були, за відомим висловом американського представника гуманістичної психології Карла Р. Роджерса, функціональними, не «проклятим ящиком з боезапасами», а «гвинтівкою». Для цього слід оволодіти такими знаннями, які б стали вихідною основою для розв'язання будь-яких нагрітих соціальних завдань. Такою основою є, насамперед, філософські підходи до проблеми соціалізації.

Питання і завдання

1. Як розглядають соціальну педагогіку її дослідники?
2. Структура соціальної педагогіки як науки.
3. Поняття про процес соціалізації.
4. Назвіть і поясніть функції соціальної педагогіки.
5. Прикладні завдання соціальної педагогіки.
6. У чому полягають основні вимоги до системи соціалізації молодого покоління, яке поступово рухається до формування інформаційного суспільства?

Рекомендована література

1. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М., 2002.
2. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. – К., 1995.
3. Киричук О.В. Розвиток і самореалізація особистості в умовах освітнього закладу// Рідна школа. – 2002. – №5. – С. 28-30.
4. Корсак К. Освіта і суспільства – дороговказ розвитку// Рідна школа. – 2002. – №5. – С. 5-9.
5. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – М., 1997.
6. Семёнов В.Д. Социальная педагогика. – Екатеринбург, 1995.
7. Социальная педагогика: теория, методика, опыт, исследования. – Свердловск, 1989.

1.2. Філософські основи сучасної соціально-педагогічної діяльності

*Нещасливий – той, хто
відчуждений від самого себе.
Сьорен Кьєркегор*

Поняття соціальної філософії, соціального виховання та філософії сучасної освіти. Докорінна проблема соціалізації людини у світлі ідей філософії марксизму, екзистенціалізму, філософії нестабільності та філософії глобальних проблем людства. Синергетична методологія – вихідна основа для проектування соціально-педагогічної роботи як з окремими клієнтами, так і з їх групами.

У словниковій літературі слово «філософія» (грец. *phileo* – люблю і *sophia* – мудрість) означає науку про загальні закономірності, яким підкоряється як буття (природа і суспільство), так і мислення людини, процес пізнання. Слово «основа» визначається як внутрішня структура, що обумовлює вид, характер чого-небудь, а також те головне, що є суттю його, джерелом або базисом. Таким чином, філософські основи сучасної педагогічної діяльності слід розуміти як орієнтовні загальні закономірності розвитку природи, суспільства, людської особистості, які необхідно враховувати у ході педагогічного спрямування соціальної роботи.

Поняття «соціальна робота», «соціально-педагогічна робота» та «соціально-педагогічна діяльність» трактуються неоднозначно. У «Філософському словнику соціальних термінів» соціальна робота визначається як «... специфічний вид професійної діяльності, надання державної й недержавної підтримки людині з метою забезпечення культурного, соціального й матеріального рівня її життя, індивідуальної допомоги як окремій людині, так і сім'ї та певній групі осіб» (Філософський словник соціальних термінів/ За ред. В.П. Андрущенко. – Київ – Харків, 2002. – С.546).

Тут йдеться і про те, що, з іншого боку, соціальна робота – це самостійна наука, функція якої полягає у розробці й теоретичній систематизації об'єктивних знань про певний вид соціальної діяльності.

Капська А.Й. соціальну роботу розглядає як вплив професіоналів, громадськості та соціальних інститутів на соціальне суспільство шляхом

формування і реалізації соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов життєдіяльності кожної людини та її сім'ї. А соціально-педагогічну роботу — як «... своєрідний соціальний інститут, який сприяє процесам соціалізації, соціальної інтеграції груп та індивідів, а також підтримці стабільності суспільства» (Технологія соціально-педагогічної роботи / За заг. ред. А.Й.Капської. — К., 2000. — С.5).

Василькова Ю.В. та Василькова Т.А., визначаючи соціальну роботу як професійну діяльність з надання допомоги людині, групі з метою поліпшення їх соціального становища, соціально-педагогічну діяльність кваліфікують як ту ж саму соціальну роботу, яка «... включає і педагогічну діяльність, спрямовану на допомогу дитині (підлітку) в організації себе, свого психологічного стану, на встановлення нормальних відносин у сім'ї, в школі, суспільстві» (Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. — М.: ИЦ Академия, 2000. — С.17).

Ми ж схильні розглядати поняття соціально-педагогічної діяльності як доцільну суму дій соціального педагога, спрямованих на надання духовної, матеріальної, організаційної підтримки різновіковим клієнтам та їх групам з метою визначення належного їм місця та ролі в житті суспільства в умовах гармонізації внутрішньо особистісних і загальносуспільних потреб та інтересів.

За такого підходу головним тут є проблеми самовияву людської особистості, адаптації її до змінних умов соціального середовища, характеру взаємодії людини з цим середовищем, гармонізації власноособистісних та загальносуспільних потреб. Тому важливими складовими філософських основ сучасної соціально-педагогічної діяльності є соціальна філософія, філософія соціального виховання та філософія сучасної освіти, яка в останній час розглядається як категорія, що відображає процеси навчання і виховання на основі пріоритетності навчання.

Соціальна філософія — це наука про проблеми суспільства і людини. Головні її поняття — це людина в суспільстві та соціальному середовищі, соціальна справедливість та захист людини. Важливими її функціями є теоретичне обумовлення процесів, які відбуваються у суспільстві.

Соціальна філософія поряд із економічними, соціальними, побутовими, правовими та іншими проблемами людини розглядає також психологічні та педагогічні, виступаючи, на думку П.Я.Павльонка, «методологією, яка покликана допомогти соціальному педагогу і соціальному працівнику орієнтуватися в соціальних проблемах суспільства» (Павлєнок П.Я. О понятиях, объектах, предметах и функциях социальной работы и социальной педагогики // Социальная работа и социальная философия. — М., 1996. — С.21.).

Однозначного визначення філософії соціального виховання наразі немає. В окрему галузь філософсько-педагогічних знань вона оформилась в англомовних країнах у 40-х роках минулого століття. Головним її завданням вважається виявлення та обумовлення умов реалізації внутрішніх глибинних задатків людини.

Відомий дослідник проблем соціальної педагогіки А. В. Мудрик вважає, що «... в найзагальнішому вигляді філософію виховання можна розглядати як галузь знання, що розробляється на стику філософії, соціології і педагогіки, в якій, спираючись на певне розуміння образу людини, дається трактовка сутності виховання, його завдань і цілей; розробляються загальні підходи до проблем співвідношення розвитку, соціалізації і виховання людини; визначаються цінності та принципи виховання і т.д.» (Мудрик А. В. Введение в социальную педагогику. — М., 1997. — С. 213).

Соціальне ж виховання, як складова розвитку і соціалізації людини, на його думку, передбачає планомірне створення умов для відносно цілеспрямованого розвитку і духовно-ціннісної орієнтації людини у процесі її соціалізації. Такі умови створюються у ході взаємодії соціальних суб'єктів у взаємопов'язаних і відносно автономних сферах: освіті, в організації соціального досвіду людини, індивідуальної допомоги їй.

Принципи соціального виховання можуть розглядатися як основа і освіти, і організації соціального досвіду людини, і індивідуальної допомоги їй. Найважливіші серед них: принцип природовідповідності соціального виховання, його культуровідповідності, центрації соціального виховання на розвитку особистості, доповнюваності в соціальній педагогіці. Останній передбачає трактувати виховання як одного із чинників розвитку поряд із природними, соціальними та культурними чинниками. Це призводить до відмови від школоцентризму і етатизму (від франц. *etat - держава*).

Проблеми соціалізації людини посідають чільне місце у сучасній філософії освіти, основні напрями якої пов'язані із розподілом філософії на два головні: філософію гармонійної цілісності та релятивістсько-плюралістичну. Перший напрям передбачає створення єдиної цілісної теоретичної системи педагогічної діяльності на основі гармонійного вирішення всієї сукупності її суперечностей. Другий робить наголос на унікальності особистості, її творчих здібностей, виходить із пріоритету плюралістичності в організації системи освіти та індивідуальних методів навчання і виховання. Однак обидва ці напрями не вирішують найважливішої проблеми сучасної освіти — виховання людини, яка б могла, з одного боку, вписуватися у закономірності буття, космічного логосу, з іншого,

досягти кращого задоволення своїх індивідуальних і колективних інтересів.

Нині прийнято вважати, що філософія сучасної освіти повинна поєднувати різноманітні ідеї. Насамперед, їй необхідно досягти хоч би мінімальної субстанціональної єдності усіх суб'єктів освіти. По-друге, з'являється необхідність у різних протилежних формах прояву цієї субстанціональної єдності, у розумінні того, що будь-які особистісні та різні типи світогляду, культури, освіти відіграють свою унікальну роль у вирішенні найважливіших проблем людства. По-третє, до сказаного необхідно долучити й ідею про те, що боротьба протилежностей повинна вестися на основі такої діалогової взаємодії між ними, яка не тільки не допускає її загострення до антагонізму, а, навпаки, має своєю метою зближення протилежних поглядів, досягнення збільшення знань про субстанціональну єдність обох сторін цього діалогу. Тому система філософських принципів субстанціональної єдності та діалогової згоди, на думку багатьох дослідників, не тільки може, а й повинна відігравати роль якоїсь світоглядної основи для вирішення найважливіших проблем сучасної педагогіки, для досягнення певної згоди між її основними напрямками.

Однак такі поняття як соціальна робота і соціально-педагогічна діяльність включають у себе не лише освітні та виховні процеси. Вони певним чином потребують дещо цілеспрямованіших основ. Необхідність їх визначається типологією зв'язків будь-якої науки і філософії, впливу її на науково-практичну діяльність.

Загальновідомо, що філософія одночасно: а) знаходиться «над» наукою і звичайними знаннями як теоретичний їхній компас; б) входить «у» знання і науку як суттєвий або випадковий компонент; в) закладена «під» науку і звичайне знання як важливий системоорганізаційний елемент науково-пізнавальної діяльності та звичайного знання. Натомість вважається, що лише статус «над» є цілком адекватним виразом явного філософського знання.

Правомірність таких підходів обґрунтовували не лише представники філософії, а й представники «великої науки». Наприклад, у свій час академік В.І.Вернадський стверджував, що «... наука невіддільна від філософії і не може розвиватися в її відсутності. ... Водночас наука не може йти так глибоко в аналізі понять: філософія створює їх, спираючись не лише на наукову роботу, а й на аналіз розуму» (Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. — М.: Наука, 1991. — С.181).

Єдиної філософської системи для творення методологічних основ певної науково-практичної діяльності немає. Навпаки, виникає не-

обхідність поєднання ідей різноманітних таких систем на основі субстанціональної єдності та потреби у різних протилежних формах прояву такої єдності з метою виконання кожною із філософських систем своєї унікальної ролі у вирішенні назрілих проблем.

Однак механічне таке поєднання може призвести до еклектизму. Щоб не трапилось цього, ми визнаємо за необхідне у створенні згаданої основи враховувати не лише межі істинності кожної окремо взятої філософської системи, а й той об'єднувальний початок, що впливає із специфіки конкретної науково-практичної діяльності. Ця специфіка, попередньо розкрита нами у предметі, завданнях та функціях соціальної педагогіки, вимагає різнобічного погляду на людину як об'єкт і, водночас, як суб'єкт соціалізації.

Зараз у вітчизняній філософській та педагогічній науках прийнято вважати, що процес соціалізації людини відбувається під впливом взаємопов'язаних різноманітних чинників, які стосуються найрізноманітніших людських вимірів. Якщо розглядати ці виміри в умовно прийнятій М.С.Колесовим системі координат, то по вертикалі їх можна розподілити на такі рівні: індивід, особистість, індивідуальність. Для «індивіда» значущим є здоров'я, задатки, успадковані особливості психіки. Уся сукупність відносин цього рівня – крайня аскеза і культ тілесного. Для «особистості» визначальною є сукупність усіх соціальних ролей певної людини та суспільних відносин. Такі ролі та відносини здійснюються в межах від конформізму, законослухняності, ригоризму до аморалізму та анархізму. Для «індивідуальності» властиві неповторний духовний світ, високі духовні цінності, що, як правило, існують у вигляді ідеалізованих, метафізичних образів.

Таким чином, *докорінна проблема соціалізації людини* полягає у тісному взаємозв'язку, гармонійній організації взаємодії цих трьох вимірів, які певним чином нагадують узвичаєну християнську тріаду «тіло – душа – дух».

Розгляд «діалогу» багаточисленних людських вимірів «по горизонталі», зокрема, структурування полілогу відносин людського «я» філософ М.С.Колесов здійснює таким чином:

- відношення «я-я», внутрішній діалог, умова формування самосвідомості та самооцінки;
- відношення «я-ти», царина формування морального почуття, почуттів любові, ненависті, дружби;
- відношення «я-ми» – царина виховання національної свідомості, почуттів гуртової солідарності, класовості, соціальної справедливості;

- відношення «я-людство», умова усвідомлення своєї належності до роду людського, джерело філософсько-історичних, футурологічних рефлексів;

- відношення «я-друга природа», царина оцінки світу речей, створених людиною, можливість стати «мірою всіх речей»;

- відношення «я-природа», царина прояву найрізноманітніших інтересів – від прагматичного до естетичного, царина формування екологічної свідомості, різних філософських концепцій (Руссо, Толстой, Торо, Швейцер та ін);

- відношення «я – універсум», царина формування світогляду, релігійних і філософських вчень, міркувань щодо життєвого сенсу і смерті.

Соціалізація людини у вимірах такої системи координат вимагає різнобічного огляду проблеми з позицій, насамперед, популярних сьогодні філософських напрямів.

Як відомо, суттєвою рисою сучасної філософії є спеціалізація її шкіл і напрямів на вирішення різних проблем науки і людини. Не всі вони належним чином торкаються проблем соціалізації особистості. Упродовж тривалого часу вітчизняна педагогічна наука, зокрема соціальна педагогіка, спиралася на філософський фундамент марксизму-ленінізму. Однак нині, коли капіталізм продемонстрував здатність адаптовуватися до мінливих умов, а будівництво соціалізму в країнах так званого соціалістичного табору дискредитувало цю філософію, виникла необхідність визначити найважливіші причинно-наслідкові зв'язки, що зумовили її дискредитацію. Філософ Г.А. Заїченко, називаючи методологію марксизму «плінтусною», стосовно цього пише: «... спрощення в інтерпретаціях історії, що випливають із «плінтусної методології», яка так заклопотана «базисною» площиною, економічним виміром, – під нього підводить усе: політику і право, релігію й мораль, художньо-естетичне осягання світу та філософію, утворюючи з цих галузей знань незмінну ієрархію, найвищі духовні поверхи якої виглядають як проста тінь економіки, – такі спрощення (а вони панували у нас майже всі 70 років попередньої історії) недопустимі» (Філософія/ За ред. Г.А. Заїченка та ін. – К.: Вища школа, 1995. – С. 129). Звичайно, підсумовує автор, в історії серед її чинників діють і економічні, і політичні інтереси, але їх необхідно бачити у всьому розмаїтті взаємовпливів і зв'язків, ураховуючи не тільки пряму, а й зворотну детермінацію одних чинників іншими. Інакше, якщо зводить морально-етичні, філософські, релігійні погляди, реалії суспільного розвитку винятково до економічних чи політичних вмотивувань, стає незрозумілим, чому люди з різними політичними та економічними орієнтаціями дотри-

нуються одних і тих само моральних норм, форм релігійної свідомості, філософсько-світоглядних орієнтацій.

Марксизм втратив свої позиції через невміння або й небажання встановити межі власної істинності. А це не дало можливості його представникам побачити позитивний бік приватної власності, створити модель утримання її в режимі засобу забезпечення добробуту людей, їхнього духовного розквіту, а не мети.

У той час, коли первіснообщинне, рабовласницьке, феодалське, капіталістичне суспільства виникли і розвивалися стихійно, на основі тих закономірностей, які формувалися під впливом багатоманітних об'єктивних чинників, соціалістичне суспільство розбудовувалося на основі вирваних із загального контексту об'єктивної реальності нехай і суттєвих, але всього-навсього кількох чинників, які до того ж нерідко вступали у суперечність із не менш важливими. Людський розум виявився, напрогивагу «розуму історії», не здатним урахувати все їхнє багатоманіття у складній системі взаємозв'язків і взаємовпливів.

Однак є окремі площини марксизму, які не тільки доцільно, а й необхідно враховувати у плануванні організації соціально-педагогічної діяльності.

Насамперед, це стосується ідеї відчуження, яку К.Маркс конкретизував, розглянувши її крізь призму такого економічного чинника, як відчужена праця. Визнавши відчуження як втрату людиною самої себе, дослідивши механізм цього явища, вчений кваліфікував його як аномалію, що підлягає усуненню. Звідси висновок про те, що **вся історія людства є рухом від відчуження до свободи**. На основі цього, як відомо, оформилася одна із ключових проблем філософії марксизму: як зробити суспільство людяним, а людину суспільною.

Рух людини до свободи, тобто до самої себе, за К.Марксом, пролягає через три «кола земного пекла»: 1) товарний фетишизм, що породжує відчуження, яке закріплюється товарно-грошовими відносинами; 2) гроші, що створюють той нерозривний суспільний зв'язок, з якого вийти неможливо; 3) фетишизований капітал — «... мертва праця, що, як вампір, оживає лише тоді, коли вбирає в себе живу працю і живе тим повніше, чим більше живої праці він поглинає»(Маркс К. Капітал. Т.1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 227). На прикладах сучасного йому суспільства К.Маркс довів, що капітал завершує процес персоніфікації суспільних відносин і деперсоніфікації людей. Такий висновок свідчить про те, що у згаданій нами системі координат соціалізації людини по вертикалі перебивається шлях до рівня «індивідуальність». По горизонталі — люди-

на втрачає можливість стати мірою всіх речей. Засобом ліквідації такого становища К.Маркс вважав комунізм, розглядаючи його не як самоцінність, а як інструментарій для розбудови суспільства гуманізму — вільної асоціації вільних індивідів. У цьому випадку історія виступає як процес самотворення людини, з комунізмом вона тільки починається, продовжуючись у суспільстві гуманізму, де панують не виробничі, а суто людські відносини та ідеали вільної людини.

Нині у розвинутих країнах значно пом'якшилися умови використання найманої праці. Нерідко робітники стають акціонерами, співвласниками майна, користуються державними механізмами соціального захисту, володіють певним правовим статусом, що помітно послаблює тотальність відчуження. Однак глобальні проблеми сучасності засвідчують, що навіть сучасному розвинутому суспільству ще далеко до гармонії у системі «людина — суспільство — природа».

Гуманістична спрямованість марксистської концепції відчуження людини продовжує зберігатися дотепер, оскільки, як вважає філософ В.М.Сагаховський, виробництво і накопичення перетворюються на самоціль, зберігається система потрійної фетишизації товару — грошей — капіталу, а також редукція людини до рівня «часткової людини», хоч ця людина у розвинутих країнах сито нагодована і добре одягнена. Однак питання щодо скасування тотального відчуження людини від самої себе продовжує залишатися відкритим. Таке відчуження, безумовно, впливає на характер самореалізації людини в суспільстві, яка нерідко вимушена, відмовляючись від «самої себе», займатися чужою їй «справою життя» заради шматка хліба. У цьому відчуженні часто гинуть народжені таланти та генії. Генетик В.П.Ефроїмсон стосовно цього стверджує беззаперечний факт: частота народження потенційних геніїв і талантів практично однакова у всі часи у всіх народностей і народів. Зважаючи на реальну кількість відомих геніїв ця частота визначається цифрою 1:2 — 10000, тобто один геній на дві-три, а можливо, й десять тисяч людей. Але це — частота народження потенційних геніїв. А тих, які реалізували себе настільки, щоб отримати хоча би високу оцінку, — значно менше. Очевидно, робить висновок учений, «...лише один із десяти народжених геніїв зумів певним чином проявити себе» (Ефроїмсон В.П. «Божий дар» или естественный феномен? // Народное образование. — 1991. - №2. — С.140).

Однак причин самореалізації цього «одного із десяти», подолання ним системи «відчуження» марксизм не пояснює. У таку ситуацію він потрапляє через недооцінку духовного життя індивіда, невміння різнобічніше оцінити індивідуальність людини, перенесення основної уваги у

концепції людини на діяльне начало, за умови відсутності уваги до екзистенції.

Проблеми останньої, розуміння якої має надзвичайно важливе значення для соціально-педагогічної діяльності, найповніше розкриваються в *антрополого-екзистенціональній лінії сучасної філософії*, зокрема в екзистенціоналізмі – найвпливовішому напрямі філософії ХХ-го століття і початку нинішнього століття.

Екзистенціоналізм (від лат. *existentia* - існування) виник у 20-і роки ХХ століття. Його найвпливовіші представники М.Хайдеггер, К.Ясперс (Німеччина), Г.Марсель, Ж.-П.Сартр, А.Камю (Франція) проблему відчуження людини від самої себе вирішують на якісно новій основі, оскільки екзистенційна діалектика обертає діалектичні структури на внутрішнє буття – екзистенцію, в якій концентрується особистість на відміну від буття зовнішнього. Це дає можливість підійти до розв'язання проблеми з протилежного для марксизму боку.

Для екзистенціоналізму важливим стало відкриття інтенційності, згідно з якою безпосередня життєдіяльність будь-якої людини визначається, насамперед, не її знаннями про закономірності цієї діяльності в усвідомлено-логічній формі, а її так званою «живою інтенцією», тобто, як зауважує філософ В.С.Лутай: «...деякою неусвідомленою цілеспрямованою направленістю мислення, наміром цієї діяльності» (Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. – К.: Центр «Магістр - S», 1996. – С.91). Інтенція залишається первинною щодо мови, її суть не можна розкрити за допомогою логічних форм пізнання. Вона інтуїтивно дієва, унікальна для кожної людини. Будь-які логічно оформлені знання про неї розглядаються як дуже спрощені моделі. З неповторністю людської інтенції безпосередньо пов'язані екзистенціали – потенційні, до певного часу дремаючі в людині можливості осягання структур та елементів справжнього, суто людського існування, яке, образно кажучи, виводить на шлях до самого себе, відповідного до власної інтенційної унікальності. В екзистенціоналізмі, як і в теорії відносності, час якісний, наповнений, головна увага приділяється майбутньому і таким екзистенціалам, як: «вибір», «план», «проект», «надія».

Ключовими для екзистенціоналістів є такі категорії, як: екзистенція (існування), «буття», «ніщо», «сутність», «погранична ситуація» тощо. Екзистенція, позначаючи унікальність і суб'єктивність існування окремої людини «тут-зараз» на противагу її загальній сутності, розглядається не як недоступна раціональному пізнанню, а як така, що дана лише безпосередньому переживанню.

Для екзистенціалізму важливим є не відоме запитання Канта «Що таке людина?», а запитання іншого порядку: «Чи можливо стати людиною у вік абсурду? Якщо так, то як стати людиною?» За умов певної специфічності в тлумаченні філософських категорій різними представниками екзистенціалізму головними філософськими питаннями для них залишаються питання про критерії розрізнення справжнього і несправжнього існування, буття людини, а також про межі, можливості та способи досягнення його. На цій основі з'являються спроби вирішити проблему гуманізму, свободи, відповідальності. Справжнє ж існування або буття пов'язується з *автентичним* розумінням самої людини та її життя. У психології близьким до цього поняттям є аутизм (від гр. auto — сам), що означає крайню форму психологічного відчуження, яка виявляється у відході індивіда від контактів з навколишньою дійсністю і зануренні у світ власних переживань. У нормі цим терміном користуються під час опису індивідуальних особливостей, пов'язаних із переважною орієнтацією людини на свою внутрішню картину світу і свої внутрішні критерії в оцінці подій. На думку представників філософії життя, автентичне розуміння життя досягається лише в акті інтуїції, зокрема, завдяки індивідуальному переживанню цього. Один з найвпливовіших представників екзистенціалізму в Німеччині М.Хайдеггер (1889–1976) стверджує, що шлях до справжньої автентичної людини пролягає через пробудження в ній можливостей, осягнення структур та елементів справжнього, суто людського існування. Такими структурами та елементами є уже відомі нам екзистенціали «вибір», «надія», «проект», «план». У гуманістичній психології, на яку екзистенціалізм має великий вплив, це розуміння розширив американський психолог А.Маслоу, для якого особистість виступає не повсякденним буттям, а «єдністю реального і потенційного». До того ж становлення особистості визначається становленням ціннісним — рухом до вищого ідеалу, яким виступає сама ж особистість, яка повніше, всебічніше реалізувала себе. Такий рух стає необхідністю в силу того, що «...людській істоті, щоб жити ... потрібна своя система координат, філософія життя, релігія (чи замітник її), до того ж вони потрібні їй так само, як і сонячне світло, кальцій чи любов» (Маслоу А. Психологія быття. — М.: Рефл.-бук, 1997. — С.250).

М.Хайдеггер надає людському існуванню пріоритетного значення. Воно — вихідна основа для всіх його положень. У зв'язку з цим філософ оригінально тлумачить категорію «онтологія». Як відомо, тривіальне її розуміння полягало в тому (грец. ontos — те, що існує і logos — вчення, слово), що її розглядали як учення про буття взагалі, буття як таке, незалежно від його часткових видів. Ця категорія, означаючи так звану «першу філософію»,

упродовж історії людства отримала свій певний розвиток. Однак у марксистській філософії її умовно використовували не інакше як синонім учення про найзагальніші закони буття.

У М.Хайдеггера онтологія – «феноменологія людського буття». Як відомо, центральним поняттям феноменології виступає «інтенційність» свідомості, тобто її спрямованість на об'єкт за принципом: «немає об'єкта без суб'єкта». Основні вимоги феноменологічного методу такі: 1) феноменологічна редукція – застереження від будь-яких суджень, що стосуються об'єктивної реальності і виходять за межі «чистого» (тобто суб'єктивного) досвіду; 2) трансцендентальна редукція – розгляд самого суб'єкта пізнання не як реальної, емпіричної, психофізіологічної істоти, а як «чистої» трансцендентальної свідомості.

Таким чином, людське буття, на думку вченого, – це сплав тієї частки об'єктивного буття, яке стосується людської діяльності. Те, що традиційно називають об'єктом, органічно «вмонтоване» в буття людини. Через це у нього, образно кажучи, немає двох облич: об'єкта і суб'єкта. Воно є неподільною конкретністю, яка, насамперед, переживається людиною. На відміну від позбавлених особистості об'єктів природи це «злитне» буття, турбуючись саме про себе, виключає власне «омертвіння» теоретичним розшаруванням на об'єкт і суб'єкт.

Оригінальність позиції М.Хайдеггера, навіть за умови нарочито безпідставного відлучення раціонально-філософських форм пізнання від участі в осягненні буття людини, полягає в обґрунтованому вирішенні реальної проблеми визнання законності таких форм самоосягнення людини, які виходять за рамки компетенції раціонального знання і стосуються, насамперед, інтуїції, форм підсвідомо-вольових та емоційних. Ця позиція філософа зближена із позиціями таких різнопланових учених ХХ-го століття, котрі представляють різні галузі науки: В.І.Вернадського, Дж.Вайценбаума, Б.М.Неменського, Ю.В.Кононова, З.М.Кононової та ін. Усі вони дійшли до висновку, що наука не самодостатня в пізнанні цілості світу і людини в ньому. Поряд із її шляхами пізнання існують інші рівноправні шляхи: інтуїція, філософія, релігія, мистецтво.

Отже, осягнення світу в М.Хайдеггера обґрунтовується не згідно з моделлю раціонально-гносеологічного пізнання, а з герменевтичною моделлю, з головним для неї способом духовного освоєння світу – розумінням. Як відомо, герменевтика (грец. *hermeneuo* - пояснення) – мистецтво і теорія пояснення, які ставлять за мету виявити смисл певного тексту, спираючись на його об'єктивні (граматичні значення слів та їхні історично обумовлені варіації) і суб'єктивні (наміри авторів) основи. Герменевтика

перетворилася в одну з основних методологічних процедур екзистенціалізму, пізніше власне філософії герменевтики. У психології вона знайшла свій вияв у теорії особистісних та об'єктивних смислів понять О.М.Леонтьєва. У соціальній філософії герменевтика набуває функцій онтології, оскільки розуміння є формою здійснення суспільного життя і «критики ідеології». Герменевтичні процедури нерідко використовуються в історичних, юридичних та інших науках, які мають справу з аналізом об'єктивних результатів свідомої людської діяльності.

Розуміння, за М.Хайдеггером, не зводяться до раціонально-гносеологічного, однак, не протиставляється йому. Це, передусім, розуміння справжньої структури буття як єдності його часових характеристик (минулого, теперішнього і майбутнього часів). *Це дає можливість відрізнити справжнє буття від несправжнього і спрямувати людину на дорогу до самої себе справжньої, до автентичного життя.* Несправжній спосіб буття отожднюється з теперішнім часом. Для кожної конкретної особистості — це акцентуація у структурі її буття моментів кон'юнктурного сьогодення, які, на думку російського поета О.Блока, є тими «випадковими рисами», після «стирання» яких «життя прекрасне». У масштабах суспільства несправжнє буття отожднюється із сучасною йому епохою, — це також своєрідний перекіс у бік переважання у структурі історичного буття людства моментів нинішнього часу, що певним чином здатне гальмувати розвиток суспільства. Це положення відбивається у висловах багатьох представників світової культури, конкретизуючись і уточнюючись. Нерідко такі думки передували філософії екзистенціалізму. Наприклад, талановитий французький скульптор Огюст Роден (1840–1917 рр.) вважав, що світ буде щасливим тільки тоді, коли у кожній людині буде «душа художника», який уміє в кожній речі відкрити характер, тобто «ту внутрішню правду, що просвічується крізь зовнішню форму» і є «самою красою». У свою чергу, головною справою художника, вважав Олександр Блок, є уміння «розчищати горизонти від того хаотичного нагромадження фактів, що, як бурелом, захаращують усі історичні перспективи».

Несправжній спосіб життя відчужує людину від самої себе як особистості, оскільки вводить її у світ речей, усереднених стереотипів, де знеособлення особи формує погляд на неї, як на річ. Це призводить до того, що у «масовому суспільстві» формується психологія «бути таким, як інші», закріплюються негативні сугестивні комплекси про історично обумовлені норми людських можливостей. Знеособлена людина, втрачаючи бажання бути «самою собою», знімає з себе відповідальність за власні вчинки. Справжнє ж буття, за М.Хайдеггером, завдячує, насамперед, досягненню лю-

диною своєї історичності, кінченості та свободи. Часто їх осягають, як стверджує М.Хайдеггер, лише «перед обличчям смерті». Смерть, на думку Ф. Ніцше, який започаткував німецьку течію філософії життя, що мала великий вплив на формування філософії екзистенціалізму, є, своєрідним випробуванням людини, оскільки в ній теж подібно до «вечірньої зорі над землею», повинні «палати» людські дух і доброчесність, інакше вона «погано вдасться».

Для того, щоб знайти шлях до справжності людини, треба пережити «довгу жалогідну епоху світової ночі», кожному пройти через власну «пустиню життя» у несправжньому світі.

У екзистенціальній категорії «ніщо» втілено факт несумісних існуючих суспільних відносин з вільною людською особистістю, между людського існування, за якою людина здатна зрозуміти своє призначення, задушливість скафандру «стандартизованої» людини, яка віддана за Г.А.Заїченком на заклання чужим їй «усередненими» стереотипами поведінки.

Шлях до справжнього, автентичного життя — це шлях усвідомлення людиною власної унікальності і на цій основі — пробудження в особі потенційних, дремаючих можливостей осягання структур та елементів («екзистенціалів») справжнього, суто людського існування. Цей шлях потребує великої віри в самого себе, сили волі, енергії, наполегливості. Не кожний його проходить, але кожний може пройти. Тільки для цього, на думку М.Хайдеггера, необхідні надійні «філософські ключі» для правильного застосування згаданих якостей. У самовідчуженні людини від самої себе не завжди винне оточення. Упродовж історії людина сконструювала чимало самостійних форм самовідчуження. Тому на шляху до себе справжньої вона не повинна боятися труднощів, натомість знайти силу волі та бажання власними руками розірвати кайдани внутрішнього поневолення, пам'ятаючи, що залишається сама для себе поведирем із хаосу відчуження до справжнього автентичного існування.

Зважаючи на це, ядром екзистенційної діалектики є вихід, прорив («пролом») екзистенції як кінченного існування в безкінечне, до трансценденції. Цей прорив відбувається завдяки відчуттю і усвідомленню межових ситуацій: боротьба, смерть, випадок, вина.

На думку німецького представника релігійної форми екзистенціалізму К.Ясперса (1883 - 1869), у цих межових ситуаціях закладені основи антиномії, які, будучи не теоретичними, як у Канта, а емоційно напруженими і навантаженими, виштовхують свідомість у трансцендентне, сприяючи здійсненню сходження від суперечності до «екзистенціальної істини». Антиномії екзистенційної діалектики не розв'язуються, оскільки б припи-

нення суперечності означало смерть екзистенції. У цьому випадку зняття суперечності знаменує стрибок у новий план буття. Ця безконечна діалектика, на думку К.Ясперса, не полягає ні в примиренні, ні в пригніченні суперечностей, але притягує все це, перебуваючи в русі неспокоїною у своєму спокої.

Антиномії – чинники потрясіння внутрішнього світу, які спонукають до виходу за межі повсякденного. Зважаючи на те, що такий вихід здійснює сама особа, вона є вільною і свободною. Таким чином, екзистенціалісти інакше розуміють свободу, ніж класичні філософи, які визначають її як пізнану необхідність. Свобода в екзистенціалізмі визначається характером трансценденції. Представники релігійної форми екзистенціалізму К.Ясперс і Г.Марсель (1889 – 1973) вважають, що її можна досягнути в Богові. Для Ж.П.Сартра (1905-1980) і А.Камю (1913-1960), які ототожнюють свободу з «ніщо», вона виступає негативністю щодо емпіричного буття. У всіх випадках свобода – це вибір між альтернативами. Вона ґрунтується не на необхідності, яка панує у сфері повсякденності, в якій особа втрачає себе, а на можливості, яку можна використати, можна й не використати, оскільки таке використання нерідко потребує рішучості, відваги та самовідданості. Шлях до використання такої можливості досить повно розкрито у відомому афоризмі Ф.Ніцше: «Ухиляюся я тепер від щастя мого і віддаюся усім нещастям – щоб випробувати і пізнати себе востаннє». Що в цій думці керувало великим німецьким філософом і поетом, попередником екзистенціалізму? Чи не страх прожити життя, так і не пізнавши самого себе в ньому?

На шляху до «справжнього життя» людина вимушена вступати в контакт із собі подібними. В основі справжньої екзистенціальної комунікації – любов і дружба, чуйність. Такі взаємини виключають заздрість, ненависть, хитрість, підступність, егоїзм, неправду. Однак, на думку А.Камю, в людині завжди є щось, що заперечує любов. Це якраз та частина її сутності, яка «хоче померти». Їй-то і потрібне прощення. Рано чи пізно, стверджує філософ, настає момент, коли люди перестають боротися і мучити одне одного, змирюються нарешті з тим, що треба любити іншого таким, який він є. І це – «царство небесне».

Таким чином, екзистенційні основи, на протилежності філософії марксизму, в умовах будь-якої суспільно-економічної формації в системі координат соціалізації людини не тільки не перекривають шлях «по вертикалі» до рівня «індивідуальність», а й відкривають усі напрями людських відносин «по горизонталі»: від діалогу відношення «я - я» до діалогу відношення «я - універсум».

Екзистенційні філософські підходи до розуміння світу, місця та ролі людини в ньому з давніх часів близькі вітчизняній філософській думці. Так, один із найвідоміших діячів Острозького науково-освітнього осередку Клірик Острозький (1576-1636), який ставив за мету боротьбу проти католицької експансії на українських землях, розглядаючи людину, як вінець усього творення, розум, думка і тіло якої перебувають у постійній боротьбі між добром і злом, протилежними прагненнями та бажаннями, обґрунтував ідею щодо обов'язку кожної людини. В його основі лежала необхідність посвяти людського життя подоланню перешкод на шляху до здійснення свого покликання. На думку вітчизняного філософа, кожного Бог обдарував певним талантом, здібностями і тому, відчуваючи себе боржником Бога, кожна людина зобов'язана виправдати Божий дарунок службою Богові та своєму народу.

Екзистенційні філософські основи широко використовує у своїх знаменитих притчах талановитий американський мислитель Олександр Еверетт, лекції якого користуються величезним інтересом у численних аудиторіях багатьох країн світу, зумовлюючи успіхи слухачів у найрізноманітніших галузях людської діяльності.

Екзистенціалізм, закладений сьогодні у філософський фундамент соціалізації багатьох розвинутих країн світу, поступово входить у вітчизняний простір соціалізації.

Однак екзистенціалісти, відповідаючи на запитання: «Чи можливо стати людиною у вік абсурду, а якщо так, то Як?», нездатні відповісти на наступне: «Як допомогти людському становленню кожного, унікального і неповторного у своїй внутрішньоінтенційній сутності?».

На це запитання роблять спробу відповісти представники іншого цікавого напрямку філософії — *філософії нестабільності*.

Цей напрям посідає одне з найважливіших місць серед вчень, в яких розробляється нова діалектична методологія поєднання двох протилежних сторін буття — логосу (порядку) і хаосу, загального і одинично-унікального, цілого і його елементів. Автор його — лауреат Нобелівської премії (1977), професор Вільного Брюсельського університету Ілля Пригожин.

Філософія нестабільності започаткувала свій розвиток на основі нової науки — синергетики (теорії хаосу). Спочатку синергетика, як природнича наука, вивчала фізико-хімічні процеси у відомих фахівцям нестаціонарних станах (так звані нестабільні системи). На сьогодні її закономірності починають застосовувати не тільки стосовно живої природи, а й суспільства, процесу становлення та формування людської особистості. Цьому сприяє розроблена синергетична методологія і відповідна їй філософія не-

стабільності. Щоб глибше зрозуміти їх, необхідно детальніше зупинитися на вихідних основах.

І. Пригожин ілюструє феномен нестабільності, яку нерідко сприймають як щось вороже класичній науці, на прикладі звичайного маятника. Якщо вивести його із стану спокою, то зрештою він зупиниться у першопочатковому найнижчому положенні. Якщо ж розташувати маятник у протилежній нижньому положенні точці, то рано чи пізно він впаде або вправо, або вліво, і для цього достатньо буде найменшої вібрації, щоб спрямувати його падіння в той, чи інший бік. Ця верхня точка нестабільності, стверджує вчений, тривалий час залишалася поза увагою дослідників, оскільки феномен нестабільності підводить до нетривіальних проблем, найсерйознішою з яких є *проблема передбачення*. Ідеологія класичної науки зберігала об'єктом наукового інтересу лише стійкий «маятник». «Нестійкий» у її контексті поставав як неприродне утворення, яке згадувалося лише як цікавим казус. Тривалий час наука вивчала закономірності досить простих макроскопічних систем, у яких кінцевий результат взаємодії часто обмеженого числа мікроскопічних флюктуацій, що діють на зміну руху, який визначає функціонування і розвиток цих систем, є в основному однозначним. Через це отримала назву детерміністичної. Детермінізм же або виключення нестабільності з універсалу в концепції вічності Лейбніца призвели до того, що в останньої не залишилося місця для унікальних подій. Матерія, за цією концепцією, являла собою вічно рухливу масу, позбавлену будь-яких подій і самої історії. Історія, таким чином, залишалася поза матерією.

Нове філософське розуміння нестабільності стало результатом низки власне наукових експериментальних і теоретичних відкриттів. Насамперед, цьому сприяли відкриття нерівновагомих структур, які виникають як результат незворотніх процесів і в яких системні зв'язки самовстановлюються; по-друге, обґрунтування ідеї конструктивної ролі часу, що впливає із відкриття нерівновагомих структур; по-третє, поява нових ідей щодо динамічних, нестабільних систем, які повністю змінювали уяву про детермінізм. А особливо велике значення мало відкриття в галузі елементарних частин, які продемонстрували фундаментальну нестабільність матерії. Це дало можливість у світлі теорії нестабільності вивчити розвиток складніших систем, до яких можна віднести не тільки природні об'єкти, а й окремо взятую людину, певний тип культури, чи суспільства. Розвиток цих систем не підкоряється тим закономірностям, що стосуються простих макроскопічних систем. Під час зміни своєї якості чи структури (в точці біфуркації) в умовах максимальної нестабільності системи, виникає можливість подальшого її

розвитку в різних напрямках. У цьому випадку, за образним висловом В.С.Лутая, «... якась окрема мікрофлюктуація може відіграти роль тієї «останньої краплини», що направляє цей розвиток в одну з двох можливих протилежних сторін і визначає один певний результат такого розвитку з нескінченної можливості цих результатів» (В.С.Лутай Філософія сучасної освіти. — К.: Центр «Магістр-S», 1996. — С.78). Оскільки такі флюктуації є хаотичними, нам важко врахувати їхню «поведінку», щоб точно передбачити, якою буде конкретна якість того явища, що стане результатом проходження певною складною системою її нестационарного стану.

Зважаючи на це, на думку І.Пригожина, наше сприйняття природи стає дуалістичним, і стержневим моментом у цьому сприйнятті є уява про неврівноваженість, яка призводить не тільки до порядку і хаосу, а й відкриває можливість для виникнення унікальних подій. У віддаленій від нерівноважності позиції диференціальні рівняння, що моделюють певний процес, стають нелінійними, а нелінійне рівняння завжди має більше ніж одне рішення. Отже, у будь-який момент може виникнути новий тип рішення, а в точках зміни таких типів (*точках бифуркації*) може відбуватися зміна просторово-часових орієнтацій об'єкта. Прикладом її виникнення І.Пригожин вважає так званий хімічний процес, під час якого розчин періодично змінює своє забарвлення з голубого на червоне. Створюється враження, начебто молекули, що знаходяться в різних місцях розчину, «спілкуються» одна з одною. «У рівновазі — констатує вчений, — молекула «бачить» тільки своїх безпосередніх сусідів і «спілкується» тільки з ними. У віддалені ж від рівноваги кожна частина системи «бачить» усю систему в цілості. Можна сказати, що в рівновазі матерія сліпа, а поза рівновагою прозирає. Відповідно, лише в нерівноважній системі можуть мати місце унікальні події і флюктуації, які сприяють цим подіям, а також відбувається розширення масштабів системи, підвищення її чутливості до зовнішнього світу і, зрештою, виникає історична перспектива, тобто можливість появи інших, можливо досконаліших, форм організації. І, окрім цього, виникає нова категорія феноменів, яких називають аттракторами» (Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. — 1991. — №6. — С.50).

Аттрактори — це своєрідні точки стабілізації системи. Їх поділяють на точкові, періодичні та дивні. Приклад точкового — нижня точка положення маятника, в яку він повертається після зрушення з місця. Приклад періодичного — відомий нам «хімічний годинник». *Дивні аттрактори* відповідають численним точкам. У цих аттракторах система рухається від однієї точки до другої детермінованим чином, але траєкторія руху зрештою на-

стільки заплутується, що передбачити рух загалом неможливо. Це суміш стабільності та нестабільності.

Визнання нестабільності — це не капітуляція науки перед світом і людиною в ньому, які все ж таки піддаються науковому вивченню. Це запрошення для подальшого вивчення світу унікальностей. Єдине, що слід зробити, пропонує І.Пригожин, це раз і назавжди розпрощатися з уявою, начебто цей світ — наш покірний слуга. До нього потрібно ставитися з повагою. Людина змушена визнати, що не може контролювати навколишній світ нестабільних феноменів, як не може контролювати соціальні процеси, хоч екстраполяція класичної фізики на суспільство тривалий час примушувала її вірити в це.

Для соціального педагога ці висновки надзвичайно важливі, оскільки вони запобігають тривіальному бажанню сприймати бажане за дійсне. На жаль, в історії педагогіки, зокрема й історії соціалізації людини, нерідкими були випадки, коли людська особистість сприймалася як проста макроскопічна система з обмеженим числом флюктуацій, позбавлена унікальних подій, вчинків, випадків, а тому передбачувана і керована на всіх етапах свого розвитку своєрідний обездушений «гвинтик» системи загальнодержавного «механізму». Однак, якщо в міркуваннях використовувати категорії філософії нестабільності, людина і суспільство, в якому вона соціалізується, — це складні макроскопічні системи, які не підкоряються тим закономірностям, що впливають на розвиток простих макроскопічних систем. І людина, і суспільство, як і кожна складна макроскопічна система, приречені проходити через періоди стабільності та нестабільності. Доленосними моментами у їхньому житті є моменти максимальної нестабільності, під час яких виникає можливість подальшого розвитку в різних напрямках. Тут будь-яка взята окремо мікрофлюктуація, стихійно діюча чи цілеспрямована, може, за В.С.Лутаєм, відіграти роль тієї «останньої краплини», що спрямує розвиток в один із напрямів, та з нескінченної можливості результатів розвитку визначає якийсь один. Отже, знання закономірностей розвитку людини, чи певної групи людей в умовах нестабільності ставить перед соціальним педагогом завдання свідомого цілеспрямованого пошуку і вибору тих флюктуацій, що здатні спрямувати розвиток окремо взятої людини чи групи людей як складних макроскопічних систем у доцільному для кожної особистості і суспільства напрямі.

Давно відомим афоризмом стали слова : «Нам спокій тільки сниться». У «спокої», тобто в рівновазі, стабільності, на думку І.Пригожина, «матерія сліпа, а поза рівновагою «прозрає», у рівновазі кожна частина системи

«бачить тільки безпосередніх сусідів», а в нерівновазі - «усю систему загалом». Тобто для повноцінного розвитку людини як складної макроскопічної системи необхідними є періоди нестабільності. У такі періоди вона не тільки «прозріває» і перестає бути «сліпою», а й, насичуючи своє життя унікальними подіями і флюктуаціями, які сприяють цим подіям, розширює себе як систему з відповідними якостями світобачення, світовідчуття, відчуття перспективи власного розвитку. Розгортаються процеси самовдосконалення, визрівають нові форми самоорганізації до життя.

Орієнтувальною основою для соціального педагога у цьому випадку є розуміння того, що періоди нестабільності, в які входить людина чи певна група людей, це, насамперед, ті періоди, які пов'язані з необхідністю вирішення нових нетрадиційних проблем. У практиці соціальної роботи є випадки, коли такі проблеми ставляться цілеспрямовано.

Важливим для соціальної діяльності є розуміння та усвідомлення ролі аттракторів у функціонуванні та розвитку складних макроскопічних систем. Подібні «точки стабілізації» характерні як для окремої людини, так і для групи людей, чи й для суспільства загалом. Зрозуміло, що людина як складна макроскопічна система не може обмежуватися точковим чи періодичним аттракторами. У першому випадку вона б звела своє життя до тваринного примітиву, у другому — позбавила б себе розвитку як системи. Безмовно, лише дивний аттрактор засвідчує її як складну динамічну макроскопічну систему. Але динаміку її ніколи не зумовить згаданий аттрактор, якщо він являтиме собою просту суму незмінних точкових. Для людини як макроскопічної системи дивний аттрактор — це низка точкових, які виникають у процесі розвитку системи і прирощуються спереду. Вони теж мають динамічний характер, образно кажучи, спалахують, мов зорі, на певні й траєкторії руху системи, і вигоряють.

У цьому випадку найскладнішою проблемою для соціального педагога є проблема визначення характеру чергового аттрактора для свого клієнта. У випадку успіху останній як складна макроскопічна система рухатиметься від однієї точки свого розвитку до другої детермінованим чином, і цей рух можна передбачити. Але з належною достовірністю передбачити такий рух у межах усіх точок неможливо за межами пророцтва. Однак це не означає, що не слід планувати перспектив середнього та далекого розвитку клієнтів як складно організованих систем.

Важливою методологічною основою для соціально-педагогічної діяльності є висновок синергетики як науки, що виникла на базі філософії нестабільності, про те, що *властивість самоорганізації є загальною для всіх явищ буття*. Причому, як уже згадувалося, в розвитку цих явищ існує мож-

ливість, згідно з якою сталі структури, що виникли з хаосу, часто належать до вищих форм організації порівняно з тими, що раніше розпалися. Нині сучасна наука оптимістично підтверджує, що ця прогресивна тенденція історичного розвитку світу перевищує регресивну. Хаос, таким чином, за словами І. Пригожина, породжує порядок, який не означає виникнення яких-небудь структур, а лише тих, які поєднуються в певний набір, що визначається власними функціями середовища. Стосовно цього російський академік С. П. Курдюмов зауважує: «... введена таким чином уява про нестабільність, яка передбачає, крім усього іншого, багатоваріативність шляхів еволюції природних і не тільки природних об'єктів, дозволяє вести мову про внутрішні тенденції, які властиві певному фрагменту реальності, про наявність в останнього деякого внутрішнього виміру» (Интервью с С. П. Курдюмовым // Вопросы философии. — 1991. — №6. — С.56). Визнання подібних тенденцій призводить, на думку вченого, до переосмислення нашого ставлення до світу. Адже «... достатньо лише збудити дію внутрішніх тенденцій і природа сама побудує необхідну структуру. Потрібно тільки знати потенційні можливості цього природного середовища і способи їх стимуляції ... Людина, знаючи механізм самореалізації, може свідомо ввести у середовище відповідну флюктуацію, — якщо так можна висловитися, уколоти середовище в потрібних місцях і цим самим спрямувати його рух. Але спрямувати, знову ж таки, не куди-небудь, а відповідно до потенційних можливостей самого середовища. Свобода вибору є, але сам вибір обмежений можливостями об'єкта, оскільки об'єкт є не інертним пасивним матеріалом, а володіє, якщо потрібно, власною «свободою» (Интервью с С. П. Курдюмовым // Вопросы философии. — 1991. — №6. — С.56).

Екстрополяція цих положень на діяльність соціального педагога вимушує зробити кілька суттєвих висновків. Насамперед, про необхідність оптимістичного підходу до клієнта, віри у його здатність до самоорганізації. По-друге, про визнання та розуміння його внутрішніх тенденцій, потенційних можливостей. По-третє, про знаходження шляхів стимуляції та збудження цих тенденцій. По-четверте, про визначення на їхній основі відповідної «флюктуації», якою, образно кажучи, необхідно «уколоти» складноорганізовану макроскопічну систему клієнта у потрібний час у потрібних місцях і цим самим спрямувати його рух у доцільному напрямі згідно з його власними потенційними можливостями.

Важливим для соціально-педагогічної діяльності є синергетичний висновок про те, що нормальне функціонування і розвиток будь-якої складної макроскопічної системи певним чином визначається взаємодією двох протилежних сил — створюючої структури і руйнуючої останні. Синергетика

розкриває, що стала структура не може самоорганізуватися не лише у випадку, коли хаотичний початок пересилює ці структури, а й тоді, коли цей початок взагалі відсутній. (Князева Е.М., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным // Вопросы философии. — 1992. — №12. — С.18).

В.С.Лутай вдало унаочнює це положення одним із відкриттів учених ракового інституту в США. Вони зуміли відкрити гени, що, на противагу генам, які стимулюють розмноження клітин організму, блокують це розмноження. Враховуючи це, виявлено, що організм залишається здоровим лише тоді, коли дія цих протилежних сил знаходиться в певних межах. Тобто саме недолік другого типу генів призводить до ракових захворювань. Водночас подібний недолік першого типу генів також викликає смерть клітини. Таким чином, здоровий організм вимушений мати ті механізми, які регулюють взаємодію згаданих протилежностей.

Безумовно, у процесі соціалізації особистості мають місце сили, що створюють і що руйнують. Тому соціальному педагогу в процесі соціально-педагогічної діяльності слід не стільки думати про нівеляцію останніх, штучне відгородження їх від клієнта, як про зміцнення механізмів, що регулюють взаємодію обох сил. На практиці ж нерідко зустрічається протилежне. У ході виконання головних завдань соціалізації певної особистості чи групи людей соціальний педагог шукає можливість гармонійного вирішення найважливіших суперечностей соціально-педагогічної діяльності, намагається оминати все зле, хаотичне у цій діяльності. Але так-само, як і в будь-якій педагогічній діяльності, недооцінка ролі необхідного хаотичного початку в ній, а тому і нерозуміння того, що ми ніколи не можемо передбачити унікальність результату кожного конкретного елементу педагогічної діяльності, надумку В.С.Лутая, нерідко призводить до протилежного результату цієї діяльності, тобто її добрі наміри перетворюються у зле, хаотичне.

Уникнути цього допоможе застосування **синергетичної методології**. Вона полягає в тому, що *кожний результат конкретної, у нашому випадку соціально-педагогічної, дії потребує негайного аналізу в плані його співвідношення з метою цієї дії. Причому, коли такий результат приходить у суттєву суперечність із метою дії, то це означатиме, що ця соціально-педагогічна дія як створювальна сила вийшла за свою межу і перетворилася у ту, що руйнує, і що це потребує відповідних коректив соціально-педагогічної діяльності та тієї мети, яка його визначає.*

Отже, соціальний педагог, працюючи в рамках взаємодії двох протилежностей, а саме: 1) соціально-педагогічної дії, що створює, що визначається її метою, і 2) сили соціально-педагогічного процесу, яка руйнує, що

визначається необхідністю хаотично непередбачуваного елемента в ньому, хоче він того чи не хоче, для успіху своєї справи повинен діяти стихійно-синергетично. Це означає, що в системі своєї роботи йому необхідно поєднувати найзагальніші методологічні закономірності з фактично-емпіричним дослідженням як кожного окремого клієнта, так і певного соціально-педагогічного процесу.

Застосування діалектико-синергетичної методології до вирішення найважливіших проблем соціальної педагогіки особливо актуальне у світлі вимог **філософії глобальних проблем** – сучасної галузі філософської рефлексії, яка породжена тенденцією глобалізації життєдіяльності цивілізації доби постмодерна. Проблемне поле цієї філософії складають, насамперед, такі основи: 1) забезпечення глобальної безпеки фізичних та екзистенційних першооснов існування людства, 2) пошук стратегічних шляхів для гармонійного його об'єднання.

Філософія глобальних проблем, асоціюючи себе зі становленням і поширенням почуття причетності людини до тотальної єдності природи й Космосу, її відповідальності за майбутнє Всесвіту, за духовне життя людства, заперечує революційні методи перетворення дійсності, протистоїть будь-яким формам фанатизму і екстремізму, визначає пріоритет еволюційних змін спочатку у свідомості людей, а потім у соціально-економічній та політичній діяльності.

Зважаючи на це, постає завдання виховання гармонійно розвинуто творчої особистості, яка здатна вирішувати суперечності, що виникають між нею та іншими людьми, суспільством, природою, не виходячи за певні межі у взаємодії тих протилежностей, які створюють ці суперечності. В основу розв'язання цього завдання якраз і необхідно покласти синергетичну методологію.

Отже, розглянувши різні сучасні філософські системи та їхні підходи до проблем соціалізації людини в суспільстві, доцільно констатувати, що, проєктуючи певний соціально-педагогічний процес, необхідно враховувати поєднання різноманітних філософських ідей. Це допоможе різнобічному огляду проблем соціалізації, а в конкретних випадках соціально-педагогічної роботи – знаходженню тих флюктуацій, які матимуть вирішальний вплив на зміну руху складних макроскопічних систем, під якими ми розуміємо об'єкти соціалізації.

Розглянуті нами філософські системи відіграють різну роль в умовно прийнятій системі координат соціалізації кожного нового покоління і кожної окремої людини. Різна їхня роль у вирішенні докорінної проблеми соціалізації, яка полягає в тісному взаємозв'язку, гармонійній організації взає-

модії трьох вимірів «по вертикалі»: індивід, особистість, індивідуальність, що певним чином відповідають узвичаєному християнському «тіло-душа-дух». У свою чергу рух «по вертикалі» потребує відповідного руху «по горизонталі», який теж має своє певне обумовлення в різних філософських системах.

У філософські основи проектованої соціально-педагогічної діяльності необхідно закладати марксистську теорію в силу того, що економічні та політичні чинники соціалізації відіграють надзвичайно важливу роль у її перебігу. «Три кола земного пекла» (потрійна фетишизація – С.П.) для багатьох людей дотепер слугують «китайською стіною» відчуження від свободи, від самого себе. І це в процесі соціалізації особистості необхідно враховувати як вихідну основу, бо лише вихід за межі цієї «китайської стіни» дозволить людині вийти на якісно нові філософські основи власного саморозвитку: екзистенційні та синергетичні. Соціальному ж педагогу це допоможе використати у процесі соціально-педагогічної діяльності ці ж якісно нові екзистенційні та синергетичні методологічні підходи, які дозволяють цілеспрямовувати процес соціалізації як певної окремої людини, так і групи людей у русло «діалогу» безлічі різноманітних людських вимірів як «по вертикалі», так і «по горизонталі». Лише в реалізації багатства усіх цих вимірів людина і суспільство здатні будуть подолати «стіну відчуження» від самих себе і продовжити рух до свободи, яка диктується необхідністю реалізації внутрішньоінтенційних основ кожного в умовах гармонізації власно особистісних та загальносуспільних інтересів.

Яким чином використати розглянуті філософські основи в соціально-педагогічній діяльності? Які їхнє місце та роль у проектуванні такої діяльності та її моделі? Як взаємопов'язати для потреб моделювання соціально-педагогічної діяльності вихідні ідеї розглянутих філософських систем?

Ці та інші питання будуть розглянуті в наступному підрозділі.

Питання і завдання для самостійної роботи

1. У чому суть проблем соціальної філософії?
2. Чим філософія соціального виховання відрізняється від соціальної філософії?
3. Роль філософських принципів субстанціональної єдності та діалогової згоди у вирішенні проблем філософії сучасної освіти.
4. У чому суть докорінної проблеми соціалізації людини?
5. Роль марксистських ідей відчуження людини та її руху до свободи в колі сучасних проблем соціалізації.
6. Екзистенціалізм як популярна філософська течія сучасності, її вплив на характер та спрямованість соціально-педагогічної діяльності.
7. Поняття автентичної людини в екзистенціалізмі як мети соціалізації «стандартизованої» людини.
8. Роль ідей філософії нестабільності І. Пригожина для розуміння процесів розвитку суспільства та цілеспрямовання соціально-педагогічної діяльності соціального педагога.
9. Синергетична методологія — як вихідна основа для проектування соціально-педагогічної роботи з окремим клієнтом чи групою людей.
10. Застосування діалектико-синергетичної методології для вирішення завдань соціальної педагогіки у світлі вимог філософії глобальних проблем людства.
11. Роль різних філософських напрямів у розв'язанні докорінної проблеми соціалізації людини.

Рекомендована література

1. Андрущенко В.П., М.І.Михальченко. Сучасна соціальна філософія. — К.:Генеза, 1996.
2. Філософський енциклопедичний словник / Голова редколегії В.І.Шинкарук. — К.:Абрис, 2002.
3. Новая философская энциклопедия: В 4 т. — М.:Мысль, 2001. — Т.3.
4. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. — К.: Центр «Магістр - S», 1996.
5. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. — 1991. №6. — С.46-52.
6. Філософія / За ред. Г.А.Заїченка, В.М.Сагатовського, І.І.Кального, В.І.Даниленка. — К.:Вища школа, 1995.
7. Интервью с С.П.Курдюмовым // Вопросы философии. — 1991. — №6. — С.53-57
8. Стенгерс И., Пригожин И. Порядок из хаоса (новый диалог человека с природой). — М., 1986.

9. Князева Е.М., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С.8-12.
10. Чалий О.В. Синергетичні принципи освіти і науки. – К., 2000.
11. Філософський словник соціальних термінів/ За ред. В.П.Андрущенка. – Київ – Харків, 2002.
12. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – М., 1997.
13. Павлѐнок П.В. О понятиях, объектах, предметах и функциях социальной работы и социальной педагогики // Социальная работа и социальная философия. – М., 1996.
14. Арнольдов А. Восхождение к гуманизму // Социальная работа. – 1994. – №3-4/6.

1.3. Психолого-педагогічні основи соціалізації людської особистості з метою гармонізації власно особистісних та загальносуспільних інтересів

Часто люди пливуть за течією часу. А, між іншим, невеличкий наш човник має кермо.

Аліг'єрі Данте

Проблеми соціалізації особистості на порозі III-го тисячоліття. Роль перинатального періоду в соціалізації людини. Два напрями соціалізації. Модель соціалізації людської особистості на засадах філософії екзистенціалізму та філософії глобальних проблем. Синергетична методологія як засіб соціалізації. Роль та місце соціального педагога у процесі соціалізації людини.

Людина у своїх найрізноманітніших вимірах безмежна, як безмежний Всесвіт, що її оточує і часткою якого вона є. Однак у конкретні періоди історії людства, в умовах визрівання нових обставин існування та розвитку людини, завдань, які постають перед нею, формується певний зразок або модель людської особистості, здатної вирішувати ці завдання. Подібна «модель» — це результат зусиль не тільки сучасного їй, а й попередніх поколінь. Людство, у яке, за висловом відомого вченого-природодослідника К.А. Тимірязєва, входить більше мертвих, ніж живих, упродовж довгого історичного часу несло у наш день золоті крупинки для «золотої троянди» людського образу, вимріяного та ідеалізованого.

...Ідемо крізь століття по пустелі,
Запалюючи серце міражами.
На обрії — правічні голі скелі,
І навіть мертві йдуть вперед із нами.
Крокують Бах, Толстой, Шекспір і Гете.
Живі на них частенько поглядають.

Ідуть філософи, психологи, поети,
І натовп, що з'єднав усіх, безкрай ...

(С.Пальчевський)

З одного боку, без такого «безкрайого натовпу», відчуття нерозривної єдності з ним створити ідеалізовану модель сучасної соціалізованої людини неможливо, а, з іншого, ця модель вимагає першочергового врахування таких параметрів, які ще кілька десятків років тому були надзвичайно віддаленими. На сьогодні поступово визнається та обставина, за якого для того щоб знати ці параметри, суспільству загалом і кожному його члену, зокрема, необхідно усвідомити, що, як уже згадувалося, понад 95% достовірної інформації про визначальні засади нашої життєдіяльності датується періодом після 1990 року. Неврахування цього призводить до хибного розуміння не лише всепланетних природних процесів, а й процесів, пов'язаних із соціалізацією кожної окремої людини.

Розвиток сучасної світової науки підійшов до тієї небезпечної межі, про яку застерігав великий мислитель академік В.І.Вернадський, ведучи мову про те, що «... наукове знання, яке виявляє себе як геологічна сила і створює ноосферу, не повинно підводити до результатів, які суперечать тому геологічному процесу, результатом якого воно є» (В.И.Вернадский. Научная мысль как планетное явление. — М.: Наука, 1991. — С.21).

Застереження окремих учених, різноманітних всесвітніх організацій, останні рішення ООН, на жаль, не призвели до загального усвідомлення того, що найближчі два-три десятиліття є своєрідною точкою біфуркації, після якої людство підведе себе до загибелі, продовжуючи діяти за стандартами ХХ століття, або, докорінно змінивши спрямованість процесів соціалізації особистості, врятується.

Типовим прикладом цілеспрямованого процесу соціалізації в напрямі порятунку є розробка в Данії нового *морального кодексу доцільної індивідуальної поведінки і системи цінностей ХХІ століття*. За яким забороняється накопичення матеріальних доказів особистого успіху, стимулюється необмежене зростання діяльнісних знань та вмій у професійній сфері життєдіяльності та в загальноцивілізаційній компетентності.

Виходячи з необхідності врахування ситуації, що склалася в сучасному зглобалізованому світі, та філософських основ соціально-педагогічної діяльності, пропонуємо вихідні конструкти для проектування процесу соціалізації людської особистості, спрямованої на вирішення гло-

бальних проблем людства в умовах гармонізації внутрішньоособистісних і загальносуспільних інтересів.

У традиційній європейській науці вихідною точкою соціалізації прийнято вважати народження дитини. Однак сучасні науково-експериментальні дослідження ставлять під сумнів цей погляд, оскільки він не враховує форму психіки людини в ембріональному стані. Очевидно, неспроста в багатьох східних країнах народження людини відраховують не від появи на світ, а від дня зачаття. Така позиція певним чином підтверджується в роботах відомого дослідника психології С. Грофа, якому вдалося експериментальним шляхом відтворити складність багатого психічного життя у перинатальному (допологовому) періоді розвитку людини. Він доводить, що під час пологів людина втрачає у пам'яті зміст свого попереднього життя, яке транслюється на рівні несвідомості у вигляді своєрідних семантико-психологічних структур, що закладають основи ментальності людини, впливаючи на її свідомість і діяльність та формуючи ядро особистості.

Стосовно цього слід згадати, що в езотеричних науках, на відміну від традиційної психології, яка не співвідносить поняття душі з певним морфологічним субстратом в організмі, серце вважається вмістилищем душі, яка започатковує свій розвиток і зачаття як енергетичного і фізичного першопочатку людини. В основі цього положення лежить загальна філософська концепція єдності всього живого у Всесвіті посередництвом цілісної системи тонких енергетичних тіл. Близький до цього зороастризм стверджує, що дитина в лоні матері щомісяця набуває певних психофізіологічних і духовних якостей згідно з тим чи іншим знаком Зодіака.

На основі сучасних психолого-педагогічних тлумачень таких розумінь вироблено засади гармонійного розвитку плоду з урахуванням відповідних психологічних настанов і поведінки батьків та суб'єктивної активності дитини. Стосовно цього для молодих батьків у колективному збірнику науково-педагогічних матеріалів «Молодь і дозвілля» пропонується ціла низка порад, які супроводжуються відповідними коментарями та інформацією. «Першого місяця від зачаття – пише автор, – в дитини закладається потенційна життєва енергія «Я», його дух, творчість, фізична природа, формування чоловічих початків (за східною термінологією «янь») свідомості (!) і вироблення свого ставлення до батька. У порадах батькам цього періоду на перше місце висувається турбота про своє фізичне і моральне здоров'я. Упродовж другого місяця відбувається формування Душі, підвалин сфери несвідомого та інших якостей, що

виявляють жіночу природу «інь», емоції та інстинкти. На третьому місяці закладаються основи творчих задатків, сила волі й духу, прагнення до свободи. У цей період особливо чутливо у психіці дитини закарбовується ставлення матері до неї. Якщо, наприклад, матір переживає почуття невчасності, недоречності дитини, то в її серці будуть закладатися жорстокість і ненависть до оточення, душевний надлом і неповноцінність, скривдженість. Інтелектуальні здібності формуються, переважно, на четвертому місяці, а для батьків у цей час бажаним є щиросердне спілкування з оточенням і заняття інтелектуальною працею. П'ятий місяць визначає ставлення до суспільних питань і соціальних цінностей, батьки мали б особливо зосереджуватися на духовних інтересах. На шостому місяці формується почуття прекрасного, батькам варто уникати почуттів туги й самотності. На восьмому місяці й дев'ятому в дитини (плоду) формується космічна свідомість, висока любов до всього живого, почуття свободи й спорідненості зі всім світом» (Безпалько О.В., Капська А.Й., Куєвда В.Т., Щербаків К.В. Молодь і дозвілля: теорія, методика і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання. — К., 1994. — С.9-10).

На основі цього робиться висновок стосовно того, що використання сучасних методів дослідження у психіатрії та трансперсональній психології дозволяє розглядати перинатальний період у житті людини як повноцінний поруч з іншими періодами постнатального життя, бо на клітинному рівні кожний індивід несе в собі самотутній досвід перебування у лоні матері, і цей період, на думку дослідника, є визначальним, порівняно з наступними.

Так чи інакше, але сьогодні вже безперечно доведено, що найменші відхилення від норми в ембріональному періоді та впродовж пологів впливають на доросле життя людини. Тривалий час наївні уявлення про соціалізацію як простий процес навчання та виховання нерідко породжували і продовжують породжувати безвідповідальність молодих батьків перед долею своїх нащадків. Цигарка в руці майбутньої матері, випадковий статевий зв'язок у підворотні, зловживання спиртним майбутнього батька, сварливість чи неврівноваженість обох — далеко не дрібниці. Це завершальні штрихи в літописі тієї крихітки — таємниці, яка має народитися до життя. Бо

...То є не «чиста дошка» в сірих буднях,
Яка жде букви першої на сході дня.
То «чорний ящик», послання у майбутнє,
Яке з батьками пише вся рідня.

(С.Пальчевський)

Таким чином, дитина, народжуючись, приносить із собою певний «спадок», який є вихідною основою для подальшого руху вперед. До, образно кажучи, уже написаного на дошці її життя починають додаватися нові написи, зроблені кожним прожитим днем, місяцем, роком. Попереду – невідомий шлях, про який вона сама не здогадується. Шлях, який нерідко уявляють лише батьки, спираючись на власні уподобання та можливості, часто не враховуючи здібностей, задатків і внутрішньоінтенційної спрямованості дочки чи сина. Попереду – вибір. Один із можливих напрямів – це напрям, за теорією М.Хайдеггера, в бік «стандартизованої» людини, «несправжньої», яка, як уже говорилося, віддана на заклання чужим їй, «усередненим» стереотипам поведінки. Таких «відчужених» від самого себе людей, на жаль, більшість. Відповідно до теорії марксизму ці «відчужені», «частковий люди» є жертвами суспільних відносин, які панують у світі «потрійної фетишизації» товару, грошей, капіталу. Цим самим «плінтусна методологія», як нерідко називають методологічні підходи марксизму, приписує людині роль пасивного спостерігача власної долі, який не усвідомлює, що він, як уже згадувалося, є для себе єдиним, незамінним поводитирем із лабіринту відчуження до справжнього, **автентичного** існування. Другий напрям – це напрям, згідно із позицією екзистенціалізму, до справжньої **автентичної** людини. На цьому шляху необхідно, щоб у людині пробудилися дремаючі до певного часу можливості осягання структур та елементів («екзистенціалів») суто людського існування. Для цього потрібно не лише осягнути власну унікальність, внутрішньоінтенційну неповторність, а й повірити у можливість їхньої реалізації.

Ситуація вибору або, відповідно до теорії філософії нестабільності, точка біфуркації в розвитку молодої людини як складно організованої системи наступить після здобуття обов'язкової середньої освіти. Це буде чи не перша складна ситуація, коли молода людина вирішуватиме, в якому напрямі вийти у самостійну життєву дорогу: в напрямі усереднених стереотипів «стандартизованої» людини чи повернути в бік до «самого себе», щоб, ставши автентичною людиною, розірвати кайдани відчуження. Але до цього слід хоч би в найзагальніших рисах «побачити себе», розширити коло необхідних для життєвого вибору флюктуацій. Дитина ж стихійна у своїх уподобаннях, далека від процесів самоспостереження та самоаналізу, тому без допомоги батьків, вихователів дитсадка, учителів, усіх, хто причетний до її соціалізації, – обійтися важко.

Першими «божими іскрами», які намагаються просвітити дитині чи її підлітку шлях до самого себе, є імпресинги. Їхні роль і місце в реалізації людиною власного таланту відкрив один із перших радянських генетиків

В.П.Ефроїмсон (1908-1989). Дійшовши до висновку, що зародження потенційного генія чи видатного таланту визначається, насамперед, генетичним чинником — тим співвідношенням генів, які наділяють запліднене яйце винятково сприятливою комбінацією успадкованих задатків, учений вважає, що розвиток цих задатків значним чином визначається соціальними чинниками — матір'ю, сім'єю, суспільством. Однак не слід забувати, що кожна дитина унікальна у своїй внутрішньоінтенційній суті та «генетичному» спадку. Тому результат такого впливу середовища певним чином залежить від успадкованих задатків, оскільки при одних і тих само вроджених властивостях один і той само вплив може призвести до абсолютно протилежних результатів.

Вияснити, яким чином середовище впливає на конкретну людину допомагає етологія — наука поведінку тварин. У цій науці є термін «імпринтінг» (буквально — закарбування). Його приклад давно відомий: якщо гусенята, які щойно вилупилися із яєць, побачать біля себе будь-яку рухливу істоту, чи то собаку, чи людину, то вони вервечкою підуть за ними. Цей інстинкт, будучи міцно закріплений, спрацьовує тільки тоді, коли істота рухається у момент появи гусенят на світ, тобто враження повинно відбуватися в конкретний, «критичний», закріплений у задатках для цього виду момент. Якщо трішки пізніше — такого закарбування вже не буде.

В індивідуальному розвитку кожної людини також є «критичні» моменти, під час яких, стверджує вчений, певні впливи зовнішнього середовища викликають найсильніші та найглибші враження. До того ж у людини таких критичних моментів кілька, і припадають вони на різні стадії не тільки дитячого й підліткового віку, а й віку немовлят. Подібні закарбування в людини називають імпресингами. Для різних людей ними слугують різні явища, об'єкти, предмети і т.д. Вибірковість об'єктів імпресингу визначається конкретним співвідношенням вроджених якостей людини.

Наприклад, для Авраама Лінкольна імпресингом став вигляд прекрасної дівчини-креолки, яку продавали на ринку рабів. Для Софії Ковалевської — ряди великих цифр на стінах, обклеєних папером (у будинку готувалися до ремонту). Майбутній учений тоді було три роки. Імпресинги — це і почута музика в «потрібний» момент, і побачена картина, і бабусина розповідь, що потрясла душу, і запах фіміама, який дитина вдихнула серед палаючих свічок урочистого пасхального храму.

«Імпресинг — підсумовує В.П.Ефроїмсон, — часто на все життя, але завжди — на дуже тривалий час визначає багаточисленні мотиви діяльності людини, її цілі, її оціночну шкалу» (Ефроїмсон В.П. Гениальность. «Божий дар» или естественный феномен? // Народное образование — 1991 — №3. — С.131).

У всіх людей є вікові періоди, в які імпресинги справляють максимальний вплив, але ці періоди, на жаль, достатньо не визначені. Теорія імпресингів В.П.Ефроїмсона допомагає зрозуміти кілька суттєвих моментів, які означає сам учений. По-перше, якщо є можливість точно визначити імпресинг, який справив сильне враження на людину, тоді стає зрозуміло, чому з конкретного генотипу розвивається певна, конкретна унікальна особистість. По-друге, стає зрозумілим, чому одні й ті ж самі впливи, припадаючи на різні вікові періоди, виявляють нерівнозначну дію. По-третє, з'ясується, чому навіть із однаковими успадкованими задатками люди бувають різними і непередбачливими. По-четверте, визначається причинне обумовлення однієї із загадок дитинства — чому сформовані в ньому уявлення, незважаючи на те — правильні вони чи ні, важко перебороти нерідко навіть у дорослому віці. Виходячи з цього, вчений стверджує, що істинна психобіографія визначається переважно імпресингом, а не життям узагалі.

Якщо розглядати людину із синергетичного боку огляду як складно організовану нестабільну систему, то в стані нестабільності в точці біфуркації імпресинг відіграє нерідко роль вирішальної флюктуації, яка спричиняє зміну руху системи і виводить її на новий рівень. Таким чином, розгадка таємниці імпресингу стає розгадкою таємниці вирішальної флюктуації певної точки біфуркації і дає можливість людині більш чи менш точно передбачити, якою буде конкретна якість того нового явища (чи групи явищ), що виникне після проходження нею як складно організованою нестабільною системою нестационарного стану.

Перед батьками, вихователями, вчителями у цьому випадку стоїть потрібне завдання. Насамперед, слід уважно вдивитися в найменші нюанси поведінки дитини, її реакцій, щоб уловити момент найвищої сприятливості й ті впливи, які справляють найсильніше враження. По-друге, будь-якими засобами створювати умови для формування педагогічно доцільного імпресингу. По-третє, опираючись на батьківський і педагогічний такт, намагатися самим створити оптимальний імпресинг.

Наступне завдання батьків та вихователів полягає в тому, аби на основі вивчення задатків дитини, імпресуючої дії окремих структур буття визначити найближчу перспективу її внутрішньоінтенційного розвитку, який сприяв би первинному саморозвитку унікальності.

Другий крок — створення первинних ситуацій успіху вихованця у первинній референтній групі. Не слід чекати, коли вони виникнуть стихійно. Їх потрібно наближати до дитини цілеспрямовано. Уже перша така ситуація вимагає синергетичного підходу. По-перше, у цей час наставникам

слід чітко усвідомити, що дитині як складно організованій системі не потрібно нав'язувати шляхи її розвитку. Навпаки, слід намагатися зрозуміти, як сприяти її власним тенденціям, як вивести із складної системи її шляхи. По-друге, перший результат власних зусиль потрібно піддати негайному аналізу в плані його співставлення з метою цих зусиль. Коли ж цей результат приходиться у суттєву суперечність з метою організаційних дій, то це означає, що такі дії, як сила, що створює, вийшли за свою межу і перетворилися в силу, що руйнує. У цьому випадку необхідні негайні суттєві корективи процесу організації дій і тієї мети, яка їх визначає.

Первинні ситуації успіху необхідно неодноразово закріплювати. За такої умови спрацьовує діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні. Рано чи пізно дитині стає «тісно» в рамках цих ситуацій. Поступово визрівають напрями середньої перспективної лінії. Нерідко ці напрями бачить сама дитина, яка в цей час уже навчається в школі. Відчуваючи це наближення певних якісних змін, учень стихійно розпочинає пошуки вторинної референтної групи. Завдання батьків і соціальних педагогів у цей період полягає, насамперед, в допомозі організаційного характеру. Використовуючи досвід дорослої людини, підопічному слід допомогти чітко накреслити лінію середньої перспективи, визначитися стосовно вторинної референтної групи чи груп, намагатися будь-що забезпечити необхідними інформаційними матеріалами. Найважче в цьому випадку дається соціальним педагогам виховання в підопічного вміння сприймати та опрацьовувати такі матеріали на емоційно-образній основі, що надзвичайно важливо для саморозвитку молодшої людини, виходу її на власну унікальність, талант, а, можливо, й геніальність.

...Коли розв'язував задачі,
У дивний світ ступав неначе,
Де кожна формула була,
Як черемшина, що цвіла
У хащах цифр, позначень, дій,
В які з-під довгих-довгих вій
Промінчик пошуку сковзав
І сонцем радісним палав.
А поряд Гриць — сусід, «ледащо»
Готовий вмерти у тій «хаші».

(С.Пальчевський)

Художньо-образне мислення для майбутнього талановитого фахівця не забаганка, а практичний інструментарій, загальноновизнаний у світі великих людей планети. Відомий російський вчений-винахідник К.Е. Ціолковський вважав, що в будь-якій великій практичній справі обов'язково спочатку іде думка, після неї — «фантазія, казка», за ними — науковий розрахунок, і, зрештою, «коронує» все це виконання. Академік В.І.Вернадський був твердо впевнений у тому, що все, що людство знає, воно знає, дякуючи мрійникам, фантазерам і «вченим поетам». Подібні думки дали право французькому скульптору Огюсту Родену стверджувати, що світ буде щасливим лише тоді, коли у кожної людини буде «душа художника». Російський вчений, доктор медичних наук, автор сучасного оригінального напрямку в медицині, пов'язаного з розробкою проблем центральної регуляції психофізіологічних станів, Е.М.Каструбін вважає навіть за необхідне розробку і введення в школах обов'язкової програми розвитку образного мислення, оскільки воно має не лише велике значення для інтелектуального зростання особистості, а й відіграє велику психогігієнічну роль, благотворно впливає на здоров'я людини, стимулює до творчості.

Після вторинних ситуацій успіху у вторинних референтних групах ідуть чергові. Розвиток клієнта (так будемо називати людину, яка з допомогою соціального педагога поступово виходить на шлях автентичного життя) як складно організованої нестабільної системи підкоряється відомим нам закономірностям, що обґрунтовані у філософії нестабільності.

Для клієнта як згаданої системи, що розвивається, властивий відомий нам дивний аттрактор. За такої умови система рухається від однієї точки стабільності до наступної детермінованим чином. У чередуванні стабільних періодів (аттракторів) з нестабільними (точками біфуркації) важко передбачити кінцеві результати розвитку клієнта як складної нестабільної системи. Але в межах певного стабільного періоду можна. У цей час з'являється можливість на основі короткочасних прогнозів потурбуватися про створення найсприятливіших умов для саморозвитку системи. Межі стабільності у нашому випадку співпадатимуть з межами чергових ситуацій успіху в чергових референтних групах. Удосконалення майстерності клієнта, розвиток його здібностей, задатків відбуватиметься за діалектичним законом переходу кількісних змін у якісні. Такий перехід матиме місце в періоди нестабільності (точках біфуркації). Ці моменти в житті людини досить часто носять революційний, переламний характер. В одних випадках вони відіграють позитивну роль, в інших — негативну. Справа в тому, що в періоди стабільності, в «рівновазі», образ-

но кажучи, світоглядні обрії людини обмежуються звичним колом «сусідів», які складають своєрідну систему нижчого порядку. Для того щоб побачити подібну систему вищого порядку і ввійти в неї, необхідно пройти точку біфуркації. Однак такий перехід відбувається не механічно, і не завжди легко дається людині. На цій «дорозі до самого себе» нерідко доводиться проходити крізь тумани сумнівів, вагань, страху, непорозумінь із найближчими людьми. Часто тут необхідна міцна віра у власні потенційні можливості, сила волі, готовність до боротьби. Право переходу точки біфуркації необхідно заслужити відповідними кількісними змінами в розвитку себе як системи. Результат накопичення таких змін — поява почуття тісноти у межах тієї системи, складовою якої є клієнт. Коли ж кількісних змін недостатньо, перехід через точку біфуркації віддаляється і в певному напрямі розвитку людини може взагалі не відбуватися до кінця життя.

Перехід через цю точку відіграє негативну роль у тому випадку, коли в силу дії відповідних флюктуацій людина вибирає напрями руху в протилежний бік від руху до «себе самого», тобто коли цей рух не співвідноситься з внутрішньоінтенційною спрямованістю, успадкованими й розвинутими здібностями і задатками.

У період нерівноваги, який згідно з закономірностями філософії нестабільності призводить до «безпорядку», з'являється можливість унікальних подій, випадковостей, які, у свою чергу, створюють нові, непередбачені раніше можливості. Як правило, результатом цього стає бачення клієнтом свого нового, унікального місця в суспільстві і світі, яке уже не співпадає з тим баченням, що сформулювалося в межах системи нижчого порядку. З'являються нові стимули для вдосконалення, росту, розвитку.

У зв'язку з переходами через точку біфуркації кількість завдань у соціального педагога значно зростає. Насамперед, вони впливають з необхідності підведення підопічного до точки біфуркації, що на практиці часто пов'язується з плануванням подальших перспективних ліній розвитку, чергових ситуацій успіху в чергових референтних групах. Потрібно також потурбуватися про створення необхідних умов для відповідних кількісних змін, які з часом повинні призвести до якісних. Такі кількісні зміни, зрозуміло, пов'язуються з ростом майстерності людини як певного виконавця, з подальшим розвитком успадкованих здібностей і задатків.

Соціальному педагогу не слід боятися періодів нестабільності в житті клієнта. Необхідно пам'ятати, що вони почасти несуть нові можливості.

Головне в цей час — вивчення структури і динаміки внутрішніх тенденцій підопічного, визначення шляхів і способів їх стимуляції. За такої умови, опираючись на внутрішні механізми самоорганізації людини, говорячи мовою синергетики, можна свідомо ввести в середовище необхідну флуктуацію, тобто, за образним висловом С.П. Курдюмова, уколоти його в потрібних місцях і тим самим спрямувати його рух у доцільному напрямі, але знову ж таки не за певними безпідставними забанками, а за потенційними можливостями цього середовища, які, зокрема, зумовлюють його самоорганізацію. Соціальний педагог у цьому випадку повинен не забувати, що його вибір обмежений можливостями клієнта, який володіє у цьому розумінні власною свободою.

Ситуації успіху самі собою можуть і не забезпечити відповідної динаміки розвитку особистості відповідно до внутрішньоінтенційної спрямованості без одночасного формування необхідних рис характеру: наполегливості в досягненні поставленої мети, віри у власні сили та перспективи життя з огляду на власні потенційні можливості, а не на кон'юнктуру сьогодні.

Важливою ділянкою роботи соціального педагога у цьому напрямі є **десугестування в клієнта соціально та історично напластованих уявлень як про межі можливостей людини взагалі, так і самого підопічного зокрема.**

Проблеми такого десугестування розглядає **сугестологія** — наука про навіювання. Зрозуміло, що у нашому випадку йдеться про широко використовувані сугестивні (навіювальні) впливи у звичайному стані свідомості, які здійснюються усім багатством, згідно з сугестологічною термінологією, неспецифічною психічною реактивністю (поглядом, інтонацією, ритмікою, мовленням, виразом обличчя, рухами рук, поставою тіла і т.д.). Важливу роль у цьому випадку відіграє формування необхідних психологічних установок відповідно до теорії відомого грузинського вченого Д.М. Узнадзе і його школи.

Проблема соціального та історичного обумовлення напластованих уявлень про межі можливостей людини безпосередньо пов'язана з проблемою формування, за теорією екзистенціалізму, «несправжньої», «стандартизованої» людини, яка, як уже згадувалося, віддана на заклання чужим для неї «усередненим» стереотипам поведінки. Шлях до справжньої автентичної людини неможливо пройти, якщо не вирішити першу із названих проблем. Життя ж «усередкованої» людини нерідко в потаємних глибинах душі викликає гіркоту почуття власної нереалізованості та неповноцінності.

...Приснилося, що я відстав від себе,
І кінь мій вдаль без вершника помчав.
Я ж на узбіччя впав перед обличчям неба,
В якому вечір золотом палав.
Усе ... Нема ... не дожену ніколи ...
Уже на обрії видніється мій кінь,
І бачу вічність ген за видноколом,
І згорблену свою втікачку-тінь.

(С.Пальчевський)

Проблема збереження у собі «самого себе» нерідко вимагає відмови від звичаєних стереотипів не тільки поведінки, а й мислення, яке повинно розвиватися в руслі індивідуальної творчості, оскільки професійні й суто життєвські ситуації настійливо її потребують.

Кожна людини певним чином перебуває в полоні вироблених суспільних стандартизованих сугестивних комплексів, які нерідко відіграють негативну роль. Такі комплекси створюють певні межі не тільки у сфері застосування наших фізичних сил, а й інтелектуальних. Наші можливості існують начебто в двох вимірах. Перший – стандартизований, другий – **десугестований**, тобто звільнений від негативних сугестивних комплексів, що сформувалися історично та соціально. Нерідко процес звільнення людини від цих комплексів, тобто десугестування, відбувається стихійно під час критичних ситуацій. Прикладів цього можна навести чимало. Ось кілька з них. Африка. Втікаючий від расистів негр перестрибує рів, ширина якого перевищує норму олімпійського рекорду із стрибків у довжину. На ніжку дитині наїжджає колесо легкового автомобіля. Мати, худенька, тендітна жінка, у пориві напруги зсовує його з ніжки. Тікаючий із концтабору в'язень із жердиною у руці перестрибує трьохметрову огорожу, яка знаходиться під струмом. До цього він із жердиною не стрибав і, зрозуміло, трьохметрової висоти не долав. Студент Ростовського університету Самюель Гарібян після складної операції був вимушений відмовитися від конспектування лекцій і читання посібників. Залишилося тільки слухати і запам'ятовувати, що він і робив. Як наслідок – диплом із відзнакою, надзвичайно розвинута пам'ять. За один раз він здатний запам'ятати понад тисячу іноземних слів. Але, окрім цього, відомі численні випадки, коли звільнені від негативних сугестивних комплексів можливості людини різко зростали у звичайних умовах життя, далеких від критичних ситуацій. Досягалося це за рахунок самодесугестування. Останнє особливо ча-

сто зустрічається в тренувальній практиці спортсменів, які готуються до змагань. Вирази на кшталт «Спочатку я повинен перемогти його у своїй душі» давно відомі широкому загалу.

Причина невдач на шляху до самого себе найчастіше буває одна:

Блукаємо, шукаючи себе.
Зриваємося над обривом міри,
Мабуть, тому, що небо голубе
У глибинні душі без сонця віри.

(С.Пальчевський)

Соціальному педагогу в процесі десугестування клієнта від наплас-тованих уявлень про межі його можливостей необхідно спиратися, на-самперед, на ситуації успіху в попередніх референтних групах. За межа-ми таких успіхів можна допуститися гіркого прорахунку. Ситуація за-найштва, перестрибування через «щаблі» до успіху нерідко породжують дилетантизм, різноманітні каверзні ситуації, розчарування у власних можливостях. Не так уже й рідко в житті зустрічаються «поети», «вина-хідники», «кінозірки», «художники», які «не відбулися». Тому, присту-паючи до десугестування клієнта, соціальний педагог повинен зважа-ти наскільки є для цього підстави. Не менш важливою уже в самому про-цесі десугестування є психологічна підготовка підопічного до перебо-рення невдач, поразок, різноманітних каверзних ситуацій. Адже кожна невдача чи поразка — це багатий матеріал не тільки для аналітичної інте-лектуальної діяльності, а й для самовдосконалення, поліпшення май-стерності у вибраній галузі діяльності.

Головним же завданням соціального педагога у процесі десугесту-вання є виведення клієнта на процес самодесугестування. Для того ж, щоб навчитися самостійно звільнятися від негативних сугестивних ком-плексів, треба освоїти відповідну філософію власного життя. Спираю-чись на здобуті знання, насамперед, на розглянуті раніше філософські основи соціально-педагогічної діяльності, власний житейський досвід, соціальний педагог повинен допомогти у цьому клієнту. Важливо в по-трібний момент вчасно забезпечити його потрібною інформацією.

На основі розуміння свого місця в суспільстві, зміни уяви про межі власних можливостей, відчуття відповідальності за самого себе перед світом за реалізацію власної інтенційної неповторності слід підвести підопічного до формування власної позиції в житті, яка дала б можливість розвинути рефлекс цілі. Однак сформувати такий рефлекс без відповід-

них змін у *рефлексі свободи* неможливо. Цей рефлекс відкрив І.П.Павлов у тварин, яким властива психічна діяльність. Кожна тварина може задовільнити певну свою потребу різноманітними варіативними видами цілеспрямованої діяльності. Однак ці потреби виступають у певній субординації. Є найважливіші, є менш важливі. Згідно з цією субординацією визначена наявність деяких загальних закономірностей усіх видів цілеспрямованої діяльності. Це означає, що вибір варіативних видів дії, як правило, здійснюється відповідно з цими закономірностей. Якщо через певні обставини тварина не може продовжити свою діяльність за згаданими закономірностями, то це, будучи порушенням її рефлексу свободи, завжди викликає в неї негативні емоції. Рефлекс свободи примушує її повернутися до тієї діяльності, яка відповідає йому. Це призводить до того, що тварина кидає всі сили на те, щоб досягти цієї мети.

Такий рефлекс свободи притаманний і людям на всіх етапах їх історичного і онтогенетичного розвитку. Філософ В.С.Лутай з приводу цього вважає, що в ті історичні періоди, коли панували вищі духовні цінності, кожна людина, як правило, підкоряла майже всі свої індивідуальні інтереси тим суспільним, які були обов'язковими у відповідному типі світогляду і з якими індивідуальні інтереси вступали в суперечність. Це не порушувало її рефлексу свободи, позаяк вона змалку виховувалася саме на розумінні такого співвідношення загальних та індивідуальних інтересів. «Певна річ, — зауважує В.С.Лутай, — і сучасна людина підкоряє деякі свої інтереси загальним. Але оскільки зараз вона виховується на основі суттєво іншого світоглядного підходу, в якому найважливіше значення має принцип пріоритетної ролі інтересів окремої людини, то вимога підкорення останніх якимось загальним інтересам набагато частіше входить у суперечність з її рефлексом свободи і тому викликає опір як окремої людини, так і будь-якої їх групи» (Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. — К.: Центр «Магістр-S», 1996. — С.187). Однією з таких причин, на думку автора згаданого посібника, є відсутність, насамперед, у молоді нового сформованого типу світогляду, в якому була б подолана та властивість рефлексу свободи, яка призводить людей до поділу на «своїх» і «не своїх». Другою — поширення поглядів на таку свободу, яка звільняє особистість від обмеження абсолютної етики — загальних і необхідних для всіх людей етичних принципів, які складають систему вищих духовних цінностей. Третьою — намагання значної частини людей, передусім, задовольнити ті чуттєві потреби, які досить близькі до «інстинктивно-емоційних потреб тварин чи первісних людей».

Зважаючи на такі принципи, можна дійти висновку, що формування рефлексу свободи, який певним чином визначає рефлекс цілі, можливе в умовах гармонійного поєднання загальносуспільних та індивідуальних інтересів лише тоді, коли дотримуватися таких принципів:

- 1) Орієнтація на непорушність абсолютної етики;
- 2) Виховання світогляду, за яким людина вчиться відчувати себе не тільки в ближньому, а й у далекому.
- 3) Визнання найвищою особистою самоцінністю самовияв у певному виді діяльності своєї внутрішньоінтенційної неповторності, яка реалізується на користь загальносуспільним інтересам.

У такому випадку в сформованому рефлексі свободи на першому місці стоятиме, образно кажучи, особиста «справа життя», якій будуть підкорені, насамперед, ті складові цього рефлексу, що впливають із щойно виявлених принципів.

Подібна структура рефлексу свободи не сформується до того часу, поки людина не відчуже органічну потребу в улюбленому виді діяльності, яка починає складати основний зміст її життя, головні його насолоди та радощі, коли сам процес такої діяльності нерідко вводить у зону домінанти.

У психології домінанта (від лат. *dominans* – пануючий) – тимчасово пануюча рефлексорна система, яка обумовлює роботу нервових центрів у певний момент і цим самим надає поведінці відповідної спрямованості. Як пануюче вогнище збудження, домінанта накопичує імпульси, що надходять у центральну нервову систему, одночасно гасячи активність інших центрів. Цим пояснюється системний характер і цілеспрямованість поведінки певного індивідуума, яка, будучи рефлексорною за типом, водночас є активною, а не реактивною. За певних умов у стані домінантного збудження нервові ресурси тканини не тільки не виснажуються, а, навпаки, зростають.

Коли в роботу він пірнав,
То навіть їсти забував,
І слово радісне «робота»
Ряхтіло, наче позолота
У храмі, де палання свіч
З душі зганяло хвору ніч.

(С.Пальчевський)

Таким чином, у ході формування доцільного рефлексу свободи, який визначальним чином вплине на формування цілі, соціальному педагогу

необхідно виходити з позицій, які відкидають будь-яке нав'язування зовні певних коректив, натомість слід, щоб такі корективи визріли як результат збудження дії внутрішніх механізмів самоорганізації та самоспрямування клієнта. Ці ж механізми допоможуть увійти в зону індивідуальної творчості й відчути опору в розв'язанні тих нетрадиційних завдань, на які, хочемо ми того, чи ні, постійно виводить нас життя.

Соціально-педагогічну діяльність, яка спрямована на створення відповідних умов та сприяння саморозвитку особистості клієнта у загальних рисах графічно можна відобразити так (див. схему 1):

Таким чином, розв'язання однієї з найголовніших проблем соціалізації — повноцінного розвитку особистості в умовах гармонізації індивідуальних та особистісних інтересів можливе тільки на шляху до автентичного життя, який пролягає через пробудження в людині потенційних до певного часу дремаючих можливостей осягання структур та елементів справжнього людського існування, усвідомлення власної неповторної самотності, зосередження людиною сил та енергії для розриву кайданів відчуження від самої себе. А це потребує мудрості та внутрішньої мужності від обох: соціального педагога і його підопічного.

... Народжуємось ми біля землі.
Вершин своїх осяяних не бачим.
І тільки в снах, у голубій імлі
Вони нас кличуть і за нами плачуть.
Навпомацки ідем, бува, до них.
У хаос буднів клиниться дорога,
І не спиня нас оклик прірв рудих,
Бо шлях до себе, то є шлях до Бога.

(С.Пальчевський)

Для соціального педагога не має якогось єдиного трафарету у співпраці з клієнтом. Кожна людина унікальна. Але, використовуючи синергетичну методологію, поєднуючи у своїй діяльності знання найзагальніших закономірностей розвитку людини як складно організованої системи з емпіричним вивченням її як об'єкта прикладання власних зусиль, можна вивести цю людину на позиції усвідомлення свого місця та значення в суспільстві та всесвіті.

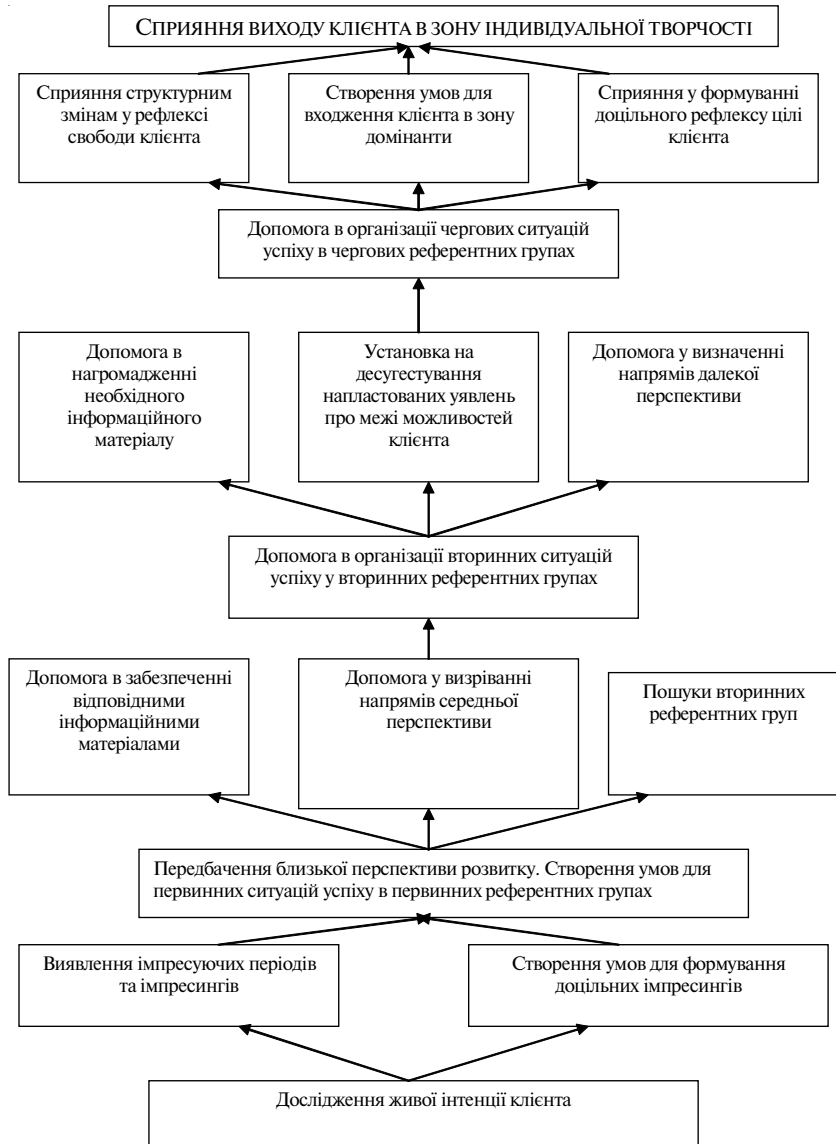


Схема 1. Соціально-педагогічна діяльність, спрямована на сприяння самовияву клієнта за власною інтенційною спрямованістю

Представлений у цьому підрозділі підхід до проблем соціалізації спрямований на те, щоб соціалізація чи то окремої людини, чи певної групи людей відбулася у всіх вимірах — по «вертикалі» і по «горизонталі». По «вертикалі» — від «індивіда» через «особистість» до «індивідуальності». По «горизонталі» — від відношення «я - я» до відношення «я - універсум». Оскільки лише така людина здатна розв'язати глобальні проблеми людства, які загрожують існуванню його фізичних і екзистенціальних основ.

Питання і завдання

- 1) У якому напрямі необхідно спрямовувати процеси соціалізації в найближчі два-три десятиліття?
- 2) Проблема вихідної точки соціалізації в сучасних науково-експериментальних дослідженнях.
- 3) Два протилежні напрями в соціалізації людини.
- 4) Роль і місце імпресингів у самореалізації людини згідно своєї внутрішньоінтенційною спрямованістю.
- 5) Роль та місце синергетичної методології в соціалізації клієнта з метою виведення його на шлях до автентичного способу життя.
- 6) Проблема десугестування в клієнта історично і соціально напластованих уявлень про межі власних можливостей.
- 7) Проблеми формування рефлексів свободи і цілі в клієнта.
- 8) Роль художньо-образного мислення в соціалізації людини.
- 9) Загальна структура діяльності соціального педагога у ході соціалізації клієнта на засадах філософських основ соціально-педагогічної діяльності.
- 10) Умови розв'язання однієї з найголовніших проблем соціалізації — проблеми повноцінного розвитку особистості в умовах гармонізації індивідуальних та суспільних інтересів.

Рекомендована література

- 1) Корсак К. Людина нового століття та її виховання// Рідна школа. — 2003. — №2. — С. 7-9.
- 2) Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления. — К., 1990.
- 3) Пальчевський С.С. Сугестопедагогіка. — Рівне, 2002.
- 4) Безпалько О.В., Капська А.Й, Куєвда В.Т., Щербакова К.В. Молодь і дозвілля: теорія, методика і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання. - К., 1994.

-
- 5) Эфроимсон В.П. Гениальность. «Божий дар» или естественный феномен// Народное образование. – 1991. – №3. – С. 130-135.
 - 6) Сорокин П. Человечество. Цивилизация. Общества. – М., 1992.
 - 7) М'ясоїд П.А. Загальна психологія. – К., 2000.
 - 8) Дэвид Маерс. Социальная психология. – Спб.: Питер, 2002.
 - 9) Філософський словник соціальних термінів / Заг. ред. В.П.Андрущенка. – К.-Х., 2002.

1.4. Сугестологічна майстерність соціального педагога

*Істинне життя людини
те, про яке вона навіть
не здогадується.*

Самюель Батлер

Сугестологія як наука. Роль та місце навіювання в соціалізації людини. Складні та елементарні засоби сугестивації. Розкриття засобами навіювання у звичайному стані свідомості інтелектуальних, фізичних і вольових резервів клієнта.

Проблема соціалізації індивіда передбачає розв'язання питань як змісту, так і механізмів цього процесу. Одним із важливих механізмів соціалізації є навіювання. Навіювання (або сугестія) — процес впливу на психічну сферу людини, пов'язаний із зниженням усвідомленості та критичності під час сприйняття і реалізації нав'язаного змісту за умови відсутності цілеспрямованого активного його розуміння, розгорнутого логічного аналізу і оцінки у співставленні з минулим досвідом й даним станом суб'єкта (Психологія: Словарь/ Под общ. Ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — С.57).

Зважаючи на це, сугестологія — галузь науки, що вивчає психологічні явища навіювання і самонавіювання. Ведучи ж мову про сугестологічну майстерність соціального педагога, ми матимемо на увазі не тільки його вміння користуватися різноманітними засобами навіювання для досягнення педагогічно доцільних цілей соціалізації, а й уміння для потреб самовиховання цілеспрямувати процеси самонавіювання клієнта.

Феномен навіювання дотепер привертає до себе увагу філософів, психологів, усіх тих, хто тим чи іншим чином пов'язаний із проблемами соціалізації людини. Вчений-психотерапевт В.М. Бехтерев на базі зібраного ним матеріалу дійшов до висновку: «Навіювання слугує важливим чинником нашого суспільного життя і повинно бути предметом вивчення не одних тільки лікарів, а й усіх тих, хто вивчає умови суспільної психіки і закони її вияву. Тут у будь-якому випадку відкривається одна із важливих сторінок суспільної психології, яка являє собою широке і мало ще розроб-

лене поле наукових досліджень» (Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни. — Изд. 2-ое. — Спб., 1908. — С. 16).

Л. М. Толстой на основі власного педагогічного досвіду стверджував, що більша частина вчинків людей і особливо дітей здійснюється не згідно «розсудком», навіть не за відповідним почуттям, а за несвідомим наслідуванням та навіюванням. Відома також увага А. С. Макаренка до проблеми цілеспрямованого використання навіювання у виховному процесі організованої ним дитячої колонії.

Навіювання як один із важливих механізмів соціалізації підростаючих поколінь нерідко протиставляли (а дехто ще й дотепер протиставляє) таким механізмам соціалізації, як переконання, наслідування та конформність. Подібний підхід, наприклад, у свій час демонстрував один із дослідників соціально-психологічної сутності навіювання Б. Ф. Поршнев, стверджуючи, що «... генеральна лінія розвитку людських психологічних відносин полягає в лімітуванні навіювання формою, яку всі справедливо вважають протилежністю навіювання - переконанням» (Поршнев Б. Ф. Конструирование и история / История и психология. — М.: Наука, 1971. — С. 18). Таке тлумачення історії розвитку навіювання як явища вітчизняний дослідник В. О. Татенко правомірно вважає обмеженим. Насправді, як стверджує він, навіювання завжди перебуває в нерозривному зв'язку з іншими механізмами соціалізації і, розриваючи цю єдність, неможливо побудувати цілісну модель механізмів соціалізації людини. У цьому випадку не слід підмінювати внутрішні зв'язки зовнішніми, що властиво висновку Б. Ф. Поршнева. Напротивагу йому В. О. Татенко довів, що навіювання і переконання, як єдність протилежностей, не тільки взаємовиключають, а й взаємодоповнюють, взаємопроникають одне в одне. Так, при переконуванні відбувається передача від суб'єкта об'єкту якогось логічно оформленого матеріалу, яка припускає використання критичного аналізу з боку того хто сприймає, але яка також припускає обов'язковість прийому інформації об'єктом впливу. Крім того, необхідною умовою переконливості виступає її істинність. Як відомо, критерієм істини є суспільна практика. Але абсолютизувати й істину і її критерій, на думку дослідника, допустимо тільки щодо певних історичних рамок. Лише виділяючи суттєве й відкидаючи другорядне, людина отримує можливість осягнути об'єктивну реальність із її законами. Це характеризує здатність дитини критично оцінювати зовнішній вплив. Але оскільки неможливо встановити абсолютний критерій для критичного підходу (другорядність властивостей теж поняття відносне), то момент сугестивності обов'язково має місце в кожному акті

сприйняття інформації. А в кожному акті впливу, в силу відносної істинності його матеріалу, завжди поряд із доказовістю інформації має місце бездоказовість (одне без іншого не існує і не має сенсу).

Таким чином, — доходить висновку В.О.Татенко, — між навіюванням і переконанням існує не тільки зв'язок типу: чим менше одного, тим більше другого і навпаки, а й зв'язок діалектичний. І розвиток цієї єдності протилежностей іде шляхом взаємовиключення протилежних сторін, які вступають у відношення невідповідності, передбачаючи їх приведення у відповідність на новому, вищому рівні. При цьому активною стороною зазначеної суперечності виступає переконання, яке, розвиваючись за своїми внутрішніми законами, вимагає постійного приведення навіювання у відповідність із досягнутим їм рівнем розвитку. Порухення цієї відповідності пониженням ролі навіювання в історії суспільства не дає можливості адекватно пояснити закономірності розвитку системи соціально-психологічних механізмів соціалізації загалом, як внутрішньо суперечливої за своєю суттю. Лише стосовно до конкретної ситуації можливо фіксувати домінування однієї з сторін цієї єдиної системи за рахунок іншої (В.О.Татенко Методологічний аналіз соціально-психологічної сутності навіювання (сугестії) / Психологія. — К.: Радянська школа, 1976. — Вип.15. — С.6).

Таким чином, не перебільшуючи але й не принижуючи ролі навіювання в процесі розвитку як окремого індивіда, так і суспільства в загалом, необхідно визнати об'єктивною тенденцією закономірність його розвитку, як невід'ємного компонента єдиної системи соціально-психологічних механізмів соціалізації, без якого неможливе існування і розвиток доказових форм передачі соціального досвіду.

Навіювання здійснюється у формі *гетеросугестії* (побічного впливу) і *автосугестії* (самонавіювання). Об'єктом гетеросугестії, тобто сугерендом може бути не тільки окрема людина, а й група людей, певний соціальний прошарок (феномен масового навіювання). Джерелом навіювання, тобто сегестором, виступає індивід, або група людей, засоби масової інформації. Автосугестія передбачає об'єднання в одній особі як сугестора, так і сугеренда. У навіюванні велику роль відіграють не тільки вербальні засоби (слова, інтонація), а й невербальні (міміка, жести, рухи рук, постава, навколишня обстановка). За методами реалізації навіювання розрізняють пряме і побічне, а також цілеспрямоване і нецілеспрямоване. За критерієм стану сугеренда розрізняють навіювання у звичайному стані свідомості, у гіпнозі, у природному сні, постгіпнотичне (реалізується після виходу з гіпнозу), у стані фізичної релаксації. Ефек-

тивність навіювання визначається багатьма чинниками. Зокрема, такими якостями сугестора, як рівень його соціального статусу, ширість, сила волі, інтелектуальність, характеристична перевага. Значну роль також відіграє ступінь навіюваності сугеренда, відносини довірливості, авторитетності, залежності, які складаються між об'єктами і суб'єктами навіювання, рівень аргументованості навіюваної інформації, характер взаємозв'язку логічних та емоційних компонентів, що підкріплюється іншими впливами тощо.

Психологічним *механізмом навіювання вважають установку*. Глибоке експериментальне і теоретичне обґрунтування цього феномена дав грузинський вчений Д.М.Узнадзе. Він довів, що організм неоднозначно відповідає на однакові впливи зовнішнього середовища. В оформленні його кінцевої відповідної реакції бере участь «перемінний стан усього організму». Такий стан прийнято називати установкою. Вона завжди начебто визначає значимість сприйнятої інформації та обумовлює рішення, яке реалізується у відповідній поведінці. Але установка — це не обов'язково штучно створена якість. Це звичайний стан людської психіки, що спостерігається щоденно. Д.М.Узнадзе і представники його школи розглядали установку як специфічний тимчасовий регулятор поведінки, що формується в ситуаціях, які потребують активної діяльності. У зв'язку з цим установка не тільки налаштовує організм на певну діяльність, а й обумовлює регуляцію динаміки кожного поведінкового акту. Установки в ході складної внутрішньої роботи інколи змінюють одна одну, що пов'язано з боротьбою мотивів, виробленням готовності для виконання вольового акту. Якщо відтворити в досліді боротьбу двох установок, то акт рішення буде попереджений їхньою енергійною боротьбою. Максимальна концентрація волі в процесі цієї боротьби завершиться тим, що попередньо фіксована установка пригнічується і її змінює установка, відповідна намірам підслідного. Але вироблення і фіксація установки у звичайних умовах відбувається не прямолінійно, оскільки створення її залежить від внутрішнього стану організму. Зрозуміло, що в умовах гіпнотичного навіювання, загальної загальмованості клітин головного мозку, звуження свідомості полегшується завдання вироблення установки. Але наступна реалізація її залежатиме від відповідності ситуативного прообразу, створеного установкою, і реальної ситуації. Таким чином, модель механізму навіювання прийнято розглядати як установку, що виявляє себе у внутрішній неусвідомленій формі психічної активності.

Одним із важливих компонентів установки є інформація, оскільки згідно з нею установка реалізується. Інформація сприймається не тільки

свідомістю. Вона може являти собою й таке повідомлення, яке сприймається і відображається підсвідомо. Тобто певна інформація здатна формувати потрібну сугестору установку навіть тоді, коли ця інформація сприймається сугерендом на підсвідомому рівні (вираз очей, інтонаційні нюанси, навколишнє середовище). Установка перевіряє інформацію, забезпечуючи її вибір і засвоєння.

Учень Д.М.Узнадзе І.Т.Бжалава розглядав установку як модель поведінки, в яку включений алгоритм управління. В організмі програмована дія передбачена установкою. Чим визначенішою є установка, тим менше стає невизначеності у готовності організму до заданої дії.

Фізіологічні основи навіювання вперше в історії науки розкрив І.П.Павлов, показавши, що ефект навіювання полягає в концентрації збудження в певній ділянці кори головного мозку. Оскільки таке збудження відбувається в умовах загальмованості всієї останньої кори, зміст навіяного впливу набирає «незаконної» сили. Це суто фізіологічне явище знаходить своє вираження в психіці в тому, що свідомість звужується і зосереджується на чомусь одному. У таких умовах вона перестає належним чином контролювати дії людини і її психічний стан. Однак це далеко не означає цілковитого відриву підсвідомого від свідомого в процесі навіювального впливу і реалізації навіяних установок.

На шляху реалізації навіяного змісту, за сугестологічною теорією директора НДІ сугестології в м.Софії (Болгарія) професора Г.К.Лазанова лежать так звані *антисугестивні бар'єри* – ряд психічних захисних засобів, які організм людини виробив для протидії проникненню через неусвідомлені канали інформації до психіки.

На думку болгарського вченого, людська психіка здатна вибирати канали прийому інформації із зовнішнього середовища. Не можна припустити, що всі психічні впливи навколишнього світу здатні проникати в мозок неусвідомлено, оскільки в такому випадку людина перетворилася б на безпорадну іграшку випадковостей.

Основними механізмами, які створюють антисугестивні бар'єри, є:

1) *критичне мислення*, яке опрацьовує будь-яку інформацію, перш ніж вона буде прийнята;

2) *інтуїтивно-афективний бар'єр*, який відкидає все, що не створює довір'я і відчуття впевненості;

3) *етичний бар'єр*, який відкидає те навіювання, що суперечить етичним принципам особистості.

Однак для того щоб навіювання відбулося, слід знаходити способи переборення цих бар'єрів. На думку Г.К.Лазанова, таке переборення на-

справді означає співвідповідність із ними. У протилежному випадку навіювання буде приречене на невдачу.

Найважливішим із названих бар'єрів є антисугестивний бар'єр, зведений критичним мисленням. Він відкидає все, що не викликає враження добродічного логічного випробування. Інтуїтивно-афективний бар'єр в основі своїй має вроджений негативістський настрій. Захисний вид цього бар'єру існує в маленьких дітей до повного розвитку другої сигнальної системи і свідомого критичного мислення. Відомо, що цей антисугестивний механізм з роками поступово слабшає, але зовсім не зникає. Часто співвідноситься з критично-логічним бар'єром, який, навпаки, з віком посилюється.

Інтуїтивно-афективний бар'єр відкидає все, що не викликає відчуттів довіри і надійності. У людей мислительного типу краще розвинутий критично-логічний бар'єр, а в художніх натур помітніший інтуїтивно-афективний. За умови деяких захворювань психастенії ці бар'єри гіпертрофують.

Психотерапевтична практика засвідчує, що навіювання в звичайному стані свідомості спочатку стикається з критично-логічним бар'єром, а уже пізніше — з інтуїтивно-афективним. Інколи ці бар'єри переборюються послідовно, інколи одночасно. Останній із них часто пов'язаний із страхом перед невідомістю, невизначеністю, протидією, «будь-якою ціною» і «на всяк випадок». Він особливо посилено виявляє себе у підлітків з ненормативним розвитком психіки, для яких властиві такі поведінкові реакції: емансипації (втечі з дому, агресивна поведінка, асоціальні дії), групування (участь в асоціальній групі), відмови (активний опір дорослому, що вимагає від підлітка активних дій), опозиції (демонстративна бравада, крадіжки, втечі, будь-яка активність, що має характер протесту), імітації (наслідування негативних зразків поведінки, орієнтація на асоціальні норми і цінності).

Однак навіть, якщо й вдається перебороти названі антисугестивні бар'єри, помітні утруднення в тому випадку, коли зміст навіювання суперечить етичним принципам особистості.

... Та тільки звабливе шептання
Спливало, наче уві сні,
Вона, немов зірниця рання,
Спалахувала: «Ні! Ні! Ні!»

(С.Пальчевський).

Як правило, у цих випадках навіювання залишається нереалізованим. Отже, етичний бар'єр — найважчий для подолання. Однак він у переважній

більшості випадків немає суттєвого значення, оскільки навіювання, як правило, індеферентні до етичного ядра особистості.

Традиційні уявлення про фізичні, інтелектуальні, вольові можливості людини засвідчують, що антисугестивні бар'єри стосовно них значно гіпертрофовані. Вони підкріплюються існуючою сугестивною установкою на їх обмежені загально визнані стандартизовані норми. До того ж у побуті прийнято навіть ці доволі обмежені норми пов'язувати із значними труднощами в їхньому освоєнні.

...Перед притихлими дітьми
Виводив «істину» з пільми:
«Життя – не солод райський блюд,
А каторжний щоденний труд!»
І той сумний, чорнуший «труд»
На серце ліг, як солі пуд.

(С.Пальчевський)

Особливо обмежуються існуючою сугестивною установкою можливості пам'яті дітей, підлітків та дорослих. Г.К.Лозанов у ході проведених експериментальних досліджень довів, що за умови десугестування напластованих уявлень про межі її можливостей, тобто зняття негативного сугестивного комплексу стосовно них, за один сеанс запам'ятовування слухачі легко запам'ятовували по кілька сотень нових слів іноземної мови. Таким чином, *сугестивна гіпермнезія* (навіяне надзапам'ятовування – С.П.) зобов'язана не стільки сугестії високих можливостей пам'яті, скільки десугестії напластованих історично та індивідуально обмежених можливостей пам'яті та створенню умов для активізації її зрослих можливостей. Інакше навіювання, викликавши віру в зрослі можливості, залишиться безрезультатним. Складність сугестивного процесу в подібних випадках полягає в тому, що він майже завжди є поєднанням сугестії з десугестією. Діалектичний сугестивно-десугестивний зв'язок здійснюється завдяки антисугестивним бар'єрам.

Соціальному педагогу, здійснюючи на клієнта певний сугестивно-десугестивний вплив, попередньо необхідно передбачити ситуацію застосування зрослих у певній сфері можливостей свого підопічного. Доцільно такі ситуації пов'язувати з новими досягненнями в референтних групах вищого порядку. Якщо ж такі успіхи являють собою початкову стадію розвитку тієї чи іншої якості, тоді необхідно визначити зону її найближчого розвитку, накресливши лінію близької перспективи.

Як уже згадувалося, існування антисугестивних бар'єрів — біологічна необхідність. Без них людина залишалася б безпомічною перед будь-якими навіюваннями і це могло б шкідливо відобразитися на стані її психіки та здоров'я. Отже, антисугестивні бар'єри є своєрідним фільтром для подразників навколишнього середовища в неусвідомленій психічній активності. Механізми цих бар'єрів побудовані філогенетично і онтогенетично згідно з життєво важливими запитами людської особистості.

На думку Г.К.Лозанова, переборення критично-логічного антисугестивного бар'єру ні в якому разі не є, як це дехто вважає, зрадою критичного мислення особистості, оскільки такий підхід спотворює уявлення про навіювання і не сприяє його правильному розумінню та доцільному використанню в практиці.

Сила навіювання не зменшується від того, що його застосовують стосовно людей, які знають про це. Навпаки дослідження засвідчують, що знання особливостей навіювання під час переборення антисугестивних бар'єрів може підвищувати ефективність навіювального процесу.

Шляхи навіювання надзвичайно різноманітні. Але механізм реалізації, на думку Г.К.Лозанова, один і той — неспецифічна психічна реактивність, за допомогою якої легко переборюються антисугестивні бар'єри.

Отже, *неспецифічна психічна реактивність* — це засіб гармонійного переборення протидії антисугестивних бар'єрів і створення сугестивної установки. У свою чергу, неспецифічна психічна реактивність викликається неспецифічними подразниками. *Неспецифічні подразники* — це хода, міміка, жести, вираз очей, інтонація, постава, ідеомоторні рухи, обстановка, джерело слова з його авторитетом — тобто все, що пов'язане з моментом вимови слова.

Зважаючи на це, соціальному педагогу слід усвідомити, що якщо він хоче вплинути на свого клієнта не лише силою логіки, переконливості, а й силою навіювання, яка найчастіше діє в гармонійному поєднанні з першим, йому необхідно працювати на рівні психотерапевта або актора театру й кіно.

Численні методи навіювання вибирають із всього багатства елементів неспецифічної психічної реактивності ті засоби, які найліпше сприяють поряд із переборенням антисугестивних бар'єрів десугестивації (звільненню від негативних сугестивних комплексів) і сугестивації (формуванню позитивних сугестивних комплексів). Умовно засоби сугестивації діляться на дві групи: складні та елементарні. До складних відносять авторитет та інтонацію. До елементарних — двоплановість, інтонацію, ритм і так звану концертну псевдопасивність.

Авторитет як сугестивний засіб використовується майже всіма сугестивними методиками. Є різні види його: авторитет особистості, догми, віри, певної ідеї, здорового глузду, досконалої майстерності, талановитого лікаря, досвідченого вчителя, мудрих батьків і т.д. Знання авторитету для посилення сугестивної сили слова важко переоцінити. Для соціального педагога він допомагає формувати не тільки доцільні психологічні установки, а й значно активізувати функції пам'яті, що має вагоме значення, насамперед, для розв'язання освітніх завдань.

Одна й та ж сама думка, висловлена людьми, які володіють різним авторитетом, сприймається по-різному.

Наприклад, десятки поколінь спочатку в Російській імперії, пізніше в СРСР натхненно декламували напам'ять рядки з вірша геніального російського поета О.С.Пушкіна «Анчар»:

В пустыне чахлой и скупой,
На почве, зноем раскалённой,
Анчар, как грозный часовой,
Стоит — один во всей вселенной.

Ні учні, які вивчали географію океанів та материків, ні укладачі хрестоматії російської літератури, ні вчителі географії, які самі цей вірш колись вивчали напам'ять, навіть не допускалися гадки стосовно того, що в пустині «чахлой и скупой!» могутній анчар росте не може (росте це красиве могутнє дерево в тропіках Південного Китаю у густих лісах). Можна було б випустити з уваги ту деталь, що сік цього дерева не отруйний, а викликає лише легкі нариви на шкірі, будучи за своїми властивостями дуже далеким від «смертної смоли». Але ж звучать наступні рядки:

... К нему и птица не летит
И тигр не йдёт — лишь выхорь чёрный
На древо смерти набезит
И мчится прочь, уже тлетворный.

Не потрібно ґрунтових знань з географії або ж довгих логічних розмірковувань, щоб усвідомити явну невідповідність між тиграми і пустелею, в якій вони ніколи не родилися і не жили.

Улюбленого не тільки російським народом, а й іншими народами світу геніального поета зрозуміти можна. Він жив у своєму світі поетичної фантазії та уяви, які примушували шукати відповідників створених яскравих образів в реальному житті. Натомість реальний світ не завжди міг такі відповідники представити.

Ми провели невелике ексклюзивне дослідження. Кільком десяткам людей було запропоновано прочитати перш чотири куплети вірша і відпо-

вісти на запитання стосовно враження, яке вони справили. Всі відзначали високі художні властивості поетичних рядків, сугестивну силу окремих слів, досконалість поетичного образу. Однак ніхто не звернув уваги на невідповідність його реальному світу. Коли ж ми звертали на це увагу, люди щиро дивувалися: «Ти бачиш, а ми навіть не задумувалися ...». Більше того, в окремих наше зауваження викликало навіть образу: «Це не Пушкін ... Це ваша географія щось наплутала».

Подібних прикладів можна навести безліч. Авторитет ідеологічної догми зумовив у 60-х роках ХХ століття віру мільйонів людей в те, що вони житимуть у комунізмі, авторитет віри змусив пілота спрямувати літак на хмарочос в Нью-Йорку, авторитет здорового глузду, підтверджений практикою життя, сприяє відмові від алкоголю та наркотиків, авторитет великого майстра змушує людей платити на аукціонах великі гроші за кожен дрібничку, яка певним чином стосувалася колись його життя, авторитет лікаря допомагає хворому швидше одужати. Авторитет батьків примушує академіка прислухатися до їх порад. Авторитет досвідченого мудрого вчителя притягує до себе навіть закоренілих злочинців.

Вплив авторитету, психологічний і фізіологічний, полягає в легкості переборення антисугестивних бар'єрів, яке здійснюється за умови використання неспецифічної психічної реактивності. Авторитет як головний сугестивний засіб часто спрямовується на розкриття внутрішніх бар'єрів особистості. Підвищення сприйнятливості внаслідок підвищеної авторитетності джерела інформації найчастіше не усвідомлюються. Вплив сугестивно підвищеного авторитету сприймається швидше емоційно, як й інші елементи неспецифічної психічної реактивності, які використовує сугестія.

Отже, соціальному педагогу, використовуючи власний авторитет у соціально-педагогічній роботі, ні в якому разі не слід його афішувати. Захоплюючи клієнта суттю якоїсь конкретної корисної для нього справи, наставник створює ситуацію, в якій підопічний відчуває авторитет педагога на підсвідомому рівні. За такої умови доцільно також поєднувати авторитет соціального педагога з авторитетом певного вчення, вченого, здорового глузду, народної мудрості, християнської релігії і т.д. У цьому випадку на авторитетності джерела бажано чітко наголосити.

Інфантилізація – другий складний засіб сугестивації. Вона являє собою універсальну реакцію, яка значно підвищує функції сприйняття і запам'ятовування інформації, що надходить вироблення на її основі відповідних сугестивних установок, не порушуючи рівня нормальної інтелектуальної діяльності. Ніякого відношення до медичного терміна «інфантилізм» не має.

Інфантилізація невіддільна від авторитету, який стосується не тільки джерела інформації, а й мотиваційного оформлення самої сугестивної формули. Найчастіше перша виникає тоді, коли авторитет, створюючи середовище підвищеного очікування, пробуджує віру в можливості очікуваних результатів. Чим вищий авторитет, тим інтенсивніше розвивається інфантилізація. Обидві ці величини взаємопов'язані.

Інфантилізація особливо чітко прослідковується в групах дорослих, які на сугестопедичних курсах прискореними темпами вивчають іноземну мову. Як правило, в таких групах педагог-сугестопед створює атмосферу невимушеності. В ній навчання йде начебто на другому плані в той час, коли на першому розвивається якась цікава ситуація, дидактизована гра, інсценівка і т.д. Навчальний матеріал у цьому випадку запам'ятовується швидко, легко, без будь-якого напруження, як у дитинстві зміст казки чи мультфільму. Недаремно про дорослих учасників сугестопедичних курсів часто говорять, що вони «стають як діти».

... Коли вона розповідала,
Вся група зразу ж замовкала.
Її барвіста щира мова
Цвіла, як ружа пурпурова.
І пелюстки отого цвіту
Вертали у дитинства літо,
Де все було так легко, просто:
Трава — і та вражала ростом.

(С.Пальчевський)

Соціальному педагогу в його роботі слід орієнтуватися на невимушені форми спілкування зі своїми клієнтами. Необов'язково для потрібної розмови запрошувати їх у свій кабінет, створюючи обстановку офіціозу. Взаємній щирості це аж ніяк не сприятиме. Навпаки, у більшості випадків підсвідомо формуватиме про соціального педагога думку, яку приблизно можна висловити такими словами: «Така його робота. Він за це гроші отримує». Найглибше враження, як правило, справляють думки та зауваження, сказані ніби між іншим в обстановці невимушеної випадковості: випадкова зустріч у троллейбусі, прогулянка в парку, коротка «випадкова» розмова під час антракту в концертному залі. Такі моменти особливо часто прослідковуються в кінофільмах. Посилюють сугестивну дію сказаного обставини, за яких головна інформація висловлюється начебто «між іншим» і «проходить» на другому плані, пропустивши вперед малосуттєву інформацію, часто побутового рівня.

У системі десугестивно-сугестивного впливу на особистість інфантилізація сприяє не стільки новому сугестуванню, скільки десугестивації — зняттю в клієнта негативних сугестивних комплексів. Таке зняття породжує в людини віру в свої сили і сприяє формуванню нової доцільної психологічної установки, яка під впливом подальшого сугестування може перерости в сугестивну, значно розширяючи масштаби запланованих клієнтом дій.

Інфантилізацію зумовлює концентрація елементів неспецифічної психічної реактивності. Так, під час бесіди соціального педагога з клієнтом вона може бути представлена ширим, розважливим тоном розмови, відкритим усміхненим поглядом, час від часу ненастирливо спрямованим в очі співрозмовнику (тут важливе відчуття міри, настирливі погляди сковують, а ті, що уникають створюють враження нещирості), ефектом розрваного кола «замкнених» рук (на початку розмови перед формуванням атмосфери щирості руки зімкнуті, начебто замикають невидиме коло недовіри та оборони, поступово вони роз'єднуються і начебто відкривають вхід у «фортецю» недовіри, провокуючи співрозмовника зробити те ж саме). У поєднанні з цим певну роль відіграватимуть міміка, жести, ритм мовлення, логічні наголоси, паузи і все інше багатство неспецифічної психічної реактивності.

Для потреб інфантилізації нерідко використовують засоби мистецтва, яке створює умови для переборювання сухості критично-логічного душевного настрою, активізує афективно-інтуїтивні механізми і безпосередньо призводить не лише до естетичних переживань, а й до логічних висновків.

Повернення сприйняття і запам'ятовування до ранніх вікових періодів має чимало переваг. Відомо, що дитина запам'ятовує значно більшу частину інформації, ніж дорослий. Значно глибшими є також її відчуття. Певним чином це зумовлене явищем імпринтингу — першого враження. Кожне нове поняття відкриває для дитини окремий світ. З роками свіжість почуттів поступово згасає, так і поступово функції пам'яті втрачають своє значення за рахунок зростання можливостей функцій розуму, посередництвом якого шляхом логіки пізнаються закономірності, взаємозв'язки та взаємозалежності як у природі, так і в суспільстві. Намагання ж розвинути функції розуму призводить, на думку Г.К.Лозанова, до відставання в розвитку функцій пам'яті й чуттєвої сфери.

Однак інфантилізація ні в якому разі не може бути самоціллю, що здатне призвести до своєїрідної акторської гри. Вона повинна базуватися на нерозривному зв'язку із змістом акту спілкування. А для цього необхідно використовувати такий елементарний засіб сугестивації, як двоплановість.

Двоплановість (за Г.К.Лозановим) – поєднання першого комунікативного (вербального) плану із другим (невербальним) планом у сугестивній атмосфері, тобто супроводження мовлення змінами в міміці, інтонації, рухах рук, поставі тіла, додатковому оформленні ситуації мовлення тощо. У результаті цього необхідна інформація сприймається не тільки на усвідомленому рівні, але й на неусвідомленому або не зовсім усвідомленому. Це є важливий засіб впливу не тільки на окрему особистість, а й на великі групи людей. Двоплановість допомагає створенню авторитету, народженню атмосфери інфантилізації. Процес сугестивації неможливий, якщо в словах таїться потрібна для певного моменту мовлення логіка, а вся різноманітність супроводжувальних неспецифічних сигналів діє в іншому напрямі:

- Ну скажи, що мене любиш.
- Ну скажи, скажи мені ... –
- І її розкриті губи –
- Як пелюстки навесні.
- Я ж казав тобі учора ...
- Ну люблю, люблю, люблю, ... –
- І в очей його узворах
- Щось зів'яло без жалю.
- На щоках напівдитячих розквіта рожевий мак:
- Ні! Не так, не так, не так ...

(С.Пальчевський)

Без належного оволодіння двоплановістю неможливий успіх у мистецтві, медицині, соціально-педагогічній діяльності та інших галузях народного господарства, пов'язаних із людським чинником. Двоплановість вимагає від соціального педагога, як і від лікаря-психотерапевта, артистизму. Справжній же ж артистизм можливий лише на основі щирості.

Таким чином, без теоретичного і практичного оволодіння двоплановістю своєї поведінки соціальному педагогу недоцільно переходити до сугестивної практики.

Одним із елементів двоплановості часто виступає **інтонація**, яка як елементарний засіб сугестивації має й самостійне значення у процесі створення авторитету та встановлення сугестивного зв'язку.

Голосова інтонація в процесі сугестивного впливу надає багатозначності певному повідомленню. Водночас, вона породжує переконання в авторитетності джерела інформації, сприяє двоплановості у поведінці. Особ-

лива інтонація виходить за рамки буденності й створює атмосферу очікування. Афективна повнота інтонації полегшує емоційну активізацію особистості, але приносить очікуваний результат лише тоді, коли є знаком авторитету і вищої мотивації. Безбарвна ж інтонація здатна знівечити всю сугестивну атмосферу, налаштовану на формування певної доцільної сугестивної установки.

... Коли про щось він мову вів,
Здавалось, світ навкруг сірів,
І у фантазії людини
Поволі гасли всі картини.
Немов вода під дряхлий міст,
Текли слова, згубивши зміст.
І не хотілось щось питати.
Хотілось слухати і спати.

(С.Пальчевський).

Аби цього не трапилося, соціальний педагог повинен у процесі мовлення в міру необхідності виявляти свої емоції (широко дивуватися, зацікавлено слухати співрозмовника, не приховувати почуття невдоволення, відповідним чином реагувати на гумор, самому використовувати його). Тобто, як прийнято у психотерапії, виявляти себе не «фасадом» чи «роллю», а бути «живою людиною».

Інтонування певного повідомлення чи якоїсь щирої інформації нерідко відбувається у відповідному ритмі.

Ритм — один із елементарних засобів сугестії, оскільки сугестивні впливи в медицині, мистецтві, педагогіці, торговій рекламі та інших сферах людської діяльності завжди подаються ритмічно. Психотерапевти з досвіду знають, що часто ритмічні повторення лікувальних сугестивних впливів швидше призводять до очікуваних результатів, ніж одноразові «торпедні», або, навпаки, м'які. Значно більше впливає ритм тоді, коли він поєднується з авторитетом в атмосфері інфантилізації.

Ритм здатний посилювати енергетику певної сугестивної формули, що особливо яскраво спостерігається на мітингах, демонстраціях, різноманітних стихійних акціях протесту. В цьому випадку він часто поєднується з відповідними жестами, темпом руху натовпу. Інколи для посилення сугестивного впливу на великі маси людей організатори акцій протесту використовують швидку його зміну. Наприклад, натовп біжить до стін в'язниці. Створюється враження, що його вже ніщо не зупинить і стіни самі

впадуть перед ним. Але раптом перед стінами маси людей зупиняються. Зрозуміло, що подібні випадки можуть призвести до численних травмувань та інших нещасть, тому організаторам подібних акцій не варто вдаватися до них.

Соціальному ж педагогу доцільно використовувати зміну ритму мовлення як в індивідуальному спілкуванні з клієнтом, так і у виступах перед численною аудиторією. Однак це повинно відбуватися у нерозривному зв'язку із змістом висловлюваних думок на основі принципу єдності змісту і форми.

Особливо, що важливо для соціального педагога, боготворить ритм молодь. І це не дивно. У переважній своїй більшості вона яскравіше відчуває життя, ніж люди старших вікових груп, бо ближче до його природи у всіх її вимірах.

В ритмі серце наше б'ється.
В ритмі білий світ сміється.
Навіть по його закону
Сонце одяга корону.

(С.Пальчевський)

Наступним елементарним засобом сугестивації, на думку Г.К.Лозанова, є *концертна псевдопасивність*, яка забезпечує умови виникнення концентративної психорелаксації (концентрація уваги співбесідника або групи людей у стані розслаблення, психологічного комфорту). Використання її в навчанні зумовлює парадоксальний ефект надзапам'ятовування (сугестивної гіпермнезії), яке супроводжується не втомою, а враженням відпочинку. Для створення зовнішніх умов концентративної психорелаксації Г.К.Лозанов у своїх експериментах використовував класичну музику.

Давно вже в психотерапії усталилося твердження, згідно з яким навіювання відбувається тоді, коли той, хто піддається йому, знаходиться в розслабленому стані. Чим глибшою є ця розслабленість, тим легше сприймається навіювання. Опіраючись на це, часто роблять помилкові висновки стосовно того, що найсприятливішим для навіювання є стан гіпнотичного сну. Однак цьому суперечать факти, відповідно до яких навіювання у звичайному стані свідомості часто дають результати не гірші, ніж навіювання у стані глибокого гіпнозу. Особливо чітко це спостерігається у психотерапевтичній практиці, де внаслідок навіювання у звичайному стані свідомості відбуваються різні вегетативні, біохімічні та інші зміни.

Стан концертної псевдопасивності подібний до дитячого ненапруженого сприйняття навколишнього світу, або до настрою, який виникає на концерті, упродовж якого глядачі не напружуються, не намагаються щось запам'ятати або зрозуміти, а віддаються під владу спокійного, емоційного сприйняття концертної програми.

Цей стан Г.К. Лозанов використовував у своїх експериментах для розширення резервів пам'яті школярів та курсантів. «Фізична та інтелектуальна поведінкова пасивність, — писав він, — як ми вже вказали, не є насправді цілковитою пасивністю людини, тому що одночасно із сприйняттям музичних звуків тривають складні внутрішні процеси, народжуються настрої, виникають асоціації, ідеї. І все це, за умови фізичної та інтелектуальної пасивності, не стомлює. На фоні такої концертної псевдопасивності за наявності сугестивної установки на надзапам'ятовування легше переборюються антисугестивні бар'єри і вивільнюються резервні можливості психіки» (Лозанов Г.К. Сугестология. — София: Наука и искусство, 1971. — С. 247).

Соціальному педагогу доцільно використовувати концертну псевдопасивність у ході проведення індивідуальних бесід з клієнтами у кімнаті так званого психологічного розвантаження, де в затишній естетичній атмосфері можна використати фоновою релаксуючу музику. Така обстановка може допомогти перевести розмову в русло ширості.

На жаль, у науці немає однозначності у визначенні сутності поняття навіювання. Ми схильні вважати, що найповніше і найточніше визначення його сутності дав професор Г.К.Лозанов: «Навіювання — це форма психічного відображення, в якому переважно на шляху неусвідомленої психічної активності створюється спеціальна установка на розкриття функціональних резервів людської психіки. Воно одночасно вміщує в собі інформативний та алгоритмічно-перепрограмуєчий аспекти. Навіювання — результат переборення антисугестивних бар'єрів у ході складного єдиного сугестивно-десугестивного процесу, визначальну роль в якому грає відношення засобів сугестивного зв'язку до неспецифічної психічної реактивності» (Лозанов Г.К. Сугестология. — София: Наука и искусство, 1971. — С.247).

У цьому визначенні ми знаходимо поняття «спеціальної установки», яка «розкриває функціональні резерви людської психіки». Стосовно цього, як це очевидно, у Г.К.Лозанова дещо інше розуміння установки, ніж у Д.М.Узнадзе і його школи. На думку болгарського вченого, звичайний тип установки, як би він не нагадував деякі особливості навіювання, до кінця не розкриває найсуттєвіше в сугестивних явищах, зокрема, спрямованість до

резервних можливостей людської психіки. *Звичайний тип установки не призводить до сугестивних явищ анестезії (обезболювання), гіпермнезії (надзапам'ятовування) та ін.* Відповідно, навіювання, як стверджує Г.К.Лозанов: «використовує механізм установки, але установки особливого типу – *сугестивної установки (виділено авт.)*, за якої *активізуються резервні можливості людської психіки*. Навіювання через сугестивну установку взаємодіє з усвідомленою психічною активністю, яка одночасно включає інформаційний і алгоритмічний аспекти дій, інформація має значення до тих пір, доки має алгоритмічні цінності. Вона має відношення і до програмування. У цьому випадку навіювання як форма відображення, є суттєвим механізмом зрівноваження особистості середовищем. За такої умови воно передбачає прямий шлях активізації частини значних резервних можливостей особистості в процесі її розвитку» (Лозанов Г.К. Сугестология. – Софія: Наука и искусство, 1971. – С.247).

Соціальному педагогу важливо чітко усвідомити *вирішальне значення сугестивної установки на активізацію та розкриття резервних можливостей людської психіки в період формування рефлексу цілі клієнта, згідно з його інтенційною спрямованістю*. Без урахування останнього сугестивна установка рано чи пізно прийде в суперечність із внутрішньоінтенційними потребами людини і виявиться штучно нав'язаною зовні. Тому їй має передувати глибоке вивчення соціальним педагогом сфери глибинних інтересів підопічного.

Навіювання в звичайному стані свідомості має різноманітні форми вияву. В одному випадку, воно цілеспрямоване, в іншому, являє собою загальний сугестивний фон. Часто має словесне оформлення, але може відбуватися й без нього. Як би воно не було пов'язане з неусвідомленою психічною активністю, але часто має й усвідомлювані складові. Зважаючи на це, Г.К.Лозанов визначає види навіювання феноменологічно з огляду відповіді на такі запитання:

1. Яка цілеспрямованість навіювання ?
2. Яка участь соліста в оформленні навіювання ?
3. Яка роль свідомої участі під час сприйняття навіювання ?

Відтак, види навіювання за феноменологічним критерієм схематично групуються таким чином:

- за цілеспрямованістю:
 - 1) загальний сугестивний фон;
 - 2) спеціальні сугестії;
- за словесним оформленням:
 - 1) словесні навіювання;

2) несловесні навіювання;

- за ступенем усвідомлюваності:

1) навіювання із усвідомлюваними складниками;

2) навіювання без усвідомлюваних складників.

Для формування *цілеспрямованості навіювання* важливим є розуміння кількох обставин. Як наголошувалося, шляхом неспецифічної психічної реактивності до нас надходить величезна кількість сигналів з навколишнього світу. Переважна частина їх залишається неусвідомленою, або ж недостатньо усвідомленою. Але, незважаючи на це, вони мають навіювальний вплив. Однак не всі вони призводять до певних помітних змін у психічних чи фізіологічних виявах особистості. Чимало цих сигналів пізніше спливають у свідомості як певні сугестії, а ще більша частина формує так званий сугестивний фон, який відіграє важливу роль під час наступних сугестивних впливів. Він має не тільки загальне психічне, а й оздоровче та педагогічне значення. Із специфічними особливостями цього фону необхідно узгоджувати чинники і методи, що використовуються для цілеспрямованого навіювання. Однак загальний сугестивний фон інколи допомагає реалізації такого навіювання, а інколи, навпаки, заважає. Це буває в тих випадках, коли він суперечить змістовій складовій навіювання.

Спеціальні навіювання, як і загальний сугестивний фон, використовують можливості неспецифічної психічної реактивності, але цілеспрямовано застосовувати їх слід відповідно до з конкретних завдань в конкретних обставинах. Для цього соціальному педагогу необхідна спеціальна підготовка, насамперед, у формі консультацій із психотерапевтом. Чогось особливого, надзвичайного тут немає. Адже відомо, що кожна людина має певні сугестивні здібності, але щоб цілеспрямовано використовувати їх на практиці, потрібно набути первинних практичних навичок, які згодом можна розвинути у ході виконання різної складності практичних завдань соціальної роботи.

Певні особливості має словесне оформлення навіювання. Найчастіше таке оформлення розуміють у вигляді представлення необхідних коротких думок з відповідною імперативною інтонацією. Однак це не завжди так. Існує ціла низка технік і методів вимови сугестуючих слів і виразів з метою найповнішого використання засобів неспецифічної психічної реактивності. Насамперед, йдеться про такі психологічні інтонації навіювального слова: 1) самовпевнений тон, який не терпить ніяких заперечень; 2) раптовий неачікуваний наказ; 3) тихі, ритмічні, «м'які» навіювання.

Для навіювання неонов'язковим є словесне оформлення. Адже міміка обличчя, вираз очей, ідеомоторні рухи, природний і соціальний декор у поєднанні з іншими чинниками самі по собі здатні виявляти певний навіювальний вплив.

Г.К.Лозанову доводилося спостерігати велике розчарування недовідчених сугестологів, які вперше зустрічалися з явищами навіювання і впевнювалися в тому, що в них немає нічого таємничого і містичного. Більше того, засоби і методи навіювання надзвичайно часто включають у себе усвідомлювану складову, яка фіксує увагу і поза якою губляться непомітні на перший погляд подразники.

У випадках, коли навіювання розраховується переважно на авторитет, сугестологу-початківцю буває важко відрізнити усвідомлювану складову від інших чинників і побачити у чому виявляється сила авторитету – в авторитеті особистості, ідеї, віри, догми, чи здорового глузду і т.д. Це положення болгарський учений вдало ілюструє прикладом із роману Ф.Достоевського «Брати Карамазови». Йдеться про оповіяного ореолом святості старця Зосиму, до якого з округи приходили тисячі страдників, багато яких насправді отримували полегшення і зцілення. Ось як виглядає сцена такого зцілення в описі письменника: «Натовп згромадився біля сходів. Старець усівся на верхній сходині з єпатрихіллю і почав благословляти жінок, які з'юрмилися біля нього. Одна з них у нападі схопила його за обидві руки і в тремтінні почала корчитися. Старець поклав їй на голову єпатрихіль, прочитав коротку молитву, і вона тут же стихла і заспокоїлась. ...Багато із тих жінок, що з'юрмилися біля неї, плакали від розчулення і захоплення викликаних таким ефектом, дехто проштовхувався, щоб поцілувати хоч би край його одягу...».

Тут видно, що усвідомлювана складова у ході сугестивного впливу засобами авторитету настільки виділяється на передньому плані, що за нею надзвичайно важко відкрити вирішальні механізми неусвідомленої психічної активності.

Особливо чітко виділяється усвідомлювана складова в неочікуваних так званих шоківих навіюваннях, які нерідко використовували в медицині у дні війни. У цих випадках раптові навіювання шокували хворого своєю неочікуваною силою і грубістю.

Можливість використання подібних навіювань соціальним педагогом можна виправдати лише вкрай критичною ситуацією, яка вимагає свого беззаперечного негайного розв'язання в позитивному напрямі й обумовлюється, насамперед, інтересами самого ж клієнта. За такої умови шокове навіювання асоціюється з відомим методом «вибуху» А.С.Макарен-

ка. Однак навіюваний цим способом афект може привести до доволі сумних наслідків. Такий психошок здатний викликати значні ускладнення у людей, хворих на мозковий атеросклероз, серцево-судинну недостатність тощо. Р.Тарханов (1886) ілюструє цю небезпеку прикладом хворої Ш.Ріше, яка під впливом навіяного афекту втратила свідомість, а серцева діяльність і дихання в неї зупинилися на півхвилини.

Противагою раптовим шоківим методам навіювання є тривалі одноманітні ритмічні сугестивні впливи, які також можуть задіювати неспецифічну психічну реактивність і сприяти переборенню антисугестивних бар'єрів. Тут теж є усвідомлювана складова, яка не заважає навіюванню.

У медицині інколи використовують сугестивний метод логічного переплутування і дезінформації. У цьому випадку використовують змістові системи, які складаються з переплутаних розмов, неясних асоціацій, неправильних розмірковувань. Логічне мислення замінюється штучними суперечностями і переривчастим мовленням. У цих умовах навіювання подається впевнено, швидко і настійливо. У хворого немає часу його оцінити і він реагує на нього з полегшенням, якщо воно побудоване так, що сприймається несуперечливо. Елементи усвідомленості тут також спостерігаються. Вони ж знаходять своє місце і в умовах ларвіруваного або побічного навіювання, яке, зокрема, широко застосовується в так званій плацеботерапії. Під час лікування її засобами хворому пропонують індіферентний засіб, навіюючи, що він має великий лікувальний ефект. Вирішальним тут є те, з якою інтонацією і з яким жестом подаються хворому ліки.

Ще одним методом навіювання, який включає в себе усвідомлювану складову, є метод мотивованого навіювання. Мотивація і логіка створюють упевненість у дотриманні вимог здорового глузду, що сприяє підвищенню авторитету джерела інформації та його сугестивної сили.

Насамперед, для лікувальних цілей у лабораторіях НДІ сугестології (м.Софія) під керівництвом Г.К.Лозанова розроблені сугестивні метод шепоту і метод сноподібного дихання (1963). У першому випадку сугестивні лікувальні впливи подаються під порогом розрізнення, а інколи – під порогом слуху. У другому – надпорогові сигнали поступають у загальний сугестивний фон із дихальних рухів лікаря.

Упродовж тривалої сугестивної практики Г.К. Лозанов дійшов до висновку, що з втратою усвідомлюваної складової навіювання втрачається його значна частина, яка створює загальний сугестивний фон.

Однак деякі невеликі сугестії можуть бути без елементів усвідомленості. Але ця група методів сугестування не розроблена ще настільки, аби широко використовуватися в будь-якій практиці.

Талановитий соціальний педагог у власній соціально-педагогічній діяльності за умови необхідності завжди зможе, керуючись принципом «не нашкодь», знайти ті конкретні обставини, які допоможуть йому використати певний метод навчання для вирішення конкретних завдань соціалізації особистості.

Головне, потрібно пам'ятати, щоб сугестивні установки не входили в суперечність з внутрішньоінтенційною спрямованістю клієнта, не створювали ситуацію штучного зовнішнього нав'язування і таким чином із часом не призводили до внутрішньоособистісного конфлікту.

Питання і завдання

1. Сугестологія як наука.
2. Роль та місце навіювання в соціалізації людини.
3. У чому виявляється діалектичний зв'язок між навіюванням і переконанням?
4. Модель механізму навіювання у процесі соціалізації особистості.
5. Поняття про антисугестивні бар'єри.
6. Розкриття засобами навіювання інтелектуальних, фізичних та волевих резервів клієнта.
7. Складні та елементарні засоби сугестивації. Їхнє місце та роль у навіюванні в процесі соціалізації особистості.
8. Зняття негативних сугестивних комплексів у клієнта засобами десугестивно-сугестивного впливу.
9. Використання соціальним педагогом сугестивних установок у ході виконання завдань соціалізації особистості.
10. Навіювання у звичайному стані свідомості. Форми його вияву.
11. Методи навіювання з усвідомлюваною складовою у звичайному стані свідомості. Можливості використання їх у роботі соціального педагога.

Рекомендована література

1. Лозанов Г.К. Сугестологія. — София: Наука и искусство, 1971.
2. Пальчевський С.С. Сугестопедагогіка. — Рівне: видавничий центр РДГУ, 2002.
3. Шварц И.Е. Внушение в педагогическом процессе. — Пермь: ПГПИ, 1971.
4. Бассин Ф.В., Рожнов В.Е. О современном подходе к проблеме неосознаваемой психической деятельности (бессознательном) // Вопросы философии. — 1975. - № 10. — С. 94-109.
5. Татенко В.О. Методологічний аналіз соціально-психологічної сутності навіювання (сугестії) // Психологія: Республіканський науково-методичний збірник. — К.: Рад. шк., 1976. — Вип. 15. — С. 3-10.

1.5. Екопсихологічна система особистості. Вплив мікрочинників соціалізації на її формування

*По силі потоку в ріці дізнаються
про дощ, який пройшов у її джерел.*

Харібхадра

Поняття про психотехніку та екопсихологічну систему.

**Мікрочинники соціалізації: сім'я, сусідство,
мікросоціум, групи ровесників, виховні організації.**

**Соціалізація дітей та підлітків ненормативного
психічного розвитку. Соціальний педагог як психолог та
психотерапевт.**

До мікрочинників соціалізації прийнято відносити *сім'ю, сусідство і мікросоціум, групи ровесників, різноманітні виховні організації*.

Розглядаючи їхній вплив на формування людської свідомості, насамперед, звернемо увагу на роль у процесі соціалізації різноманітних психотехнічних систем, під впливом яких з найранішого віку знаходиться людина.

Саме поняття «*психотехніка*» (від гр. *tehne* — мистецтво, майстерність) означає галузь психології, яка вивчає проблеми практичної діяльності людей у конкретно-прикладному аспекті (Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — С. 326). На думку дослідниці проблем взаємозв'язків соціальної педагогіки з психологією і психотехнікою Г.А.Глозової, *психотехніка* — це «завжди визначений набір прийомів і засобів, стихійно або цілеспрямовано використовуваних для досягнення виховних цілей, різних у різній історичний час і в різних соціальних спільнотах» (Глозова Г.А. Социальная педагогика, психология и психотехника // Социальная педагогика: теория, методика, опыт исследования. — Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1989. — С. 43).

Складною історично розвинутою психотехнічною системою є релігія. Християнство, зокрема, упродовж двох тисячоліть удосконалювало свої прийоми і засоби, які поступово ввійшли в плоть і кров віруючих.

... І прокидаючись зрання,
Вона молилася щодня.
Молилась також проти ночі,
Заплющивши натхненно очі.
Ходила в церкву у свята,
І там духовна висота
До сліз гарячих хвилювала,
Коли вона поклони клала,
І свічку ставила Христову,
І цілувала ногу босу.

(С.Пальчевський)

Крім релігії такими історично розвинутими психотехнічними системами є, передусім, жива мова народу, його звичаї, традиції, свята календаря, писемність. З давніх часів вони не тільки формували духовний світ людини, а й слугували своєрідним механізмом передачі прийомів і засобів духовної діяльності новим поколінням людей. Психолог А. Пузирей до них відносив такі системи зміни і перетворення психіки окремої людини, або групи людей, як: психологічне консультування, психоаналіз, тренінгові групи і т.д. Зважаючи на це, психотехніки розрізняють *природні* та *експериментальні*. Природні, історично розвинуті психотехнічні системи у процесі соціальної діяльності нерідко доповнюють експериментальними, сокрема новоствореними, які призначені для виконання конкретних, нерідко кон'юнктурних завдань соціалізації. Багато психотехнічних систем, особливо тих, які стосуються молодіжних субкультур, виникає стихійно. Психотехнічні системи, виходячи з пропонуваної ними моделі особистості, задають відповідні цілі, формують визначені якості людини, забезпечують психологічний захист у критичні моменти життя. У нестабільному суспільстві окремі з них дозволяють жити у стані психологічного комфорту. Оскільки людина піддається впливу не однієї, а кількох психотехнічних систем, які інколи займають конкуруючі позиції, то це нерідко викликає внутрішньоособистісні конфлікти. Тому важливо знати, як, починаючи з дитячого віку, співвідносяться ці різноманітні системи, включаючи *сімейну психотехніку* як систему прийомів та засобів сімейного виховання і *психотехнічну систему реального життя*. Які з них дають найбільший психотехнічний ефект?

У дослідженні Г.А. Глової йдеться про те, що в людини, сформованої за допомогою конкретної детально розробленої психотехніки, завжди складається те, що можна назвати «*експсихологічною системою*», складається

ся свій внутрішній психологічний «дім», усі компоненти якого взаємопов'язані, пригнані один до одного, функціонують у єдності, забезпечуючи людині стабільність її внутрішнього духовного світу» (Там само – С. 48). У цих системах закладені світобачення, уява про мораль, ставлення до оточуючих, почуття, прийоми і засоби самоорганізації і впливу на інших людей.

...Дивний дім у серці маєм,
що вміщає світ безкрай.
Стіни в нього білі-білі.
Аж до сліз гарячих милі.
Золотистий чудо-дах
Тоне в синіх небесах.
І коли той дім руйнують,
То в душі вулкан нуртує,
Бо без того дому ми,
Як щедрівка без зими.

(С.Пальчевський)

Таким чином, будь-яке необережне втручання в екопсихологічну систему, яка складалася роками, а інколи й десятиліттями, може викликати навіть серйозні психологічні порушення в людини. В реальному житті та в історії суспільства відомі випадки самогубства з цього приводу.

Дитині *в сім'ї* ще в більшій мірі, ніж дорослому, необхідний психологічний захист та психологічний комфорт. Вона довірливо ставиться до психотехнічних систем, які впливають на неї. Кожна із цих систем вносить свою часточку у формування її внутрішнього «дому» – екопсихологічної системи. По-різному вони співвідносяться із сімейною психотехнікою як системою прийомів і засобів сімейного виховання. У свою чергу, зміст та форми сімейної психотехніки залежать від складу і характеру сім'ї. Такі природні психотехніки, як: жива мова, звичаї, традиції, свята народного календаря, писемність, а в останні роки й релігія – певним чином впливають на формування психотехнічних засобів кожної сім'ї, зумовлюючи її функції в процесі соціалізації. Роль їх різна на окремих етапах соціалізації, але залишається суттєвою упродовж усього життя людини. Як вважає А.В.Мудрик, таких функцій шість.

Насамперед, сюди належить фізичний та емоційний розвиток людини. У ранньому дитинстві ця роль не може бути компенсована іншими інститутами соціалізації. У дорослому віці ця роль зменшується, а в похилому – знову посилюється.

По-друге, сім'я впливає на формування психологічної статі дитини. Цей вплив визначальний у перші три роки її життя. Якраз у сім'ї відбувається процес статевої типізації — засвоєння атрибутів певної статі з певними особистісними характеристиками.

По-третє, сім'я відіграє вагомую роль у розумовому розвитку дитини, впливаючи на її ставлення до навчання, на загальнокультурний розвиток, на устремління для продовження навчання та самоосвіти.

По-четверте, сім'я сприяє оволодінню людиною соціальними нормами. Кардинальною вона стає в оволодінні нормами сімейних ролей.

По-п'яте, в сім'ї формуються фундаментальні ціннісні орієнтації людини у сферах соціальних і міжетнічних відносин, які визначають стиль життя, рівень вимог, життєві перспективи і способи їх реалізації.

По-шосте, сім'ї властива функція соціально-психологічної підтримки людини, від чого залежить її самооцінка, рівень самоповаги, характер і ефективність самореалізації.

Стосовно останнього, на нашу думку, роль сім'ї є чи не визначальною, оскільки вона найближча не тільки до дитини, а й до кожного свого члена. Сім'я, будучи, за образом висловом відомого американського педагога Фелікса Адлера, суспільством у мініатюрі, від цілісності якого залежить безпека всього великого людського суспільства, здатна створити на основі власної психотехнічної системи ту психологічну «нішу», в якій дитина відчуватиме надійний психологічний затишок. Звичайно, найважливішу роль тут відіграє атмосфера теплих делікатних взаємин, взаємоуваги, насамперед, до внутрішнього життя кожного члена сім'ї. Як правило, таку атмосферу доповнює ціла низка тих милих для душі дрібничок, які оспівують у піснях та поезіях, змальовують на картинах, які сняться в чужих краях і викликають ностальгію.

...Моя сім'я — весняний щирий вечір,
Коли ми садимо дерева та куші,
Коли наш пес Мухтар стриба на плечі
У захваті собачої душі,
А білий кіт — манірний, сонний Міккі
Чіпляє лапкою пухнастий хвіст,
Коли серп місяця, урочистий, великий
Між нами й небом простягає міст.

(С.Пальчевський)

Однак із найрізноманітніших причин в окремих сім'ях формується абсолютно протилежна атмосфера. Це дало право відомому письменнику і

педагогу О.М.Острогорському заявити, що батьки виховують, а діти виховуються тим сімейним життям, яке складається цілеспрямовано чи стихійно. Життя сім'ї, на думку педагога, тим і сильне, що враження її постійні, буденні, що вона діє непомітно, «зміцнюючи або отруюючи дух людський, як повітря, яким ми живемо».

Відомий вислів Л.М.Толстого про те, що всі щасливі сім'ї подібні одна до одної, а кожна нещаслива сім'я – нещаслива по-своєму. Варіації особливостей таких сімей неповторні, як неповторні самі люди. Спробуємо розглянути найголовніші закономірності, які в основному зумовлюють «зміцнення» чи «отруєння» людського «духу» в сім'ї.

Як відомо, сім'ї за своїм складом, віком, способом утворення, характером, що має важливе значення для соціалізації дитини, бувають різні. Досить повну класифікацію їх за цими ознаками наводить Ф.А.Мустафаєва. Вона розрізняє молоді сім'ї, середнього шлюбного віку, пожилі, бездітні чи інфантильні, багатодітні, складні, благополучні, неповні, «материнські» (сім'я матері-одиночки), неповні як результат розлучення, неповні як результат овдовіння, неповні як результат утворення за умови офіційного удочеріння або усиновлення дитини чоловіком чи жінкою, дисткантні (наприклад, сім'ї полярників, моряків, геологів, у яких хтось із батьків буває у тривалому відлученні від сім'ї), різномірні (соціально-гетерогенні, у яких батьки мають різний рівень освіти і професійної орієнтації), міжнаціональні.

Зрозуміло, що закономірності, які зумовлюватимуть здоровий чи нездоровий мікроклімат у сім'ї, по-різному переломлюватимуться в різнотипових сім'ях. Однак існує ціла низка точок стику для всіх типів сімей і ми її спробуємо розглянути.

За вихідну точку в такому розгляді візьмемо положення про те, що кожна людина народжується не «чистою дошкою», на якій можна написати все, що забажається в силу власних вимог батька чи матері, чи обох разом, їхніх забаганок, а інколи й примх. Дитина народжується з генетично успадкованими задатками, які визначають не тільки її можливості, а й неусвідомлену спрямованість (живу інтенцію). У ній, як у зернині, закладені потенції людського щастя. Без нього життя людини втрачає свій зміст. Як говорив французький письменник Жюль Ренар, «...не обов'язково жити, але обов'язково жити щасливо». Щоб «обов'язково жити щасливо», потрібно, насамперед, обов'язково співвіднести своє життя з неповторною, унікальною спрямованістю. Людина в прагненні до щастя приречена вийти в дорогу до «самої себе», як уже попередньо говорилося, розірвати «кайдани» власного «поневолення духу», аби почати жити

автентичним життям, за всяку ціну поборовши відчуження від самої себе. Пробудження ж в ній екзистенціалів – потенційних до певного часу дрімлючих можливостей осягнення структур та елементів суто людського існування, як правило, відбувається в сім'ї. Дорога ж «до себе» вимагає як матеріальної, так і духовної підтримки найближчих людей. Така взаємна підтримка і взаємовиручка в сім'ї потрібна не тільки дитині, а й дорослим її членам. Відомі численні варіації взаємної неувagi у цих випадках. Наприклад, дитина за реалізацією власної інтенційної спрямованості не помічає, як матір-вдова «закопує» свій талант. За успіхами на шляху самореалізації «голова сімейства» не помічає, що перетворив свою дружину на служницю для власного самовияву. Дружина і матір у власному творчому злеті й славі ніяк не може зрозуміти, чому чоловік ходить похмурий у той час, коли б інший на його місці «гордився б, що така в нього дружина» і «так поталанило».

А щастя – це своє, визначене природою людини місце у суспільстві та світі. Кожна істота, вважав у Л.М.Толстой, має «органи», які вказують їй на її місце у світі. Для людини, на його думку, цим «органом» є розум. Тож, «...якщо розум не вказує тобі твого місця у світі і твого призначення, – писав великий мислитель, – то знай, що винувате в цьому не дурне влаштування світу, не твій розум, а неправильний напрям, який ти дав йому». Таким чином, щасливу сім'ю, насамперед, зумовлює цей у найзагальніших рисах «правильний напрям розуму» всіх її членів, як дорослих, так і дітей. Такий «напрямок» дозволяє якщо не зрозуміти, то хоч би виявити потяг до розуміння внутрішнього світу тих, з ким доводиться ділити дах над головою. Але головним у цьому випадку є те, що поступово у домо-чадців виробляється вміння дивитися одне на одного не як на «чоловіка», «дружину», чи «дитину», а як на людину, собі подібну, в якій не тільки можна, а й необхідно вчитися відчувати самого себе. За такої умови легше відмовитися від стереотипів усередненої людини, відданої «на заклання» чужим їй інтересам.

Але для того щоб сім'я стала на такий шлях, слід на основі цілеспрямовано підібраних, чи стихійно діючих психотехнік настільки розвинути власну сімейну психотехніку, аби зробити її достатньо конкурентною із психотехнікою реального життя, і на основі її формувати таку екопсихологічну систему особистості, у фундамент якої були б закладені загальноновизнані людські цінності. Це повинно стати гарантією того, що розвиток будь-чєї внутрішньоінтенційної сутності не піде всупереч цим цінностям.

Багато сімей метою формування у домочадців згаданої екопсихологічної системи використовують такі відомі традиційні психотехніки, як:

а) живу розмовну народну мову, яка не тільки зберігає в собі багатоміко-вий досвід народної педагогіки, а й сформовані уявлення про основні людські цінності; б) релігію, яка певним чином концентрує в собі загальнолюдські цінності; в) народні звичаї, обряди, календарні свята; г) народну творчість; г) сучасне і класичне мистецтво. У різних сім'ях ці психотехнічні системи поєднуються по-різному на гармонійних засадах, які традиційно були закладені попередніми поколіннями, що й зумовило їх стихійне застосування.

Не кожна сім'я і не всі члени сім'ї внутрішньо здатні підпорядковувати себе вимогам автентичного життя. Нерідко шлях до нього вступає у суперечність із відомими усередненими стереотипами поведінки та уявленнями про щастя і призначення людини. В погоні за фізичним та психологічним комфортом багато людей прагнуть за будь-яку ціну завоювати певний стабільний рівень життя і зберегти його на триваліший час. Нестабільність їх лякає, оскільки, на їхню думку – «Краще мати синицю в жмені, ніж журавля в небі». Внутрішня філософія життя не дозволяє прийняти тезу, за якою у «точках біфуркації» людина не тільки розширює масштаби власного бачення, а й отримує перспективу нового рівня свого розвитку. Відсутність такої перспективи рано чи пізно призводить до відчуття неповноти життя, власної нереалізованості, що нерідко стає джерелом не тільки внутрішніх, а й зовнішніх конфліктів.

Зараз прийнято вважати, що сім'я, будучи важливим чинником соціалізації, створює персональне середовище життя і розвитку людини, якість якого, на думку А. В. Мудрика, вимірюється чотирма основними параметрами: 1) соціально-культурним, який залежить від освітнього рівня членів сім'ї та їх участі в житті суспільства; 2) соціально-економічним, що визначається майновими характеристиками і зайнятістю членів сім'ї; 3) техніко-гігієнічним, який засвідчений умовами проживання, обладнання житла; 4) демографічним, визначеним структурою сім'ї (велика чи нуклеарна, повна чи неповна, бездітна, малодітна чи багатодітна). Кожний із цих параметрів неоднозначно впливає на готовність сім'ї позбутися рабства усереднених стандартів на користь інтенційного самовияву, або десугестувати себе від історично і соціально напластованих уявлень про межі власних можливостей. Високий освітній рівень членів сім'ї загалом створює для цього хороші передумови. Але почасти через відсутність високих духовних цінностей, відрив від загальнохристиянських основ світосприйняття високоосвіченій людині не дано зрозуміти істину, яку висловив американський релігійний діяч Молтбі Дейвенпорт Беккок стосовно того що в житті нікого не слід обганяти, крім самого себе. У свою чергу, і низький освітній рівень

сприяє фетишизації соціальних стандартів усередненого типу життя. Таким самим чином на можливості вирішення проблеми впливають і рівні наступних параметрів. Хоч винятків, здавалось б, із загальних закономірностей тут чимало. Нерідко, коли образно кажучи, бідні плачуть через нестачу матеріальних засобів, які б дозволили «пробитися в люди», то багаті «теж плачуть» через неправильне, за Л.М. Толстим, спрямування розуму, що заважає доцільно розпорядитися тими матеріальними засобами, яких бідним не вистачає. Почуття заздрості, яке віддаляє людину від автентичного спрямування життя, і яке засуджується, як гріх, однією із Заповідей Божих, швидше розгоряється в багатих, ніж у бідних. А це впливає не тільки на духовне здоров'я, а й на фізичне. «Мікроб» заздрості руйнує цілісність життя сім'ї, інколи призводить до протиправних дій, посилює відчуженість не тільки від людей, а й від «самого себе». Якщо сімейній психотехніці в цей час не протиставлена конкуруюча їй психотехніка, яка у процесі соціалізації дитини має більший психотехнічний ефект, то поступово визріває ситуація, яку в народі означають словами: «Яблуко від яблуні далеко не падає». Демографічні параметри сім'ї теж виявляють різноманітні закономірності у формуванні готовності її членів вийти на шлях до «справжнього життя». У малодітних, часто неповних сім'ях батьки «готові все віддати», аби було дитині «добре». На жаль, найчастіше таке «добро» розуміють, як звільнення дітей від проблемних моментів життя, перекладання таких проблем на свої плечі тощо. Як результат цього, діти виростають непристосованими до вирішення проблем, які ставить перед ними реальне життя. Потрапляють під владу егоцентризму. Ставши дорослим і залишившись із певних причин без батьків та матеріальних засобів для підтримання звичного рівня життя, намагаються вирішити всі проблеми на основі якоїсь «афери» «одним махом». У багатодітних фізично здорових сім'ях часто помічаються зворотні процеси. Прикладів цього чимало. Автору в свій час довелося готувати в газетний номер репортаж про багатодітну поліську сім'ю. З десяти її дітей сім уже здобули або здобували вищу освіту. Ті, що працювали, зарекомендували себе як відмінні фахівці. Батьки — селяни у відповідь на мої запитання посміхалися: «То все — вони самі... Ми їм — не указ... Як хочете, так будьте, — казали дітям, — а ми чим зможем, тим допоможем... Хоч яка там поміч з села?». Я дивився на невеличку дерев'яну поліську хатку, криту невеличкими дощечками, порослими мохом, і не вірилося, що це «гніздечко» виховало для людей шанованого в області лікаря, вчителів, технолога шкіряного виробництва та інших необхідних фахівців. Як тут не згадати слова китайського письменника XVII століття Хун Цзичена стосовно того, що коли дух спокійний, то один день зрівняється з тисячею віків, а коли

помисли широкі, маленька халупка вмістить у себе весь світ. Спокійним духу буває, насамперед, у людей, в яких сформований надійний внутрішній психологічний «дім», у якому форми довершені і гармонійно поєднані. Такий «дім» — екопсихологічну систему допомогли вибудувати своїм дітям старенькі поліські батьки через слово, настояне на народній віковичній мудрості, народному звичаї, святах церковного календаря, християнській моралі. Цей дім і породив той «спокійний дух», який зумовив «широкі помисли», що й допомогли в стінах халупи вмістити весь світ.

На жаль, коли сім'я з певних причин не здатна формувати подібну екопсихологічну систему, її найчастіше замінює екопсихологічна система реального життя, основні якісні характеристики якої наразі доволі сумнівні. Інші конкуруючі подібні системи, як правило, відсутні. У зв'язку з цим доцільно згадати екопсихологічні системи піонерської та комсомольської організацій, які нині в значній частині людей викликають ностальгію. Попри весь сучасний критицизм стосовно їх, цілком правомірно зазначити, що їхній психотехнічний ефект певним чином протидіяв негативно впливаючій на виховання дитини атмосфері неблагополучної сім'ї. Обидві ці психотехнічні системи, спираючись на узвичаєні ритуали, «підмальовану» історію створення, романтику осяяних «кострами» синіх ночей та «голубої тайги» Олександри Пахмутової, багатьом допомогли вибудувати в душі той психологічний «дім», який спрощував життя, робив його психологічно затишним, а головне — забезпечував готовими стереотипами вирішення всіх проблем.

Наразі на цьому місці вакуум і заповнити його нелегко.

Ще більше проблем соціалізації постає перед соціальним педагогом, коли йдеться про соціалізацію *дітей ненормативного психічного розвитку* і соціальну роботу з сім'ями цих дітей. Особливості таких проблем можна краще зрозуміти, якщо розглянути їх крізь призму теоретичної моделі ненормативного психічного розвитку, сформованої на підставі системно-діяльнісного підходу П.А.М'ясоїдом. Розгляд такого розвитку здійснюється на трьох рівнях: організму, індивіда, особистості. Розвиток на рівні життя організму розглядається через призму таких функцій психіки: *пізнавальної, регулятивної, інструментальної*. Затриманий і випереджаючий психічний розвиток дитини особливо чітко прослідковуються в процесі її *пізнавальної діяльності*. Для затриманого властиві різні форми інфантилізму (лат. *infantilis* — дитячий), що характеризується незрілістю емоційно-вольової сфери, примхливістю, втомлюваністю, безвідповідальністю і безініціативністю. Через несформованість сенсорних еталонів таким дітям важко розрізнити близькі за звучанням слова, а зорове сприймання характеризується

малою швидкістю перцептивних дій. Такі діти навіть за умови нормального слуху та зору помічають менше навколишніх предметів, ніж їх ровесники з нормальним розвитком. Знижена стійкість уваги негативно впливає на її переключення та розподіл. Під час виконання домашніх завдань, особливо молодшими школярами, в одних із них показники уваги поступово знижуються, в других зосередження її настає лише після виконання частини дій і для них головне – пересилити перші моменти, коли не хочеться працювати, в третіх стійкість уваги постійно коливається. Як правило, в таких дітей помічається недостатня опосередкованість пізнавальних процесів. На прикладі пам'яті це виявляється в переважанні механічного запам'ятовування над довільним навіть у підлітковому віці. На прикладі мислення – в переважанні наочно-дієвого над словесно-логічним, що виявляється в спробах наочно-образного розв'язку задач без попереднього аналізу їхніх умов і планування відповідних дій.

З огляду на культурно-історичну теорію Л.С.Виготського це пояснюється тим, що так звана натуральна лінія розвитку переважає культурну, тобто це означає, що через біологічні умови психічного розвитку в мисленні на перший план виступає недоопосередкованість, що й пояснює недорозвинення пізнавальної функції психіки.

Доведено, що *стійка затримка психічного розвитку має органічну природу*. Спричинюється він «резидуальними (залишковими) станами після перенесених у внутрішньоутробному розвитку або під час пологів, або у ранньому дитинстві слабко виражених органічних ушкоджень центральної нервової системи, а також генетично зумовленою недостатністю головного мозку» (Дети с задержкой психического развития / Под ред. Т.А.Власовой, В.И.Лобовского, Н.А.Цыпиной. — М.: Педагогика, 1984. — С.7). На активність мозку таких дітей впливає незрілість його функціональних блоків. Зокрема, у роботі блоку програмування, регуляції та контролю діяльності має місце функціональна асиметрія в бік правої півкулі і недостатня активність лобових часток. Через уповільнену передачу сенсорної інформації з правої півкулі до лівої процес сприйняття здійснюється в основному за рахунок правої.

Дослідження П.А.М'ясоїда засвідчують, що затримка в розвитку пізнавальної функції характерна певним чином й для дітей інтернатних закладів, які через низку причин позбавлені постійної батьківської опіки (М'ясоїд П.А. Психолого-педагогічний консилиум у закладі для дітей, позбавлених батьківської опіки // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1).

Причини переважання у пізнавальній діяльності природних механізмів із зниженим темпом функціонування: 1) особливості процесів інтеріори-

зації (від лат. interior – внутрішній); 2) незадовільна організація спільної діяльності дитини з дорослим. Перше в широкому розумінні засвідчує недостатність у формуванні внутрішніх структур людської соціальної діяльності, тобто будь-яка предметна діяльність уповільнено перетворюється у відповідну структуру внутрішнього плану свідомості. Таким чином, перша причина безпосередньо пов'язується з другою, оскільки для прискорення процесу перетворення предметної діяльності у відповідні структури внутрішнього плану свідомості необхідна посилені індивідуальна робота з дитиною.

Показовим щодо цього є приклад сім'ї Н. З діагнозом, що засвідчував затримання психічного розвитку і загального мовного недорозвитку (II рівня), в семирічному віці батьки віддали сина в клас шестиліток логопедичної школи-інтернату. Хлопчик був украй неухважним і незібраним. Під час писання не дотримувався робочого рядка в зошиті, ніяк не міг запам'ятати рукописні букви, змішував їх, у мовленні плутав дзвінки звуки з глухими. Незважаючи на те що індивідуальні логопедичні заняття допомогли правильно «поставити» вимову окремих звуків, дитина явно потребувала посиленої індивідуальної допомоги. Батьки, люди уже літнього віку, готові були піти на це, оскільки дитина була єдиною в сім'ї. Спочатку матір, технолог одного з відомих в обласному центрі підприємств, взяла відпустку за власний рахунок і певний час жила в готелі містечка, в якому знаходилась логопедична школа-інтернат. Щоденно після уроків забирала дитину в готель, щоб там продовжити заняття. Але коли виявилось цього недостатньо, після однорічного навчання сина в інтернатному закладі розраховувалася з роботи, аби мати можливість допомагати йому навчатися в умовах загальноосвітньої школи. З часом учень вирівнявся в навчанні й піднявся до такого рівня, який згодом дозволив йому без особливих проблем навчатися в університеті.

У процесі експериментального навчання дітей цієї категорії доведено, що вони, на відміну від розумово відсталих (тип дезонтогенезу – недорозвинення) за умов належної індивідуальної допомоги починають виявляти не тільки здатність до навчання, а й повністю *долають затримку у своєму психічному розвитку*.

Для соціального педагога у його роботі з сім'ями, де є такі діти, важливо, насамперед, переконати батьків у необхідності надання дитині посиленої індивідуальної допомоги в навчанні на основі методичних консультацій з учителем-класоводом або вчителями-предметниками. Використовуючи різноманітні сугестивні засоби, слід нав'язати батькам віру в оптимістичні результати їх зусиль, для чого використати факти реального жит-

тя, підтвердження відповідних наукових досліджень, приклади, взяті з художньої літератури, кіно, періодики. Доцільно ознайомити батьків з методикою сугестивного впливу на дитину, застосування якої б дозволило формувати психологічні установки на успіх.

Під час індивідуальної допомоги в навчанні слід зважати на те, що, оскільки сприймання в дитини здійснюється переважно за рахунок правої півкулі кори головного мозку, то всі пояснення незрозумілого повинні мати переважно наочно-образний характер і за можливості стосуватися емоційно-чуттєвого досвіду дитини. Але найважливішим тут є доброзичлива атмосфера таких занять. Батьки у цьому випадку повинні виявляти конгруентність, тобто навчитися сприймати дитину такою, якою вона є, і в стосунках із нею виходити приблизно із такої позиції, яку можна було б висловити словами: «Ти мені подобаєшся», а не «Ти мені будеш подобатися, якщо...». Це обумовлюється тим, що, як правило, успіхи під час такої індивідуальної роботи приходять запізно і, якщо батьки не мають достатньої терпеливості, «зриваються», в дитини починають швидко формуватися негативні сугестивні комплекси. З'являється зневіра в справдженні коли-небудь того «якщо» в той час, коли з раннього віку виникає органічна потреба завжди подобатися своїм батькам.

Протилежністю затриманому розвитку дитини є її *випереджаючий розвиток*. Явища психічної акселерації та обдарованості засвідчують надмірну опосередкованість пізнавальної функції. Це зумовлює високий рівень пізнавальної активності, бажання творчості, проблемність мислення. Обдаровані діти досконало володіють прийомами запам'ятовування, продуктивно мислять і мають розвинену довільну увагу. П.А.М'ясоїд доходить висновку, що провідною закономірністю ненормативного психічного розвитку на рівні організму є відхилення ступеня опосередкованості пізнавальної функції психіки за рахунок недорозвинення (затримка психічного розвитку) або надрозвинення (явища психічної акселерації та обдарованості) пізнавальної діяльності людини.

Соціальному педагогу в цьому випадку необхідно порекомендувати батькам дітей із затримкою психічного розвитку потурбуватися про інтелектуальний фон сім'ї. Іграшки, речі, які викликають у дитини цікавість, повинні мати певне «інтелектуальне навантаження», суть якого батькам слід вміти розкрити. Наприклад, чому іграшковий автомобіль рухається, чому в нього світяться фари і т.д. Потрібно цілеспрямовано створювати ситуації, під час яких у квартирі, чи кімнаті власного будинку дитина «випадково» натрапляє на цікаву книжку, інструкцію для конструювання певної моделі тощо.

Регулятивна функція представників ненормативного психічного розвитку на рівні організму виявляє основну закономірність на прикладі поведінкових реакцій підліткового віку. Такі реакції відрізняються від нормативних систематичністю, інтенсивністю та наслідком — *соціальною дезадаптацією*. У підлітків, для яких вони властиві, внутрішні механізми, що опосередковують емоційно-вольову сферу, недорозвинені.

П.А.М'ясоїд наводить такі типи реакцій: *реакція емансипації* (втечі з дому, агресивна поведінка, асоціальні дії); *реакція групування* (участь в асоціальній групі); *реакція захоплення* (найчастіше колекціонування, яке у ненормативного підлітка набуває незвичних форм (один із таких підлітків збирав фотографії із зображенням звіречених у катастрофах, закатованих у концтаборах людей); *реакції, зумовлені сексуальними потребами*, які визначаються виразним домінуванням інтересу до статевого життя, часто агресивною поведінкою щодо осіб протилежної статі, статевими збоченнями; *реакція відмови* (активний опір дорослому, що вимагає від підлітка потрібних дій); *реакція опозиції* (демонстративна бравада, прогули, втечі, крадіжки, будь-яка активність, що має характер протесту); *реакція імітації* (прагнення свою неспроможність в одній сфері подолати успіхами в іншій: наприклад, школяр, що відстає у навчанні, часто вдається до порушень соціальних норм); *реакція гіперкомпенсації* (прагнення досягти успіху, долаючи власні вади: боязливий підліток для завоювання авторитету скоює злочин).

Ці реакції властиві для різних *типів емоційної незрілості підлітків: емоційно нестійких* (неорганізованих, залежних від стихійних ситуацій, нездатних до тривалих вольових зусиль, легко навіюваних, вибираючих дії швидкого успіху; характерна незрілість мозку, недорозвиненість пізнавальної діяльності, реакції імітації, відмови, гіперкомпенсації); *емоційно-збудливих* (конфліктні, агресивні, схильні до реакції опозиції; знижений рівень пізнавальної діяльності); *підлітків з розгальмованістю потягів* (слабка воля, знижений рівень самоконтролю і саморегуляції, схильність до крадіжок привабливих речей, властиві реакції, зумовлені сексуальними потребами, мінімальна мозкова дисфункція).

Отже, можна дійти загального висновку, що для підлітків усіх цих типів емоції слугують прямим виразником їх потреб. Зниження рівня пізнавальної діяльності у них пояснюється педагогічною запущеністю. Вони потребують, насамперед, уваги батьків, учителів. Упродовж індивідуальних розмов таким підліткам необхідно пояснювати наслідки їхньої поведінки, намагатися діагностувати інтенційну спрямованість з метою залучення до добродійних справ, які їх зацікавлять. «Коронкою» у цих справах могли б слу-

гувати ситуації успіху, які б згодом можна було розвивати в первинних референтних групах. Таким підліткам могла б зарадити також допомога психологічних служб у вигляді: *психологічної консультації* (непряма допомога дитині посередництвом консультації батьків і педагогів, яка полягає у відпрацюванні раціональних способів поведінки, вироблення заходів, покликаних поліпшити соціальну адаптацію дітей; надання консультації шляхом публікацій, розрахованих на широке коло читачів); *психотерапії* (засобів психотерапевтичного впливу на дитину з метою поліпшення її психічного стану; робота на рівні психотерапевта: психологічний діагноз, створення умов для вільного вияву переживань, демонстрація розуміння стану клієнта та прагнення допомогти йому, доведення неефективності поведінки у певній ситуації); *психологічної корекції* (проводиться з метою подолання певних відхилень у психічному розвитку, здійснюється з позицій різних напрямів психології: психоаналізу, біхевіоризму, діяльнісного підходу; психоаналіз передбачає ігрові і малюнкові форми корекції, у першому випадку організовується гра дитини таким чином, щоб звільнити негативний зміст несвідомого і відпрацювати доцільні способи поведінки; у другому — клієнт звільняється від конфліктних ситуацій шляхом їхнього втілення в малюнку; біхевіоризм використовує зовнішні стимули з метою підкріплення або гальмування дезадаптивної поведінки, оскільки тлумачить останню як прямий виразник проблем клієнта; дає змогу дитині через механізм зворотного зв'язку (наприклад, відеозапис) отримати інформацію про свою поведінку з метою позбутися небажаних наслідків, використовує «жетони» — нагороди за соціально схваленою поведінку; діяльнісний підхід ураховує закономірності нормативного розвитку для зіставлення з ними варіантів відхилень, спрямовує корекцію на зону найближчого розвитку, центр психокорекційної роботи орієнтує на організацію діяльності людини та зміну соціальної ситуації її розвитку); *сеансів релаксації* з метою формування доцільних психологічних установок (передбачають ведення клієнта у стан чотириелементної фізичної релаксації: фізичне та психічне розслаблення, важкість у тілі й теплота — і самонавіювання в цьому стані потрібних психологічних установок).

Ненормативність *інструментальної функції* виявляється в типах акцентуацій, для яких, на відміну від психопатій, властиві нестабільність, ситуативність, тимчасова соціальна дезадаптація. З віком вони залишаються в загальній картині індивідуальності.

Відомі класифікації акцентуацій А.Є.Лічко і професора, директора психіатричної та неврологічної клініки Шаріте Берлінського університету ім.Гумбольдта Карла Леонгарда.

Згідно з першою класифікацією виділяють такі типи акцентуацій: *циклоїдний* (емоційна нестійкість — схильність до піднесення і спадів настрою); *астенічний* (складають підлітки з переживанням негативних емоцій: тривожності, нерішучості, дратівливості, що призводить до швидкої втомлюваності; властива зосередженість на стані свого здоров'я, вибірковість у спілкуванні, пошуки самотності); *боязкий* (несміливість, сором'язливість, відчуття комплексу неповноцінності, уникнення нових знайомств, труднощі у спілкуванні); *шизоїдний* (замкнутість, відгородження від навколишнього світу, заглибленість у власні переживання, несформоване почуття емпатії); *застраваючий, або параноїдний* (тривала фіксація емоцій і почуттів на подіях, що минули; хвороблива вразливість, стійкість афектів); *енілетоїдний* (інертне мислення; дисфорія, що виявляється в почерговій зміні емоційної пригніченості з розрядкою; агресія); *демонстративний, або істероїдний* (егоцентризм, намагання бути в центрі уваги, схильність до фантазування, обману, пихатість, зверхність, прикидання); *гіпертимний* (бадьорий настрій, висока активність, недисциплінованість, незібраність, непосидючість, вибір дій, які не потребують особливих зусиль); *дистимний* (відповідальність, надмірна серйозність, схильність до депресії, пасивність, самозаглибленість); *нестійкий* (схильність до навіюваності; поведінка, орієнтована на негайний успіх, зміну вражень; вміння налагоджувати контакт з оточуючими, податливість до чужого впливу); *конформний* (некритичність, надмірна податливість чужому впливу, насамперед, авторитетів; готовність підкорятися думці більшості, орієнтація на стереотипи усереднених стандартів, безініціативність).

Відносно до класифікації Карла Леонгарда вирізняють такі типи акцентуацій: *демонстративний* (аномальна здатність до витіснення, схильність до обману з певною метою); *педантичний* (механізм витіснення представлений мало; потяг до чіткості, завершеності, ґрунтовності; ретельність; посилена турбота про власне здоров'я); *застраваючий* (швидке згасання чуттєвих реакцій після того, як їм «дати волю»; хвороблива образливість, злопам'ятність, імпульсивні втечі з дому, волоцюжництво); *збудливий* (недостатня керованість, підвищена роль неконтрольованих збуджень, потягів, інстинктів; імпульсивні реакції, низький рівень мислення, хиткі моральні устої, дратівливість, імпульсивні невмотивовані втечі з дому); *гіпертимічний* (піднесений настрій, балакучість, постійні відхилення від теми розмови, потяг до діяльності, центр уваги в розмові, надмірна веселість інколи переходить у дратівливість); *дистимічний* (протилежність гіпертимічному, серйозність, зосередженість на печальних моментах життя, пасивність у діях і сповільненість мислення в тих випадках,

коли вони виходять за межі норми); *циклотимічний* (почергова зміна гіпертимічних і дистимічних станів; радість зумовлює бажання діяльності, печаль — депресію); *афективно-екзальтований темперамент* (темперамент тривоги і щастя, наближення до психопатії, бурхлива реакція на події); *емотивний* (чуттєвість, м'якосердечність, жалісливість, радість від спілкування з природою, мистецтвом); *тривожний* (у дитячому віці глибоке відчуття страху, боязнь грози, інших дітей, відсутність захисту під час нападів, страх перед учителем, «мішень» для знущань у класі).

Перераховані в двох типах класифікації ознаки ненормативності інструментальної функції на рівні організму з часом у зрілому віці стають менш помітними, але на рівні індивіда розвиток цієї функції стає виразнішим.

Соціальному педагогу, надаючи індивідуальну допомогу сім'ї, в якій виховується дитина чи підліток з певними акцентованими рисами, необхідно частіше консультиватися з психологом чи психотерапевтом. Важливо, насамперед, допомогти батькам зрозуміти суть ненормативності в розвитку дитини і визначити шляхи корекції.

Рівень індивіда характеризується психічними новоутвореннями, зумовленими відсутністю необхідних для повноцінного розвитку соціальних умов. Найважливішою складовою їх є можливість повноцінного спілкування дитини. У протилежному випадку страждає її самосвідомість, відкритість, прив'язаність до рідних. Відомо, що в залишених після народження матерями дітей розвивалася *психічна депривація*, яка затримувала їх розвиток як індивідів.

...Воно росло, як вовчєня,
Якого холодом щодня
Життя жорстоко обвівало,
Бо слів гарячих не шептала
Йому матуся уночі,
Коли наспулені сичі
Кричали лячно проти ночі,
Щоб появлялись поторочі.
І сумно бачити було,
Коли гладесеньке чоло
Дитячий усміх не торкав,
Коли звук мови не зринав
З розкритих пелюстками губ,
Які ховали восьмий зуб.

(С.Пальчевський)

Причиною формування згаданих психічних новоутворень, передусім, є прорахунки батьків і педагогів у вихованні дітей, що створює своєрідну соціальну ситуацію розвитку. Наприклад, емоційне неприйняття сприяє формуванню жорсткості, у свою чергу, жорстокість зумовлює нездатність до емпатії, бажання самостверджуватися на приниженні іншого. Потурання спричинює неадекватний рівень домагань, розвиває жадібність, яка стає фундаментом прагнень до привласнення предметів і засобів їх досягнення, що впливає на розвиток потреби в освоєнні світу. Жорстокість впливає на формування таких властивостей натури, як: безініціативність, пасивність, брехливість. Остання ж, як правило, переростає у стійку тенденцію до створення у навколишніх образу ідеального Я – потреби бути особистістю.

Виховання дітей у неповних сім'ях також обмежує соціальну ситуацію розвитку дитини, стає причиною її впертості, вередливості, замкнутості, наслідування небажаних зразків поведінки. Відсутність батька формує в підлітків неповну, або й неадекватну статеву ідентифікацію.

...Дитина – безнадійний консерватор.

Їй нянь чужих не треба довгий ряд.

То є малесенький, місткий «акумулятор»,

В якому на дві клеми йде заряд.

(С.Пальчевський)

Нерідко в розлучених сім'ях бувають випадки, коли один із батьків забороняє іншому спілкуватися з власною дитиною. Соціальному педагогу в цьому разі необхідно у формі індивідуальної бесіди пояснити зарозумілій матері чи батькові всю неправомірність подібної ситуації, наголосивши на тому, що сама дитина і тільки вона має право «верховного» голосу у вирішенні проблеми спілкування і характеру взаємин із батьками.

У Конвенції прав дитини, прийнятій та відкритій для підписання, ратифікації і приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року, яка набула чинності для України з 27 вересня 1991 року, в пункті 1 статті 6 записано, що кожна дитина, наскільки це можливо, «...має право знати своїх батьків і право на їх піклування».

Виховання ж дитини, яке супроводжується відсутністю матері, зокрема в закладах інтернатного типу, надзвичайно негативно впливає на психічний розвиток, оскільки, за твердженням психоаналітиків, непоправно збіднює ту ділянку соціальної ситуації розвитку дитини, від якої залежать майже всі психічні новоутворення найраніших років життя. Зва-

жаючи на це, цілком правомірним є вислів французького письменника ХІХ-го століття Ернста Легуве про те, що мати — це єдине на землі боже-ство, яке не знає атеїстів. Але навіть у пізніші роки життя відсутність матері як виховника негативно відбивається на задоволенні потреб у безпеці, у визнанні та оцінці, в любові й прихильності. Дитина, отримуючи материнську любов, відчуває необхідність дарувати її іншим. Така психологічна потреба безпосередньо пов'язана з відомим у психології поняттям *афлікації*.

..Їй так хотілося любити.
У групі хоровод водить.
Дружити зразу з усіма.
Коли насупиться зима,
Ліпити сніжки залюбки.
І щоб сміялись малюки,
Коли «в атаку» вона йтиме
І щічками, як мак, цвістиме.

(С.Пальчевський)

Коли ж дитина не знала материнської уваги і ласки, або почала забувати про неї, картина для спостережливого ока нерідко змінюється.

...Коли навкруг усі гасали,
Сміялись, бились, верещали,
Він, як маленький «старичок»,
Сидів і їв свій пиріжок.

(С.Пальчевський)

Незадоволеність органічних потреб дитини нерідко призводить до *дезінтеграції особистісного розвитку*, або *психічної середовищної дезадаптації*, яка може набирати різні форми, зокрема, й такі:

...Його у класі не любили,
І на перервах часто били.
Учителі не помічали,
Коли завдання роздавали.
Він був, як в лісі мухомор,
Коли співав дитячий хор,
Коли в команду підбирали,
До турпоходу залучали.

І навіть класний керівник
До всього цього якось звик.

(С.Пальчевський)

Таким чином, трапляються випадки, коли школа не тільки не допомагає виправити недоліки сімейного виховання, а, навпаки, до них додає ще й свої.

Незадоволення потреб, на думку А. Маслоу, нижчої ієрархії породжує механізми психологічного захисту, які часто допомагають дитині забезпечити її соціальну адаптацію. Такі новоутворення, компенсуючи відсутність нормативних властивостей, поступово «закладаються» в характер, що згодом обмежуватиме можливості людини, оскільки психологічний захист потребує відповідної енергії для оборони від світу в той час, коли з цим світом необхідно активно взаємодіяти.

Отже, ненормативні властивості характеру дитини чи підлітка, особливо такі, як жорстокість, жадібність, брехливість, які часто призводять до протиправної поведінки, породжуються діяльністю у певній соціальній ситуації розвитку, в процесі якої виникають такі нові потреби і відповідні їм нові способи їх задоволення, які не відповідають соціальним нормам.

Тривіальних прикладів, які б ілюстрували це положення в житті чимало.

Ігор К. народився в сім'ї «непланово». Один із братів уже був студентом університету. Другий навчався в школі. Випадково якось хлопчик підслухав розмову про свою «неплановість». Батьки це помітили, але залишили поза увагою. Дитина росла замкненою, неширою, неслухняною. У п'ятому класі батько його нарешті серйозно побив. «А що я маю робити. Слова не доходять, — розповідав він, — купив кілька банок консерв, приношу додому, а він узяв ножа і поштрикав... Звідки така жорстокість? Дивлюся і бачу, що якщо не зупинити, то з часом й людину так поштрикає». Ігор нікого «не штрикав», але в шкільному туалеті витрушував із кишень малюків копійки. Нерідко в його руках бачили коробки дорогих цигарок. На шкільному вечорі відпочинку від нього пахло вином. Згодом його спіймали «на гарячому», коли він, розбивши вітрину, заліз у невеличкий магазин. Запізніла співпраця сім'ї, класного керівника, організатора позакласної та позашкільної роботи, представників райвідділу міліції очікуваних результатів не дала. Логіка розвитку подій привела Ігоря на лаву підсудних.

Соціальному педагогу в подібних випадках, насамперед, необхідно постаратися вчасно інтегрувати всі можливі виховні впливи, спрямовані на корекцію ненормативних властивостей характеру підопічного. Поряд з цим

слід здійснити можливі рішучі заходи для зміни соціальної ситуації розвитку, цим самим ліквідуючи базу виникнення нових потреб і нових способів їх задоволення. Подальша корекційна діяльність потребує надання постійної консультативної допомоги батькам не тільки з боку соціального педагога, а й з боку психотерапевта. Підлітки ж потребують поглибленої індивідуальної роботи соціального педагога, методологічною основою якої б були попередньо визначені філософські та психолого-педагогічні засади соціально-педагогічної діяльності.

Особливу логіку ненормативності має рівень особистості, який стосується, насамперед, представників юнацького і зрілішого віку, соціалізація яких у межах сім'ї продовжується все життя. Оскільки, з одного боку, за словами французького письменника Анатолія Франса, життя коротке, але людина заново проживає його у своїх дітях, а, з другого, за словами талановитого українського педагога В.О.Сухомлинського, виховуючи свою дитину, дорослий виховує самого себе, стверджуючи власне людське достоїнство.

Стосовно цього автор концепції ненормативності на різних рівнях психічного розвитку людини у світлі теорії системно-діяльнісного підходу до аналізу такого розвитку П.А.М'ясоїд пише: «Як і в нормативному випадку, за ненормативним психічним розвитком на цьому рівні криються процеси закономірного ускладнення і перехреснування видів діяльності, виходу індивіда за наявні обмеження, вироблення певної позиції і створення власної філософії. Проте якщо психічна норма — це творчість, гармонійний образ світу, і, найголовніше, — вчинок, то відхилення від норми буде самореалізація на шкоду іншим, конфліктний образ світу, проступок як вчинок, що суперечить нормам моралі» (М'ясоїд П.А. Загальна психологія. — К.: Вища школа, 2000. — С. 174).

Згідно з цією концепцією механізм проступку лежить у відношенні між потребами та ситуацією їх задоволення. У межах такого відношення формуються як нормативні, так і ненормативні властивості характеру. Потреба виявляє себе у знайдених і відпрацьованих у соціальній ситуації розвитку способах її задоволення. Таким способом стає проступок. Однак оскільки проступок не завжди впливає з властивостей характеру і тим паче заперечує їх, то це якраз і свідчить про індивіда як про особистість.

Оскільки центральною ланкою в механізмі проступку є потреби, то в основі профілактичної діяльності соціального педагога повинна бути корекція таких потреб на основі загальнолюдських цінностей, формування відповідно до них на базі представлених попередньо психолого-педагогіч-

них основ соціально-педагогічної діяльності доцільного рефлексу свободи, який, змінивши характер таких потреб, звільнив би людину від ненормативного способу їх задоволення.

Коли органічні потреби спрямовані на досконалішу адаптацію, індивідні – на освоєння, то особистісні – на втілення свого Я у світ. Оскільки можливість способів активності, які б урівноважували потребу в самореалізації, самоствердженні, творчості тощо з життєвою ситуацією, проблематична, то виникає необхідність надситуативної активності, що за умови ненормального психічного розвитку втілюється в проступок.

У цьому випадку роботу соціального педагога доцільно спрямувати в трьох напрямках: 1) ознайомлення підопічного з конкретними результатами конкретних ненормативних дій; 2) використання можливостей відповідних психотехнічних систем з метою формування екопсихологічної системи клієнта на базі загальносуспільних цінностей, 3) для потреб надситуативної активності використати десугестування напластованих уявлень клієнта про межі його можливостей, що зарадило б перетворенню цієї активності у вчинок, а не в проступок.

У процесі соціально-педагогічної діяльності важливо розуміти логіку не тільки проступку, а й вчинку. Вихідною основою для цього є усвідомлення того, що в процесі діяльності потреби опредметнюються і стають мотивами. Життєва ситуація часто чинить опір активності індивіда і змушує його в ідеальному плані виходити за її межі. Таке спрямування породжує тенденцію втілення свого Я всупереч ситуації на межі зіткнення з нею. Так народжується ідеальний мотив – потреба особистості, яка його шукає. Ним може бути образ світу, який поступово віддаляється від образу сприймання. Це змінює зміст відповідної діяльності, робить її полімотивованою, такою, що несе в собі ідеальні, дестабілізуючі цю діяльність мотиви, а зовнішньо зберігає попередню спрямованість. Перехрещення з мотивами, що реально спонукають діяльність, робить емоційну сферу індивіда насиченою конфліктним смислом. У цьому випадку потреби особистості не співвідносяться з реальними мотивами і тому залишаються незадоволеними. Так виникають передумови надситуативної активності – вчинку або ж проступку. Якщо вчинок являє собою надситуативну активність як творчість, то проступок – як адаптацію. Отже, механізм як вчинку, так і проступку в світлі концепції системно-діяльнісного підходу спільний. Однак в індивіда, схильного до проступку, потреби особистості настільки переважають над органічними та індивідними, що стають гіперпотребами. Прагнення втілити в дійсність своє «Я» для нього над усе. Це ж стає

підґрунтям для розвитку егоцентризму – нездатності співвідносити свої прагнення з інтересами інших. Таким чином, якщо завдяки вчинку індивід створює нову соціальну ситуацію розвитку, то проступком змінює ситуацію відповідно до своїх потреб. Якщо вчинок нормативної особистості свідчить про її децентрованість, то проступок ненормативної – про її егоцентричність. Стверджуючи таку позицію, індивід створює собі кращу життєву ситуацію, збіднюючи ситуацію інших, серед яких нерідко близькі люди і навіть рідні. А це уже найчастіше виступає як результат завищених вимог батька і матері в дитинстві, пізнішої гіперпротекції тощо. Очевидно у свій час належним чином не спрацювали такі механізми соціалізації як психотехнічні системи мистецтва і релігії в той час, як найпопулярніші психотехнічні системи сім'ї і реального життя виявилися далекими від досконалості й не змогли забезпечити формування екопсихологічної системи особистості на базі гармонійного поєднання власно особистісних та загальносуспільних інтересів.

Таким чином, на думку П.А.М'ясоїда, ненормативний психічний розвиток особистості є особливим типом онтогенезу, що відбувається залежно від рівня життя у межах між психічною нормою і психічною аномалією за біологічних, соціальних та психологічних умов. На рівні організму на ґрунті незрілості або ранньої зрілості фізіологічних систем це призводить до недорозвинення або надрозвинення функцій психіки. На рівні індивіда на передній план виступає соціальна ситуація розвитку дитини, що сприяє формуванню ненормативних властивостей характеру. На рівні особистості ненормативність виявляється в проступку, до якого вдається егоцентрична особистість.

Коли зрілість чи незрілість фізіологічних систем дитини, що впливає на розвиток функцій психіки, остаточно не зумовлюється виховним впливом сім'ї, то соціальна ситуація розвитку дитини, яка спричинює формування певних властивостей характеру, нормативних чи ненормативних, залежить не тільки від сім'ї, а й таких мікрочинників соціалізації, як: *сусідство і мікросоціум, групи ровесників, виховні організації*.

Під поняттям «сусідство» розуміють певну групу людей, які проживають територіально близько і другими після сім'ї розширюють територію соціального розвитку дитини. У місті сусіди живуть в одному під'їзді або в одному будинку. В селі – в одному кінці його, на одній вулиці або на хуторі, розташованому неподалік села. Таких людей часто об'єднують не тільки господарські турботи: облаштування подвір'я, ремонт доріг, газифікація в селі, господарська взаємовиручка, а й спільне святкування свят,

моральна і матеріальна підтримка в дні горя. Тут, як співається у відомій пісні, «...без спроса ходят в гости», і «всім будинком» не тільки зустрічають дні народження, а й проводжають в останню дорогу. Як правило, сусідство береже в собі невидимі еталони тих моральних норм і духовних цінностей, які виробилися в результаті застосування традиційних психотехнічних систем. Найчастіше такі системи складають психотехніки живої народної мови, яка широко пов'язана з народною творчістю; звичаїв, традицій, свят народного календаря, релігії. Помітну роль можуть відігравати психотехніки, сформовані під впливом певної фахової діяльності. У селі – сільськогосподарської. У селищі трапляються найрізноманітніші варіанти. Наприклад, риболовецької, гірничої тощо. Найчастіше така ж специфіка формується під впливом головного виробництва, представленого у населеному пункті. У військових містечках формується своєрідна армійська психотехнічна система.

Важливим є те, що у згаданих еталонах моральних норм і духовних цінностей сусідства, як у дзеркалі, відображається кожна людина, яка пов'язана з цим сусідством.

...Що сусідка Даша скаже,
Прокурор того не зв'яже,
Бо як робить тітка «відчит»,
То у неї триста слідчих.

(С.Пальчевський)

Для дітей, особливо дошкільного і молодшого шкільного віку сусідство не тільки середовище життєдіяльності, а й могутній чинник соціалізації. Сусідські зв'язки можуть відігравати важливу соціалізуючу роль для дітей і підлітків не тільки в позитивному напрямі, а й негативному. Адже нерідкі випадки, коли поряд проживають неблагополучні сім'ї, з квартир або будинків яких чути нецензурну лайку, а бійки та сварки до півночі не дають заснути.

Сусідські стосунки дорослих у місті виражені значно слабше, ніж у селі чи селищі. Вони більш персоналізовані та значним чином залежать від соціально-культурної однорідності-неоднорідності сусідів. Об'єктивно значимими вони залишаються для престарілих пенсіонерів, неповних та багатодітних сімей.

Характер сусідських зв'язків і стосунків тісно зв'язаний із *мікросоціумом*. У селах, селищах та малих містах межі мікросоціуму і цих населених пунктів співпадають. Але в середніх та великих містах ці межі зале-

жати від віку. Для маленьких дітей мікросоціумом слугує двір будинку, для молодших школярів — квартал, для старших вікових груп — мікрорайон.

Вплив мікросоціуму на перебіг процесу соціалізації людини залежить від численних його характеристик, просторових і сутнісних. Важливе місце розташування, функціональна структура, благоустрій і розвиток комунального господарства, склад жителів, їх етнічна приналежність, соціально-психологічний клімат. Для підлітків і людей старших вікових груп суттєвими є можливості мікросоціуму забезпечити розвиток їх інтенційної спрямованості, наявність різноступеневих референтних груп для створення в них ситуацій успіху. Зрозуміло, що ніякої порівняльної оцінки в цьому розумінні для мікросоціуму села, загубленого у глухій сибірській тайзі, та мікросоціуму московського Арбату не може бути.

Однак, незважаючи на низку негативних впливів мікросоціуму на соціалізацію людини, на його величину чи наближеність до «столичних» параметрів, у душі кожної людини він залишає незабутній поетичний слід. Спогади про нього завжди овіяні теплом світлої печалі, чи то йдеться про село, загублене в поліських борах, чи про знамениту «Молдавчанку» в Одесі.

Очевидно, поезія таких спогадів завдячує своїй появі *групам ровесників*, у колі яких проходять найсвітліші роки життя, дитинства та юності. У ці групи входять не обов'язково однолітки. Насамперед, їх складають ті, хто об'єднаний певною системою відносин, спільними цінностями, можливостями відпочинку і проведення вільного часу. Їх виділяють за різноманітними ознаками:

- за віком (шкільний клас, армійський взвод, студентська група і т.д.);
- за соціальним складом (тільки учні, тільки спортсмени);
- за юридичним статусом і місцем у соціальній системі (офіційні і неофіційні);
- за соціально-психологічним статусом (групи приналежності та референтні групи);
- за ступенем стабільності (постійні, тимчасові, ситуативні);
- за просторовою локалізацією (дворові, квартальні, сформовані в межах певної установи);
- за типом керівництва (демократичні та авторитарні);
- за ціннісними орієнтаціями (просоціальні, асоціальні, антисоціальні).

Для підлітків та юнаків участь у цих групах, нерідко в кількох одночасно, має вагомe значення у процесі соціалізації. Однак вплив таких груп може бути як позитивний, так і негативний.

З одного боку, для дитини чи підлітка група ровесників є своєрідним вікном у світ чужих сімейних психотехнічних систем та внутрішніх цінностей, що певним чином сприяє «демократизації» у визнанні та сприйнятті їх, створює можливості для відповідних порівнянь та висновків. Часто у групах ровесників формують первинні ситуації успіху, які, зрештою, сприяють формуванню рефлексу цілі. З іншого, на рівні індивіда участь в асоціальних групах створює негативну соціальну ситуацію розвитку підлітка, а на рівні особистості призводить до проступку на базі егоцентризму.

Виховні організації відрізняються від груп ровесників тим, що вони керуються доцільними завданнями. Їх складає формалізована група людей, яка, як вважає А.В.Мудрик, створена «...для реалізації певних цілей організованим чином, в якій наявні фіксоване членство, система влади, соціальних ролей і формальних санкцій» (Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М., 2000. – С. 83).

Такі організації створюються державою, суспільством і приватними особами з метою забезпечення умов для розвитку людей певного віку або певного соціально-професійного складу, самореалізації їх і самоствердження.

Серед них державні, громадсько-державні, приватні, релігійні навчально-виховні заклади різного типу клубні; організації для молодших та старших вікових груп; культурні, соціально-педагогічні та культурно-спортивні комплекси; установи соціального нагляду, реабілітації, перевиховання і виправлення.

Особливо багато організацій функціонує для виховання і перевиховання підростаючих поколінь. З-поміж них ті, що зайняті різними видами оздоровлення мікросередовища для цих поколінь, індивідуальною та груповою опікою і попечительством дітей, підлітків та юнаків. Створено чимало установ для дітей, підлітків і юнаків із психосоматичними чи соціальними відхиленнями.

Усі вони покликані, з одного боку, створити найсприятливіші умови для соціалізації підростаючих поколінь, з іншого боку, – бути протидією негативним впливам на формування особистості мікрочинників соціалізації. Часто виховні організації формують власні психотехнічні системи, які інколи виступають як конкуренти психотехнічних систем конкретної сім'ї або реального життя.

Отже, мікрочинники соціалізації, використовуючи механізми різноманітних психотехнічних систем, образно кажучи, закладають фундамент того внутрішнього психологічного «дому», який упродовж життя людини ускладнюється та удосконалюється, щоб допомогти відшукати їй саму себе у цьому складному розмаїтому світі.

Питання і завдання

1. Психотехніка як визначений набір прийомів та засобів для досягнення виховних цілей.
2. Поняття екопсихологічної системи як внутрішнього психологічного «дому».
3. Сім'я як мікрочинник соціалізації.
4. Які функції сім'ї і в чому вони полягають?
5. Роль сім'ї в реалізації внутрішньоінтенційної спрямованості дитини.
6. Особливості соціалізації дітей та підлітків ненормативного психічного розвитку у світлі теоретичної моделі такого розвитку, розробленої на основі системно-діяльнісного підходу.
7. Особливості роботи соціального педагога з дітьми та підлітками ненормативного психічного розвитку на рівнях організму, індивіда та особистості.
8. Соціальний педагог як психолог та психотерапевт.
9. Сусідство і мікросоціум як мікрочинники соціалізації.
10. Групи ровесників як джерело позитивних і негативних впливів на процес соціалізації підлітків.
11. Виховні організації як мікрочинник соціалізації, покликаний створити сприятливі умови для саморозвитку та самореалізації особистості.

Рекомендована література

1. Глотова Г.А. Социальная педагогика, психология и психотехника // Социальная педагогика: теория, методика, опыт исследования. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1989.
2. Дети с задержкой психического развития / Под ред. Т.А.Власовой, В.И.Лобовского, Н.А.Цыпиной. – М.: Педагогика, 1984.
3. М'ясоїд П.А. Психолого-педагогічний консилиум у закладі для дітей, позбавлених батьківської опіки // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1.
4. М'ясоїд П.А. Ненормативний психічний розвиток // П.А.М'ясоїд. Загальна психологія. – К.: Вища шк., 2000. – С. 162 – 186.
5. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М., 2000. – С. 60-95.
6. Мустафаева Ф.А. Основы социальной педагогики. – М.: Академический проект, 2001. – С. 105-235.
7. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М.: Академия, 2000. – С. 270- 389.

1.6. Формування екопсихологічної системи особистості в умовах впливу мезочинників соціалізації

Наші життя схожі на острови в океані чи дерева в лісі, коріння яких переплетене в підземній глибині».

Вільям Джеймс

Складові впливу мезочинників на соціалізацію особистості. Роль регіону країни у стихійній та відносно спрямованій соціалізації. Засоби масової комунікації, їхній вплив на соціалізацію різновікових груп населення. Роль медіа-освіти у підготовці людини до сприйняття різноманітної інформації. Особливості впливу різних типів поселень на соціалізацію. Субкультура і соціалізація.

Широкий вплив на формування екопсихологічної системи особистості справляють мезочинники соціалізації. До них відносять *регіони країни, міста, селища, села, засоби масової комунікації, субкультури*. Їхній вплив на соціалізацію людини починає посилюватися уже в підлітковому віці, що пояснюється розширенням масштабів джерела впливу.

Проблема визначення поняття *регіону країни* складна в силу того, що багато дослідників вживають його без достатнього обґрунтування. В одних випадках, формуючи таке визначення, виходять з особливостей природно-кліматичних умов, в інших — із народно-господарських потреб, ще в інших — з певних історичних особливостей розвитку цих територій. У цьому випадку, на нашу думку, штучно розривається та цілісність, яка породжує так зване явище неаддитивності, за якого властивість певного цілісного новоутворення уже не зводиться до властивостей його складових.

У визначенні А.В.Мудрика регіон — це частина країни, яка являє собою цілісну соціально-економічну систему, для якої властива спільність економічного, політичного і духовного життя, спільне історичне минуле, культурна і соціальна своєрідність. Ця система певним чином впливає на характер соціалізації людини, формування, збереження і трансляцію норм способу життя, збереження і розвиток (або ж навпаки) природних та культурних багатств.

Більшість країн територіально складаються із сукупності таких регіонів. В одних вони більші за територією, в інших менші. Наприклад, у Росії прийнято виділяти такі регіони: Північно-Західний, Центральний, Центрально-Чорноземний, Поволзький, Уральський, Західно-Сибірський, Східно-Сибірський, Далекосхідний. В Україні в період входження її до складу царської Росії розрізняли три: Південно-Західний (Подільська, Волинська, Київська губернії), Лівобережна Україна (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії), Новоросія (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії). Нині дослідник проблем економічної географії України Ф.Д. Заставний виділяє на основах певної історичної, етнічної та географічної спільностей такі українські регіони: Галичину (Східну Галичину), Волинь, Полісся, Поділля, Закарпаття, Наддніпрянщину, Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщину (Слобідську Україну), Запоріжжя, Донеччину. Однак навіть цей розподіл далеко не вичерпує згаданих кількісних та якісних характеристик території України. Названі регіони складаються, в свою чергу, з окремих етнічно спільних частин. До Галичини, наприклад, входять Західне Поділля (східна межа проходить по річці Збруч), Гуцульщина, Бойківщина, Покуття. Окрім цього є ще менш відомі історико-географічні області: Таврія, Нова Сербія, Слов'яно-Сербія тощо. Таврія – поширена в середньовіччі назва Кримського півострова, походить від назви населення гірської і передгірської частини Криму – таврів. Нова Сербія – історична назва невеликої центральної території України (в основному сучасної північної частини Кіровоградської і південної частини Черкаської областей). У 1752 – 1764 рр. Нова Сербія була адміністративно-територіальною одиницею, створеною царським урядом у період організації військових поселень для оборони південних кордонів. У 1751–1752 рр. сюди з австрійської імперії переселилося кілька сот сербів, угорців, болгарів, волохів, греків. У 1754 році тут появилися козаки – вихідці з Лівобережної України. Такою ж складною виявилася історія Слов'яно-Сербії – новоствореної в 1753 році адміністративно-територіальної області з центром у м. Бахмуті (нині Артемівськ), яка займала територію між Землею Війська Донського на сході і Запоріжжям на заході. Населення її склали переселені сербські військові загони, українські та російські селяни і козаки. Метою такого переселення був захист південних кордонів імперії від нападу кочівників.

Ми навели детально ці приклади для того щоб пояснити кілька важливих моментів. Насамперед, це стосується складності взаємозв'язків історичних, соціально-економічних, політичних, природно-географічних чинників, які зумовлюють формування певного регіону. Окремі вла-

стивості, спричинені впливом відповідних чинників, нерідко виходять за межі одного регіону, поширюючись на сусідні, а інші, навпаки, можуть діяти лише в якійсь частині його, часто проникаючи сюди з іншого регіону.

По-друге, оскільки критерії, на основі яких визначається певний регіон, недостатньо чіткі і не завжди враховують адміністративно-територіальний поділ країни, то в різноманітних документах і в повсякденному житті регіоном часто називають менші території — краї, автономні республіки, області.

По-третє, для соціалізації людини, формування її духовного життя важливою є не стільки якась окрема умова соціалізації, яка певним чином характеризує цей регіон, як уже згадана особлива, «синтетична» якість, що виникає як наслідок відомого явища неаддитивності. Воно якраз і формує ту духовну основу, яка стає підвалинами внутрішнього психологічного «дому» людини — її екопсихологічної системи. Сприйняття будь-яких регіональних особливостей часто породжує неповторні почуття, які примушують працювати творчу думку не тільки поета, художника чи композитора, а й теслі, будівничого чи кондитера. Зворушують ці почуття неповторні особливості природи та історичного минулого території. Ось, наприклад, Почуття в його поетичному баченні:

...Карпати тут беруть в полон.
Стоїш і наче бачиш сон,
В якому дзвонить Черемош,
Як кришталевий майський дощ,
І Прут уперто гомонить,
Щоб доказать, що кожна мить —
То є краплиночка краси.
Її не візьмеш — віддаси,
Й повік тобі не відгадать,
Чом скелі Довбуша мовчать.

(С.Пальчевський)

Регіональні особливості формують у людини почуття прив'язаності до рідного краю, патріотизму, відповідальності, насамперед, перед самим собою, а у віруючих людей перед Богом, за його долю. Нерідко ці почуття у далекій діаспорі вимушували переселенців безкорисно (у матеріальному розумінні) віддавати свої сили, духовні й фізичні, на благо далекої, покинутої землі. Це вони примусили буковинця Д. Квітковського упродовж всього

життя у розлуці з цією чудовою квітучою землею збирати, мов золоті пилинки для золотої троянди, історико-географічні відомості для своєї книги на 800 сторінок під назвою «Зелена Буковина». Автору вдалося створити вражаюче літописне панорамне полотно, на якому на фоні великих мас населення чітко проглядаються численні неповторні людські обличчя в неповторних обставинах.

На перший погляд може здатися незрозумілою та величезна концентрація сил і енергії, якої потребувало написання цієї книги. Однак, якщо зважити на слова французького філософа Альбера Камю, стає зрозумілою головна причина цього. Людина не тільки суспільна істота, запевнював у свій час він, ми створені для того щоб жити пліч-о-пліч з іншими. Але вмираємо по-справжньому тільки для себе. Це бажання залишатися живим для інших, уникнути, на думку датського письменника Мартина Андерсена-Нексьо, «найстрашнішого, що може бути, — заживо вмерти» вимушувало і продовжує вимушувати багатьох людей віддавати своє життя рідному краю.

Співвітчизник Альбера Камю письменник Еміль Золя, ведучи мову про твір мистецтва в широкому розумінні цього слова, зауважував, що він є «куточком світобудови, побаченої крізь призму певного темпераменту». У нашому ж прикладі таким «куточком світобудови» став увесь Буковинський край, побачений на віддалі, образно кажучи, з віконця внутрішнього психологічного «дому» — екопсихологічної системи, яка з дитинства формувалася під впливом численних особливостей цього регіону. Тут усе відіграло свою відповідну роль — рівень і особливості господарського життя, характер виробничих та суспільних відносин, етнічна строкатість міст, зигзаги історичного розвитку на порозі «європейської тісноти», надривна краса горянської природи, філософія народного світобачення, що знайшла свій вияв у «золоті Карпат» — народній говірці, піснях, звичаях, традиціях, гуляннях. І все це осідає в пам'яті людини не відірваними від життя абстракціями, а емоційно-чуттєвою конкретикою: святковим запахом хвої смерічок і свіжої бринзи, м'яким дотиком капелюха, виглядом барвисто розшитого кошушка і синіх зворів, зворушливою мелодією коломийки та урочистим гулом трембіти.

Регіон, у якому людина народилася, вже впродовж дитячих років життя посередництвом мікрочинників соціалізації встигає закласти певну основу у фундамент внутрішнього психологічного «дому»: ставлення до себе і людей, до праці, рідної мови, звичаїв, традицій, вірувань інших народів. Так чи інакше, згодом у дорослому віці це виявляється не лише в рисах характеру, а й у результатах праці. Адже не один лише технологічний

бік бачать у певному виробі, коли, купуючи його, запитують про те, де він виготовлений.

Природно-географічні особливості регіону, визначаючи ступінь урбанізованості території, характер економіки, створюють більш чи менш сприятливі умови для розвитку людини згідно з її потенційними можливостями. Таланить у цьому жителям «столичних» регіонів, віддаленим — навпаки. Наприклад, чукчі з далекої Чукотки нерідко слід докласти чимало настирливості та сили волі, аби «продовжити себе» згідно з сформованим рефлексом цілі. Прийнято вважати, що безпосередній вплив на формування рис характеру, збереження здоров'я, працездатність, тривалість життя та психічний стан мають природно - кліматичні умови. Тому ж такі чукчі для досягнення поставлених цілей сили волі не позичати, якщо з дитинства він чув настанови дідуся: «І який же ти чукча, якщо не можеш шість годин підряд бігти по тундрі за упряжкою собак». Отже, у процесі соціалізації людини багато чинників зрівноважують один одного, підтверджуючи відому істину стосовно того, що головне багатство людини не те, що знаходиться навколо неї, а те, що знаходиться в ній. Збідненість соціальної інфраструктури інколи виявляє неоднозначний вплив на соціалізацію тієї чи іншої особистості. В одних випадках ця збідненість «гасить» внутрішні потенційні можливості її, в іншому — завдяки умовам недостатності розвиває велику силу волі на дорозі «до самого себе». Коли десятки тисяч москвичів спокійно дрімали поряд із стінами столичного «храму науки», Ломоносов пішки прийшов у Москву з морозної засніженої Півночі, щоб самому стати цим «храмом». Зважаючи на це, стають зрозумілими слова, сказані відомим московським гумористом Петросяном в одній з телепередач ГРТ: «У московській естрадній еліті — більшість приїжджих».

Не завжди можна погодитися з твердженням, що певний клімат шкідливо впливає на здоров'я людини, працездатність, психічний стан, тривалість життя. Все це швидше залежить від ставлення її до самої себе і тієї землі, яка її народила. Майже всі оздоровчі системи побудовані на спілкуванні людини із такими стихіями, як свіже повітря, холодна вода, сира земля і вогонь. Для жителя Півночі, якщо він залишається вірним своїм з дитинства природним стихіям, втрата здоров'я чи скорочення життя не загрожує. За такої ж умови не загрожує воно й для араба, який ступає по розпеченому сонцем піску. Загрожує така втрата, насамперед, тим людям, які в угоду сумнівним «благам цивілізації» зраджують рідні «стихії» дитинства. Вимирали споєні «вогняною водою» племена американських індіанців. В умовах «цивілізованого Заходу» тисячі молодих людей передчасно втрачають життя в наркотичному дурмані. «Чума ХХ століття» — СНІД уже в усіх кінцях світу —

«благополучних» і «неблагополучних» для здоров'я – веде свій рахунок на мільйони.

Інша справа, коли з певних причин людина вимушена в силу певних обставин відмовлятися від «стихій» дитинства і, змінюючи місце проживання, віддаватися на волю чужих. Зрозуміло, що в цьому випадку робітнику субтропічного Сочі за умови переїзду в місто Норильськ, що розташоване біля полярного кола, доведеться нелегко. Важко йому буде переносити холод, нестачу субтропічних фруктів, до яких звик, теплої хвилі, у яку любив пірнати. А це не може не вплинути на продуктивність його праці, здоров'я та тривалість життя.

Природні умови та ресурси регіону визначають характер і спрямованість його економічного розвитку. А він, у свою чергу, зумовлює соціально-географічні та соціально-демографічні особливості. Перші пов'язані з густотою населення, ступенем урбанізованості, традиційними заняттями жителів. Другі – з національним складом населення, його статеву структурою, типами сімей, міграційними процесами, із ступенем стабільності населення, його етнічним складом. Відомо, що для регіонів, у яких, наприклад, відбувається інтенсивне освоєння дефіцитних природних ресурсів, нерідко характерний строкатий етнічний склад населення, для якого інколи властива психологія «перелітних птахів», що має тенденцію нестабільності в організації як зовнішніх, так і внутрішніх форм життя. Такі регіони трапляється стають своєрідним «відстойником» для осіб із кримінальним минулим. Усе це певним чином здатне порушити той стиль життя, норми, звичаї, традиції, які тут склалися роками, формуючи внутрішній психологічний «дім» кожного корінного жителя. А це уже породжує нові проблеми в соціалізації підростаючих поколінь.

У всіх випадках виникає необхідність на рівні державних органів впливати на відносне спрямування соціалізації різновікових груп населення в межах регіону. Таке цілеспрямовання вимагає, щоб законодавча і виконавча гілки влади зосередили зусилля на вирішенні таких завдань:

- здійснення аналізу проблем соціалізації різновікових груп населення в регіоні;

- вивчення можливостей розв'язання цих проблем на основі господарсько-економічних перспектив регіону, інвестиційних проектів, динаміки розвитку ринку праці й сфери послуг;

- дослідження характеру впливу на соціалізацію галузей народного господарства, які безпосередньо із нею пов'язані (освіта, охорона здоров'я, наука, культура, соціальний захист, правоохоронна сфера тощо);

- розробка програм розвитку галузей соціальної сфери на шляху взаємодії з метою розв'язання актуальних проблем соціалізації;
- удосконалення регіональних систем управління процесами соціалізації різновікових груп населення.

Таким чином, можна дійти висновку про те, що кожний регіон країни на основі природно-географічних, історико-культурних, соціально-економічних особливостей, які визрівали в його межах упродовж тривалого часу, створив певні основи для формування цілісної екопсихологічної системи кожного свого жителя. Але оскільки поряд із впливом регіонального мезочинника соціалізації кожна людина відчуває хаотично непередбачуваний вплив інших чинників, то цілісність її внутрішнього психологічного «дому» час від часу порушується, згідно філософії нестабільності, у відомих нам «точках біфуркації», спричинюючи необхідність в поліпшеному «ремонті» цього «дому» або руйнуючи те, що по крупинці «наживалося» не лише самою людиною, а й готувалося для неї її батьками, предками, всіма людьми, які упродовж століть виробляли філософські основи життя, що через народне слово з раннього дитинства проникали у плоть кожного, хто народився у цьому регіоні. Найчастіше для виправдання в цих випадках вживають слово «доля», не знаючи, що за словами відомого японського письменника Рюноске Акутагави доля – це характер.

Перебіг процесів соціалізації певним чином зумовлюється *типом поселення*, в якому проживає людина.

Близько чверті населення країни живе на сьогодні в *селах* і на *хуторах*, для яких характерний стабільний склад жителів, тісні сусідські і родинні зв'язки. У стилі життя часто зберігаються елементи традиційної сусідської общини. Відсутність значних соціальних і культурних відмінностей між жителями роблять спілкування тісним і охоплюючим усі боки життя. Сильний соціальний контроль поведінки людини вимушує багатьох жителів села корегувати її в окремих ситуаціях відповідно до усталених соціальних вимог.

Сезонний характер сільськогосподарської праці створює можливість через систему свят церковного календаря широко застосовувати релігійну психотехніку для формування екопсихологічної системи селянина. Часто вона й прив'язує його до рідного краю, розлука з яким опоетизовує звичні з дитинства релігійні психотехнічні прийоми.

...Давай защедрюем, мій милий сусіде,
І в руки по чарці горілки візьмем,
Бо я вже назавжди від тебе поїду
Туди, де такої зими не знайдем.

Давай-но ми паску у церкві посвятим
І в руки візьмемо міцні крашанки,
Бо я від їжджаю від рідної хати,
В якій полишаю весняні роки.
Давай-но запалим могутнє багаття
У вечір купальний на стику доріг.
Уже не покличуть мене рідні браття
На батьківський вигрітий сонцем поріг.

(С.Пальчевський)

Соціально-економічні зміни на селі зумовили в останні роки певну переорієнтацію усталеного стилю життя, його цілеспрямованість на оволодіння цінностями, які формуються в умовах країни ринкової економіки.

Місто створює якісно нові умови для соціалізації різновікових груп населення. Міста розрізняють за величиною (малі, середні, великі, гіганти), за функціями (адміністративні, промислові, культурні, транспортні, курортні тощо), за часом заснування (старі, нові), за складом жителів (старі, молоді, моноетнічні, поліетнічні тощо).

Місто залежно від величини пропонує своїм жителям певний темп життя, який зростає із збільшенням кількості жителів і відповідної їм міської території. Для соціалізації їх залежно не лише від величини, а й функцій міста формуються умови *соціальної мобільності*, горизонтальної (зміна видів занять і груп членства в межах одного соціального прошарку) і вертикальної (перехід із одного соціального прошарку в інший).

З одного боку, місто створює поліпшені умови для самовияву особистості, розвитку на базі внутрішньоінтенційної спрямованості рефлексу цілі. Тут легше підшуковувати відповідні референтні групи з метою організації в них ситуацій успіху клієнта. Можливості широкого вибору у великих містах дозволяють жителю як складно організованій системі, з боку огляду філософії нестабільності, частіше і нерідко успішно для власного саморозвитку проходити відомі точки біфуркації, виходячи на якісно новий рівень розвитку в якісно нових умовах стабілізації, самоорганізуючись відповідно до власних потенцій.

З іншого боку, місто має властивість збіднювати емоційно-образну основу сприйняття світу людьми, відірваними від природи. А ця основа закладена у джерелах будь-якого творчого процесу, який, на думку талановитого ученого-винахідника К.Е.Цюлковського, починається з «фантазії» і «казки». До того ж місто є відомим «відстойником» різноманітних криміналь-

них структур і груп. Неформальні об'єднання і групи мають нерідко антисоціально спрямованість. Послаблення соціального контролю часто супроводжується антисоціальними ексцесами не тільки в середовищі молоді, а й у середовищі старших вікових груп населення.

Дещо відмінні умови соціалізації складаються у *селищах*, мешканці яких, з одного боку, емансиповані від сільського способу життя, а з іншого боку, не узвичаїлись у міському способі. Однак повної однозначності в стилі та характері життя мешканців цих населених пунктів немає, оскільки це значним чином визначається функціями кожного селища. Поширені такі їхні типи: робітничі, курортні, приміські, колишні райцентри. Негаразди перехідного періоду в суспільно-політичному та економічному житті країни чи не найбільше відобразилися на становищі жителів селищ, які, переважно будучи відірваними від сільськогосподарського виробництва, втратили роботу на тих поодиноких підприємствах, що раніше працювали на повну потужність.

Серед селищної молоді найчастіше побутує бажання «відбутися» і «досягти кар'єри» у великих містах. Нерідко це є сильним стимулом для самовдосконалення.

Одним із вагомих мезочинників соціалізації є засоби масової комунікації (ЗМК), тобто технічні засоби, за допомогою яких поширюється інформація на великі розсосереджені аудиторії. Залежно від масштабів охоплення таких аудиторій окремі види ЗМК можна віднести до мезочинників (наприклад, телекомпанія CNN, яка передає свої програми на весь світ). Поява в сім'ях комп'ютерів, відео та інших подібних засобів комунікації дозволяє розглядати їх як мікрочинник соціалізації. Як мезочинники соціалізації вони виступають, зважаючи на ситуацію їх вибору, якій на сьогодні дедалі частіше підпорядковуються перегляд телепередач, прослуховування радіопрограм, читання періодики.

Засоби масової комунікації певним чином зумовлюють стихійну соціалізацію людини, оскільки їм властиві інформаційна, розвиваюча і релаксаційна функції. Перша пов'язана з тим, що для багатьох людей, тривалий час зайнятих у виробництві, ЗМК не лише як мезочинник, а й як мікрочинник соціалізації залишаються найголовнішим джерелом інформації. Як правило, у цьому випадку інформаційна функція поєднується з рекреаційною, яка пояснюється можливістю використання телебачення, преси, комп'ютера для відпочинку. Завдяки розвитку нових інформаційних технологій останнім часом значно розширюються масштаби вибору. Відомо, що незабаром телебачення США запропонує кожній сім'ї до 500 каналів з можливістю взаємодії глядачів із телестанціями та між собою (інтерак-

тивне телебачення, тобто телебачення взаємодії). У цих умовах помічається падіння в багатьох людей інтересу до читання, що, за твердженнями частини дослідників, негативно відбивається на творчому розвитку людини. Розвиваюча функція засобів масової комунікації викликає чимало суперечок. Однак, на думку американських учених Шрама, Лайла і Паркера, перегляд телепередач дітьми прискорює їх розвиток майже на рік. Робота ж із комп'ютером, відповідно до досліджень Ю.О.Бабаєва і А.Є.Войскужського, окрім багатьох позитивних ефектів, здатна призвести до ослаблення емоційних реакцій та соціальної ізоляції.

Засоби масової комунікації як один із соціальних інститутів певним чином виконують замовлення суспільства або окремих його соціальних груп. Об'єктом їхнього впливу є не стільки окрема людина, скільки свідомість і поведінка великих груп людей. Це й дозволяє стверджувати цілеспрямованість їхнього впливу на процес соціалізації індивіда. У свою чергу, цей процес зумовлює виділення особливого аспекту соціального виховання так званої *медіа-освіти* (від лат. *media* – засоби). – вивчення закономірностей масової комунікації. Основне завдання цього вивчення – підготовка підростаючих поколінь до життя в умовах інформаційних суспільств. Молодь необхідно вчити сприймати будь-яку інформацію, несуперечливо «декодувати» повідомлення в рамках власної екопсихологічної системи, що перебуває у стані становлення та формування.

У Франції медіа-освіта здійснюється у спеціально створених для цього організаціях «Медіа-форум» та «Активні юні телеглядачі». В інших країнах – у школах, різноманітних виховних організаціях. Як правило, зміст такої освіти включає поняття про комунікації, її закономірності, особливості, способи представлення інформації, рекламу тощо. Особливо важливим у цьому є поняття про знакові системи, які розглядає така наука як семіотика (в перекладі з грецької мови – знак). Певним чином семіотику представляє семіологія – «...загальна теорія (чи комплекс наукових теорій), які досліджують якості знакових систем, чи систем знаків, кожному з яких певним чином співставляється (надається) певне значення» (Новая философская энциклопедия / Рук. проекта В.С.Степин, Г.Ю.Семигин. – М.: Мысль, 2001. – Т.3. – С. 520). Прикладами знакових систем можуть бути природні (розмовні) мови, системи речень наукових теорій, мистецтв, мови, системи сигналізації в суспільстві й природі, вихідних та вхідних сигналів різноманітних машин та автоматів, програми і алгоритм для них і мови-посередники для «спілкування» людини із ними. Окрім цього як знакові системи розглядають також «мови» образотворчого мистецтва, театру, кіно і музики, а також складні

системи управління, які можна розглядати з позицій кібернетики: машини, верстати, прибори і їхні схеми, живі організми та їхні підсистеми, виробничі і соціальні об'єднання в суспільстві. Можлива інтерпретація цих складних систем як систем знаків, що здатні слугувати для вираження певного змісту. Спільний же розгляд доволі різноманітних знакових систем виправдовується аналогіями в їхній будові та в принципах функціонування, які виявляють себе такими відношеннями, як ізоморфізм та гомоморфізм.

Практична і філософська важливість семіотики обумовлена тим, що вона трактує різноманітні знакові системи як моделі певних фрагментів світу, які вибудовуються у ході його пізнання людиною. Тому поглиблення процесу соціалізації особистості без врахування нею різноманітності та багатства знакових систем як універсального інструментарію пізнання світу і самої себе в ньому буде неповним.

У сучасному суспільстві щоденно кожна людина завдяки ЗМК потрапляє в могутній потік різноманітної інформації. Нерозуміння її окремих суперечливих фрагментів нерідко викликає внутрішньоособистісні конфлікти, які інколи спричиняють зовнішні. Щоб уникнути цього, необхідно дати можливість, насамперед, молодим людям виробити певні вихідні основи — принципи, які б дозволили внутрішньо «переробляти» цілеспрямовано і стихійно інформацію, уникаючи згаданих конфліктів і можливих численних мікропсихотравм. До того ж, потрібно, аби ці принципи «спрацьовували» на користь гармонійного поєднання загальносуспільних та власноособистісних інтересів.

Одним із найважливіших таких принципів є принцип демократизму в сприйнятті нової, часто суперечливої інформації. Для широкого розуміння його значення, як приклад, наведемо один відомий у науковому світі експеримент.

Двом кошенятам зразу ж після народження, коли вони були ще сліпі, експериментатори непорушно зафіксували голови. І в такому положенні потримали їх кілька місяців. Головку одного кошеняти зафіксували таким чином, що перед його очима були тільки вертикальні лінії, а якщо й траплялися якісь предмети, то щоб вони також були розташовані строго вертикально. Перед очима другого кошеняти були тільки горизонтальні лінії та горизонтально орієнтовані предмети. Коли, нарешті, з кошенят зняли фіксажі й дозволили їм рухатися так, як вони хочуть, експериментатори здивувалися. Виявилося, що котенята зовсім не сприймали предметів, які розташовувалися в незнайомих для них напрямках. Наприклад, перше кошеня постійно стукалося головою об перекладки табуреток, спотикалося

об поріг і падало, будучи нездатним переступити його, оскільки привчилося сприймати лише вертикальні лінії. Друге ж котеня постійно наштовхувалося на ніжки стільців та столів, теж набиваючи собі гупі.

Дещо подібне упродовж історичного розвитку людства спостерігалось не раз. Яскравим прикладом цього є вплив на процеси соціалізації особистості і суспільства засобів масової комунікації колишнього СРСР. Суворо дозована ідеологічним відділом ЦК КПРС суспільно значима інформація, насамперед, спотворювала реальну картину світу і суспільних процесів, які відбувалися в ньому, виховувала ворожість та нетерпимість до будь-яких ідеологічних течій, філософських напрямів, що суперечили ідеології марксизму-ленінізму. Перед громадянами могутньої «наддержави» закривалися не сторінки, а цілі розділи багатющої «книги» життя. І справа далеко не в тому, що, як висловилася одна з учасниць трансльованого по центральному телебаченню телемосту Москва – Лондон, «...у нас немає сексу», а в тому, що в той час «у нас» не було не тільки «сексу», а й реального людського обличчя. Тому так часто в лондонській телестудії лунали вибухи сміху, які на одній шостій частині земної суші сприймалися більшістю радянських телеглядачів, як образа громадянської гордості.

Тривалий час упродовж радянського періоду в мільйонів людей засобами масової комунікації формувалися негативні сутєстивні комплекси, які вносили у внутрішній психологічний «дім» дискомфорт і нестабільність, розділяючи його різного типу «берлінськими» стінами на «ми» і «вони». Уже тоді, в кінці 80-х років, стало зрозуміло, що долучитися до напрацьованих століттями цінностей світової цивілізації без принципів демократизму та гласності не тільки в засобах масової комунікації, а й у суспільному житті загалом неможливо. Однак введення таких принципів стало тією матеріальною силою, яка не тільки підірвала підвалини однієї з наймогутніших імперій світу, а й болісно і, навіть у багатьох випадках трагічно, відобразилася на внутрішньому і зовнішньому житті мільйонів людей. Образно кажучи, спостереження десятиліттями одних «вертикальних» ліній не тільки вбило здатність сприймати і спостерігати інші, а й примусило багатьох, безпорадно орієнтуючись у нових обставинах нового життя, набивати горезвісні «шишки».

Однак демократизація в ЗМК сама по собі не стала і не може стати, як засвідчило життя, панацеєю від усіх бід. Позбавивши від негативних наслідків дозованої інформації, вона породила інші. На книжні прилавки, екрани телевізорів, хвилі радіопрограм ринув цілий потік «різношерстної» інформації, найчастіше низькопробної за найрізноманітнішими доцільно обумовленими параметрами своїх вимірів. А це не тільки не сприяє пози-

тивному цілеспрямованню процесу соціалізації підростаючих поколінь, а, навпаки, діє в протилежному напрямі.

Кіно, театр, періодика, художня література часто залишають учителя і батька сам на сам із такою суспільно значимою проблемою, як соціалізація дитини. Згадує літня вчителька: «Жити не хочеться, коли проходиш біля баскетбольного майданчика і чуєш нецензурщину з вуст семикласників. А ще більше впадаєш у відчай, коли чуєш рукоплескання нашої «культурної еліти», яким на екрані телебачення зустрічають «туалетне» слово, сказане іменитим кіноартистом у пориві захоплення «новим реалізмом». Відтак, немає нічого дивного в тому, що люди старшого покоління як «золоту серію» сприймають кожний кінофільм радянських часів, ностальгічно пригадуючи позитивні сторони колишньої дозованої суспільно значимої інформації.

Демократія – це, з боку огляду світового співтовариства, далеко не вседозволеність у поєднанні з ринковими механізмами сучасних ЗМК. Багатьма авторитетними міжнародними організаціями розроблено цілу низку документів, які підтверджують це. Наприклад, у Конвенції прав дитини, прийнятій та відкритій для підписання, ратифікації і приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року (набула чинності для України з 27 вересня 1991 року) у статті 8 записано, що дитина має бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві та вихована в дусі ідеалів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, і особливо в дусі миру, **гідності** (виділено автором), терпимості, свободи, рівності та солідарності. Таким чином, кожна дитина у світі, як і кожна доросла людина, маючи право на збереження власної гідності, потребує достойного до себе ставлення, яке аж ніяк не пов'язується з тією низькопробною «інтелектуальною продукцією», яку доволі часто пропонують численні телевізійні канали, вульгаризуючи уявлення про світ та місце людини в ньому. Зважаючи на це, ЗМК поряд із принципом демократизації, слід дотримуватися *принципу гуманізації*, який би ґрунтувався на загальноновизнаних у світі духовних цінностях. На цьому принципі має базуватися і медіа-освіта, що дозволяло б молодій людині сприймати події, явища, процеси суспільного життя крізь його призму.

Необхідність пізнання світу і людини у ньому, як наголошувалося, посередництвом різноманітних знакових систем, що дає можливість творення моделей його певних фрагментів, неможливе без урахування *принципу універсалізму*. Людині перенасиченого інформацією суспільства необхідно пам'ятати, що шляхів до істини існує багато, до того ж трапляються й рівноправні й нерідко суперечливі. «Душа всесвіту – істина», – стверджував понад

тисячу років тому персидський філософ, лікар, математик і поет Ібн Сина (Авіценна). Пізнати ж цю «душу» засобами лише однієї науки, звичної до розчленування цілісного, не завжди можна. Світ — не чорно-біле «моно», світ — кольорове «стерео». І використання інколи суперечливих засобів пізнання, як і джерел інформації, здатне наблизити нас до істини, допомогти відчувати її «душу». Щось подібне помітив у музиці, яка допомагає пізнати світ засобами своєї знакової системи, французький учений — природодослідник і письменник Жан Анрі Фабр. «Одна нота, — писав він, — не творить мелодії, потрібні відмінності. Потрібна навіть незгода... Чарівність мелодії народжується із поєднання неподібностей».

Важливими для правильного сприйняття особистістю інформації, що поступає оптимально доцільної її класифікації та оцінки є *принципи золотого перетину і комплементарності*, які, на думку відомих не лише в Україні, а й за кордоном вітчизняних учених Ю.В. Кононова та З.М. Кононової, є принципами будови живого світу. «Золотий перетин, — пояснюють вони у спільно написаній книзі, — це закон пропорційного зв'язку цілого і його частин, коли ціле так відноситься до більшої своєї частини, як більша частина до меншої» (Кононов Ю.В., Кононова З.Н. Ключ к тайнам жизни. — К.: Форвей, 1996. — С. 123). Принцип комплементарності або принцип дисиметрії означає доповнення до єдності.

На сьогодні важко назвати сферу діяльності людини, в якій би золотий перетин не знаходив свого застосування. Його проблеми хвилюють представників найрізноманітніших професій: математиків, архітекторів, філософів, композиторів, поетів та ін. Золотий перетин пронизує всі рівні організації матерії: від пропорцій рослинних і тваринних організмів, зокрема тіла людини, до планетарних систем і сонячного спектра. У всьому живому до найменших дрібниць дотримується всесвітній закон гармонії. Наприклад, у людському організмі золотий перетин виявляє себе і в будові черепа, і в характері пульсації серцевого м'яза, і в біоритмах головного мозку. У зв'язку з цим Ю.В. Кононов та З.М. Кононова стверджують: «Критерієм розвитку людини є живий початок, який розумний завдяки гармонійній формі. Тому людині властива **об'єктивність бачення і пізнання** (виділено автором). Людське є начебто мірилом цієї об'єктивності. Людина потенційно обіймає весь Всесвіт як його платформа, вона — його жива модель. Якщо хто-небудь забажає пізнати нові світи, йому достатньо заглибитися у свій внутрішній світ, щоб знайти відповіді на питання, які його хвилюють. У людини дві ноги, і дві руки, і одна голова не тому, що вона так пристосована до навколишнього життя, а тому, що в такому виявленні вона цілком самодостатня і гармонійна у світі всього суцього» (Там само — С. 124- 125).

Зважаючи на принципи золотого перетину та комплементарності, творчим працівникам ЗМК, кожній людині, яка сприймає підготовлену ними інформацію, потрібно таким чином структурувати її, аби змістові структури відзначалися тією довершеністю пропорцій, яка лежить в основі гармонійної будови Всесвіту та його складових. Уже одне таке структурування не тільки наблизитиме до істинної сутності речей, подій, обставин, фактів, а й вноситиме у внутрішній світ певний порядок та гармонію. Для цього, образно кажучи, за наочністю далеко ходити не потрібно. Всесвіт «потурбувався», щоб вона постійно була перед нами: то у вигляді яблука, яке висить на гілці, то в обрисах серпастого місяця на вечірньому небосхилі, то в гармонійній красі нашого тіла. Тож є усі можливості для перенесення краси такої гармонії не лише в архітектурні форми, чи в обриси найновішої марки автомобіля, а й у той інформаційний потік, який зустрічає нас щоденно і через низький професіоналізм багатьох працівників ЗМК нерідко вражає «калікуватістю» змістових та формальних пропорцій. Дисгармонія ж, у якій б «обличчі» вона не виступала, здатна не лише псувати настрої, а й шкодити здоров'ю. «Каналізаційними енергетичними стоками» назвав негативну енергетику перенасиченого інформацією середовища соціуму один із авторів цілісної системи досягнення гармонії й здоров'я, розробленої в кінці 80-х років ХХ століття на замовлення вищого партійного керівництва СРСР, Д.С.Верішагін. На його думку, суспільство 90-х років було «забруднене» і «обплутане з ніг до голови» цими «стоками», що шкідливо відбилося на здоров'ї багатьох, оскільки із найдавніших часів енергетична система людини не була пристосована до існування в такому перенасиченому інформаційному середовищі. Чи ж не тому кожній людині, щоб нормально жити, розвиватися, необхідна чиста енергетика природи, яка не допускає спотворення своїх першопочатково досконалих гармонійних форм?

Ще одним важливим принципом, який необхідно враховувати як під час підготовки будь-якої інформації для її тиражування, так і під час сприйняття та оцінки, є *принцип свободи індивідуальності*. Згідно з цим принципом кожна людина, будучи частиною суспільства, має право розвиватися на основі своїх потенційних можливостей як неповторна особистість, однак не виходячи за рамки суперечностей, які можуть з'явитися між нею і суспільством. Це зовсім не означає, що цей принцип зорієнтований на соціально репрезентовану в країнах індивідуалістської культури Західної Європи, Канади, Австралії, Нової Зеландії, США ідею, в основі якої лежить теза: «Індивідуалізм – це добре, а конформізм – це погано». Оскільки схема індивідуалізму, сформульована в західній популярній психології, не співвідноситься з сучасним розумінням гуманістичних підходів до оцінки явищ суспільного

життя. Цю схему, згідно твердження західного психолога Девіда Майерса, сформував у 1973 році психотерапевт Фріц Перлз: «Я займаюся своїм, а ви займайтеся своїм. Я в цьому світі абсолютно не для того, щоб задовольняти ваші очікування. А ви не для того, аби задовольняти мої» (Майерс Д. Социальная психология: 6-е международное издание. — СПб: Питер, 2002. — С. 309). Зрозуміло, що подібні схеми не формуються в один день. Як згадує Девід Майерс, класичні культові персонажі західної літератури й кіно — від Гекльберрі Фіннадо Шерлока Холмса, від Люка Скайуокера до юнака із фільму «Товариство мертвих поетів» — постійно чинять наперекір суспільним правилам, ставлячи право особистості над усе і захоплюючись тими, хто самотньо виступає проти групи. Звідси — й сучасні психологічні установки прихильників індивідуалістської культури: «Чини, як вважаєш за потрібне. Став під сумнів авторитети. Якщо тобі це приємно, зроби. Тягнися до власного блага. Відчуй себе, сприйми себе самого, будь вірним собі» (Гам само).

Тому безоглядно приймати інформаційний потік, який нерідко ґрунтується на подібних схемах та установках недоцільно ні для особистості, ні для суспільства. Зважаючи на це, соціальному педагогу у відповідних ситуаціях необхідно розвивати в самого себе та у своїх клієнтів уміння такого несуперечливого сприйняття інформації, яке б дозволило, класифікуючи її на основі розглянутих принципів, не тільки знаходити оптимальні шляхи наближення до істинності об'єктів, подій, явищ, фактів, процесів, а й будувати своє ставлення до них на основі гармонійного поєднання власно-особистісних та загальносуспільних інтересів, без чого повнота людського щастя немислима.

Ще одним важливим мезочинником соціалізації є *субкультури* (від лат. sub і культура) — сукупність специфічних соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків і т.п.), які впливають на стиль життя і мислення певних номінальних та реальних груп людей і дозволяють їм усвідомити та утвердити себе як «ми», відмінного від «вони» (інших представників соціуму) (А.В.Мудрик).

Соціальною базою формування субкультур є певні прошарки населення, а також контактні групи, що вони включають, яким властиві специфічні вікові, соціальні та професійні якості. Своєрідні субкультури формуються в неформальних молодіжних об'єднаннях, релігійних сектах, об'єднаннях сексуальних меншин та об'єднаннях за різноманітними, зокрема, і професійними інтересами (комп'ютерщики, філателісти, мисливці, букіністи, прихильники деяких азартних ігор тощо). Такі групи залежно від трансформації цінностей та соціальної практики суспільства згідно з характером певної субкультури відзначаються просоці-

альною, асоціальною чи антисоціальною спрямованістю. Це породжує специфічні потреби і проблеми їхніх учасників. Рівень ціннісних орієнтацій залежить від віку останніх. Як правило, у дітей, підлітків та юнаків у переважній більшості цей рівень низький і часто може скептично оцінюватися дорослими (захоплення колекціонуванням, музикою, танцями, спортивними іграми). Таке ставлення старших людей нерідко вимушує підлітків оберігати своє захоплення від надмірної уваги не тільки педагогів, а й батьків та обмінюватися інтересами лише в колі певної групи.

У рамках субкультури суттєво розрізняються норми поведінки, взаємин і взаємодії. У групі – носії просоціальної субкультури такі норми в основному не суперечать загальноприйнятим, а трансформуються у світлі відповідних ціннісних орієнтацій. В антисоціальних групах, як правило, вони протиставляються суспільним. У асоціальних така трансформація норм, як загальносуспільних, так і частково антисуспільних і специфічних для конкретної субкультури, відбувається залежно від умов життя і ціннісних орієнтацій. Як результат цього часто виникають особливі норми взаємин із «своїми» і «чужими».

Для контактних субкультур властива певна статусна структура, яка визначається статусом членів групи залежно від становища кожного у системі міжособистісних відносин, досягнутого на основі успіхів у значимому для групи виді життєдіяльності, рівня. Ступінь жорсткості такої структури залежить від ціннісних орієнтацій та норм певних субкультур. В антисоціально спрямованих неформальних групах, носіях відповідної субкультури, ця структура відзначається крайньою жорсткістю, позбавляючи членів групи не лише якогось мінімального вияву свого відмінного «я», а й лишаючи права виходу із цієї групи.

...Не раз тремтів сухим листком
Перед суворим вожаком,
Який не слово промовляв,
А наче цеглу в кладку клав,
Примушуючи зрозуміть,
Що між життям і смертю мить...
І банди визрілий закон,
Немов невидимий дракон,
Для нього світ весь заступив,
Нове життя проголосив.

(С.Пальчевський)

Цей приклад ілюструє адаптивно-корелятивну функцію соціальної психіки, яка формується в подібних групах. Як доводить дослідник соціальної психіки В. Вічев, розуміючи терміна «соціальна психіка» як синонім терміну «суспільна психологія», ця функція «полягає в здатності соціальної психіки співвідносити і приводити індивідуальну свідомість у відповідність із принципами і нормами, які панують у певній соціальній групі чи класі (суспільства)» (Вичев В. Мораль и социальная психика. — М.: Прогресс, 1978. — С. 83). До адаптуючих механізмів у цьому випадку, як бачимо, належить авторитет вожака і не лише соціально-психологічні санкції групи, а й фізичні та психологічні санкції його самого.

У кожній із субкультур серед її прихильників спостерігаються характерні смаки, захоплення, форми організації відпочинку, слідування певній моді. У підлітково-юнацьких субкультурах мода виступає важливою конституційною ознакою, виявляючи свої особливості, насамперед, у зовнішньому вигляді (особливості одягу, зачіски, макіяжу тощо), а також у манері мовлення і поведінки, у музичних, танцювальних, естетичних пристрастях.

Важливою ознакою субкультури є жаргон — своєрідний діалект, який певним чином об'єднує її носіїв. Окрім цього, в кожній субкультурі розвивається свій фольклор, представлений словесними, ігровими, музичними, образотворчими видами творчості. Серед останніх виділяються так звані граффіти (від італ. *graffito* — проводити лінії, писати каракулі, видряпувати). За змістом вони являють собою певні вислови, лайки, повідомлення. За формою — слова, символи, малюнки, які написані, намальовані чи видряпані на стінах будинків, парканах, на стінах туалетів, ліфтів і т.п. За твердженням А.А. Скороходової, граффіти — протест проти певних соціальних норм (зображення слів-табу, символів із відповідними закликами); відображення вкрай негативних реакцій на окремих людей та етнічні групи; засіб утвердження групової ідентичності носіїв субкультури (назви улюблених спортокманд, рок-груп тощо).

Вплив субкультур на соціалізацію людей молодших вікових груп надзвичайно сильний, що, на думку А.В. Мудрика, дозволяє розглядати його як специфічний механізм соціалізації, який умовно можна назвати *стилізованим механізмом*. Однак у ході самореалізації особистості відповідно до її внутрішньоінтенційної спрямованості та потенційних можливостей цей механізм спрацьовує неоднозначно і суперечливо. З одного боку, він сприяє її самовираженню, тобто активності, яка спрямована на самореалізацію, але є неопредмеченою і носить лише демонстративний характер, що, на думку О.В. Киричука, становить лише перший рівень соціальної активності особистості. Певним чином «спрацьовує» він і на другий рівень її соціаль-

ної активності – самоствердження, мотивом якого виступає прагнення залучитися визнанням із боку соціальної групи «тут – і тепер», що надзвичайно важливо для нетерплячої молоді, для якої ця група нерідко є референтною. Позбавлення такого визнання часто призводить до припинення активності, спрямованої на самоствердження. Але, з іншого боку, навіть за умови успішного подолання другого рівня соціальної активності рано чи пізно рамки певної субкультури, тим паче конкретної групи, яка її представляє, для молоді людини стають тісними. Це, як правило, відбувається на третьому рівні соціальної активності людини – її самоактуалізації, яка полягає у спрямуванні на збагачення свої сутнісних сил з метою самореалізації на вищому рівні, який уже пов'язаний з духовно-катарсичною діяльністю, яка спричинює певне відособлення і внутрішнього самозаглиблення.

Субкультури можуть створити лише ілюзію повноти самореалізації особистості на основі власних по-своєму усереднених стандартизованих уявлень, оскільки вони не спрямовані на врахування внутрішньоінтенційної унікальності особистості, яка розвивається в напрямі власних потенційних можливостей і як складно організована система згідно з філософією нестабільності вимушена час від часу проходити нові точки бифуркації, самоорганізуєчись після кожного такого проходження в пошуках нової точки стабільності – складової так званого дивного аттрактора.

Субкультури антисоціальних груп нерідко стають своєрідним «відстойником», який найчастіше є базою злочинних угруповань.

Питання та завдання

1. Роль регіону країни у формуванні екопсихологічної системи особистості.
2. «Компенсаційні» властивості «провінційних» регіонів країни у самореалізації людини згідно з її потенційними можливостями.
3. Вплив державних органів на відносне спрямування процесів соціалізації різновікових груп населення в межах регіонів.
4. Вплив різних типів поселення (місто, село, селище) на перебіг процесів соціалізації особистості та формування її екопсихологічної системи.
5. Засоби масової комунікації як вагомий мезочинник соціалізації людини.
6. Медіа-освіта як важливий засіб соціального виховання.
7. Принципи доцільного сприйняття і засвоєння інформації, що надходить від ЗМК, сформовані на основі врахування гармонійного поєднання загальносуспільних та власно особистісних інтересів.
8. Застосування принципів золотого перетину та комплементарності як необхідна умова об'єктивності людського бачення і пізнання.
9. Місце і роль субкультури у процесі самовираження та самоствердження особистості.

Рекомендована література

1. Вичев В. Мораль и социальная психика. – М.: Прогресс, 1978.
2. Комаров М.С. Введение в социологию. – М., 1994. – С. 62-77, 157-194.
3. Киричук О.В., Капичина А.І. Чинники розвитку духовно-катарсичної активності підлітків // Практична психологія і соціальна робота. – 2001. – № 9.
4. Рудкевич Л.А., Рыбало Е.Ф. Возрастная динамика самореализации творческой личности // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб: Изд-во СПб ГУ, 1997. – С. 89 – 106.
5. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – М., 1997. – С. 96 – 137.
6. Майерс Д. Социальная психология: 6-е международное издание. – СПб: Питер, 2002. – С. 309 – 311.
7. Шариков А.В. Медиа-образование // Российская педагогическая энциклопедия. – М., 1993. – Т.1. – С. 555 – 556.

1.7. Роль основних джерел макрочинників соціалізації у формуванні екопсихологічної системи особистості

*Хто не належить своїй
Вітчизні, той не належить і
людству.*

В.Г.Белінський

Основні джерела макрочинників. Країна як географічно-культурний феномен – важливий макрочинник соціалізації. Вплив етносу на процес соціалізації особистості. Менталітет і стихійна соціалізація. Роль суспільства у вирішенні проблем соціалізації. Держава і система виховання.

До основних джерел макрочинників соціалізації відносять *країну, етнос, суспільство, державу*.

У цьому контексті *країна* розглядається як географічно-культурний феномен, для якого властива територіальна єдність, що виділяється на основі певного географічного положення, характерних природних умов. Межі країн не завжди співпадають із межами держав, хоч у переважній більшості вони володіють повним чи обмеженим державним суверенітетом. Незначна частина їх є колоніями або підопічними територіями. Однак дотепер зустрічаються випадки, коли на території однієї країни існує кілька держав. Це стосується, наприклад, Китаю та Кореї.

Географічні умови і клімат країни виявляють як безпосередній, так і опосередкований вплив на умови життя людей, народжуваність і густоту населення, характер господарської діяльності, розвиток культури, що все у сукупності створює відповідні «рамки» для процесів соціалізації.

Наприклад, півострів Чукотка лежить майже на одній географічній широті з півостровом Фенноскандія. Лише через те, що його омиває холодна Берингова течія, – тут безлісі тундрові простори, рідко заселені, з відповідним рівнем життя корінних жителів та їхньої господарської діяльності. Водночас Фенноскандію омиває тепла Північно-Атлантична течія – гілка Гольфстріму. Як результат – тут розташовані високорозвинуті в господарському і культурному відношенні країни Європи: Швеція, Норвегія, Фінляндія, в

яких умови соціалізації різновікових груп населення докорінно відрізняються від тих умов, що сформувалися на Чукотці.

На Східно-Європейській рівнині, де, зокрема, розташовані такі слов'янські країни, як: Росія, Україна, Білорусія – чітка зміна пір року загартовує людей, виховує у них здатність жити і працювати в різноманітних кліматичних умовах. Цим частково пояснюється те, що росіяни, в незначній мірі українці та білоруси, розселені майже по всій північній Євразії. Різні пори року урізноманітнюють побут цих народів та їх господарські заняття. Створюють ілюзію подорожі по різних природних зонах. Нелегко пережити сутінкову осінь, морозну зиму і тривалу «безвітамінну» весну. Допомагає цьому очікування зеленої весни і щедрого літа. Особливості пір року прив'язують до рідного краю, так само, як і рідна з дитинства мова, звичаї, народні пісні. Розлука з ними формує особливий внутрішній стан особистості, який у психології називають **середовищною дезадаптацією**.

... Він довго у краю чужім
Був як лелека в паші зим.
Йому там місяць не шептав.
Спів солов'я в маю зів'яв.
І люди наче поторочі,
Не посміхались щиро в очі.

(С.Пальчевський)

Кліматичні особливості країни безпосередньо впливають на режим праці і відпочинку населення упродовж року. Наприклад, в Україні люди уже в травні зустрічають тепло і розквітаючу красу літа, а потім відчують їх упродовж більш як трьох місяців. А в скандинавських країнах травень холодний, бо весна затяжна і вітряна. Тому всі, хто зайнятий у суспільному виробництві, ждуть середини літа і одночасно ідуть у відпустку, щоб досхо-чу насолодитися купанням, водним спортом, ягодами та квітами.

Вітчизняні педагоги не раз звертали увагу на величезну роль первозданної краси природи для формування духовного світу молодої людини. Стосовно цього В.О.Сухомлинський писав: «Краса природи відіграє велику роль у вихованні духовного багатства. Вона виховує в душі підлітка здатність відчувати, сприймати тонкощі, відтінки речей, явищ, порухи серця» (Сухомлинський В.О. Народження громадянина. – К.: Радянська школа, 1987. – С. 443).

К.Д.Ушинський вважав, що прекрасний ландшафт має такий само величезний вплив на розвиток молодої душі, з яким важко суперничати впливу

педагога, і день, «проведений серед гаїв та полів, вартий багатьох тижнів, проведених на шкільній лаві».

Отже, природні особливості країни певним чином визначають не тільки характер господарської діяльності населення, а й мають здатність впливати на ті види діяльності, які пов'язані з духовним життям особистості: архітектуру, живопис, літературу, музику, що безпосередньо зумовлюють перебіг процесу соціалізації особистості та формування її внутрішнього психологічного «дому» — екопсихологічної системи. Це особливо вдало відзначив у своїй праці «География и искусство» (1923) російський географ, статистик В.П. Семенов — Тянь-Шанський (1870-1942) — син відомого мандрівника П.П. Семенова — Тянь-Шанського. Він виявив тісний зв'язок людських споруд з місцевими фізико-географічними особливостями. На його думку, в архітектурних ідеях людина перейняла і продовжує переймати чимало форм навколишньої живої і мертвої природи. Так, кам'яні колони Середземномор'я «народилися» із пальмових стовбурів, а верхні частини колон (капітелі) — із пальмових крон, стіни будинків і східці сходів — із скель, сволок — із печер, вікна — із карстових промоїн у гірських породах. Акруті дахи «дошових» країн помірного поясу, як і форми готичного стилю, — із розташування гілок дерев таких хвойних порід, як ялини і модрина, по яких вільно скачуються вниз краплі дощу. Такий висновок зроблений на основі уважного спостереження за лісами, в яких пасуть худобу. Там, відзначає географ, відразу ж кидається в очі, що найчастіше підпалені знизу якраз старі ялини, які в дощові ночі слугують найкращим дахом від дощу і улюбленим місцем для розпалювання вогнища. Звідси до винаходу двосхилого даху будинку — один крок. Якщо продовжити цю думку, то слід сказати, що дещо суворіші кліматичні умови помірного кліматичного поясу примушували далеких наших предків активніше розвивати свої конструкторські здібності, мислення, кмітливість для розв'язання не лише проблем теплофікації в зимовий період, а й цілої низки інших, невідомих багатьом країнам «вічної весни», чи «вічного літа». У цьому випадку безпосередній зв'язок згаданих проблем і умов їхнього розв'язання з характером та рівнем соціалізації беззаперечний. Хоч стосовно цього існує й інша крайність. У країнах «вічної зими» через надмірну суворість клімату умови для соціалізації утруднені вже з інших причин.

Спостереження В.П. Семенова — Тянь-Шанського дали змогу дійти висновку, що природні умови країни впливають також на духовний самовияв народу через живопис, орнаментику, скульптуру.

Людина, стверджує він, усвідомивши приємність від спостереження в природі певних ліній, геометричних форм, їх співвідношення у відомих пропорціях, з власної волі чи підсвідомо переносить зображення найулюб-

леніших у витвір своїх рук. Спочатку вона пізнає красу ліній і форм, а вже пізніше – барвистих тонів та їхніх поєднань. Найповніше переймає з навколишньої природи кольори та їхні відтінки живопис. Він не може не використовувати найулюбленіші народом барви.

Кожна нація, доводить учений, у різних стадіях свого історичного розвитку бачить різну кількість відтінків сонячного спектра. Населенню, яке проживає на Східно-Європейській рівнині, наприклад, чужий помаранчевий колір. Його відносять до відтінків червоного чи жовтого. Чужий для східних слов'ян і фіолетовий колір, який вважають відтінком сусіднього синього, тоді, як стосовно синього і блакитного сформовані чіткі поняття, чого не можна сказати про німців і французів, які одне і друге означають спільним словом (*blau, bleu*). Певну роль у відмінностях розрізнення кольорів та їхніх відтінків відіграє те, що не лише окремі природні компоненти підвладні суворим географічним закономірностям свого розташування, а й підвладний їм природний тон пейзажу. Так, сибірська і уральська тайга здалеку вражає загальним інтенсивно синюватим тоном, а тайга Фенноскандії – темно-коричнеуватим; стовбури сосен на Східно-Європейській рівнині знизу сірі, зверху – червоно-помаранчеві, а на Північно-Німецькій рівнині – інтенсивно чорнуваті.

Людські племена в процесі спостереження природи вибирали з неї улюблені барви для своєї орнаментики і живопису. Найчастіше це були ті, які, поєднані з переважаючим колоритом краю, створювали ефектний контраст. Наприклад, на яскраво зеленому весняному чи літньому тлі Східно-Європейської рівнини найефективніший контраст у сонячну погоду створювали червоні, малинові й рожеві кольори, властиві для стиглих ягід, квітучих маків і шипшини, червоного гриба і мухомора. Ці кольори й залишаються улюбленими для більшості населення рівнини. Весь світ спостерігає їх на великих жіночих хустках, що зустрічаються на прилавках багатьох країн світу. Психоемоційний вплив такого поєднання барв формує у людини відчуття бадьорості, святковості, оптимізму, радості життя. Посередництвом цього в ментальність нації закладаються відповідні риси, що характеризують її особливості. У поєднанні з народною творчістю та обдарованістю вони тільки їм властивими засобами формують основи екопсихологічної системи особистості.

Водночас жовтий колір, будучи властивим вмираючому листю сумної осені, непопулярний у східних слов'ян, тоді як у китайців і тибетців цей колір, властивий сонячному промінню, що несе життя на землю, вважається священним. Фіни, наприклад, люблять використовувати його для внутрішньої прикраси вікон і кімнат, очевидно, тому, що упродовж довгої по-

хмурої зими встигають засумувати за радістю сонячного проміння. А в деяких південних мусульманських народів через найефектніший контраст випалених сонцем скель і пустель з рідкою яскравою зеленню оазисів, зелений колір вважається священним і приурочується до прапора та плаща пророка.

Залежно від кліматичних особливостей, які супроводжують життя тих чи інших народів, любов'ю користується різкість чи ніжність барв. У країнах із чітко вираженим континентальним кліматом населення виявляє схильність в орнаментиці, рукоділлі, живописі до яскравих, контрастних барв. А в приморських країнах, де природні відтінки пом'якшені вологістю повітря і випарами, художні смаки населення дещо інші, оскільки тут користуються увагою м'які, ніжні відтінки кольорів. Цим пояснюється те, що коли слов'яни і народи тюркського походження надавали перевагу яскравим і крикливим барвам, то французи і японці органічно завжди були схильними до м'яких, ніжних тонів.

Осінь, зима, весна — улюблені теми російського пейзажного живопису не тільки в XIX столітті, а й пізніше. На думку дослідника проблем російського пейзажного живопису Д.С.Лихачова, непостійність російської природи породила в образотворчому мистецтві Росії «вічний маскарад, вічне свято барв і ліній, вічний рух — у межах року чи доби». У свою чергу, на його думку, ця «...непостійність і рухливість часу» є «рисию, яка начебто з'єднує людей Росії з її пейзажами».

Багатство пір року, їхня мінливість призвели до того, що в поезії та в художній прозі природа своєрідним ліричним героєм, якому відведено одне з найпочесніших місць.

... Комусь грабина вистила стежки
Золотоканими легкими килимами.
Пообнімалися струхлявіли пеньки
Із соромливими крислатими грибами.
У чистім небі — дивна благодать,
Іліс, як ту дитину, нею вміто,
І скрізь берізки сонячно горять,
Немов свічки над тихо вмерлим літом.

(С.Пальчевський)

Природні особливості краю здатні навівати музичні образи композиторам та виконавцям їхніх творів. Наприклад, це стосується вступу до опери Римського-Корсакова «Ніч перед Рожеством», «Весни» А.К.Глазунова, «Пір року» П.І.Чайковського і т.д.

Як уже згадувалося, мистецтво — це особлива психотехніка, яка властивими їй засобами ефективно формує екопсихологічну систему особистості. Без нього таке формування майже не можливо уявити, оскільки важко знайти ефективніший від нього засіб, що звільняє і стимулює. Зважаючи на це, країна як одне з основних джерел макрочинників соціалізації не тільки безпосередньо впливає на перебіг процесу соціалізації особистості, а й посередництвом різних жанрів мистецтва, якому щедро поставляє «первинний» матеріал для художніх образів.

Однак, як попереджував стосовно внутрішніх національних особливостей будь-якого народу Д.С.Лихачов, не варто захоплюватися. Не слід робити національні риси винятковими, перебільшувати їх. Вони — лише «деякі акценти», а не ті якості, що відсутні в інших. Національні особливості зближують людей різних національностей, а не замикають народи в собі. Народи — не відгороджені стінами суспільства, а гармонійно узгоджені між собою асоціації, які зобов'язані взаємоповнювати один одного. Національні риси народу існують не в собі і не для себе, а для інших. Вони, як стверджує дослідник, спостерігаються тільки збоку і в порівнянні, тому повинні бути зрозумілими для інших народів, інакше кажучи, в «якомусь другому аранжуванні повинні існувати і у них».

Наступним важливим джерелом макрочинників соціалізації є *етнос*. У сучасній етнологічній науці не існує єдиного розуміння етносу, його сутності та структури. Найпоширеніше визначення можна дати за Ю.В.Бромлеем (1983). Етнос — це історично складена на певній території сукупність людей, які володіють спільними, відносно стабільними особливостями мови, культури, психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомістю), фіксованим у самоназві. У розумінні Л.Н.Гумільова (1993), етнос — це певний колектив людей, який протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам («ми» і «не ми») і має особливу внутрішню структуру та оригінальний стереотип поведінки. На думку вченого, етнічний стереотип поведінки не успадковується, а засвоюється дитиною в процесі соціалізації, зберігаючись майже без змін упродовж усього життя. Такий стереотип поведінки Л.Н.Гумільов ілюструє жартівливим прикладом ситуації в трамваї, в який увійшов буйний п'яниця. Вчений вважає, що пасажери, які належать до різних етносів, поведуть себе по-різному: росіянин пожаліє п'яного і звільнить йому місце; татарин, гидуючи, відійде вбік; німець покличе міліцію; грузин може відповісти фізичною агресією на буйну поведінку п'яного.

Спільні етнічні особливості слугують об'єднувальною основою для їхніх носіїв у різноманітних куточках земної кулі, породжують патріотичні почуття приналежності до свого народу.

...Нас доля закидає в далі сині,
Де мальви біля хати не цвітуть,
Де не зібратися сім'ї – родині,
Щоб провести когось в «останню путь».
Буває, щедро чуже сонце світить,
Та не зігрить йому духовних руж,
Бо України сонечку жаріти
Судилося у храмах наших душ.

(С.Пальчевський)

Особливості психіки і поведінки представників різних етнічних спільностей виявляють себе у двох складових: біологічній та соціально-культурній, що, відповідно, ґрунтується на таких особливостях соціалізації, як: *вітальні* (біолого-фізичні) та *ментальні* (фундаментальні духовні якості). Під вітальними розуміють умови та характер фізичного розвитку людини, починаючи від способів годування її в дитинстві.

Наприклад, у багатьох африканських і азійських країнах, де немовля постійно перебуває біля лона матері, дитина розвивається значно швидше, ніж в інших країнах, де немовля немає такого тісного контакту з матір'ю. Однак після відлучення від материнських грудей дитина поступово відстає у фізичному розвитку від європейських ровесників.

Особливості харчування та природно-кліматичні умови впливають на загальний фізичний розвиток етнічних груп населення. Пігмеї екваторіальних лісів Африки найменші у світі на зріст люди тому, що вони вимушені харчуватися продуктами, які дарує земля з найінтенсивнішим промивним режимом на планеті, внаслідок чого багато життєво важливих мікроелементів ґрунту вимивається з верхнього шару глибоко вниз.

Про залежність фізичного розвитку людини від харчування говорить і той факт, що японці значно збільшили вагу та ріст, коли до традиційних морепродуктів включили продукцію європейської кухні.

Природно-кліматичні умови яскраво виявляють свій вплив не лише у зовнішньому вигляді представників різних рас населення, а й у деяких фізіологічних та пов'язаних із ними психологічних особливостях людей. Наприклад, сексуальна реактивність представниці центральноафриканських племен у порівнянні з такою ж реактивністю жительки північної Феннос-

кандії співвідноситься в межах 4:1. З такою тенденцією частково пов'язані ранні шлюби у багатьох південних народів. В Індії, наприклад, непоодинокі випадки, коли дівчинку віддають заміж у 13-річному віці. А в Йємені були випадки, коли заміж віддавали 10-річних.

Вплив етнокультурних умов на соціалізацію людини, насамперед, визначається введеним на початку ХХ століття французьким ученим Л.Леві-Брюлем поняттям менталітет.

Менталітет — це глибинний духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивих етносу як великій групі людей, що сформувалася в певних природно-кліматичних та історико-культурних умовах. Він не тільки визначає способи бачення і сприйняття людиною навколишнього світу, а й способи діяльності у ньому. Так, наприклад, у тих місцевостях, де виживання залежало від мисливства і рибальства, люди, будучи вимушеними часто пересуватися за здобиччю, розвивали в собі силу, фізичну витривалість, сміливість і впевненість у собі. На розвиток цих якостей спрямовувалося і виховання дітей. Соціалізація ґрунтувалася на тому, що батьки надавали дітям максимальну свободу і заохочували незалежність. У землеробських культурах, навпаки, виникала потреба кооперації (проведення посівної кампанії, збір урожаю, будівництво зрошувальних каналів і дамб тощо). Людина незалежна і неконформна для колективних справ не підходила. Результатом цього ставало те, що соціалізація представників таких культур заохочувала взаємовідповідальність і взаємориучку.

Роль менталітету значна не лише в процесах стихійної соціалізації, а й у відносно соціально контрольованих її процесах. Це пов'язано з включенням у нього *імпліцитних* концепцій особистості й виховання.

Результатом духовної діяльності етносу є його *гуманітарна аура*. Вперше цей термін використала Почесний професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Ліна Костенко під час читання в цьому університеті 1 вересня 1999 року лекції на тему: «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала».

Як відомо, у словниковій літературі радянського періоду слово «аура» інтерпретувалося як медичний термін, пов'язаний із симптоматикою деяких важких недуг. В окультних науках аурою вважають невидиме світіння, яким оточена людина та інші матеріальні тіла. Бачити ж це сяйво можуть лише високодуховні особистості, наділені даром ясновидіння. У перекладі з латини цього слова існує до десятка значень. Але всі вони, як стверджує Почесний професор, пов'язані з вітерцем, повівом або золотом, відтінками золотого, і так як існує біополе особистості, так існує й аура цілої нації, хоч її і не видно. Гуманітарна аура нації повинна мати свою

матеріальну основу – «...потужно емануючий комплекс наук, що охоплюють усі сфери суспільного життя, включно з освітою, літературою, мистецтвом, – в їхній інтегральній причетності до світової культури, і, звичайно ж, у своєму неповторно національному варіанті» (Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала // Світло. – 1999. – № 14. – С.2).

Цікавий змістовний образ дав можливість його творцю подивитися на результати духовної діяльності різних етнічних спільностей у своєрідному ракурсі. Виявилось, що людина здатна швидко забувати погане, бо воно порівняно скороминуше. Ауру нації створює, насамперед, духовна праця, осяяна саявом загальнолюдських вічних цінностей. Інакше як тоді пояснити низку обставин?

Наприклад, увесь світ знає і шанує німців як націю філософів і композиторів, без яких неможливо уявити світову історію культури. Цей народ подарував світові Бетховена, Баха, Гете, Шіллера, Гегеля, Канта, Шопенгауера, Ніцше і багатьох інших, не менш значимих талантів. І хоч, як згадує Л.Костенко, Бухенвальд недалеко від дуба Гете, і дуб той спиляли, і солдати вермахту відкривали на тому пні бляшанки, – все одно, не Гітлер визначає образ нації з його Геббельсом, що хапався за пістолет при слові культура, і не Ельза Кох, а доктор Фауст і Лорелай над Рейном.

Те ж саме в Росії з її вічними смутами, забитим народом і «напівбезумними царями та генсеками.» Не вони визначали ауру нації, а «прекрасні вчені, мислителі, письменники й композитори».

Народи світу красиві у своїх аурах. Над Скандинавським півостровом, як північне саяво, стоїть «заворожуюча аура» музики Гріга, Сібеліуса, дивовижних казок Андерсена. На іншому континенті далека Колумбія підсвічена «магічною» аурую Маркеса.

Зрозуміло одне, що в кожного представника етносу аура його спільноти у більшій чи меншій мірі осяває той внутрішній психологічний «дім», який ми називаємо екопсихологічною системою особистості, формує почуття національної гордості, не викликаючи у переважній більшості людей почуття ненависті чи презирства до тих етнічних спільностей, де ця аура в силу певних умов слабша. Причиною цього є те, що гордість у цьому випадку йде від тієї могутньої енергії добра та любові, яка знайшла свій вияв у духовних творіннях.

Як же Україна виглядає у цих діоптріях? Щоб пояснити це, Л.Костенко використовує образ дефекту головного дзеркала. Річ у тому, що коли свого часу американці запускали з мису Канаверал дослідну станцію з особливо потужним телескопом, що мав надзвичайно потужну систему дзеркал, то в останній момент з'ясувалося, що головне дзеркало має дефект. Запуск станції призупинили з метою усунення цього дефекту.

Таким телескопом, на думку талановитої поетеси, повинен бути весь комплекс гуманітарних наук з літературою, освітою, мистецтвом. У системі дзеркал цього «телескопу» суспільство і особистість повинні отримувати об'єктивну картину самих себе і віддавати у світ не викривлену інформацію про це.

На жаль, аура української нації потребує посилення. Підсвічена у неймовірно складних умовах відсутності державності, будучи позбавленою своєрідної «коронки» нації у минулі століття (широкого прошарку незмутованого дворянства), вона у багатьох випадках виявилася затіненою для світової спільноти.

Нині українці як етнос, з одного боку, повинні відновити для світу належне їм сяйво забутих імен, а з іншого боку, зробити все можливе, аби з'явилися нові «сяючі» імена. Однак «головне дзеркало» поки що з дефектами і нація «фокусується не в головному дзеркалі, а в скельцях некоректно поставлених лінз і призм, що заломлюють її до невпізнання».

Щоб глибше вникнути в цю проблему в рамках соціалізації особистості, розглянемо наступні головні джерела макрочинників, що впливають на соціалізацію.

Одним із них є *суспільство* – сукупність усталених у країні соціальних відносин між людьми, структуру яких складають сім'я, соціальні, вікові, професійні та інші номінальні й реальні групи, а також держава (А.В.Мудрик). У тлумачній словниковій літературі сучасної української мови воно визначається як велика сукупність людей, яких об'єднує спосіб задоволення своїх пріоритетних потреб (насамперед, матеріальних) шляхом добування, перетворення, виробництва, розподілу і споживання їжі, одягу, засобів праці й ін. (Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 1218).

Суспільство як одне з найважливіших джерел макрочинників соціалізації – цілісне утворення, яке перебуває у постійному історичному розвитку, змінюючи свої соціальні, економічні, ідеологічні, культурні властивості залежно від зміни історичних умов. На теренах колишнього СРСР в уяві переважної частини населення воно фактично ототожнювалося з державою. Останнім часом у межах пострадянських країн іде нелегкий процес «роздержавлення суспільства», що певним чином відбивається на проблемах соціалізації підрастаючих поколінь, ускладнюючи, а подеколи загострюючи ці проблеми.

Щоб зрозуміти їх і цілеспрямовано розв'язувати, необхідно хоча б побіжно глянути на історію розвитку людини в складі суспільств та основні тенденції перспектив такого розвитку.

Як відомо, людина від народження як біологічний вид не могла забезпечити собі умов існування поза межами певної групи, в яку вона входила. Надповільна біологічна еволюція її у зв'язку із зміною та вдосконаленням засобів виробництва, що впливало на характер суспільних відносин, змінилася на швидкісну соціально-виробничу, за свідченням деяких учених, прискорившись від 10 тисяч до 100 тисяч разів. Вчені по-різному пояснюють рушійні сили такого прискорення. Але, як вважає К. Корсак, хоч майже всі виявлені причини у певні історичні моменти і на обмеженій території можуть виходити на перший план, але їхній спільний вплив буде другорядним у масштабах континентів і в тисячолітні епохи. На думку вченого, «...домінуючий спосіб виробництва був, є і завжди залишатиметься фактором номер один впливу на суспільно-політичне життя, на комплекс канонів і норм індивідуальної та колективної діяльності, на культуру й освіту» (Корсак К. Освіта і суспільство — дороговказ розвитку // Рідна школа. — 2002. — № 5. — С. 5).

З опорою на критерій способу виробництва у суспільствознавчих науках, як наголошувалося, визначено основні варіанти суспільств: доаграрне, аграрне, індустріальне, інформаційне. Зіставлення визначальних рис цих суспільств, за Е. Тоффлером, дає підставу вважати, що людство в основній своїй частині стоїть перед порогом інформаційних суспільств, у яких об'єктом накопичення та противагу індустріальним суспільствам стають не влада, гроші та ресурси, а знання і виробнича компетентність з ультимативним значенням вищої освіти, об'єкт довіри якої — комплексні науки з холістичними (комплексними) методами дослідження. У таких суспільствах визначальний вплив на характер та інтенсивність процесів соціалізації справлятиме потреба в безперервній освіті у зв'язку з безперервним удосконаленням гнучких та індивідуалізованих виробництв. Докорінно змінюється структура зайнятості дорослого населення у суспільному виробництві. У порівнянні з індустріальним суспільством кількість зайнятих у сільському господарстві зменшиться в 4 рази і становитиме не більше 5%. У промисловому секторі вона теж зменшиться більш ніж у два рази і становитиме близько 25%. А в інтелектуально-виробничих і обслуговуючих сферах, навпаки, зросте більш як у три рази і становитиме біля 70%. Подібні розрахунки уже сьогодні підтверджує розвиток інформаційних суспільств Швеції, Швейцарії, Норвегії, Нідерландів, Данії.

Загальноновизнано, що ніколи в минулому темпи і комплексність соціально-економічних змін не сягали сучасного рівня. Аналіз їх на теренах колишніх пострадянських держав нерідко обтяжується, з одного боку, успадкованими від СРСР соціально-політичними алгоритмами, які не спра-

цьовують у нових умовах, а, з іншого, своєрідною «мультиреволюцією», яка продовжує розвиватися і поглиблюватися в Україні, унікально поєднуючи кількарівневі складні трансформаційні процеси. Вони пов'язані, насамперед, із зміною соціальної структури суспільства на базі зміни суспільно-виробничих відносин і характерні для більшості пострадянських держав.

Відповідні дослідження в цьому напрямі І. Т. Заславської засвідчують, що, наприклад, у Росії для соціальної диференціації сучасного російського суспільства властиве утворення численних і нестабільних за складом професійних груп. Умовно їх можна об'єднати залежно від матеріального становища, участі в управлінні майном та у владних структурах у кілька соціальних прошарків: *верхній*, який включає в себе політичні та економічні еліти; *верхній середній*, який складають власники і менеджери великих підприємств; *середній*, представлений дрібними підприємцями, менеджерами, адміністраторами соціальної сфери, середньою ланкою апарату управління, представниками силових відомств і приватних підприємств; *базовий* – масова інтелігенція, робітники масових професій у сфері економіки; *нижчий* – некваліфіковані робітники державних підприємств, пенсіонери; *соціальне дно*.

Між цими прошарками немає чітких меж. Це створює потенційні можливості для мобільності членів суспільства – горизонтальної і вертикальної. *Горизонтальна* означає зміну соціальних позицій у рамках одного соціального прошарку. *Вертикальна* – перехід членів суспільства із одного соціального прошарку в інший (як у вищий, так і в нижчий).

За цих умов відбувається формування базової основи суспільства – середнього класу. На жаль, слабкість його наразі не дозволяє йому визначати морально-психологічний клімат у суспільстві загалом. Значно більше визначає його процес люмпенізації, який охоплює майже всі соціальні прошарки.

На соціалізацію людей, передусім, молодших вікових груп стихійно впливає стиль життя кожного соціального прошарку. Для багатьох дітей він стає своєрідним еталоном у тих випадках, коли батьки не належать до нього. За таких умов у молоді, яка перебуває на початковому етапі шляху до «самого себе», «справжнього», легко виробляються відомі усереднені стереотипи загальноприйнятих стандартів. Найчастіше таким стандартом стає образ «фірмача» з усіма властивими йому атрибутами життя: «іномаркою», дорогою «мобілкою», сучасним «маєтком». Уявлення батьків про знаходження свого місця в житті й ролі праці в ньому все частіше не співпадають з відповідними уявленнями дітей, частина з яких хоче мати все «відразу і швидко». Цьому сприяє порівняно розвинута реклама, зразки «красивого» життя, які

з'явилася широка можливість спостерігати в кадрах кінофільмів, зокрема зарубіжного виробництва. Розширені можливості здобуття вищої освіти на платній основі часто породжують ейфоричні мрії стосовно майбутньої кар'єри, яку важко здобути поза рамками функціонерства. Шлях до талановитого вчителя, лікаря, технолога — будь-якого фахівця іде врозріз із головними напрямками до кар'єри, оскільки він передбачає заглиблення у свій фах, а не в систему людських взаємин на дорозі до «посадового» крісла. Це призводить до того, що молоді люди, відмовляючись від власної внутрішньоінтенційної спрямованості, намагаються здобути «престижний» фах, займатися далекою від власних глибинних внутрішніх уподобань справою. Їхні рішення стосовно громадського і особистого життя поспішливі й невважені. Для багатьох улюбленою тезою стало твердження про те, що первинний капітал завжди наживався нечесним шляхом. Цей «шлях» входить і в особистісне життя, про що свідчить кількість розлучень у країні, яка сягає майже п'ятдесятивідсоткового рівня. Ідеал автентичного життя серед таких людей сприймається як дивацтво і своєрідне «дон-кіхотство».

Швидкий прорив у верхні прошарки суспільства вчорашніх «рядових громадян», відомі приклади казнокрадства у високих ешелонах влади породжують у широких масах нижчих соціальних верств стійке глухе невдоволення.

Зрозуміло, що в умовах складної економічної та політичної ситуації в Україні соціальні проблеми не можуть не ускладнюватися. Але серед цих проблем є корінні, які становлять собою ту вирішальну ланку, вчепившись за яку, можна витягнути весь ланцюг соціальних проблем. Такою ланкою філософ Л. Чупрій небезпідставно вважає культурну кризу, яка спричинює духовну деградацію суспільства, розмивання ціннісних орієнтирів і моральний занепад. Учений констатує, що культура і духовність — це цивілізовані ознаки будь-якої нації, без яких вона взагалі не може існувати. Нація, в якій нівелюються духовні цінності, приречена на загибель. У сучасному нормальному громадянському суспільстві головна роль відводиться людині як особистості, її участі у розбудові як громадянського суспільства, так і держави. Основними цінностями, які панують у такому суспільстві, є справедливість, свобода, демократія, солідарність, рівність. Усе це спрацьовує в одному напрямі — створення умов, за яких стимулюється реалізація людиною властивих їй здібностей і потенцій на благо власно-особистісних і загальносуспільних інтересів.

Таким чином, лише спрямованість суспільства на шлях до автентичного життя кожної людини спроможна вирішити головну суперечність у взаєминах особистості й суспільства на користь обох.

До того часу, поки держава не визнає пріоритетного значення розвитку культури, не зумовить престижність представників цієї галузі, залишатися їй країною дрібних торговців, дешевої найманої сили за рубезем і роздутого апарату державних та силових органів. Неможливо подолати соціально-економічну кризу доки у серцях і умах людей панує пустеля на місці гармонійного затишного внутрішнього психологічного «дому». Економіка і політика в цьому випадку залишаються вторинними стосовно культури, духовності та моралі.

Історія знає приклади, що підтверджують це. Усім відомо наскільки швидко Німеччина та Японія «піднялися на ноги» після поразки у Другій світовій війні. Дотепер у Німеччині живуть люди, які згадують той важкий для народу час: «Ми збирали на полях мерзлу картоплю. Електроенергію мали дві години на добу. Але ми знали, що треба працювати». Допомогла аура великої нації поетів, композиторів, мислителів і відповідальність за неї перед світом і самим собою. А ще допомогло швидке долучення до загальнохристиянських цінностей, що заклало надійний фундамент внутрішнього психологічного «дому». На зміну нацистській ідеології Головним Законом ФРН від 23 травня 1949 року було введено обов'язкове релігійне виховання, про що в статті 7 говорилося: «Викладання релігії в державних школах, за винятком неконфесійних, є обов'язковим. Навчання проводиться згідно із принципами релігійних організацій».

Відомо, що у філософії сучасного духовного виховання представника певного суспільства не прийнятні ні релятивістсько-плюралістичний напрям філософії, ні гармонійно-цілісний. Доцільнішими у сучасних умовах стають ті ідеї, які намагаються поєднати в собі позитивні риси обох цих протилежних концепцій. Одну з таких ідей певним чином реалізує система філософських принципів субстанціональної єдності й діалогової згоди, яка, у свою чергу, включає в себе відому християнську ідею «послуху та відваги». Це її згадував у свій час Микола Бердяєв, аналізуючи погляди одного з персонажів роману Достоєвського «Брати Карамазови» і відзначаючи важливе значення того його життєвого принципу, згідно з яким «великий послух повинен бути урівноваженим у християнстві великою відвагою». Одне без одного недоцільне і неможливе у найвищих своїх проявах. Чи не тому невдачі та негаразди супроводжують будь-яке суспільство, що для більшості його членів не властиві ні «великий послух», ні «велика відвага», ні їх гармонійне поєднання. Цим самим підтверджується висновок, згідно з яким ніяке правове-економічне законодавство не може нормально функціонувати, коли воно входить у суттєву суперечність із пануючими у суспільстві моральними принципами. Українське суспільство, переживаючи це, здобуває

відповідний досвід, який рано чи пізно допоможе вийти на дорогу, яка прямує до тих стандартів, що відповідають сучасним загальноєвропейським вимогам.

Необхідність пріоритетного розвитку культури у суспільстві – це далеко не кон'юктурна вимога, яка стосується певної країни на певному етапі її розвитку. Прикладом відродження принципу пріоритету духовних цінностей над матеріально-економічними у глобальних масштабах є рішення авторитетних міжнародних організацій. Зокрема, у доповіді Генерального директора ЮНЕСКО за 1990-1991 роки говориться, що сучасна реформа педагогічної діяльності потребує «зміни парадигми шляхом переходу освіти головним чином із метою економічного розвитку до освіти... з метою розвитку універсальної культури суспільства» (Перспективы: вопросы образования. Ежеквартальный журнал ЮНЕСКО. – М., 1992. – № 1-2. – С. 4).

Однак, виходячи із філософії І.Пригожина, це не слід розуміти як натяк на протиставлення духовного матеріальному, чи на якийсь антагонізм між ними. Адже ще Бруно у свій час стверджував, що природа і дух – це протилежні прояви одного глибокого для них кореня. Отже, однією з найважливіших культурних подій нашого часу, на думку бельгійського ученого І. Пригожина, є зближення внутрішнього і зовнішнього світів, які мають спільну субстанціональну основу. Адже синергетика, як відомо, розкрила, що фізико-хімічні процеси «зовнішнього світу» мають ті ж загальні фундаментальні властивості, які раніше вченими вважалися специфічними тільки для людей. До таких властивостей, насамперед, належать механізми самоорганізації та прогресивного розвитку як суспільства, так і всієї живої та неживої природи, вибору з нескінченного числа можливостей розвитку однієї з них тощо.

Для самоорганізації та прогресивного розвитку будь-якого суспільства, згідно філософії нестабільності необхідна насамперед система сталих людських систем цінностей, бо тільки вони у масштабах суспільства, на думку І.Пригожина, «...завжди протистоять дестабілізуючим ефектам флюктуацій» (Пригожин И. Природа, наука и новая рациональность // Философия и жизнь. – 1991. – № 7. – С. 36).

Коли ж нові такі цінності не створені сучасним суспільством, на думку багатьох сучасних дослідників, необхідно повернутися до тих, що пройшли тривале випробування часом і численними поколіннями багатьох народів, зокрема українського (О.Вишневський, М.Стельмахович, Л.Чупрій, В.Жуковський та ін.). Зважаючи на це, заслуговує уваги висновок представника сучасної християнської філософії В.В.Бібіхіна стосовно того, що саме раннє християнство, яке мало винятково унікальну форму віри,

далекої від ідеї єдності екумінізму різних напрямів її, «...зібрало увесь світ навколо свого вогню» для «повернення різноманітного до своєї чистоти» (Бибихин В.В. *Философия и религия // Вопросы философии.* — 1992. — № 7. — С. 43).

...Далекі предки свічку запалили,
Заповідали внукам не гасить.
Той дивний вогник додає всім сили
У теплих почуттях життя прожить.
Храни його у дні важкої скрути.
Оберігай від буйних вітрів зла,
Щоб не пилинкою у цьому світі бути,
А океаном доброти й тепла.

(С.Пальчевський)

Гостра необхідність у формуванні відчуття внутрішньої субстанціональної основи постає у всіх суспільствах пострадянських країн, насамперед, у зв'язку із зміною ідеології тоталітаризму на незвичний і хиткий плюралізм, який певним чином зумовив ситуацію стихійної соціалізації численних груп населення. Трудність вибору інтенційно обумовленого життєвого шляху, перепони на ньому, історично сформоване у широких мас населення неуміння, а в багатьох випадках і небажання, робити вибір призводить до зневір'я в нього і відмови. Невизначеність ситуації і людини в ній призводить до втрати ідеалів. А ідеал, як говорив у свій час Л.М.Толстой, це — «дороговказна зоря», без якої немає «твердого напрямку, а немає напрямку — немає життя».

У нестабільному суспільстві на противагу стабільному інтереси різних соціальних, професійних, вікових груп суперечливі, соціальний консенсус відсутній.

У цих умовах виникає необхідність вивчення та узагальнення на основі вітчизняного досвіду розв'язання назрілих соціальних проблем у розвинутих країнах світу, де сформувалися стійкі суспільства, узвичаєні жити в умовах демократії та ідеологічного плюралізму, хоч далеко не позбавлені від власних специфічних проблем. З цією метою за допомогою західних країн проводяться різноманітні семінари, реалізуються ідеї відповідних партнерських проектів тощо.

Так, наприклад, становленню професії соціального робітника і соціального педагога в Україні сприяв проект «Соціальна освіта в Україні», який у 1998 році почав реалізовуватися у життя за участі Християнського

дитячого фонду, Міжнародної федерації соціальних робітників і Української асоціації соціальних педагогів і фахівців соціальної роботи. Головною його метою стала допомога розвитку громадянського суспільства і демократії в Україні, навчання практичних працівників соціальної сфери, представників громадських організацій, а також викладачів і студентів факультетів та відділень шкіл соціальної роботи; підтримка їх соціальних ініціатив; розвиток і підвищення якості соціальних послуг та ін.

Сприяє формуванню нових суспільств на пострадянських теренах низка міжнародних правових документів, які певним чином регламентують соціально-педагогічну діяльність та соціальну роботу. Це, насамперед, документи таких широковідомих організацій, як ООН, ЮНЕСКО, ВОЗ, ЮНІСЕФ та ін.

Не менш важливим, ніж суспільство джерелом мікрочинників соціалізації є *держава* — ланка політичної системи суспільства, яка володіє владними функціями. Державу у країні представляє сукупність установ та організацій, об'єднаних функцією управління суспільством. До них належить урядовий апарат, адміністративні та фінансові органи, силові структури й ін. Вона є чинником стихійної соціалізації, оскільки її громадяни, живучи у створених нею умовах, засвоюють декларовані на державному рівні норми та цінності, хоч ці цінності не завжди співпадають з уподобаннями кожної окремої особистості.

Держава створює власну систему щодо цілеспрямованої соціалізації своїх громадян. Визначає суспільно значимі вікові норми (початок обов'язкового навчання, його терміни, повноліття, час виходу на пенсію тощо). Законодавчо забезпечує соціальну та соціально-педагогічну роботу з населенням. Створює систему виховання та розробляє політику в його сфері. На основі цього й формуються конкретні умови для соціалізації та самореалізації кожного громадянина.

У філософській словниковій літературі, що розглядає соціальні терміни, висвітлюється поняття «*соціальна держава*». Її визначено як «тип організації державного й суспільного життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, найвищим із яких є право людини на «гідне життя» (Філософський словник соціальних термінів / За заг. ред. В.П.Андрущенка. — Київ. — Харків, 2002. — С. 543).

У сучасній суспільно-політичній думці ідея побудови соціальної держави визнається як пріоритетна. Як теорія, так і практика її набули поширення в Німеччині, Швеції, Франції, Англії, Австрії, Швейцарії, Норвегії, Фінляндії. Ідеологами соціальної держави стали Г.Ріттер, К.Хессе, А.Браун, Д.Ролс, Д.Янkelович, М.Годе. Свою теорію вони розробляли на основі

соціально-філософських та політологічних ідей підвищення статусу людини, правової держави, «людського виміру суспільства», демократії та гуманізму. Суспільство у цій теорії розглядається як соціальний простір, що забезпечує розвиток і самореалізацію людини як вищої мети та цінності суспільного буття. Проблема утворення соціальної держави генетично пов'язана із вченням про християнську общину, з нормативними цінностями римського права, гуманістичними ідеалами епохи Відродження і Просвітництва, ідеями античного і Нового часів про демократію, суспільний договір та громадянський мир. Основні атрибути соціальної держави знайшли своє визначення у Великій хартії вільностей (1215), Декларації прав людини й громадянина (1789), документах Паризької Комуні (1871), Веймарської конституції (1919). Головна проблема державного забезпечення соціальних цінностей є предметом соціальної філософії й політології соціал-демократичного спрямування, складі зокрема української.

Ще перший український президент Михайло Грушевський ставив перед демократами завдання «соціалізувати державу і разом удержавлювати соціальне життя в широкому значенні».

Ядром теорії соціальної держави є положення про переорієнтацію правової держави на особистість. Через це соціальна функція державних структур ураховує весь спектр соціальних вимог і потреб людини. У господарстві опора робиться на «солідарну ринкову економіку», яка, крім приватної власності, широко використовує й інші форми господарювання, які покликані коригувати дію ринкових законів. Ознакою зрілої соціальної держави є децентралізація й розподіл адміністративних функцій управління, розгалужена соціальна мережа громадських об'єднань, практика «олюднення» обставин людського буття на принципах взаємодопомоги та толерантності. Для теорії та практики соціальної держави властиве поняття «соціальна етика», яка передбачає забезпечення «нормальних» відносин між індивідами, суспільством і державою.

Насьогодні відомі різні моделі соціальної держави. Наприклад, скандинавська, німецька, тихоокеанська. Усі вони, поряд із загальними властивостями, відображають національно-специфічні.

Чимало держав світу, зокрема й Україна, у своєму розвитку орієнтуються на ідеали соціальної держави.

Характер та зміст системи виховання в тоталітарних державах, як правило, визначає панівна ідеологія. У колишньому СРСР, визнаючи «надбудовчу» сутність такої системи, на державному рівні централізовано створювалися відповідні організації, діяльність яких доскіпливо перевірялася, координувалася і цілеспрямовувалася. Цілком серйозно ставилися завдання

завдяки розвитку психотехнічних систем піонерської, комсомольської та партійної організацій формувати стандартизовані екопсихологічні системи «будівників комунізму», в яких кожна складова була чітко ідеологічно обумовлена. В силу того, що унікальність кожного члена суспільства губилася в розпливчастій і малоусвідомлюваній переважною більшістю «сукупності суспільних відносин», у багатьох випадках людина продовжувала залишатися відчуженою від самої себе, віддаючись усередненим стандартам однобічно заідеологізованого суспільства.

Партійні ідеологи, розуміючи складність поставленого завдання, усвідомлювали, що за допомогою одного «Морального кодексу будівника комунізму» та безперервного потоку відповідних партійних ухвал і постанов внутрішній психологічний «дім» у душах мільйонів співгромадян не побудувати. Необхідним став ефективний духовний інструментарій — високо розвинуті психотехніки. На розвиток їх були кинуті значні матеріальні засоби, цілеспрямовувалася діяльність відповідних міністерств і відомств. На психотехнічні системи піонерської, комсомольської і партійної організацій працювали різноманітні творчі організації країни. Поети писали вірші, композитори музику для пісень, письменники — «патріотичні» оповідання, повісті та романи, кіномитці створювали за замовленням ідеологічних державних структур «патріотичні» кінофільми і т.д. Засоби «соціалістичного реалізму» в мистецтві копіїлювалися з метою створення відповідних ритуалів, свят «червоного календаря» та інших штучно створених форм соціалізації. Розуміючи велику роль мистецтва, центральні державно-партійні органи тримали його розвиток під контролем, час від часу б'ючи на сполох від бодай одного необережного виходу будь-кого з представників того чи іншого вітчизняного мистецького жанру за межі ідеологічно дозованих норм. Мистецтво «соціалістичного реалізму» попри будь-які ідеологічні обмеження, насамперед, у рамках згаданих психотехнічних систем справляло великий навіювальний вплив на мільйони громадян країни, формуючи суєтні комплекси стандартизованих екопсихологічних систем особистостей. Такі комплекси можна означити словесними «формулами»: «Партія — честь і совість нашої епохи», «Бери з комуністів приклад», «Комунізм — майбутнє всього людства», «Піонер — усім дітям приклад» тощо. Формувалися вони на принциповій, ригідній основі, яка відкидала будь-які нюанси змін.

Навіювальна сила мистецтва допомагала вибудувати в душах багатьох громадян країни той внутрішній психологічний «дім», який в силу пануючої в країні ідеології не піддавався ніякій реставрації чи перебудові (в розумінні М.С.Горбачова), оскільки основні конструкти його першопочатково були закладені в загальну архітектоніку духовного творення на ригідній основі.

Такий дім можна було тільки зруйнувати для того щоб побудувати на його місці новий. І таке руйнування у межах всієї країни розпочалося. У духовному розумінні це був один із найруйнівніших «землетрусів» ХХ століття. Мільйони людей залишилися «бездомними», втративши той «дім», який усе життя за допомогою держави складала по «цеглині». Не всі змогли це витримати. Особливо люди старшого покоління. Відомі випадки, коли окремі, відчуваючи в душі суцільну руйнацію, закінчували життя самогубством. Інші, втративши духовну опору і не знайшовши іншої, швидко старіли і починали хворіти. Ще інші поступово знаходили сили для «розчистки завалища» і наведення первинного порядку на ньому.

Дієвість особливо на ранніх етапах сформованих у СРСР психотехнічних систем частково пояснюється їхнім позаконкурентним становищем. Така вистояна у тисячоліттях психотехнічна система, як релігійна, через свою високу конкурентоспроможність здатність фактично була загнана у підпілля. Другою причиною дієвості названих систем став масовий характер їх використання, який передбачав не тільки централізований потік навіювання, а й умовлював процеси взаємонавіювання та самонавіювання певних уявлень та установок.

У сучасних умовах позиція держави у вирішенні названої проблеми остаточно ще не визначена. «Самовплив» у цьому вирішенні не тільки не приносить позитивних результатів, а, навпаки, загання у глухий кут. Потік не завжди якісної книжкової та телевізійної продукції із-за кордону в умовах, коли вітчизняна культура сидить на голодній «пайці», безоглядне захоплення молоді новоявленими, часто сумнівними ідеалами призводить до духовної невизначеності, внутрішніх конфліктів із самим «справжнім», відмови від власного унікального шляху до самого себе. Як не дивно, але, незважаючи на кардинальні суспільно-політичні зміни в країні, «плінтусна» методологія марксизму залишається визначальною у світогляді широких мас населення. Вирішення проблеми задрості, яка шкідливо впливає не тільки на духовне, а й на фізичне здоров'я, лишилося з боку держави без колишнього ідеологічного забезпечення. Звільняючи від задрощів роль у всьому її обсязі перейняла на себе церква. На жаль, сучасне мистецтво поки що стоїть осторонь цієї проблеми. На заваді тут – ринкова орієнтація на середньостатистичного споживача, а також на ту масову низькопробну продукцію, яка невпинною рікою пливе на вітчизняні кіноекрани. У цій ситуації духовне та матеріальне об'єднуються в один клубок важковирішуваних проблем.

Без державного втручання тут, зрозуміло, не обійтися. Позитивним є те, що на рівні уряду почалася певна робота в цьому напрямі. Прикладом

цього може слугувати створення Комітету з духовності при Раді з телебачення і радіомовлення України, який покликаний регулювати потік негативної масової культури.

Майже від початку свого виникнення держава ініціювала сама або ж підтримувала ініціативи з розгортання в країні як соціально-педагогічної діяльності, так і конкретних видів соціальної роботи. Так, у 2001 році виповнилося 10 років із часу виникнення соціальної педагогіки і соціальної роботи в Україні. Першими вітчизняними школами соціальної роботи стали: відділення її в Донецькому державному університеті, факультет соціальної роботи в Харківському інституті культури і факультет психології та соціальної педагогіки в Запорізькому державному університеті. Упродовж 10 років були відкриті факультети, відділення, школи соціальної роботи і соціальної педагогіки більш ніж в 30 університетах, інститутах і коледжах.

У 1992 році за ініціативою декана відділення соціальної роботи Донецького державного університету В.М.Сидорова була створена Українська асоціація соціальних робітників і фахівців соціальної роботи, яка пізніше увійшла до складу Міжнародної федерації соціальних працівників, що, зрештою, дозволило вітчизняним фахівцям розпочати широке ознайомлення із сучасним досвідом соціальної роботи і соціально-педагогічної діяльності зарубіжних країн, зокрема розвинутих країн Заходу. За безпосередньої участі та сприяння держави в Україні починають реалізовуватися так звані партнерські проекти. Одним із них, наприклад, є уже відомий проект «Соціальна освіта в Україні», який почав втілюватися в життя у 1998 році з участю Християнського дитячого фонду, Міжнародної федерації соціальних працівників та Української асоціації соціальних педагогів і фахівців соціальної роботи.

Держава здійснює законодавче забезпечення соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності в Україні. Насамперед, вона бере участь у розробці та прийнятті міжнародних правових документів, які певним чином регламентують згадані сфери діяльності.

Наприклад, сьогодні Україна – учасниця міжнародних договорів і угод, які спрямовані на захист і гарантування прав та інтересів дитини. У законодавчій діяльності з метою захисту і допомоги дітям держава керується принципами та вимогами Конвенції ООН про права дитини. У зв'язку з цим в останні роки прийнято низку відповідних документів. Зокрема, новий «Сімейний кодекс України» (10.01.2002 р.), в якому як особливий суб'єкт права розглядається дитина. Ще раніше 15.12.1992 року підписано Декларацію про загальні засади державної молодіжної політики в Україні. Згодом прийнято закони України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку мо-

лоді України» (05.02.1993 р.); «Про охорону дитинства» (26.04.2001 р.); «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (21.06.2001 р.).

Кожний із цих законів підводить відповідну правову базу під діяльність соціального педагога. Наприклад, Закон України «Про охорону дитинства» (26.04.2001 р.) визнає існування в Україні бездоглядних дітей, дітей – біженців та дітей-інвалідів. Дає визначення неповної, прийомної та багатодітної сімей. Передбачає розширення соціально-правових гарантій дітей та названих сімей. Визначає умови забезпечення фізичного та інтелектуального розвитку підростаючого покоління. Передбачає створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та інтересів дітей в Україні. Спрямовує державну політику на реалізацію цільових програм з охорони дитинства; надання дітям пільг, переваг і соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності; заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства.

Закон «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5.02.1993 р.) визначає шляхи створення належних умов для соціального становлення молодих громадян країни, зокрема, для їхнього самовираження, праці та можливостей розвитку за власними задатками і потенціями. Не тільки встановлює порядок надання соціальними службами для молоді соціальної допомоги, а й передбачає проведення заходів із запобігання та подолання негативних явищ у молодіжному середовищі (алкоголізму, правопорушень, наркоманії, токсикоманії, проституції тощо).

Прийнятий Верховною Радою України 25.01.1995 року Закон «Про органи і служби у справах неповнолітніх» основною ідеєю має соціальний захист і профілактику правопорушень серед неповнолітніх, під якою розуміється діяльність соціальних установ з метою виявлення та усунення причин і умов, що спричинюють злочини серед підлітків. Передбачається відповідна координація зусиль державної влади, громадськості та сім'ї в цій роботі.

Матеріальною базою державної політики у сфері виховання та соціального захисту молодших вікових груп суспільства є частково *державна система виховання*, яка, крім законодавчих актів, включає в себе низку відповідних виховних організацій, як-от: навчально-виховні заклади різного типу; установи для дітей, підлітків, юнаків із психосоматичними і (або) соціальними відхиленнями, і (або) дефектами; установи для обдарованих у певних сферах навчання чи діяльності, а також для тих, хто, маючи яскраво виражені здібності, сформував стійкий інтерес; установи для дітей, підлітків та юнаків із ослабленим здоров'ям; організації, що займаються соціально-культурним та іншими видами оздоровлення мікросередовища, індивідуаль-

ною та груповою опікою дітей, підлітків, юнацтва; організації, зайняті перевихованням та реабілітацією.

Держава виділяє відповідні матеріальні та фінансові засоби для успішного функціонування створеної нею системи виховання. Визначає набір соціальних ролей для реалізації функцій виховання на державному, регіональному та місцевому рівнях. А також ті цінності, які культивуються державною системою виховання і є адекватними типу економічної та соціально-політичної системи суспільства. Формує органи управління вихованням на всіх згаданих рівнях з метою забезпечення функціонування та розвитку державної системи виховання і виконання завдяки цьому соціального замовлення суспільства.

Державна політика у сфері виховання спрямована на підготовку підростаючих поколінь до розв'язання перспективних соціальних, соціально-політичних та економічних завдань, які ставить перед кожним суспільством прийдешній час.

Запитання та завдання

1. У чому полягають відмінності країни як географічно-культурного феномена від держави?
2. У чому виявляється безпосередній та опосередкований вплив природних умов країни на соціалізацію різновікових груп населення?
3. Вплив природних умов країни на духовно-творче життя населення.
4. Суттєві ознаки етносу як стійкої сукупності людей, що історично склалися на певній території.
5. Роль етносу як макрочинника соціалізації людини.
6. Менталітет та імпліцитні концепції виховання.
7. Гуманітарна аура нації як комплекс наук, що охоплюють усі сфери суспільного життя країни. Її роль у соціалізації особистості.
8. Суспільство як важливий макрочинник соціалізації. Проблема «роздержавлення» суспільства та її вплив на перебіг процесів соціалізації.
9. Соціальна диференціація сучасних суспільств на пострадянських теренах та її вплив на формування екопсихологічної системи особистості.
10. Класична проблема «батьків та дітей» на сучасному етапі.
11. Проблема відчуження людини від самої себе в сучасному суспільстві.
12. Самоорганізація та прогресивний розвиток суспільства у світлі теорій філософії нестабільності.
13. Організуюча роль у процесах соціалізації населення держави — ланки політичної системи суспільства, яка володіє владними функціями.
14. Місце та роль держави у формуванні екопсихологічної системи особистості в історичному аспекті.
15. Роль держави в розгортанні в Україні соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності.
16. Законодавче забезпечення соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності в Україні.
17. Державна система виховання як базова основа соціалізації підростаючих поколінь.

Рекомендована література

1. Вишневський О. Дитиноцентризм і системно-ціннісний підхід до змісту виховання // Рідна школа. — 2002. — № 5. — С. 37 — 40.
2. Збірник міжнародних правових документів, законодавчих актів і нормативних документів України з питань соціально-правового захисту дітей / Гол. ред. С.Р.Станік. — К.: Столиця, 1998.

3. Зверева И.Д., Лактионова Г.М. Развитие социальной работы и социальной педагогики в Украине // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 4. – С. 2-6.
4. Комаров М.С. Введение в социологию. – М., 1994. – С. 67 – 77, 157 – 194, 234 – 272.
5. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або Дефект головного дзеркала // Світло. – 1999. – № 14. – С. 2-5.
6. Молодь і закон: Збірник нормативних актів і документів з проблем виховання студентської молоді / За заг. ред. Н.І.Косаревої. – К.: ІЗМН, 1997.
7. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – М., 1997. – С. 138 – 175, 233 – 238.
8. Смелзер Н. Социология. – М., 1994. – С. 70 – 94, 304 – 390, 493 – 521.
9. Перспективы: вопросы образования. Ежеквартальный журнал ЮНЕСКО. – М., 1992. - № 1-2. – С. 4-6.
10. Пригожин И. Природа, наука и новая рациональность // Философия и жизнь. – 1991. - № 7. – С. 36 – 39.
11. Чупрій Л. Моральні цінності як основа відродження української нації // Рідна школа. – 2003. – № 10. – С. 23-25.

1.8. Вплив мегачинників соціалізації на формування людської особистості

Дві речі наповнюють душу завжди новим і все сильнішим здивуванням і благоговінням, чим частіше і триваліше ми роздумуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені

Імануїл Кант

Основні джерела мегачинників соціалізації. Вплив на життя людини Космосу. Вчення В.І.Вернадського про ноосферу. Ноосфера як мегачинник соціалізації. Антропокосмізм. Планета і людство як визначальні мегачинники соціалізації. Глобальні проблеми людства і їхній вплив на процеси соціалізації. Філософії екології та глобальних проблем людства про виховання нового планетарного світогляду.

До основних джерел мегачинників соціалізації прийнято відносити *космос, планету та людство*.

Хоч більшість представників природничих наук не підтримують ідеї залежності людського життя від *космічних впливів*, проблема такого впливу хвилювала мислителів із древніх часів і продовжує хвилювати дотепер. В основі багатьох стародавніх уявлень про природу людини, її роль і місце в загальній картині Всесвіту лежали інтуїтивні здогадки. Одна із таких найдавніших інтуїцій – уявлення про людину як своєрідний ключ до розкриття таємниць універсума. Ця ідея відображена у східній та західній міфологіях, в античній філософії. Людина в давнину не відділяла себе від навколишньої природи, відчуваючи свій нерозривний зв'язок з усім органічним світом. Це знайшло свій вияв в антропоморфізмі – несвідомому сприйнятті космосу і божества як живих істот, які певним чином схожі на людину. У міфології та філософії древніх часів людина представляє «малий» світ – *мікркосмос*, який існує у «великому» світі – *макркосмосі*. Їхній паралелізм та ізоморфність – одна з найдавніших натурфілософських концепцій (космогонічна міфологема «всесвітньої людини» – пуруша у Ведах, скандинавський Імір в «Едді», китайський Пань-Гу). Античні філософи вбачали уні-

кальність людини як істоти, яка володіє розумом. Для християнства властива уява про людину як творіння за образом Бога. Людина у цій події як особистість володіє свободою у виборі добра та зла. Таким чином, на думку російського релігійного філософа М.Бердяєва, «християнство звільнило людину від влади космічної безкінечності».

Незважаючи на сучасні досягнення людства у вивченні Космосу, людина продовжує стояти на порозі його численних таємниць, оскільки засоби науки у пізнанні навколишнього світу обмежені. Про обмеженість науки як особливого інструментарію пізнання та вивчення Всесвіту говорив майже століття тому академік В.І.Вернадський. У працях, присвячених проблемі загальної історії науки, він пише: «Часто доводиться слухати, що те, що наукове, те правильне і слугує виявом чистої та незмінної істини. Насправді, однак, усе не так. Незмінна наукова істина є тим далеким ідеалом, до якого спрямовується наука. ...Науковий світогляд не дає нам картини світу у справжньому його стані. Він не полягає тільки у незаперечних «законах Природи», він також не полягає цілком у точно визначених фактах чи констатованих явищах. Науковий світогляд не є картиною Космосу, яка розкривається у своїх вічних і непорушних рисах перед тими, хто вивчає його. Науковий світогляд є творінням і виявом людського духу; нарівні з ним виявом тієї ж роботи слугують релігійний світогляд, мистецтво, суспільна і особиста етика, соціальне життя, філософська думка чи споглядання. Подібно до цих великих відображень людської особистості, і науковий світогляд змінюється в різні епохи у різних народів...» (Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. — М.: Наука, 1988. — С. 47 - 48).

На основі сказаного В.І.Вернадський доходить висновку, що відрив наукового світогляду чи науки від одночасної чи попередньої діяльності людини в галузі релігії, філософії, суспільного життя чи мистецтва неможливі.

Нині такий підхід до проблем пізнання Всесвіту отримує свій подальший розвиток у творчих доробках вітчизняних учених. Зокрема, доктор геолого-мінералогічних наук, віце-президент Українського наукового центру Міжнародної академії наук Євразії Ю.В.Кононов та член Ради Академії космічних наук З.М.Кононова у своїй спільній праці стверджують: «Пізнання життя — це пізнання, насамперед, цілісності, оскільки в ній — відміна якості життя, розрізнення живого від неживого. Однак людина не уміє пізнавати неподільне, не розщеплюючи його. Будь-який науковий експеримент розділяє простір і речовину, форму і плоть, порушуючи цілісність єдиного» (Кононов Ю.В., Кононова З.Н. Ключ к тайнам жизни. — К., 1996. — С. 126).

Зважаючи на це, у багатьох концепціях впливу Космосу на життя людини помітною є опора на езотеричні та інтуїтивні підходи, які інколи на

гіпотетичній основі співвідносяться з певними науковими спостереженнями та дослідженнями. З наукового погляду цікавими є вчення В.І.Вернадського про ноосферу та його гіпотетичні передбачення стосовно автотрофного живлення людини.

У своїй праці, присвяченій науковій думці як планетному явищу, вчений доводить, що біосфера отримує і безперервно віддає «матерію – енергію» у космічний простір, з яким у неї існує безперервний матеріально-енергетичний обмін. Маса живих речовин на планеті, таким чином, безпосередньо визначається кількістю і коливанням променевої сонячної енергії. Кожна жива речовина є носієм і творцем вільної енергії. Ця біохімічна енергія охоплює всю біосферу і визначає в основному всю її історію. У межах живих речовин створюється і поширюється нова форма біохімічної енергії – «енергія людської культури» «чи «культурна біохімічна енергія», яка створює ноосферу. Цей новотвір, на думку академіка, є головною подією в геологічній історії планети. Визначальним і вирішальним чинником у ноосфері є «духовне життя людської особистості, в його соціальному прояві» (Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. – М.: Наука, 1988. – С. 174). Завдяки цьому життю істинна природа речей і світу залишається незмінною, оскільки, як стверджував у ХУ столітті італійський письменник і теолог Лоренцо Пізано, «все, що рухається, притягується любов'ю і розсіюється враждою». Останнє ж нерідко пов'язується із живленням людини як істоти.

Вітчизняний учений О.М.Безкровний доводить, що механізм такого живлення всього суцього на землі – від «квітки до людини» – є єдиний: усі поживні речовини в організмі перетворюються на аденозинтрифосфорну кислоту, яка розкладаючись до аденозиндифосфорної, виділяє вільну енергію, і завдяки цьому люди працюють, «птаха літає, горить світляк, пахтить літньої ночі матіола» (Н.Околітенко). Задля універсального палива, яке повсякчас надходить у «реактор життя», земні створіння, а у їх складі й люди, вбивають одне одного. На основі багаторічних досліджень О.М.Безкровний доводить можливість існування механізму, який здатний звільнити людину від необхідності вбивати інші високоорганізовані істоти, власною жорстокістю породжуючи чужу жорстокість. На думку вченого, природа такого механізму, насамперед, пов'язана з сонячним промінням, під впливом якого в організмі людини утворюються комплексні сполуки небілкової природи, які є своєрідним внутрішнім акумулятором для підживлення систем нашого тіла. Загальновідомі біогенні стимулятори є окремим «випадком» того процесу, який відбувається повсюдно, – на будь-якій підстилаючій поверхні, – процесу прийому космічної енергії.

Ці комплексні сполуки того ж самого порядку, що й найголовніші компоненти гумусу, який робить землю родючою.

На рівні клітини людина однакова з усіма, хто представляє життя на планеті, спілкуючись із усім сущим мовою генетичного коду. Вона — невіддільна частка того світу, який її оточує. Сольовий склад її крові нагадує сольовий склад первісного океану — «колиски» життя. Маючи цілу ієрархію біологічних ритмів, вона, як і він, залежна від Місяця, Сонця і зірок. У шкірі людини та її крові, як і в ґрунтовому шарі Землі, утворюються залізозмісні темнозбарвлені сполуки — меланіни та меланоїди. Приймаючи космічні енергію та інформацію, гумус віддає їх людині через вирощені на ньому плоди. То ж немає нічого дивного в передбаченні В.І.Вернадського стосовно того, що, прагнучи духовної досконалості, людина має перейти до автотрофного живлення, тобто навчитися брати енергію з Космосу, який починається «за її порогом». Підтримував у свій час цю думку і К.А.Тимірязєв, наголошуючи, що всі ми на планеті — «діти Сонця» не лише тому, що наша їжа — «консерва» сонячного проміння, а й тому, що маємо на те спеціальний механізм, який тонко реагує на наш психічний стан.

Зважаючи на це, зрозумілим стає відоме в медицині твердження стосовно того, що їжа та вода потрібні людині тільки для побудови клітин, а щоб вона рухалася, діяла, жила, дається космічна енергія.

Загальновідомою є гіпотеза В.І.Вернадського про існування своєрідного фізичного поля або так званих тонких польових структур, якими оточена кожна річ чи речовина. У цьому розумінні живе нічим не відрізняється від неживого. Вся різниця лише в тому, що живе здатне змінювати своє випромінювання, а неживе — ні. Інакше кажучи, люди, тварини і неживі предмети не закінчуються там, де ми їх бачимо, а простягаються далі вперед тонкими польовими структурами, які взаємодіють між собою.

На сьогодні ця гіпотеза починає отримувати своє експериментальне підтвердження. Наприклад, доктор медичних наук Й.Блінков оцінює вплив на організм людини різноманітних чинників завдяки зміні електромагнітного випромінювання внутрішніх органів. Таким способом він визначає ефективність різноманітних лікувальних засобів, отримуючи документальні свідчення їхніх впливів у вигляді своєрідних електрограм різних органів. На основі цього вчений провів цілу низку дослідів. Наприклад, хворому роблять ін'єкцію. Його стан поліпшується. Дають ці ж ліки випити — те ж саме поліпшення. Тоді пропонують просто потримати в роті запаяну ампулу з ліками. Самописці знову ж таки вимальовують криві поліпшення і хворому зрештою стає легше. Подібну дію виявили

не тільки багато інших ліків. Спостереження вченого довели, що на нас впливає майже все, що оточує. Були проведені подальші експерименти, які підтвердили, що їхні результати не пов'язані з самонавіюванням, і що ліки діяли не стільки «хімічно», скільки «біоенергетично» – на польовому рівні.

У світлі цього зрозуміло, що Космос переповнений могутніми польовими структурами, які, взаємодіючи, виявляють великий вплив не лише на особистість, а й на суспільство. Ще в першій третині ХХ століття російські вчені психіатр В.М.Бехтерев, біолог А.Л.Чижевський та геофізик П.П.Лазарев відзначали залежність відносин у соціальному середовищі від кількості космічної енергії, що надходить на Землю. А.Л.Чижевський виявив, що епохи концентрації великих історичних подій співпадають із епохами максимумів сонцедіяльності. Подібну залежність йому вдалося помітити і в житті видатних історичних діячів.

Український академік М.Г.Холодний увів у обіг таке світоглядне поняття, як *антропокосмізм*, яке означає, що людина у Всесвіті невіддільна від процесу космічного розвитку.

У зв'язку з цим учені намагаються накреслити шляхи розв'язання нагальних глобальних проблем людства.

Наприклад, на думку академіка Ю.В.Кононова, для остаточного вирішення соціальних проблем необхідно впритул підійти до основ людської могутності – змінити форму харчування і джерела енергії, які використовує людина. Користуючись безпосередньо енергією Сонця, людство оволодіє джерелом енергії зелених рослин, тієї її форми, якою воно зараз користується через посередництво останніх, беручи їх для своєї їжі й палива. Синтез їжі, на думку вченого, без посередництва організованих істот, шойно він буде відкритим, корінним чином змінить майбутнє людини. Його створення звільнило б її від залежності від іншої живої речовини. З істоти гетеротрофної вона перетворилася б на істоту соціально автотрофну. Результати такого явища в механізмі біосфери були б величезні. Це означало б, що єдине ціле життя – знову розділилося б і з'явилася третя незалежна його гілка. На землі «... з'явилася б уперше в геологічній історії земної кулі ... автотрофне позвонкове», що дало б йому «... можливість використання власних вікових духовних устремлень» (Кононов Ю.В., Кононова З.Н. Ключ к тайнам жизни. – К., 1996. – С. 206 – 207).

Зараз все частіше з'являються нові підтвердження нерозривного зв'язку людини з Космосом. Так, відомий в Україні лікар-цілитель Є.Товстуха, який уперше у світовій практиці офіційно створив «Фітоцентр» – амбулаторну установу для надання допомоги хворим засобами фітотерапії, ствер-

джує: «Усе в бутті, Всесвіті - від звичайної травинки до Сонця – пов'язане між собою мільйонами взаємозалежних ниток. А Людина, яка обдарована Розумом, тим більше, бо здатна на свідому зворотню дію. От її тільки щойно зачали – і вже в ній генетичні особливості багатьох попередніх поколінь, які в силу випадку чи провидіння мають абсолютно індивідуальну структуру. Саме в цей час і в цьому місті було інше, ніж учора, радіаційне тло, особливі природні явища тощо – і вже ця інформація тою чи іншою мірою внесена на матрицю ДНК. Дитина щойно народилася – ще один інформаційний удар. Це, звичайно, не означає, що подальша доля людини вирішена наперед безповоротно. Але певні закономірності, за якими вона буде жити і розвиватися, вже закодовані» (Товстуха Є. Будьмо гідними дітьми Сонця // Світло. – 1999. – № 4. – С. 78). Говорячи про характер харчування кожної людини, лікар-професіонал радить споживати те, що «росте, бігає, літає чи плаває» в цьому життєвому ареалі, «в цьому кліматі, на цій землі, на цьому Сонці». Бо «... біоритми того, що живе й росте, співпадають із біоритмами людини. Зрештою за багато віків утворився певний генетичний стереотип для даної території. Тут сама сила Землі рідної не дасть пропасати» (Там само – С. 79).

Благотворний вплив на здоров'я людини переповненого енергією космічного простору підтверджують всі цілительні народні системи. Широко відомий приклад майже півстолітнього «життя в Природі» народного цілителя П. К. Іванова. «Я ввійшов у Природу відкритим тілом, – пише він, – почав крокувати по землі своїми босими ногами, щоб наелектризуватися, щоб набратися цих сил і цими силами володіти... Природа – вона ж наша матір рідна, а в ній три живих тіла, мої вірні невмираючі друзі. Але повітря не вивчене нами, вода не упізнана і земля також невідома... Вода нам дає все... Все зроблено з участю води. А ми її боїмося, не хочемо, щоб вона з нашим тілом поближче пожила. Вода все робила, сама все творила і буде творити лише тому, що там усе живе і життєрадісне... Нас оточує повітря, воно нове і нове щосекундно. Ми з вами повинні використовувати ці природні сили і якості. Це все святині світу. Що породило людину, те і повинно зберегти її» (Учитель Іванов: Жизнь и учение / Сост. О. Ю. Бронников, Н. М. Быкова, К. О. Нечипоренко, Ю. М. Панов и др. – Днепропетровск: Пороги, 1997. – С. 128.)

Енергія Космосу, безумовно, благотворно впливає на самопочуття людини. Чи не тому закликають нас частіше звертати свій погляд до неба не тільки різноманітні цілительні системи, а й офіційна медицина, релігія, поезія, представники езотеричних наук? З небом люди прощаються в останні хвилини свого життя.

...Можливе все: не стане в серці сили,
Над прірвою житейською зірвусь,
Я все одно крізь чорний сум могили
Травинкою до нього дотягнусь.

(С.Пальчевський)

Сучасна космологія розглядає Всесвіт як пристанище кількох світів, кожний із яких має свої властивості, відповідний стан матерії, певні особливості часу. На основі знань, отриманих за допомогою інформативного поля Землі, а також окремих блискучих здогадок учених у галузі теорії простору та часу, зроблено висновок про багатовимірність Всесвіту. На сьогодні, на думку представників езотеричних наук, відомі сім вимірів світів. Світ, який в основному досліджує офіційна наука, має трьохвимірний простір, координати якого: висота, ширина, довжина, а функція часу — будь-який механічний чи біологічний рух.

Відповідно до багатьох космогічних філософів древності наш Всесвіт пронизує надзвичайно тонка субстанція — Абсолют, який має безкінчену кількість вимірів. Прийнято вважати, що минуле, сучасне і майбутнє у ньому єдині. Поряд з нашими існують й інші Всесвіти, але знання про них ще недоступні земній цивілізації.

На жаль, світська наука сторонилась і нерідко продовжує сторонитися «гострих кутів» таємниць та загадок у стосунках між людиною і Всесвітом. Тому людство намагається проникнути у них, використовуючи інші шляхи пізнання світу — інтуїцію, релігію, екстрасенсоріку, багатовіковий досвід численних людських поколінь.

Одним із прикладів такого проникнення може бути розроблювана в кінці 80-х років ХХ століття в рамках секретних програм за замовленням вищого партійного керівництва СРСР так звана цілісна система досягнення гармонії та здоров'я (ДЕІР). Один із керівників цієї програми, яка в основному була виконана, Д.С.Верішагін, пояснюючи неймовірні успіхи східної медицини, виходить із концепції розуміння людини як надзвичайно складної енергоінформаційної системи, яка діє бездоганно лише за умови гармонії енергетики тіла і енергетики свідомості. Коли ж ця гармонія порушується, людина хворіє. Таким чином, в основі здоров'я людини лежить здорова енергетика, представлена так званім центральним енергетичним потоком. Він же, у свою чергу, складається із двох потоків, які течуть у протилежних напрямках — один знизу від землі, а другий зверху з Космосу. Ці два потоки й формують усю енергетику людського тіла. Потік від землі

поставляє енергію в основному для здійснення грубих, силових взаємодій людини з світом. Пройшовши в центрі енергетичної сутності людини, він спрямовується в Космос. Верхній потік поставляє в енергетичну сутність людини енергію та інформацію Космосу. Забезпечує підтримку «божої іскри» свідомості. Не змішуючись із потоком, що йде від землі, він сам входить у землю. Таким чином, людський організм, вловлюючи енергію Землі й Космосу, переробляє її та пристосовує для своїх потреб. Отримана ним енергія вирує у так званих чакрах – енергетичних центрах людини, які у здоровому стані являють собою невеликі енергетичні вихори, що сяють і світаються різноманітними власними відтінками барв. Якщо чакра вражена, вона тьмяніє і закривається, як зів'яла квітка, що чітко прослідковується на кольорових Кирліан-фотографіях. У цьому випадку вона вже не може пропускати отриману від Землі чи Космосу необхідну для здоров'я енергію. У результаті цього починається захворювання найближчих до «забрудненої» чакри органів людського тіла.

Таким чином, у світлі цієї теорії стає зрозумілим механізм виникнення багатьох наших хвороб і патологічних станів. Адже якраз чакри формують енергетичну оболонку і ті структури, якими людина підсвідомо впливає на зовнішній світ та інших людей і якими вона сприймає будь-які впливи зовні. Людина в цьому випадку – енергоінформаційна структура, яка тісно пов'язана з навколишнім світом, через що чутливо реагує на всі зовнішні енергетичні впливи. Вони ж пов'язані не тільки з Космосом чи Землею, а й з навколишнім матеріальним світом, соціумом, які якраз найчастіше й «забруднюють» чакри, заважаючи їм нормально працювати і згубно впливаючи на весь організм.

Отже, за пропонуваною Д.С.Верещагінін теорією, у кожній людині закладено все необхідне, аби бути здоровою, щоб самостійно коректувати свою енергетику. Кожний може навчитися відчувати потоки енергії, керувати ними і свідомо позбавлятися від «засмічених» енергетичних зв'язків. Енергія Землі й Космосу в цьому випадку – універсальні ліки від усіх хвороб. «Любить» же ця енергія, насамперед, людей високодуховних.

«Зверніть увагу – пише стосовно цього Д.С.Верещагін, – чакр сім. Це не випадково. Якщо вдуматися, то можна виявити в цьому ознаку тієї краси і гармонії, за законами яких існує і природа, і людина. Адже чакри за частотою свого випромінювання відповідають семи барвам веселки і семи нотам! Тобто, людина – це веселка, людина – це музика! Значить, нам самою природою призначено прагнути до того, щоб звучати гармонійно і сяяти яскравим чистим світлом. Для цього потрібно тільки налаштувати наш музичний інструмент, достатньо понівечений життям і очистити фарби нашої

палітри, забруднені навколишньою дійсністю» (Верещагин Д.С. Освобождение: Система дальнейшего энергоинформационного развития, I ступень. – СПб: Невский проспект, 2000. – С. 40).

Пропонована енергоінформаційна система, як й деякі інші езотеричні системи, передбачає засвоєння та використання відповідної екстрасенсорної психотехніки – інструментарію формування знову ж таки відповідної екопсихологічної системи особистості, в якій з відомих уже причин ставлення до соціуму насторожливо агресивне. Адже носію такої системи необхідно постійно бути напохваті, аби вчасно захистити себе від так званих енергоінформаційних паразитів.

Релігія ж, різко засуджуючи екстрасенсорику з її надзвичайно складною технологізацією духовного життя «для вибраних» і передбачаючи можливість використання її з метою насильства над волею ближнього, пропонує абсолютно інший шлях «спасіння» людини, хоч віруючий у молитві теж звертає свій погляд до неба, стуленими перед грудьми руками відкриваючи «канал» виходу на енергетику Космосу. Такий шлях доступний для всіх, оскільки він, оминаючи будь-яку внутрішню технологізацію, завдяки глибоким почуттям любові, доброти, віри «навпростець» виводить людину на глибинні основи життя, які необхідно, насамперед, відчуті, а не зрозуміти. Чи не цим, якраз, і пояснюється стійкість, дієвість і популярність напрацьованих віками психотехнічних систем основних світових релігій.

Аналізуючи різноманітні шляхи пізнання світу та проблеми, які це пізнання породжує, не можна не згадати народний досвід спостереження взаємозв'язків між життям Космосу і людини. Адже ніякий науковий експеримент за своєю тривалістю і кількістю учасників не зрівняється з такими спостереженнями.

Наприклад, у народі з давніх давен живе повір'я, за яким кожна жива людина має у небі свою зірку. Помирає людина – падає з неба зоря. Зважаючи на це, здавна відомий широковживаний у народі вираз: «Така його планида». Відповідні дослідження засвідчили, що колись найчастіше ці слова використовували стосовно людей «безтолкових», які «де не підуть, то двері на плечах принесуть». «Планида» виправдовувала цих людей, розгортаючи теорію, відповідно до якої «безтолкова» людина не винна у своєму «безтолков'ї», оскільки народилася у той час, коли її «планиду» супроводжувало порушення певного «порядку» у положенні планет. У «толкової» людини все – навпаки.

Стосовно цього мимоволі приходять на думку слова відомого представника екзистенціалізму, французького письменника і філософа Альбера Камю: «Рано чи пізно завжди наступає момент, коли люди перестають бо-

ротися і мучити один одного, змирюються нарешті з тим, що потрібно любити іншого таким, яким він є. Це – царство небесне».

Народні повір'я стверджують залежність людської долі від «зірки» людини, таким чином визнаючи безпосередність зв'язку її з Космосом.

У ніч липневу бачим зорепад.
Говорять, що спадають долі душі.
Високе небо квітне, наче сад,
Відбившись в океані і в калюжі.

Моя зоря... Де заховалась ти?
В яких сузір'ях слід тебе шукати?
Чи довго ще у синю даль іти,
Сміятись, плакати, радіть і сумувати?

У нас з тобою доленька одна:
Коли тебе ясні вогні стрясали,
Життя моє ставало, як струна,
Яка нечувано пронизливо звучала.

Моя зоря... Дочасно не холонь.
Зажди в нічному небі, моя мила.
Нехай вже вигорить дотла отой вогонь,
Який сама ж ти в серці й запалила.

(С.Пальчевський)

Можливо, у віддаленій перспективі, висловлює передбачення відомий дослідник проблем соціальної педагогіки А.В.Мудрик, з'явиться можливість такого виявлення залежності характеру і життєвого шляху людини від певних космічних впливів, і це відкриє шлях до створення надійних природних основ індивідуального підходу у вихованні кожної окремо взятої особистості.

Одними із найголовніших мегачинників соціалізації є *планета і людство*. Їх недоцільно розглядати окремо, оскільки результати діяльності людини за своїми масштабами та впливом на глобальний природний комплекс можна порівняти з могутньою геологічною силою. Наслідком інтелектуальної та духовно-творчої діяльності людства упродовж століть стало особливе глобальне новоутворення – ноосфера, яка, за висловом В.І.Вернадського, знаменує розвиток ноосферної цивілізації.

У словниковій філософській літературі *людство* визначається як сукупність індивідів, які належать до біологічного виду людини розумної (*Homo sapiens*); включає у себе як усіх нині живих, так і тих, хто жив у минулому. Таким чином, за відомим висловом К.А.Тімірязєва, людство складає більше мертвих, ніж живих, що певним чином підтверджує теорію ноосферної цивілізації В.І.Вернадського.

Людина як представник людства уособлюючи у собі найвищу вершину досягнутого в процесі біологічної еволюції на Землі, є єдиним на планеті носієм подальшого поступального розвитку у Всесвіті – соціального прогресу, оскільки володіє розумом і розвинутою культурою. Людство сформувалося у результаті біосоціального синтезу – поєднання генетичної інформації, переданої біологічною спадковістю, з культурою, яка, збагачуючись у процесі соціалізації, передавалася із покоління в покоління. Зрозуміло, що засвоєння культурної інформації у суспільстві відбувається значно швидше ніж передача по спадковості генетичної інформації. Цим якраз і пояснюється зростаюче прискорення суспільного процесу в порівнянні з біологічною еволюцією. Так, наприклад, з часу появи кроманьйонців (40 – 50 млн років тому) на Землі змінилося приблизно 1600 поколінь людини розумної. Біологічна ж еволюція цього виду, як вважають учені, була настільки непомітною, що якби немовля перших кроманьйонців перенести у наш час, то воно після відповідного виховання та навчання змогло б продовжити освіту в престижному університеті й, не поступаючись за обдарованістю нашим сучасникам, стати відомим діячем культури, науки чи держави.

Як відомо, на перебіг процесів соціалізації не лише окремої особистості, а й цілих суспільств великий вплив у останні десятиріччя мають породжені людством глобальні проблеми. Цей вплив має як безпосередній, так і посередній характер і пов'язаний, насамперед, із стрімким зростанням населення світу, що відоме під назвою «демографічного вибуху».

Інколи у науковій літературі з'являються твердження, що стрімкий ріст населення світу відбувається в геометричній прогресії і подвоюється через кожних 30-40 років, засвідчуючи, мовляв, що кількість людей, які нині проживають на планеті, перевищує кількість тих, які жили у всі попередні епохи. На перший погляд, як відомо, згідно з геометричною прогресією остання величина завжди буде вище за суму усіх попередніх на одну вихідну величину. Однак для визначення чисельності людства це правило непридатне, оскільки інтервали часу між подвоєнням кількості людей, що проживали одночасно на землі, вимірялися не поколіннями, а століттями і тисячоліттями, що заздалегідь відкидає саму можливість застосування геометричної прогресії стосовно цієї проблеми (Е.А.Араб-Огли).

Відповідно до демографів на Землі з часу появи кроманьйонців жило 60-70 млрд. чоловік. Один мільйон років тому популяція людей, які одночасно проживали на планеті, становила 100 тис. індивідів, до часу появи людини розумної – близько 500 тис., 30-10 тис. років тому - приблизно 5 млн, до початку 4-го тисячоліття до н.е., після переходу до землеробства і тваринництва, наблизилася до 100 млн. А на початку нової ери кількість землян становила 300 млн осіб і в подальші століття зростала повільно внаслідок значної народжуваності і, водночас, високої смертності.

Різкий ріст населення світу відбувся у XX століття. Цьому сприяли, насамперед, суспільно-історичний та соціально-економічний розвиток багатьох країн, що вплинуло на ріст матеріального виробництва, розвиток науки. Внаслідок досягнень медицини (Л.Пастер, П.Кох, Й.Лістер та ін.) знизилася смертність, особливо через інфекційні захворювання (за даними Американського Географічного товариства з часів палеоліту малярія вбила половину людства, яке жило на Землі), зросла тривалість життя.

На сьогодні населення земної кулі досягло 6-мільярдного рубежу. Ця величезна кількість людей представляє понад 4 тисячі народів, серед яких слов'яни становлять 5%, а українці – менше 1%. Упродовж століття населення планети зростало з 1650 млн у 1900 році до 6 млрд 50 млн на кінець століття. Лише за останніх 50 років населення збільшилося у два з половиною рази.

У цьому ж столітті відбулася низка процесів, що вплинула на зміни в структурі та розподілі на планеті населення. Так, зокрема, на розподіл населення вплинули внутрішні та зовнішні міграційні процеси. Внутрішні були пов'язані з переселенням населення із сіл до міст у зв'язку з розвитком промислового виробництва та із староосвоєних районів у райони нового освоєння. Зовнішні пов'язані з міграційними процесами, які супроводжувалися переселенням людей із слабше розвинутих країн у розвинуті. Щороку емігранти становили близько 2 млн чоловік. Досить сказати, що лише у 1992 році у США нараховувалося 17,6 млн емігрантів, серед яких більшість – біженці з різних країн, переселення яких було викликане політичними та економічними мотивами. У 2000 році кількість населення у розвинутих країнах склала 1188 млн (у 1750 році їх було 191 млн.), а у малорозвинутих досягла 4867 млн. (у 1750 році – 600 млн).

У розвинутих країнах упродовж XX століття відбулося зниження народжуваності. Так, наприклад, коли у 1900 році в родинях США було в середньому 5 дітей, то у 1950 році цей показник знизився до 2,8 дитини. У той час у малорозвинутих країнах Азії, Африки та Латинської Америки нараховувалося понад шестеро дітей, що й зумовило «демографічний вибух».

Глобальні процеси структурних та кількісних змін населення планети певним чином торкнулися України та деяких інших пострадянських країн. Однак їхній вияв та глибина посилені демографічною кризою, спричиненою соціально-економічною ситуацією останніх років.

Дані Всеукраїнського перепису, який проводився у грудні 2001 року засвідчили, що, починаючи з 1989 року, кількість жителів України зменшилася з 52 млн до 48 млн 457 тис. осіб. Свідченням кризи, а не демографічних процесів, властивих розвинутим країнам, є те, що зниження природного приросту в Україні відбувається не за рахунок зменшування народжуваності, як це властиво для високорозвинутих країн, а за рахунок зростання смертності та погіршення якості життя. Результатом цього стає зростання кількості не тільки малодітних сімей, а й сімей, які взагалі відмовляються мати дітей, юнаків та дівчат, у яких формується філософія безшлюбного життя.

У 1999 році вичерпна плідність, тобто середня кількість дітей, яку може народити жінка упродовж життя, в Україні становила 1,1 дитини, тоді як у Німеччині — 1,3, Англії — 2,0. До того ж, як свідчить демограф М.Лібанова, глибина демографічної кризи в Україна полягає не лише у зменшенні кількості населення, а й у погіршенні демографічної структури, зокрема скороченні питомої ваги жінок дітородного віку, порушенні співвідношення чоловічого та жіночого населення. У 2001 році середня тривалість життя в Україні становила 63 роки, тоді як у країнах Західної Європи — 75,2. Серед жінок ці показники відповідно склали 73,8 і 81,4 роки. Найбільших втрат від смертності зазнало населення працездатного віку. Упродовж останніх років населення України щорічно зменшувалося на 370 тисяч (Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В.Стешенко. — К., 2001. — С. 321 — 325. 357—365).

Це ж саме характерне для окремих регіонів Росії і особливо Грузії, де з 1989 року кількість жителів зменшилася з 4,5 млн чол. до 3,5 млн.

Водночас, для показників середньої тривалості життя історично властива тенденція до зростання. Так, за даними експертів середня тривалість людського життя на планеті складає від 77,2 роки (Ж.Буржуа-Пиша) до 87 років (Б.Урланіс).

Зрозуміло, що тимчасовий відхід від наведених світових «усереднених» показників, зумовлений соціально-економічними змінами у житті пострадянських країн, і зокрема України, не може відповідним чином не позначитися на перебігу процесу соціалізації як окремого індивіда, так і суспільства зокрема.

Однак уже сьогодні починають з'являтися зрушення в цьому напрямі, що пов'язується із зростанням економічного розвитку країни і впливає на процеси соціалізації. Але соціальному педагогу слід пам'ятати, що не всі вчені дотримуються поглядів на роль соціального середовища і змін у ньому як вирішального чинника соціалізації особистості. Наукові дослідження останніх років засвідчують, на протигагу марксизму та радикальному біхевіоризму, що суттєву роль в розвитку як окремої людини, так і цілих суспільств відіграє генетична інформація. Так, наприклад, як би не відрізнялися показники народжуваності в різних народів світу у різні історичні епохи, біологічно детермінованими залишаються не тільки середня біологічна тривалість життя, а й співвідношення чоловічої та жіночої статі людини, фертильність жінок і терміни вагітності. У генетичній інформації закладені особливості свідомості та поведінки людей. Зокрема, здатність до мовлення і обміну культурною інформацією посередництвом відповідних символів.

Генофонд людини таїть у собі характерні біологічні особливості різних рас, зокрема, не тільки колір шкіри, анатомічні пропорції тіла, волосяний покрив, а й пропорційно нерівномірне розподілення серед представників рас груп крові, імунітету до різних захворювань, особливостей еритроцитів та ін. У кожної людини генетично обумовлені її ріст, нормальна вага, інтелектуальні здібності, спадкові захворювання, схильність до них у вигляді домінуючих і рецесивних генів.

Розподілення інтелектуальних здібностей і антропометричних показників у представників усіх рас підкоряється сформульованому К. Ф. Гауссом закону нормального розподілу достовірності, тобто густина цих показників різко зростає при наближенні до середньої величини і стрімко скорочується в міру віддалення від неї в обидві боки. Загалом, якщо прийняти середні інтелектуальні здібності індивіда за 100 балів, то три четверті всіх людей володіє ними в інтервалі 85 — 115 балів. Лише незначні частки відсотку людей, незалежно від приналежності їх до певної етнічної спільності, у півтора рази перевищують середні здібності. У ході досліджень не було виявлено ні однієї людини, чий б інтелектуальні здібності вдвічі перевищували б середні показники.

Стосовно низьких показників цієї групи (від дебільності до ідіотії), то вони, знову ж таки, пов'язані не з якимись етнічними особливостями, а з патологічними порушеннями розумової діяльності.

Таким чином, людство у своїй переважній більшості складається із порівняно рівних за своїми розумовими і фізичними здібностями індивідів. Однак за своїм значенням і кваліфікацією представники різних країн та народів відрізняються значно більше, ніж за здібностями, оскільки

процеси навчання і відповідної практики, обумовлюються рівнем соціально-економічного розвитку країни.

Людство являє собою біологічний надвид, який не тільки заселив усі континенти, окрім Антарктиди, а й вийшов за межі планети у навколоземний космічний простір (космічні супутники зв'язку, Інтернет, космічні станції) і цим самим заклав основи «ноосфери» чи космічної сфери розуму. Незважаючи на расове, етнічне і культурне розмаїття, воно, як мегачинник соціалізації, виступає певною біологічною і соціальною єдністю. Расовий поділ його бере свій початок у далекому минулому. Є думка, що окремі ознаки сучасних європеоїдів, австралоїдів, негроїдів, монголоїдів ведуть своє походження від предків людини розумної, тоді як інші були набуті ними у процесі розселення на різних континентах із різними природними та кліматичними умовами.

Нині представники великих рас складають від трьох п'ятих до половини населення Землі у той час, коли майже дві п'ятих його приходиться на перехідні раси, які виникли під час «великих переселень» племен і народів упродовж тисячоліть. Крім цього, головним чином після епохи Великих географічних відкриттів з'явилися сотні мільйонів представників змішаних рас (метисів, мулатів, самбо та ін). Це спричинило не тільки змішання різних культур, а й появу на базі такого поєднання нових особливостей у практиці масового виховання та соціалізації підростаючих поколінь.

Численні племена, їх союзи, нації та народності, на відміну від рас, являють собою не біологічні, а історичні стадії спільності людей, соціалізації яких відбувається на базі солідарності із собі подібними (за мовою, способом життя, культурними традиціями і т.д.). Соціальна еволюція таких етнічних спільностей включає в себе як їх інтеграцію, так і диференціацію. З одного боку, упродовж тривалого історичного розвитку зростала тенденція до нормування стабільних метаєтнічних спільностей (конгломератні імперії Древнього Сходу, елліністські держави, арабський халіфат при Омейядах і Аббасидах, Священна Римська імперія, Росія – СРСР), а з іншого боку, відбувався їхній розпад, насамперед, через внутрішню дезінтеграцію та військові катастрофи. Певним чином зважаючи на це, поширені на сьогодні уявлення про майбутнє злиття усіх націй у гомогенне людство, де всі будуть користуватися однією мовою, на думку багатьох учених, доволі утопічне, хоч корені його сягають ХІХ століття. Тоді поширеною була ідея створення загальної системи виховання та соціалізації для всіх народів світу. Вітчизняний педагог К.Д.Ушинський, проаналізувавши різноманітні зарубіжні системи виховання, дійшов висновку, що створити таку систему неможливо, оскільки «... виховання перебуває в такому багатогранному і

органічному зв'язку з народним життям, що випробувані його форми не можуть вийти з однієї голови» (Ушинский К.Д. Собрание сочинений: в 11 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1940-1948. — Т.2. — С. 167).

Та й чи виграло б людство від глобальної уніфікації зовнішніх та внутрішніх форм життя?

... У квітки кожної свої відтінки,
Свій неповторний тонкий аромат.
Тож заслуговує найвищої оцінки
Не стрижений газон, а буйний сад.

(С. Пальчевський)

Починаючи з IV тисячоліття до нашої ери на планеті, за даними американського політолога С.Хангтингтона, сформувалося основних вісім цивілізацій: західна, слов'яно-православна, конфуціанська, японська, іспанська, індуїстська, латиноамериканська, африканська. Дотепер вони перебувають на різних стадіях свого соціально-економічного розвитку, що безпосередньо пов'язане з особливостями історичного розвитку. Нині популярним є розчленування всесвітньої історії на чотири технологічних епохи: збирання та мисливства, аграрного, індустріального та постіндустріального, інформаційного суспільств. Різні цивілізації, як складові сучасного людства, знаходяться на різних етапах усіх цих чотирьох епох із переважанням переходу від аграрного суспільства до індустріального в країнах, що розвиваються, і від індустріального до постіндустріального в розвинутих країнах. Нерідко переходи від однієї технологічної епохи до іншої супроводжуються не лише демографічною революцією, а й різноманітними локальними конфліктами, головними зонами яких стають демаркаційні лінії між цивілізаціями. Наприклад, у подібній зоні між слов'яно-православною та ісламською цивілізаціями знаходиться горезвісний карабахський вузол. На іншій її ділянці — боснійський. Небезпека розкорою світу такими зонами триває тепер.

Іскрять краї культур, цивілізацій.
Спалахує ненависті вогонь.
У терпеливій миротворчій праці
Світ терпить біль обпечених долонь.
Чомусь шматок шматку — страшна ворожість:
Чи то земля і море-океан,
Чи два брати, які сьогодні, може,
Садоби заховують за паркан.

Коли ж то кинемо, нарешті, жданий жереб?
Пора цей світ розкраяний зшивать,
Адже у кожного на шиї – власний череп
З шматків, які ніколи не іскрять.

(С.Пальчевський)

Приблизно з середини ХХ століття почали посилюватися світові тенденції до економічної і культурної інтеграції людства, що відповідним чином вплинуло на зміст соціалізації підрастаючих поколінь. З одного боку, це було спричинене тим, що усвідомлення людської солідарності у всьому світі почалося ще в давнину, а з іншого боку, необхідність такої солідарності породили глобальні проблеми сучасності. Перше знайшло своє втілення, насамперед, у заповідях універсальних світових релігій (християнство, іслам, буддизм та ін.). На необхідність бачити себе не тільки в ближньому, а й у далекому наполягали великі мислителі багатьох народів. Загальновідомою стосовно цього у світі філософії була й позиція Еммануїла Канта з його «категоричним імперативом». Виникнення ж і поглиблення глобальних проблем підвели людство до грані катастрофи. Головною причиною цього стало грубе порушення людиною природної рівноваги біосфери. Повернення ж її до характеристик початку формування аграрного суспільства неможливе навіть у тому випадку, коли припиниться зростання кількості людей у світі на 2-3 особи щосекундно, що наразі має місце. Відмова ж людини від технологічних здобутків і повернення її у «печеру» вимагатимуть скорочення чисельності землян приблизно до 500 млн чоловік за умови його мінімального забезпечення і до 50-100 млн громадян — якщо зберегти стандарти життя громадян Сполучених Штатів Америки.

Зважаючи на це, стратегія і тактика дій народів світу приречена базуватися на основах згуртування і цілеспрямовування на високу якість життя з гарантуванням стійкого співіснування з біосферою. Для цього народам світу необхідно швидше «дорослішати», оскільки, як уже згадувалося, найближчі два – три десятиліття стають відомою точкою біфуркації: або людство з переважаючими усередненими стандартами ХХ століття зникне, або завдяки докорінній зміні системи соціалізації різновкових груп населення врятується.

«Єдина надія, — як пише один із дослідників згаданих проблем Б.С.Гершунський, — на об'єднуючу силу ідей, духовних цінностей і пріоритетів, здатних зупинити процес поглиблення розколу цивілізації й об'єднати людей за умови їх ментальних відмінностей. Завдання надскладне. Але іншо-

го чогось просто не дано. Або — або...» (Гершунский Б.С. Готово ли современное образование ответить на вызов XXI века? // Дайджест школа — парк. — 2002. - № 2. — С. 31).

Для роз'єднання ж людей на планеті, для поділу їх на нації і навіть на раси, за дослідженнями американського ученого Каваллі-Сороса, немає навіть генетичних передумов, оскільки генетична різноманітність всередині одного народу буває значиміша, ніж відмінність між окремими народами.

Ми ділим світ на племена й народи.
Групуємо в ряди цивілізацій.
Стовпи кордону поміж ними зводим,
Щоб зупинити потяг слабших націй.
Живемо ж у широкій спільній «хаті»,
Планета, наша матінка, - єдина.
Ділить би всіх нас на Отця та Матір
І на велике чудо наше — Сина.

(С. Пальчевський)

Найтехнологічнішою сферою, яка «напряму» пов'язана з проблемою особистості та формуванням інтелектуальних, духовних, моральних цінностей суспільства, є сфера освіти. На жаль, наразі вона не реалізує у належному обсязі своєї однієї з головних — інтегративної функції, яка покликана сприяти духовному об'єднанню людей у всьому світі. Не виконує свого — прогностично найважливішого — культуротворчого, вірстворюючого, менталеформуючого призначення. Залишається обіч від надзвичайно гострої проблеми — миротворчого синтезу знання і віри.

Сфера освіти, захопившись досягненнями науки і техніки в ХХ столітті, майже у всьому світі зайнялася звичайною трансляцією із покоління в покоління фрагментарних, технократично орієнтованих знань, умінь і навичок. Що ж стосується формування в учнів цілісної картини навколишнього матеріального і духовного світів, виховування у молодих людей відчуття приналежності до єдиного людського співтовариства, а також готовності до сприйняття духовних, культурних і моральних цінностей у їхньому національному та загальнолюдському вимірі, то пов'язані з цим гуманітарні цілі у кращому випадку декларуються, а в гіршому — ігноруються взагалі (Б.С. Гершунський).

Необхідність зміни світоглядних основ сучасної людини зумовили розвиток *філософії глобальних проблем та філософії екології*. Проблемним

полем першої стали глобальна безпека фізичних та екзистенційних першооснов існування людства; забезпечення збалансованого росту народонаселення й економічного росту країни; задоволення потреб світового господарства енергією та природними ресурсами; охорона природного середовища від руйнівного антропогенного тиску; захист здоров'я людей від особливо небезпечних масових захворювань та негативних наслідків інтенсифікації науково-технічного активізму. Головне призначення цієї філософії – *вироблення нового планетарного мислення*, яке б допомогло виявити та осмислити закономірності взаємодії різних соціальних складників цілісного світу, для якого найважливішою є проблема виживання.

Філософія екології основну увагу звертає на аналіз впливу екологічних проблем, на методологію сучасного наукового пізнання та формування основних світоглядних орієнтацій сучасної людини, які потребують кардинальних коректив. Адаже досягнення науково-технічного прогресу створили у цілих поколінь людей хибні уявлення про безмежну владу людини над природою. Втративши інтуїтивне відчуття єдності з природою, людина почала розглядати її як передумову для розвитку складної інфраструктури соціуму. Розчленована дисциплінарним поділом наука виявилася абсолютно безпорадною перед глобальними біосферними проблемами. У зв'язку з цим необхідним стає перехід людини із статусу «царя природи» до статусу «громадянина природи». Відповідно філософії екології фундаментально значимими у житті людини та суспільства стають природні передумови і чинники, через що піддається радикальній корекції зміст і співвідношення понять «природа» й «людина», що обумовлює інтеграцію в єдине концептуальне ціле суперечливих складових «феномена людини», природничонаукового та соціогуманітарного типів мислення, компонентів природної та соціальної сфер життя. У зв'язку із формуванням принципово нових світоглядних орієнтирів сучасної науки відбувається поновлення її методологічного інструментарію. Про це свідчить тенденція до використання в науковій дослідницькій діяльності таких не властивих класичній науці компонентів, як: *інтуїція, віра, духовність*. З метою поновлення втраченого людиною відчуття її єдності з природою та набуття емоційної «неусвідомленої тотожності» (Юнг) з природним оточенням зростає роль філософських міркувань про необхідність поєднання логічного та інтуїтивного, раціонального та інстинктивного (Вайтгед, Лоренц та ін.).

У багатьох моментах із щойно розглянутими течіями у філософії кореспондується *філософія життя*, яка вперше як напрям сучасної філософії сформувалася у кінці XIX на початку XX століть. Її світ, соціум, планетарна культура постають як цілісні організми. А індивід у його тілесному,

психічно-чуттєвому, інтелектуальному проявах є ірраціональним, рухливо-плинним цілісним багатоманіттям. Через це автентичне розуміння життя досягається лише в акті інтуїції, що певним чином свідчить про поєднання методологічного інструментарію цієї філософії з подібним інструментарієм філософії екології. А це, у свою чергу, вимагає зміни методологічних підходів до проблеми соціалізації особистості і суспільства в цілому.

Поряд із розширенням методологічного інструментарію соціалізації з'являються обнадійливі зміни в її змісті. Вони, насамперед, стосуються можливості виховання оптимістичного світогляду підрастаючих поколінь, формування у них екопсихологічної системи особистості на засадах світлої віри у непорушність вічних людських цінностей. Про це, передусім, свідчать позитивні сторони глобалізації як сучасного планетарного етапу «визрівання» цивілізації (М.М.Амосов). Зрозуміло, як і будь-який процес, воно не може не мати мінусів. Однак не вони визначають його головну сутність.

Світ поступово підходить не тільки до цілісного загальногосподарського комплексу, а й до цілісної у своєму багатоманітті й тому надзвичайно змістовно багатой системи духовних цінностей. Свідчень як першого, так і другого достатньо.

Так, наприклад, свідченням того, що світова економічна система вже існує, є хоч би той факт, що міждержавна торгівля перевищує половину загального товарообігу, так само, як і потоки капіталу. Ведине ціле пов'язує світ прискорений розвиток техніки. Супутниковий зв'язок, стільникові телефони, Інтернет зробили інформацію доступною в будь-якому куточку планети. Міжнародний транспорт щорічно збільшує потоки пасажирів і вантажів. У політиці загального поширення набувають ідеали і стандарти демократії та захисту громадянських прав. Дедалі тісніше згуртовують людей у всьому світі культурні традиції, відповідні їм стандарти поведінки й освіти. Світом поширюється англійська мова. Перестають існувати ідеологічні бар'єри, особливо для молоді. Швидко зростають міжнародний туризм і ділові подорожі. Розвиваються коопераційні зв'язки вчених світу. Зростає роль численних міжнародних організацій, важливих для соціальної сфери. Серед них найвпливовішими є Рада Європи, Європейська Спілка (ЄС), Організація із економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Організація Об'єднаних Націй (ООН) та її агенції (Програма розвитку ООН, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ), Всесвітній банк тощо. Завдяки своїй базі та масштабам членства ці організації володіють великими ресурсами і технічним досвідом. Партнерство з ними дає доступ до істотного фінансування, професіоналізму та найновішої інформації (документація, технічні звіти, плани проєктів).

Особливо впливовою організацією є ООН – об'єднуюча світ сила. Вона здійснює й координує надання гуманітарної допомоги. Разом із Міжнародним банком реконструкції та розвитку відслідковує всі сторони життя бідних країн та країн, що розвиваються.

Рада Безпеки разом з Європейською співдружністю й НАТО зупиняють локальні військові конфлікти, запобігають їхньому поширенню.

Гегемонія однополюсного світу сили (США) на сьогодні не загрожує людству поверненням до фашизму чи соціалізму в тому обличчі, в якому він суперечив глибинній людській природі. Оскільки демократичні основи організації суспільства в США стимулюють співчутливість, свободу, захист громадянських прав.

Динаміка основних показників розвитку людства в ХХ столітті вселяє почуття оптимізму. Так, наприклад, за умови зростання населення в 3,7 разів, показники економічного розвитку збільшилися в 40 разів (валова продукція). Освіта, якщо судити за відсотком грамотних – з 13 до 82 відсотків. Тривалість життя з 50 до 77 років. Упродовж століття всі колонії отримали незалежність.

Однак, попри, запобігання негативним наслідками науково-технічного прогресу, стихійність і нерівномірність суспільного розвитку, вимагають подальшої мобілізації всього «людського потенціалу», переходу людства до саморегуляції своєї діяльності. Таку саморегуляцію у світлі ідей філософії нестабільності І. Пригожина вдало й образно ілюструє видатний хірург, учений, мислитель М. М. Амосов. То є простий приклад: морозні візерунки на вікні від дихання тануть. За певний час – нова картина й інший візерунок. Самоорганізація тут, як і в глобальних масштабах зводиться до мимовільного виникнення й нарощування структур, які залежать від властивостей елементів та зовнішніх дій. При цьому «стара» частина структур залишається незмінною («організованою»), а «нова» зберігає здатність змінюватися, надаючи інші властивості всій системі.

Зважаючи на це, *головна проблема соціалізації в глобальному масштабі* полягає у всебічному використанні її засобів для збереження «старих», «організованих», тих, які залишаються незмінними, частин структур на заходах загально визнаних духовних цінностей людства за умови змін «нових» структур, які здатні поновлювати властивості всієї системи, на базі доцільного використання найновіших досягнень загальнолюдської культури.

Іншого шляху немає, позаяк подальше збереження і розвиток життя на Землі передбачає керувану коеволюцію людства і всього навколишнього середовища.

Питання і завдання

1. Проблема впливу на життя людини Космосу.
2. В.І.Вернадський про роль і місце наукового світоглядуз-поміж інших «великих відображень людської особистості».
3. Вчення В.І.Вернадського про ноосферу як головну подію в геологічній історії планети. Ноосфера як мегачинник соціалізації особистості.
4. Антропокосмізм як одне з визначальних світоглядних понять.
5. Планета і людство як визначальні мегачинники соціалізації особистості.
6. Глобальні проблеми людства і їхній вплив на процеси соціалізації.
7. Демографічна криза в Україні. Напрями протидії.
8. Ідея злиття усіх націй у гомогенне людство.
9. У чому полягає зв'язок проблем соціалізації з технологічними епохами всесвітньої історії?
10. Роль та місце філософії глобальних проблем та філософії екології у формуванні нового планетарного мислення людини.

Рекомендована література

1. Амосов М.М. Визрівання цивілізації // Світло. – 2000. – № 1 (15). – С. 3-6.
2. Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. – М.: Наука, 1988.
3. Гершунский Б.С. Готово ли современное образование ответить на вызов XXI века? // Дайджест школа-парк. – 2002. – № 2. – С. 29 – 32.
4. Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В.Стешенка. – К., 2001. – С. 321-325, 357-365.
5. Заверико Н.В. Міжнародні організації у соціальній сфері // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 4. – С. 23-25.
6. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – М., 1997. – С. 168-175, 233-238.
7. Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. В.І.Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – С. 674-677.

1.9. Проблеми сучасної віктимології

*Тяжку хворобу спочатку легко
вилікувати, але важко розпізнати,
коли ж вона за давнюється, її легко
розпізнати, але уже важко вилікувати»
Ніколо Макіавелі*

**Соціально-педагогічна віктимологія як галузь знань.
Жертви несприятливих умов соціалізації. Поняття віктимності,
віктимізації та віктимогенності. Соціальні еталони.
Стереотипізація. Атитюди. Об'єктивні чинники
несприятливих умов соціалізації. Суб'єктивні чинники
несприятливих умов соціалізації.**

Соціально-педагогічна віктимологія – (від лат. *Victime* – жертва і гр. *Logos* – слово, поняття, вчення) – галузь знань, яка, будучи складовою частиною соціальної педагогіки, вивчає на міждисциплінарному рівні різноманітні категорії реальних та потенційних жертв несприятливих умов соціалізації, досліджує чинники, які створюють передумови для дефіциту можливостей повноцінного фізичного, духовного, емоційного, культурного, соціального розвитку і самореалізації їх; розробляє методики, технології, стратегії і тактики соціально-педагогічної діяльності, спрямовані, з одного боку, на профілактику, мінімізацію, компенсацію і корекцію тих обставин, через які людина стає жертвою несприятливих умов соціалізації, а з іншого, – на формування доцільного рефлексу цілі на основі позитивних задатків людини-жертви та її внутрішньоінтенційної спрямованості.

У соціально-педагогічній науці прийнято розглядати три види жертв несприятливих умов соціалізації: *реальні*, *потенційні* та *латентні*.

До *реальних* відносять тих, хто знаходиться під опікою держави та громадських організацій. Значну частину їх складають інваліди та люди з психосоматичними дефектами і відхиленнями.

З-поміж *потенційних* жертв виділяються особи з акцентуаціями характеру, напруженим психічним станом. Найчастіше вони зустрічаються серед дітей та підлітків, які народилися у неблагополучних сім'ях, з-поміж мігрантів, метисів, представників інонаціональних груп у місцях компактного проживання іншого етносу.

Латентні жертви – високообдаровані люди, які з певних причин не можуть чи не змогли самореалізуватися на основі власних обдарувань та внутрішньоінтенційної спрямованості.

Важливими для віктимології поняттями є віктимогенність, віктимізація, віктимність.

Віктимогенність – наявність в об'єктивних обставинах соціалізації властивостей, рис, умов, які становлять певну небезпеку для нормального перебігу процесу соціалізації як окремої особистості, так і цілих груп населення (наприклад, віктимогенне угруповання, віктимогенний мікросоціум і т.д.).

Віктимізація – процес і результат перетворення окремої особистості чи групи людей у певний вид жертви несприятливих умов соціалізації.

Віктимність – схильність людини до відхилення від нормального перебігу процесу соціалізації, що, врешті-решт, робить її жертвою несприятливих умов соціалізації.

Нормальний перебіг процесу соціалізації безпосередньо пов'язаний із таким поняттям, як соціальна норма.

Соціальна норма – це пред'явлена соціальною спільністю (групою, суспільством) сукупність вимог та очікувань, що є засобами регулювання поведінки індивіда чи групи людей (Галузевський). Завдяки соціальній нормі здійснюється соціальний контроль поведінки та діяльності особистості. Так, наприклад, поведінка школяра контролюється через перевірку виконання ним нормативно визначених обов'язків або через порівняння реальної поведінки з очікуваною. Порушення вимог такої норми регулюється системою санкцій.

Соціальна норма регулює процес функціонування соціальних інститутів, виступаючи стосовно індивіда чи нового покоління як дещо вже сформоване і задане. Через це проблема засвоєння особистістю нормативних вимог та очікувань розв'язується у процесі соціалізації шляхом осмислення та перетворення зовнішніх щодо індивіда соціальних норм у внутрішні регулятори його поведінки. Після такого засвоєння ці норми стають для людини системою вищих регуляторів її життєдіяльності.

Міждисциплінарний рівень вивчення проблеми віктимізації та різноманітних відхилень від соціальної норми полягає в тому, що ці проблеми складають відповідне поле досліджень кримінології, дефектології, психології, соціології, психотерапії, соціальної психології.

Кримінологія досліджує причини і форми правопорушень, які здійснюються людьми різновікових категорій, визначає способи боротьби із злочинністю. Окрім того, вивчає особливості людей, які стають жертвами протиправної поведінки злочинців (юридична віктимологія).

Дефектологія головну увагу приділяє проблемам, важливим для соціалізації особистості, людей, для яких властиві різні форми недорозвиненості мозку і затримки психічного розвитку.

Серед об'єктів її уваги також люди, які позбавлені дару мови, слуху, зору або відзначаються суттєвою їх недорозвиненістю.

Психологія розробляє проблеми діагностики та корекції негативних психологічних наслідків, які спричинені впливом на людину стресогенних чинників, джерелом яких є стихійні лиха, терористичні акти, катастрофи, військові дії, акти насильства і т.д. Визначає стабілізуючі чинники психіки та відслідковує шляхи використання їх із психокорекційною метою, часто стикуючись у виконанні цього завдання із психотерапевтикою. Досліджує окремі проблеми спадкові схильності до віктимної поведінки (генетична віктимологія).

Соціологія визначає місце і роль різноманітних соціальних інститутів цілісного соціального організму, який покликаний забезпечити формування історично та суспільно доцільних соціальних норм.

Соціальна психологія вивчає різноманітні соціальні групи. Досліджує соціально-педагогічну обстановку, в якій вони діють. Виявляє принципи, за якими відбувається їхній розвиток. Висвітлює існуючі в них проблеми та шляхи їхнього розвитку.

Віктимність людини перебуває у тісному взаємозв'язку з ступенем та глибиною її соціалізації. Психологічні прояви останніх визначаються у соціальній психології поняттям *ефекти соціалізації*, що означає сформовані у свідомості людини на основі суб'єктивних уявлень про соціально-психологічні особливості, які повинна мати людина для виконання певної соціальної ролі, певних еталонів, із позиції яких вона оцінює рольову поведінку інших людей. Педагогічним інструментарієм вироблення *соціальних еталонів* часто виступають різноманітні психотехнічні системи, оскільки такі еталони поряд із відповідними установками, нормами, традиціями слугують стабілізуючими чинниками психіки, що й забезпечує формування відповідного внутрішнього психологічного «дому».

Виконуючи функцію «мірки» в оцінці людей, соціальні еталони являють собою персоніфіковане вираження морально-етичних, демографічних та інших уявлень про поведінку, виконання обов'язків, реалізацію своїх прав людьми, які входять до певної соціальної спільноти. Еталони формуються на основі особистісних смислів понять і мають динамічний характер, оскільки з набуттям соціального досвіду постійно збагачуються і переосмислюються. Як правило, діти дошкільного віку формують їх на основі зовнішніх ознак, молодші школярі – функціональних, підлітки – вольових, юнаки –

характерологічних та мотиваційних якостей, старші вікові групи – характерологічних та професійних.

Про ступінь та глибину соціалізації людини крім еталонів, які дають змогу класифікувати інших людей за системою «типів», що склалася в людини, свідчить таке психологічне явище, як *стереотипізація* – виявлення певних груп рис, властивостей, що приписуються особам, які виконують певні соціальні ролі. Стереотипи спрацьовують тоді, коли люди відрізняються лише за зовнішніми ознаками. Стереотипізація має як позитивну, так і негативну функцію. З одного боку, вона прискорює категоризацію за окремими ознаками, що полегшує процес спілкування, а з іншого, формує спрощений підхід до людей та соціальних явищ, що зумовлює певну консервативність мислення.

Стереотипізація поряд із соціальними еталонами безпосередньо впливає на формування *атитюду* – (від англ. attitude – становлення, установка) – соціальної установки, яка детермінує поведінку людини, розкриває її психологічне переживання і спрямованість, поєднуючи в собі особистісні смисли емоцій та їхній предметний зміст. Атитюд як феномен соціальної установки, формується на основі попереднього досвіду, розгортається не тільки на усвідомленому, а й неусвідомленому рівнях. У поведінці членів соціальної групи забезпечує єдність сприйняття і ставлення до певної соціальної ситуації, поведінки окремих людей і готовність до спільної дії.

... Коли йому гукнули: «Бить!»,
Він не задумавсь ні на мить,
Бо навколо усі кричали,
Кишені в жертви відривали.
Тут кожний був «своєму свій»,
А всі гуртом – безжальний рій.

(С.Пальчевський)

Функціонування атитюдів створює підставу для координації та організації дій, спрямованих на реалізацію єдиної мети, своєрідно стандартизує сприймання соціальних явищ. Цілеспрямовує характер поведінки у ситуаціях, що змінюються; звільняє від необхідності приймати певне рішення і контролювати поведінку в стандартних ситуаціях. Нерідко зумовлює інертність діяльності, що гальмує пристосування до певних ситуацій, які вимагають зміни алгоритму поведінки.

Розглянуті поняття «соціальні еталони», «стереотипізація», «атитюд» допомагають установити логіку переходу окремих груп потенційних

жертв соціалізації у реальні та головну закономірність формування латентних жертв.

Стереотипізація в дитячому, підлітковому, а нерідко, і в старшому вікових періодах в умовах тісного контакту з представниками антисоціальних груп призводить до формування соціальних еталонів, які, як правило, протилежні еталонам просоціальних груп. За таких умов відбувається поступове насичення новим змістом особистісних смислів понять носія цих еталонів. На основі цих змін в умовах замкнутих антисоціальних груп формуються атитюди, які не тільки стандартизують сприйняття явищ, дій, зокрема й власних, об'єктів, ситуацій, процесів, а й звільняють від необхідності приймати рішення, контролювати власну поведінку, змінювати її алгоритм залежно від конкретної ситуації та особистісного аналізу її. Цьому сприяє те, що, як правило, стереотипізація в дитинстві, підлітковому віці та в замкнутих антисоціальних групах відбувається на основі зовнішніх фізичних ознак, які нерідко окутані ореолом своєрідної романтики. Сформовані ж на основі стереотипізації за зовнішніми ознаками без проникнення в їхню внутрішню сутність атитюди, звільняючи від зміни алгоритму поведінки їхнього носія в нових нестандартних ситуаціях, які вкрай потребують такої зміни, рано чи пізно призводять до виникнення криміногенних ситуацій. Зважаючи на це, соціальному педагогу вже на етапі профілактичної роботи з потенційними жертвами подібних ситуацій необхідно, насамперед, зосередити зусилля на корекції сформованих за зовнішніми ознаками стереотипів своїх клієнтів. Допомогати їм здійснювати її на основі гармонійного поєднання зовнішніх ознак з внутрішніми.

... Він вперше, як моряк тривожний,
Який, нарешті, вгледів сушу,
Учився у людині кожній
І форму бачити, і душу.

(С.Пальчевський)

Найнеобхіднішою для клієнта на цьому етапі є допомога в корекції процесу самоорганізації його як складно організованої системи. Для цього необхідне чітке визначення тієї частини структур, яка залишається незмінною («організованою»), та «нової», яка зберігає здатність змінюватися, надаючи інших властивостей усій системі. Незмінною частиною в цьому випадку повинні залишатися вихідні принципи формування динамічної системи соціальних еталонів. Такими вони залишатимуться в тому випадку, коли в них будуть закладені загальнолюдські цінності. Змінна, «нова»

частина структур, яка й зумовить процес самоорганізації системи, надаючи їй інших властивостей, буде пов'язана з вихованням у клієнта здатності та бажання емпіричного вивчення життєво важливих для нього об'єктів, подій, явищ, фактів, процесів не на основі формальних ознак, а згаданого гармонійного поєднання їх із внутрішніми, сутнісними. Такий підхід до проблеми зумовить вихід клієнта за межі антисоціальної групи, оскільки її досвіду виявиться недостатньо для формування психологічних новоутворень у процесі самоорганізації складно організованої системи. Увага клієнта до змінних структур викличе в нього потребу зміни алгоритму поведінки в нових, нестандартних ситуаціях, що безпосередньо зумовить руйнацію раніше сформованих атиюдів та стереотипів.

Латентні жертви несприятливих умов соціалізації вимагатимуть дещо інших підходів для вирішення своїх проблем. Для них необхідно допомогти, насамперед, зрозуміти своє призначення в житті і відчувати власні потенційні можливості. Посприяти у перших кроках до самого себе «справжнього». Такими «кроками» найчастіше є ситуації успіху у первинних референтних групах. Інколи цього достатньо, щоб, образно кажучи, «мотор завівся». Цілком справедливими у цих випадках є слова австрійського письменника Степана Цвейга: «Хто хоч раз знайшов себе, той уже нічого на цьому світі не може втратити». А для цього, як вважав німецький поет і філософ Фрідріх Ніцше, потрібно вчитися любити себе — любов'ю «здоровою і святою», аби залишатися «вірним самому собі» і «не втрачати себе».

На жаль, дотепер залишається невирішеною проблема байдужості людей до самих себе «справжніх». Нерідко житейською трагедією обертається така байдужість обдарованих людей. Як вважав у свій час французький письменник Жюль Ренар, не обов'язково жити, але обов'язково жити щасливо. А людині, яка відчула потенціал власної обдарованості, жити щасливо без відчуття повноти власного самовияву проблематично.

Соціальному педагогу слід пам'ятати, що головну роль у формуванні особистості, реалізації нею власних потенцій відіграють не навчання і виховання, а самоосвіта та самовиховання. Стосовно цього талановитий вітчизняний педагог-учений В.О. Сухомлинський зауважував, що самовиховання — це не щось допоміжне у вихованні, а його фундамент. Ніхто не може виховати людину, якщо вона сама себе не виховує. Це положення особливо стосується обдарованих людей.

Соціальні еталони цих людей разом з установками та нормами повинні формуватися не на основі одних зовнішніх ознак, а на поєднанні їх із глибоким проникненням у внутрішню сутність об'єктів, явищ, процесів, вчинків. Стереотипи, на основі яких люди відрізняються лише

за зовнішніми ознаками, в обдарованій особистості у переважній більшості випадків не спрацьовують. Таке психологічне утворення, як атитюд, що може зумовлювати інертність діяльності та гальмувати пристосування до нових ситуацій, які вимагають зміни алгоритму поведінки, заважають цим людям у пошуку шляху до автентичного життя, повертають до сприйняття світу людей в образах усереднених стереотипів, що, зрештою, рано чи пізно зумовлює відчуження людини від самої себе «справжньої». Тому обдарованих людей з метою їхньої автентичної самоорганізації необхідно хоч би в найзагальніших рисах ознайомлювати з образом людини у філософських течіях екзистенціалізму та нестабільності. Це допоможе їм уявити, а згодом і спроектувати дорогу до самого себе.

Процес і результати віктимізації зумовлені низкою *об'єктивних чинників*.

Для латентних жертв несприятливих умов соціалізації таким чинником є, насамперед, *напластовані соціально та історично уявлення про межі норм людських можливостей*, які до того ж гіпертрофуються в умовах провінції (у рідному краї пророків немає). Загальновідомо, що обдарованість завжди передбачає розвиток певної внутрішньої якості з виходом за межі таких норм. А цей вихід відбувається лише після десугестування згаданих напластовувань. Для цього ж потрібний доброзичливий мудрий порадник, який би сам вірив у можливість успіху і вмів би таку віру та впевненість сколихнути у свого підопічного.

...Ті віри сповнені слова
Творили у душі дива.
І він відчув: не за морями,
Не за безкраїми степами,
А в серці, сповненім надій,
Крильми змахнула пташка мрій.

(С.Пальчевський)

Наступним чинником несприятливих умов соціалізації для цього виду жертв буває *сім'я*, в якій не приділяється належна увага обдарованості дитини, не створюються сприятливі умови для її розвитку. Трапляються випадки, коли батьки намагаються використати цю обдарованість для досягнення загальноновизнаних в обмеженому провінційному колі суспільства усереднених стандартів. Мотивуючи свою позицію відомим «краще синиця у жмені, ніж журавель у небі», перебивають синові чи дочці дорогу до автентичного життя та власної неповторності. Нерідко це відбувається за умов,

коли молодій людині нікому допомогти і вона змушена сама «навпомацки» відшукувати «свою» дорогу до себе «справжнього», інтуїтивно відчуваючи, що в цьому сенс її життя, здоров'я і щастя.

... Летять наді мною мої журавлі.
Я руки, мов крила, до них простягаю,
Бо житиму доти на рідній землі,
Допоки вони наді мною літають.

(С.Пальчевський)

Не слід забувати, що роль сім'ї зростає з огляду на необхідність розвитку окремих видів обдарувань уже з п'ятирічного чи шестирічного віку і упущення в цей віковий період украй небажані.

Може гальмувати самореалізацію обдарованої молодої людини *тип населеного пункту*, в якому вона проживає, його *віддаленість від науково-культурних центрів країни*. У багатьох випадках цей чинник утруднює обдарованій особистості пошуки різного рівня референтних груп та створення ситуацій успіху в них.

Чинником віктимізації людини інколи стає *суспільство і держава*, в якій вона проживає. У країнах із слабо розвинутою економікою та соціальною структурою обдарованість у тих випадках, коли вона не комерціо-налізується, часто залишається поза увагою держави та суспільства. З їхньої вини економічно підриваються автентичні основи організації життя окремої особистості і суспільства.

Названі чинники несприятливих умов соціалізації у більшому чи меншому ступені здатні зумовлювати також і появу потенційних та реальних жертв соціалізації. Але для них певне значення мають ще й інші. Наприклад, *природно-кліматичні умови*. Цей чинник негативно впливає на фізичний розвиток, здоров'я і психіку людини переважно під час зміни місця проживання. Адже в цьому випадку змінюються не лише певний тип погод, кліматичні показники, а й мінеральний склад води, співвідношення мікро-елементів у тій рослинній харчовій продукції, яка виросла під сонцем у новому ареалі життя. Особливий негативний вплив справляють райони із суворими кліматичними умовами. Прикладом цього може бути тиск на психіку людини відомого з описів Джека Лондона «білого безгоміння».

Однак бувають випадки, коли екстремальні у своїй суворості кліматичні умови негативно впливають на психіку навіть корінних жителів. Один із таких випадків описаний французьким дослідником життя та побуту ескімосів Гренландії Жаном Малорі у його книзі «Загадковий

Туле». «З приходом зими над ескімосами нависла біда, — передає він розповідь одного із своїх ескімоських друзів, — сонце стояло над горизонтом уже низько. І за кілька днів матір змінилася буквально на очах. Раніше вона працювала з ранку до вечора, сміялася, ледве проснувшись, тепер же годинами нічого не робила в іглу і сиділа мовчки. Ніхто не хвилювався, оскільки знали, що в цю пору року люди часто погано себе почувають. Якось увечері, коли всі зібралися до сусідів поїсти тюленьчого м'яса, матір залишилася, сказавши, що стомилася і краще полежить вдома... Вмить біля півночі завили собаки. «Повернемося, — сказав батько, — щось трапилося, я це відчуваю», — І він показав на голову... Тим часом піднявся вітер. Син пішов уперед. У вікні іглу виднілося світло, яке то спалахувало, то гасло. Здавалося, що хтось безперервно ходить взад і вперед перед єдиним вікном. Біля дому собаки зі всієї сили рвалися з прив'язі. Коли відкрили двері, то перед очима постало страшне видовище: в домі все було перевернуте догори дном; порвані оленячі шкури валялися на долівці серед шматків тюленьчого м'яса і струмків крові; матір з потемнілим, налитим кров'ю лицем, розкуйовджена, металася по іглу з ножом у руках».

Такі напади полярної істерії, за свідченнями одного з героїв книги нарисів, траплялися і трапляються доволі часто, особливо у жінок.

Зумовлюють віктимізацію *екологічні особливості місцевості*. Часто вони сприяють утворенню геопатогенних зон, у яких поширюються специфічні захворювання населення. Екологічне забруднення у них пов'язане із запыленістю, загазованістю, високим рівнем шуму, забрудненням поверхневих та підземних вод. Особливу категорію становлять території радіаційного забруднення, яке пов'язане із аварією на Чорнобильській АЕС. Найбільше таких територій у Київській, Житомирській, Чернігівській, Рівненській, Черкаській і Вінницькій областях. Для порівняння радіаційного забруднення окремих поселень у цих областях фахівці беруть середній фон по Києву, який становить близько 18 мкР/год, забруднення цезієм — 137 — до 3 Кі/км² (серпень 1989 р.). Дослідження засвідчили, що такий рівень забруднення є досить значним і може призвести до 250 генетичних аномалій на 1 млн. чоловік. В Україні виявилися забрудненими 5 млн га, у тому складі на сільськогосподарські угіддя припадає 3,5 млн га, ліси - 1,5 млн га. Постраждали від радіації 32 райони шести областей. Близько мільйона чоловік живуть у районах, забруднених цезієм — 137. Вирішення проблем здоров'я цих людей, що безпосередньо пов'язане з поліпшенням матеріальних умов їхнього життя, лягає на плечі держави. Однак її можливості в умовах соціально-економічних змін останніх років виявилися доволі обмеженими. Таким чином, екологічний чинник віктимізації у цьому випадку поєднується

з таким чинником, як *держжава*. Адже від рівня її економічного розвитку і соціальної політики, яку вона проводить, залежить обсяг інвестицій у сфері соціального захисту, суспільного нагляду і системи соціальної реабілітації. Посередництвом незалишкового розвитку галузей культури, освіти, професійної підготовки та працевлаштування зменшується кількість безробітних, п'яниць, наркоманів, що безпосередньо зумовлює зменшення кількості злочинців.

Державні органи покликані проводити ефективну превентивну діяльність щодо виникнення умов віктимізації широких груп населення, взаємодіяти у ході неї з неурядовими організаціями. Прикладом цього в Україні стала превентивна діяльність щодо запобігання торгівлі жінками та дітьми, яка почала поширюватися в 90-х роках минулого століття.

Комплекс заходів, спрямованих на запобігання такій торгівлі, був згрупований таким чином: допомога потерпілим; організація роботи «гарячих ліній», за якими проводяться індивідуальні консультації українських громадян із проблем запобігання торгівлі людьми; проведення досліджень із проблем насильства над жінками та експертизи законодавчих актів, що стосуються становища жінок в Україні; ведення просвітницької роботи серед молоді. Проведення семінарів, конференцій для широкого загалу, а також тренінгів для представниць потенційної групи ризику; поширення інформації з проблеми, видання матеріалів, бюлетенів, листівок; проведення інформаційних кампаній, робота із засобами масової інформації; участь у розробці законодавчих актів щодо становища жінок в інших країнах та документів міжнародних організацій; створення мереж неурядових організацій на національному та міжнародному рівнях для надання допомоги постраждалим жінкам (К. Левченко).

Держжава визначила також нормативні та правові документи, які забезпечують взаємодію органів освіти з неурядовими організаціями у веденні превентивної роботи. Такими документами стали Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та підвищення їхньої ролі у суспільстві на 1997 – 2001 роки, Національна програма запобігання та боротьби з торгівлею жінками та дітьми, Національний план сприяння гендерній рівності та впровадження рівних можливостей жінок та чоловіків. Основою для підготовки цих документів стали відповідні постанови Кабінету Міністрів України.

Держжава і суспільство, яке сформувалося в ній, у всіх випадках, пов'язаних з віктимізацією кожної окремої людини, несуть безпосередню відповідальність.

«Бути людиною, — писав у свій час французький пілот і письменник Антуан де Сент-Екзюпері, — це відчувати свою відповідальність. Відчувати сором перед злиденністю, яка, здавалося би, і не залежить від тебе. Гордитися кожною перемогою, досягнутою товаришами. Усвідомлювати, що, кладучи свою цеглину, і ти допомагаєш будувати світ».

Держава може виступати чинником віктимізації у силу того, що з її вини розв'язуються *війни*, які породжують мільйони реальних та потенційних жертв. Прикладом однієї з таких війн є афганська, розпочата з погодження всього-навсього чотирьох найвищих можновладців у колишньому СРСР, результатом якої стали смерть і каліцтво десятків тисяч сповнених сил молодих людей.

Держава може ініціювати з вини керівництва *геноцид* власного народу, що мало місце в 30-і роки ХХ століття в Україні, де організований владними структурами під керівництвом Сталіна голодомор забрав життя у шести мільйонів людей. Збільшенню кількості потенційних та реальних жертв несприятливих умов соціалізації сприяли *депортації* цілих народів та соціальних груп. Відоме в СРСР «розкуркулювання» в 30-х роках ХХ століття, а на Західній Україна — в кінці 40-х років. У ці ж роки переселення кримських татар, у межах СРСР, німців із Східної Пруссії, Судетської області Чехословаччини у Німеччину.

Зумовлюють ріст реальних та потенційних жертв віктимізації серед великих груп населення різноманітні *катастрофи та стихійні лиха* (урагани, землетруси, паводки та повені). Віктимізація в цих випадках пов'язана із формуванням у великих груп населення критичного психічного стану, викликаного відчуттям можливої близької смерті. В організмі людини у ці періоди відбуваються незворотні психофізіологічні процеси, які в окремих випадках можуть передатися наступному поколінню. За свідченнями людей, які пережили аварію теплохода «Адмірал Нахімов» та горезвісний вірменський землетрус у минулому столітті, у критичні хвилини, які ставлять на межу між життям і смертю, світ в очах забарвлюється у фіолетовий колір. Таким чином, поширене у побуті «А мені все фіолетово» далеко не відповідає реальним ситуаціям. Люди, які пережили катастрофи, аварії, стихійні лиха у багатьох випадках потребують допомоги психолога, оскільки в них порушується та гармонійна співвідносність духовних структур, яка забезпечує цілісність їхнього внутрішнього психологічного «дому». Тому наявність розгалуженої сітки служб психологічної допомоги — не побажання, а насущна вимога у критичні хвилини життя багатьох людей.

Однак аварії, катастрофи, стихійні лиха мають локальний характер, у той час, коли війни та військові конфлікти здатні зумовлювати таке соц-

іально-психологічне явище, як «загублене покоління», для представників якого характерні відомі «синдроми», відчуття комплексів вини, жертви і т.д. Для подолання їх необхідні загальнодержавні заходи, спрямовані, насамперед, на зміну соціально-психологічної атмосфери в суспільстві, формування відповідного ставлення до постраждалих, включення їх у спеціально сформовану систему реабілітації (психологічну, медичну, фахову, соціальну).

Діячі культури, науки, соціально-психологічні служби, пов'язані із формуванням згаданої соціально-психологічної атмосфери, повинні виходити з того, що чогось безслідного у житті як особистості і суспільства не буває. У хаотичному, на перший погляд, нагромадженні причин і наслідків відбувається процес самоорганізації як одиничного, так і загального. Однак кожній складноорганізованій системі, яку може представляти як окрема людина, так і суспільство загалом, у точці нестабільності вирішальну роль здатна відіграти будь-яка з численних «флюктуацій». Це й визначає необхідність активності та ініціативи кожного і всіх разом. У цьому світлі проблема людської долі отримує свій якісно новий розв'язок. «Доля неминучіша, ніж випадковість, - говорив у свій час японський письменник Рюноске Акутагава. — «Доля полягає в характері» — ці слова родилися далеко не даремно». Насамперед, від самих постраждалих людей, поколінь, народів залежить те, як вони використовують уроки життя та історії — на користь собі чи шкоду. Принципи самоорганізації життя у всіх його проявах спрямовані в бік еволюції та «користі». Це, очевидно, й дало право відомому американському історику і письменнику Генрі Бруксу Адамсу стверджувати, що «... горнило бід очищає і облагороджує як окремих людей, так і цілі країни».

На пострадянських теренах у межах більшості новоутворених країн, яким доводиться переживати *період нестабільності* у своєму розвитку, формуються специфічні віктимогенні чинники, стосовно яких саме цей період виступає головним чинником, який зумовлює їх. Як уже згадувалося, «стабільний» СРСР формував засобами відпрацьованих упродовж десятиліть існування радянської влади психотехнічних систем «стабільні» екопсихологічні системи мільйонів людей. Поняття прагнення, мети, обов'язку, відповідальності у цих стандартизованих внутрішніх психологічних «домах» мали своє чітко визначене місце. Коли ж виявилось, що «порядок» у цьому «домі» «неправильний», через що його необхідно піддати негайній руйнації, то це призвело до появи відразу двох категорій як потенційних так і реальних жертв несприятливих умов соціалізації. Першу з них склали представники старших груп населення, у яких уже не залишилося ні часу, ні сил для «перебудови». Це призвело до стрімкої втрати ними інди-

відуальної і соціальної ідентичності. У частини молодого покоління у зв'язку з новими ціннісними орієнтаціями та життєвими устремліннями появилось намагання використати найкоротші шляхи для досягнення своїх цілей, оминаючи ті моральні «імперативи», які поряд із зоряним небом над головою найбільше хвилювали І.Канта. Це зумовило появу нових типів жертв: правопорушників, тих, що пов'язані з проституцією, ділків «чорного» ринку і т.д.

Показниками гуманності держави і суспільства стосовно цих жертв є масштаби заходів, спрямованих на профілактику і девіктимізацію. Однак ніякі організаційно-правові заходи не спрацюватимуть до того часу, поки, насамперед, у найвищих ешелонах влади та суспільства не буде встановлено культ моральної чистоти та порядності. «Даруй світло, – писав півтисячі років тому нідерландський гуманіст, письменник Еразм Роттердамський, – і тьма щезне сама собою». Пустелі життя, якщо говорити об'єктивно, існують для того, щоб їх переходити, а не губитися в них.

... В житті мандрують різні каравани.

І часто душі обпікає зло:

Здається інколи, піском барханним

Поняття святості і честі занесло.

Та ти нічого в світі не лякайся:

Ні сонця білого, ні дикого виття.

Завжди оазисом прекрасним залишайся

Для змучених пустелями життя.

(С.Пальчевський)

Здатними віктимізувати окремих людей і навіть цілі групи їх є *особливості окремих поселень та мікросоціумів*, у яких ці люди живуть.

Низький рівень життя населення, його виробничої зайнятості, певні особливості соціально-професійної і демографічної структури, нерозвиненість рекреативної інфраструктури, що відповідним чином зумовлює низький культурний рівень жителів, призводять до поширення алкоголізму, злочинства, дебоширства, проституції тощо. Але найгірше полягає в тому, що за таких обставин у подібних населених пунктах чи мікрорайонах формується той особливий соціально-психологічний клімат, який погоджує людину з цими обставинами, змушує сприймати їх як заданість, зумовлюючи пасивну позицію стосовно себе особисто і суспільства загалом.

... Хворієш, як життя навкруг – калюжа:

Задрипані паркани та хати.

Звичайно, що зросте й на смітті ружа.
Але чи зможе, бідна, зацвісти?

(С.Пальчевський)

Поєднання віктимогенних особливостей населеного пункту чи мікрорайону із впливом неблагополучної сім'ї здатне формувати в підлітковому віці людини схильність до антисоціального способу життя, правопорушень, яка згодом може виявитися здатною до успадкування. У юнаків та дівчат під впливом способу життя батьків часто формуються негативні сутєстивні комплекси («тримати «бабу» в «їжакових» рукавицях», «усі чоловіки «козли», «не вкрадеш – не проживеш», «горбатого могила справить» і т.д.).

Особливу групу потенційних та реальних жертв несприятливих умов соціалізації в Україні складають діти-сироти та безпритульні. В той час, коли безпритульних нараховується всього кілька тисяч, то дітей-сиріт – понад сто тисяч. Вітчизняна історія повернулася так, що на порозі третього тисячоліття вимусила у боротьбі з бездоглядністю і безпритульністю звернутися до відомого досвіду складних 20-х років та повоєнних 40-50-х. Останніми роками для навчання та виховання таких дітей відкрито в Україні 39 шкіл-інтернатів. У всіх регіонах країни на громадських засадах при Міжнародних благодійних фондах, християнських церквах засновано 70 дитячих центрів, сімейних будинків, соціально-реабілітаційних навчальних закладів.

Головним завданням усіх названих типів закладів є, насамперед, соціальна адаптація дітей, підлітків, юнаків та дівчат, яка **потребує оптимізації взаємодії молоді людини із соціальним середовищем у відповідь на зміни в ньому та появу новизни**. Наскільки важко цього досягнути засвідчує трагічний приклад – доля випускників дитячих будинків і, зокрема, сиріт (переважно тих, хто має родичів). Серед них, за свідченням А.В.Мудрика, до 30% складають «бомжі», до 20% – злочинці, до 10% – самогубці.

Дослідження психологів та педагогів О.Антонової-Турченко, Л.Волинець, Я.Гошовського, І.Дубровіної, Н.Комарової, М.Лісіної, В.Мухіної, Г.Прихожан та ін. розкривають й характерні причини, що ускладнюють процес соціальної адаптації цієї категорії вихованців. Так, виявлено, що їх психічний розвиток має певні особливості, які виявляються у збідненій емоційній сфері, що, відповідно, впливає на зниження комунікативних можливостей; неадекватній самооцінці, несформованості образу «Я». Непідготовленість випускників дитячих будинків і шкіл-інтернатів до організації сімейного життя, як про це свідчать дослідження Н.Толстих та Г.При-

хожан, часто пояснюється відхиленням ціннісних орієнтацій, відсутністю досвіду у відносинах «батьки - батьки» та «батьки - діти», неконкретністю та ідеалізованістю позитивної моделі взаємин у сім'ї.

Появі, на думку Я. Гошовського, ознак так званого госпіталізму в цієї категорії дітей та підлітків сприяють деприваційні умови їхнього виховання, які складаються під впливом обмеженого кола регламентованого спілкування, відсутності права вибору його об'єкту, ситуації та простору, в межах яких воно могло б відбуватися. Не останню роль відіграє також відсутність права на усамітнення в бажаний момент, вільний вибір форми і змісту відпочинку, занять у вільний час.

Помічено, що у дітей, які перебувають на державному утриманні в дитячих будинках та інтернатних закладах, формуються утриманська життєва позиція, споживацький характер відносин із дорослими. Для значної частини їх властива низка негативних рис вдачі й звичок: безпорадність, схильність до крадіжок та обману, жорстокість до слабких, приниження їхньої гідності й терпимість до приниження своєї, заляканість, байдужість до чужого горя. Частіше ніж у звичайних загальноосвітніх навчальних закладах, серед цих дітей зустрічаються так звані «заморожені» діти (термін І.С.Кона – С.П.), у яких тривогу викликають 5 «ні»: 1) відсутність життєвої енергії; 2) нездатність відчувати душевні хвилювання; 3) несформованість інтересів; 4) відсутність почуття відповідальності; 5) недотримання правил поведінки. Головною причиною появи таких дітей дослідники вважають відрив від праці батьків.

Умовах колишнього СРСР командно-адміністративна система сформувала свою модель соціальної адаптації дітей, які перебували на утриманні держави. Більшість із них продовжували навчання в професійно-технічних училищах, маючи гарантію працевлаштування на виробництві. Частина користувалася правом позаконкурсного вступу до вищих навчальних закладів, після закінчення їх отримуючи гарантоване робоче місце та пільги на придбання житла. Сьогодні ж, незважаючи на заходи, що вживає держава, діти-сироти та позбавлені батьківської опіки, маючи пільги, не завжди можуть ними скористатися, оскільки рівень їх освіти, як правило, нижчий, ніж у звичайній школі, уже не говорячи про гімназії та ліцеї. Матеріальне ж становище не дозволяє здобувати гідну освіту.

Як коментує цей стан справ Л. Чумак, дослідниця проблем соціально-трудової адаптації вихованців дитячих будинків та шкіл-інтернатів, модель виховання дітей-сиріт та позбавлених батьківської опіки, що функціонувала в умовах командно-адміністративної системи, вимагала дотримання певних законів, регламентувала життя людини, давала можливість одержувати

гарантований мінімум соціальних благ, у сучасних соціально-економічних умовах не спрацьовує. Всі недоліки і вади виховання таких дітей набули надзвичайної гостроти. Не вирішується проблема працевлаштування та адаптації дітей з особливими потребами. Це призводить до щорічного зростання кількості соціально неадаптованих молодих людей, які можуть увійти до групи ризику. Справа ускладнюється ще й тим, що частина вихованців успадкувала від батьків схильність до вживання алкоголю та наркотиків, яка після виходу із стін інтернату чи дитячого будинку може реалізуватися в повній мірі.

На основі дослідження Л. Чумак констатує, що на сьогодні переважна більшість вихованців не готова до самостійного життя, через що було б доцільним вирішення питання патронату випускника як мінімум упродовж трьох років.

Дослідження вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних, переконують, що найсприятливішим для виховання дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування є **сімейне середовище**. На його психологічно-моральну атмосферу націлюється робота закладів нового типу: приватних дитячих будинків, пансіонатів, реабілітаційних центрів для дітей-сиріт. Прикладами таких центрів можуть бути «Смарагдове місто» (м. Святогорськ Донецької області) та «Дитяча надія», що працює як школа-лабораторія лабораторії педагогічних інновацій Інституту педагогіки АПН України.

На перший погляд створюється враження, що соціально-реабілітаційні навчальні заклади дублюють державні притулки, але це далеко не так. Відповідно до положення «Про державний притулок» діти, які потрапили до нього, можуть перебувати там не більше 90 діб. Після цього їх передають у дитячі будинки чи в інтернати або повертають у сім'ї, звідки вони часто знову тікають. У соціально-реабілітаційному навчальному закладі вони можуть перебувати роками.

Об'єктивним чинником віктимізації підлітка чи юнака може стати **група ровесників** не тільки антисоціального характеру, а й асоціального. Об'єднання дітей та молодших підлітків стихійно виникають там, де діти опиняються без належного контролю сім'ї та школи, не залучаються до продуктивної діяльності, замінюючи її безцільним гаянням часу або ігровою активністю. Як правило, у таких групах особистість пригнічена груповими нормами поведінки, що є обов'язковими для новачка. Згідно з дослідженнями у віці 14-15 років така група вже не задовольняє підлітка, оскільки його свідомість індивідуалізується, а спілкування та діяльність стають вибірковими та цілеспрямованими.

В асоціально спрямовані групи переважно входять підлітки та молодь віком 15-18 років. Формуються вони за територіальною ознакою. Спілку-

вання між членами групи знеособлене, оскільки молоді люди часто ще не мають індивідуальних інтересів та потреб, які б вплинули на вироблення власних поглядів на життя.

Часто підлітки асоціально спрямованих груп через зловживання психотропними речовинами скоюють злочини. Упродовж останніх десяти років криміналізація середовища неповнолітніх в Україні триває. Підраховано, що кожного дня підлітки скоюють в середньому 104 злочини, зокрема одне вбивство або тяжке тілесне пошкодження, 2-3 розбійних напади, 8 пограбувань, 26 крадіжок державного, 45 – особистого майна громадян (з них 16 квартирних крадіжок) і майже щодня вчиняють звалтування. За вчинення злочинів засуджуються близько 18 тисяч неповнолітніх щорічно (Киричук О.В. Неповнолітні у пенітенціарній системі // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 2. – С. 41).

Головними чинниками, які зумовлюють ріст злочинності серед підлітків, вживання ними спиртного та психотропних речовин є несприятлива мікросоціальна ситуація розвитку, різноманітні відхилення від психологічної норми. Коли ж така ситуація завдяки втручання дорослих вирівнюється, а відхилення певним чином компенсуються, зловживання алкоголем та психотропними речовинами припиняється без застосування медикаментозних препаратів. Відповідні дослідження свідчать, що пияцтво і наркоманія серед неповнолітніх – це, насамперед, результат віктимогенності мікросередовища. Так, 75% підлітків, які обстежуються у зв'язку з вживанням психотропних речовин або лікуються від наркоманії, виростили у неблагополучних сім'ях; до 90% правопорушників є вихідцями з таких сімей; 76% підлітків, які захоплювалися алкоголем, виховувалися поряд з неблагополучними у неповних сім'ях (Максимова Н.Ю. Причини адиктивної поведінки неповнолітніх // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 7. – С. 18). На думку дослідниці проблем «важких» дітей О.Чабан, засвоєння шкідливих звичок, формування адиктивної поведінки набагато ефективніше відбувається там, де є бажання якомога швидше стати дорослим, не відстати від однолітків, не виявитися смішним в очах «крутої компанії». Адже в подібних товариствах з «молодим» рахуються залежно від того, скільки він може випити горілки чи випалити цигарок. У підлітковому та юнацькому середовищі ці форми поведінки поширюються надзвичайно швидко. Якщо у класі або навчальній групі ПТУ, технікуму з'явиться хоча б один наркоман, то через місяць-другий їх стане троє, якщо у дворі з'явиться питуша компанія з 3-4 чоловік, то незабаром їх буде 10-12 (Максимова Н.Ю. Причини адиктивної поведінки неповнолітніх // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 7. – С. 18).

Зараз прийнято вважати, що однією з найвагоміших причин зростання кількості скоєних підлітками злочинів та правопорушень є масований вплив телевізійної інформації з елементами насильства. Цікавими стосовно цього виявилися дослідження, проведені у 1955 – 1956 рр. Х.Хіммельвайтом у п'яти найбільших містах Англії та У.Шремом, Дж.Лайлом, Е.Паркером у 1958-1960 рр. – у різних регіонах США і Канади. Вони довели, що у підлітка не спостерігається схильність до агресії, якщо в сім'ї він оточений турботою та любов'ю, а в групі ровесників відчувається комфортно. За цих умов імітація ним насильства, побаченого в кіно, а тим паче правопорушення практично виключається. Таким чином, захищеним любов'ю та турботою легше вистояти перед впливом згубного середовища. Для таких молодих людей, як говорив відомий кубинський письменник і мислитель Хуліан Марті, щоб вірити в небо, якого потребує людська душа, немає необхідності вірити в пекло, яке людський розум відштовхує.

З метою розв'язання назрілих проблем соціалізації молоді та реалізації головних завдань, визначених Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», організовано систему центрів соціальних служб для молоді (ССМ). Діяльність їх спрямована на створення умов, що сприяють соціальній адаптації та самореалізації молодих людей в інтересах суспільства і держави. Нині ця система в межах країни нараховує понад півтисячі центрів, у яких співпрацюють різноманітні фахівці: соціальні педагоги, спеціалісти з соціальної роботи, психологи, наркологи, юристи, соціологи, сексопатологи. Центри проводять профілактичну роботу в двох напрямках: 1) профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі (наркоманія, алкоголізм, ВІЛ/СНІД, захворювання, що передаються статевим шляхом); 2) профілактика правопорушень (діти і молодь девіантної поведінки; неповнолітні, які перебувають на обліку в міліції у справах неповнолітніх; безпритульні та бездоглядні діти, їхні батьки та соціальне оточення; молодь, що повернулася із місць позбавлення волі).

Однак, незважаючи на об'єктивні чинники перетворення людини в жертву несприятливих умов соціалізації та на зусилля суспільства і держави щодо запобігання таким несприятливим умовам, визначальну роль у багатьох випадках відіграють **суб'єктивні передумови** перетворення людини в жертву віктимізації. Вони часто пов'язані з такими особистісними характеристиками, як **екстернальність** та **інтернальність**. Екстернальність – схильність людини до приписування причин власних негараздів зовнішнім обставинам. Інтернальність – здатність брати відповідальність за події свого життя на себе самого. Як правило, інтернали не мають особливих про-

блем у процесі адаптації до нових умов життя, не страждають на синдром посттравматичних стресових порушень. Ближче стоять до усвідомлення людської особистості як моделі Всесвіту з її світлими і темними сторонами, що майже тисячу років тому підмітив знаменитий персидський і таджицький поет, математик і філософ Омар Хайям:

«Ад и рай – в небесах», - утверждают ханжи.

Я, в себя заглянув, убедился во лжи:

Ад и рай – не круги во дворце мироздания,

Ад и рай – это две половины души.

Опираючись на таке розуміння власної сутності, вони часто доходять висновку, який чітко сформульований англійським істориком і філософом Томасом Карлейлом: «Ідеал у тобі самому. Перешкоди до досягнення його – в тобі ж. Твоє становище є тим матеріалом, з якого ти повинен здійснити цей ідеал». Бажання та уміння знайти такий ідеал, що рівнозначне встановленню власної автентичної сутності, як правило, завершується формуванням відповідного рефлексу цілі та необхідними в таких випадках змінами в рефлексі свободи.

Чимало в житті людини означає засвоєний з раннього дитинства або генетично успадкований потяг до чистоти, завершеності, цілісності та порядку. Упродовж усього життя він активізує процеси доцільної самоорганізації особистості, які допомагають їй уникати віктимізуючих обставин. Такі обставини, з одного боку, мають здатність творити відповідних собі людей, а з іншого боку, люди цілеспрямованого життя володіють здатністю творити відповідні для себе обставини. Їх долею стає їхній характер, бо вона для них у кінцевому підсумку виступає низкою неминучих наслідків власних цілеспрямованих дій.

Зважаючи на це, жертвами несприятливих умов соціалізації найчастіше стають люди, які не здатні, лінуються або не хочуть проникнути у власну глибинну сутність, зрозуміти її з метою розвитку. Виявляється, що стати патріотом власних потенційних можливостей – подвиг, який не по плечу всім. Хоч, як стверджує американський філософ і письменник Ралф Уолдо Емерсон, поки людина залишається вірною самій собі, їй усе сприяє – уряд, суспільство, і навіть сонце, місяць і зорі.

Питання і завдання

1. Соціально-педагогічна віктимологія як складова соціальної педагогіки.
2. Реальні, потенційні та латентні жертви несприятливих умов соціалізації.
3. У чому полягає міждисциплінарний рівень вивчення проблем віктимізації, віктимогенності та віктимності?
4. Зв'язок соціальних еталонів із рівнем соціалізації особистості.
5. Атиюд як соціальна установка. Його зв'язок із психологічним явищем стереотипізації.
6. Об'єктивні чинники несприятливих умов соціалізації особистості.
7. У чому суть проблеми «заморожених» дітей?
8. Проблеми соціально-трудової адаптації вихованців дитячих будинків та шкіл-інтернатів.
9. Суб'єктивні чинники несприятливих умов соціалізації.

Рекомендована література

1. Киричук О.В. Неповнолітні у пенітенціарній системі // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 2. – С. 40-43.
2. Максимова Н.Ю. Причини адиктивної поведінки неповнолітніх // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 7. – С. 13-15.
3. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – М., 2001. – С. 188 – 207.
4. Мустафаева Ф.А. Основы социальной педагогики. – М., 2001. – С. 265 – 287.
5. Чабан О. У пошуках вирішення проблеми «важких» дітей // Рідна школа. – 2003. – № 5. – С. 19-21.

1.10. Із історії вітчизняної масової практики виховання

Виховання і навчання існують у народі стільки ж, скільки існує і сам народ — з ним родилися, з ним вирости, відобразили в собі всю його історію, всі досліджені ним впливи, всі його кращі й гірші якості.

Г. С. Виноградов

Українська народна педагогіка і сучасні проблеми соціалізації особистості. Виховання дітей у предків українців — східних слов'ян. Екзистенціальні основи української народної педагогіки. Родинний досвід виховання. Основні методичні напрями виховного впливу в народній педагогіці. Основні функції соціальної психіки і їхня роль в соціалізації дітей та юнацтва.

Традиції дошлюбного спілкування молоді. Народна педагогіка і здоров'я. Ноосферні основи української народної педагогіки.

У зв'язку з корінними соціально-економічними змінами в житті країни спостерігається відчутний інтерес до виробленої упродовж віків народної практики соціалізації підростаючих поколінь. Загострюється проблема подальшого дослідження та практичного використання позитивного досвіду української народної педагогіки. Певним чином це усвідомлювалося ще в радянську епоху, незважаючи на загалом приховано зневажливе ставлення до самобутньої культури народів колишнього СРСР. Однак у ті часи зацікавленість проблемами етнопедагогіки переважно базувалася на залученні дітей із раннього віку до традиційних галузей господарства, народних ремесел та промислів.

Останнім часом завдяки відродженню і розвитку *автентичної педагогіки* в Україні розгортається низка етнопедагогічних досліджень. Для успішного їх проведення сформовано відповідні методологічні засади (М. Стельмахович). В їхній основі — три філософських компоненти: національний,

транснаціональний та українознавчий. Фундамент цієї педагогіки становлять українська народна філософія, праці українських філософів Ю.Дрогобича, К.Ставровецького, С.Яворського, Ф.Прокоповича, Г.Сковороди, С.Гогоцького, П.Юркевича, Д.Чижевського, В.Лесевича, О.Потебні, філософські ідеї Т.Шевченка, П.Куліша, О.Кобилянської, В.Стефаника, Лесі Українки, І.Франка; положення та висновки старогрецьких учених Аристотеля, Сократа, Платона; пізніших представників філософської думки – Декарта, Лейбніца, Берклі, Руссо, Канта, Фіхте, Гегеля.

У народній філософії сконцентровано мудрість десятиків, якщо не сотень мільйонів представників довгої низки поколінь, яка протягнулася у наш день крізь століття.

Початок становлення української народної філософії припадає ще на часи язичництва й прийняття християнства. Коріння ж її прослідковується навіть в історії східних слов'ян, етногенетичний, суспільний і культурний розвиток яких пов'язаний з творцями трипільської культури: скіфами, аланами, сарматами. Особливості життя предків українського народу на перетині шляхів, що з'єднували Європу і Азію, Південь і Північ, спонукало їх до вироблення своєрідної системи виховання молоді.

У період матріархату діти, наслідуючи дорослих і перебуваючи під визначальним впливом матері, збирали ягоди, спалювали хмиз на ділянках, пасли худобу, доглядали птицю. Роль вихователів дітей у цей час виконували всі старші. В іграх, піснях-хороводах діти імітували трудові операції дорослих.

Коли до семи років вони перебували на жіночій половині землянки або напівземлянки («детинці»), де з ними були малі домашні тварини, то з семи-восьми років хлопчики-отроки жили і виховувалися на чоловічій половині. Для них установлювалися 4 чоловічих класи: отроки, юнаки, мужі, старці. Перехід дітей до класу отроків ставав великим святом, яке супроводжувалося громадськими ігрищами, грою на трубах, гусях, змаганнями у фізичній вправності. Отроку вперше стригли волосся, вручали «плащ - отроковище».

Велика увага надавалася подальшому фізичному розвитку та загартуванню підлітків. За цим ретельно стежили авторитетні мужі й старці батьківського роду. Таким чином готувалися відважні воїни. Візантійський історик Прокопій у свій час відзначав, що вони були озброєні списами й щитами, ніколи не одягали не тільки панциря, а інколи навіть сорочки чи плаща, залишаючись у довгих, підкочених до колін штанах.

Згодом, коли приватна власність стала панівною, відбулися певні зміни у змісті та формах виховання. «Дитинець» з місця догляду за дітьми стає місцем перебування сім'ї вождя, князя, родоначальника. Тут починають

ховати все найцінніше. Зважаючи на це, його розміщують у центрі поселення і укріплюють.

З часом форми громадського виховання у зв'язку з розвитком парної сім'ї переносяться у форми родинного виховання. З'являється відповідальність батьків за виховання дитини.

У період військової демократії, яку переживали слов'яни, велика увага, крім трудового виховання, зверталася на фізичне та військове. Не тільки «отроки», а й «отроковиці» вчилися володіти зброєю, вести війну з ворогом у складних природних умовах. Жінки нерідко супроводжували чоловіків у походах, брали безпосередню участь у битвах. Жінка – витязь була головною героїнею епосу. Однак все ж таки діти рядових одноплемінників готувалися переважно до праці, а діти панівної верхівки – до виконання функцій воїна – дружинника, родоначальника, племінного вождя.

Ідеологічною основою виховання була язичницька релігія. На її основі дітей знайомили із світобудовою. Таким чином, відповідні екопсихологічні системи створювалися завдяки використанню психотехнік розмовної мови, стародавніх звичаїв, обрядів, свят. Важливе місце у цих системах належало богам: Перуну – Богу грому і дощу, Сварогу – неба і небесного вогню, Дажбогу – сонця, світла і вогню, Велесу – свійських тварин, Стрибогу – вітру. Звертаючись по допомогу до них, молоді люди вчилися лікувати хвороби, замовляти рани.

У східних слов'ян мало місце й навчання, про що свідчить педагогічна термінологія праслов'янського походження: наука – знання, вчення. Досягнувши високого рівня духовного розвитку, наші предки добилися того, що, незважаючи на хрещення Русі, чимало елементів їх духовної культури посередництвом традицій та обрядів дійшли до наших днів.

Ідеї української народної філософії лягли в основу української народної педагогіки і у багатьох моментах несуперечливо перегукуються з ідеями популярних нині філософських систем, особливо *екзистенціалізму*.

Традиційно український народ, як і багато інших народів світу, намагався розглядати людину у вимірі її потенцій. Як найвагомішу первину життя з давніх-давен цінував здоров'я у всіх його вимірах: фізичному, соматичному, психічному, соціальному. Українські перекази, пісні, повір'я, казки, прислів'я та приказки, танці, святкові дійства насичені доброзичливістю, оптимізмом, вірою у розкриття можливостей людини. Дитину, яка з'являлася в сім'ї, готували до щастя в процесі розкриття її потенцій у рамках сформованих упродовж віків екопсихологічних систем.

Українці – переважно селянська нація, тісно прив'язана до родючої землі та щедрих, порівняно не суворих, швидше благодатних сил природи,

у спілкуванні з якими знаходила радість і сенс свого життя. Тому для переважної більшості українських селян у центрі їхнього затишного внутрішнього психологічного «дому» сонячно поблискувала вода власного ставочка з млиновим колесом біля греблі та заквітчаним весною вишневим садочком, у якому вечорами над вишнями гули хрущі. В уяві селянина у цей райський куточок з часом можна переселитися і після смерті, якщо за «грішною» землею не забувати «святого» неба. У цьому бачилося щастя й мета всього життя. І до цієї мети пролягав тільки єдиний шлях — *щоденна праця*. Вона і тільки вона ставала мірилом честі, гідності людини, її внутрішнього і зовнішнього багатства, права на добру пам'ять нащадків та безсмертя душі. Тому серед народних прислів'їв зустрічаємо такі: «Без діла жить, тільки небо коптить», «Ранні пташки росу п'ють, а пізні слізки» тощо. Поза працею не уявлялося «нормального» життя: «Як без діла сидіти, то можна одубіти», «Як спати до дня, то наснитися бриднтя», «Без діла слабіє сила».

Автентичне розуміння життя знаходить свій вияв у таких сентенціях: «Не родись красивий, а родись щасливий», «Не родись багатий, а родись щасливий», «Не родися красна, а родися шасна» тощо.

Однак у народі чудово розуміли, що «родиться щасливим» (генетичні задатки) недостатньо для щастя, треба ще вміти бути щасливим. До цього готували не тільки з дня народження, а й задалегідь. Вагітна жінка, як правило, виконувала посильну роботу до самих пологів. Таким чином, образно кажучи, дитина в утробі матері постійно відчувала енергетику праці, що, за відповідними дослідженнями, благотворно впливає на здоров'я дітей. Народна етика виробила своєрідний кодекс поведінки вагітної жінки і тих, хто її оточував. Вважалося за гріх сквернословити в її оточенні, розв'язувати суперечки, сварки. Вагітну всіляко оберегали від споглядання тих сторін життя, які вносять дисгармонію у сприйняття навколишнього світу, порушують його гармонійну цілісність (пожежі, стихійні лиха, каліцтва і т. д.). Чималу увагу приділялося харчуванню. Але найважливішим було збереження внутрішнього психологічного комфорту. У святкові дні прийнято було регулярно відвідувати церковну службу, молитися Богу, просити його, щоб «все було добре». Поряд із щоденними ранковими та вечірніми молитвами це допомагало вагітній жінці створити відому психологічну «нішу» затишку, внутрішнього комфорту, який благотворно впливав на організм як матері, так і її ще ненародженої дитини.

Народження ж дитини ставало святом для усієї родини, збір якої передбачався вже в перші дні після пологів. Наступною ниточкою організаційного зв'язку із соціумом ставали хрестини. У ході них дитина прилучалася до таких первин буття, як: молитва, вода, свіже повітря,

сонце. Хрещені батьки ставали для неї вибраними і «узаконеними» відповідною церковною службою представниками соціуму. Родина — первинним соціальним оточенням. З цього часу, насамперед, завдяки **родинному вихованню** у дитині починала відтворюватися матеріальна та духовна культура народу, його національний характер і психологія. Сім'я ставала основним інструментом виховного впливу на підростаюче покоління. Відомо, що ще в «Уставі князя Ярослава» (1051-1053 рр.) наголошувалося на відповідальності саме сім'ї, а не громади, за виховання дітей, підготовку їх до самостійного життя. Громада зобов'язувала батьків піклуватися про дітей до того часу, поки ті не одружаться і самі не стануть батьками. Особлива увага зверталася навіть не на роки, а на перші місяці життя дитини.

- *Коли дитину не научиш у пелюшках, то не научиш і в подушках.*
- *Як бавитимеш дитину, так вона й виросте.*

Вікові особливості дитини до 5 років народ любовно означає такими поняттями: народженятко, сидунчик, ходунчик, брехунець, бігунець, товкунець.

Народний досвід у цей час стихійно виводить молодих батьків на принцип гуманізму у вихованні:

- *Не вчи дитину штурханами, а добрими словами.*
- *Бурчання наскучить, а приклад научить.*
- *Добрі діти доброго слова послухаються, а лихі й дрючка не бояться.*
- *Злість — погана порадиця.*
- *Добрий приклад кращий за сто слів.*

Главою сім'ї, як правило, вважався батько. Його слово, ґрунтуючись на народній моралі, сприймалося як закон. Батько був головним годувальником, оскільки традиційно виконував найважчі селянські роботи (оранка, косьба, заготівля дров на паливо тощо). Він планував розвиток власного господарства і тому за необхідності розпоряджався ним. Відповідальність і нелегка праця вимушували його формувати у своїх дітей надійні фізичні та вольові якості. Повага до батька вважалася за обов'язок:

- *Шануй батька та Бога — буде тобі всюди дорога.*
- *Як батька покинеш, то і сам загинеш.*

Однак у народі у переважній більшості випадків чоловік і жінка, як вихователі власних дітей ніколи не протиставлялися одне одному, а, навпаки, взаємодоповнювали одне одного:

- *Чоловік у домі — голова, а жінка — душа.*

Матір у домі — Берегиня, втілення порядності та любові. Вона — вихователь милосердя, людяності, доброзичливості у стосунках із людьми. Її покликання — приносити у дім затишок і свято:

- *Як мати рідненька, то й сорочка біленька.*
- *Укого є ненька, у того й голівка гладенька.*
- *На сонці тепло, а біля матері добре.*

Як вихователь, вона представляє основну духовну опору для своїх дітей. Виношує їх під серцем і тому не може бути суворою до них.

- *Мене мати цілий вік дурила: казала битиму, та й не била.*
- *Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане.*
- *Рідна мати високо замахує, а помалу б'є.*

Народ схвально ставився до багатодітності, оскільки багатодітна сім'я ставала надійною основою продовження роду, взаємовиручки, захищеності від усіляких негараздів.

- *Укого дочок сім, то й щастя всім, а у мене одна, то й щастя нема.*
- *Один син — не син, два сини — пів сина, три сина — ото тільки син.*
- *Де одинець — хазяйству кінець, де сім — щастя всім.*

У багатодітних сім'ях, як правило, діти виховували дітей. Старші відповідали за менших. Через ігри та розповіді передавали сестричкам та братикам той життєвий досвід, який встигли нагромадити самі. Таке виховання знайшло свій вияв у прислів'ях:

- *Сини й дочки — одного дерева листочки.*
- *Як брат брата не допоможе, то що вже чужі люди.*

Основою родинного виховання в Україні була підготовка до самостійного трудового життя. Як доводить дослідниця проблем родинного досвіду українців Л. Йовенко: «Соціальні шаблі, до яких піднімається дитина у межах сім'ї, пов'язані із виконанням нею дедалі складніших і відповідальніших трудових доручень. Підготовка дитини до самостійного трудового життя — це та вісь, навколо якої формуються всі інші грані особистості, здійснюється моральний, фізичний, естетичний, розумовий розвиток дитини» (Л. Йовенко. Прислів'я та приказки як джерело вивчення родинного досвіду українців // Рідна школа. — 2003. — № 6. — С. 37).

В українських хліборобських родинах нерідко вік дитини визначали не кількістю років, а на основі того, які види праці вона встигла засвоїти. Як правило, починали привчати дітей до праці з 5-6-річного віку. Залучали навіть до тих видів її, які за умови використання традиційних знарядь праці

були непосильними для них. У такому випадку подекуди спеціально виготовляли для дітей маленькі коси, серпи, відеречка, грабельки тощо. Як засвідчують наукові дослідження, діти були зайняті у 85 видах господарсько-побутової праці. Виховувалися в усвідомленні того, що праця є однією з найважливіших первин буття:

- *Тяжко тому жити, хто не хоче робити.*
- *Уміння і труд усе перетруть.*
- *Роботящі руки гори вернуть.*
- *Праця чоловіка годує, а лінь марнує.*
- *Бджола мала, а й та працює.*

В українських сім'ях були переконані, що діти різною мірою можуть виконувати будь-яку «дорослу» роботу. Як свідчить М.Стельмахович, хлопчика 7-8 років уже називали «пастушком». Пасли ж діти спочатку гусей, потім овець, кіз, корів і навіть коней. Про сина віком 16 років батьки з гордістю казали: «Уже, слава Богу, косар».

Вільна праця усвідомлювалася в основному як світлі й радісні події людського життя. Вона — єдина надійна дорога до добробуту та щастя. У ній знаходили поезію, яка відбувалася в народних піснях, казках та легендах. Наприклад, у піснях ми часто зустрічаємо образ людини, певним чином причетної до праці. Десь «на горі та й жінці жнуть», хтось насаджує «верби в кінці греблі», закохана дівчина «посіяла огірочки» і т.д.

У казках праця теж виступає головним критерієм людської вартості, моралі та краси.

Ось голе телятко («Казка про телятко, кабана, півника, качура та вовка»), покинуте дідом у лісі, упродовж своїх мандрів знаходить друзів, але хатку вимушене будувати самостійно, бо ні кабан, ні півник, ні качур, ні шило не бажують трудитися. Та коли вдарили морози, усі прибігли до хатки, щоб у ній жити. А теляткові й не шкода. Добре, що друзі зрозуміли свою помилку і готові гуртом працювати.

За добре серце та вмлі руки дідова дочка (казка «Дідова дочка й бабина дочка») винагороджується, бо не цурається ніякої роботи — і яблуньку обчистити, і піч помазати, і собаку від реп'яхів обібрати, і вужів нагодувати.

Таким чином, у процесі соціалізації підростаючого покоління народна педагогіка забезпечувала підготовку і залучення молоді до реалізації трудових, моральних та мистецьких традицій і звичаїв попередніх поколінь. Поступово вирішувалися такі питання, як: формування первісних основ світобачення, створення умов для нагромадження досвіду міжособистісного спілкування, засвоєння елементів трудового самообслуговування, при-

щеплення певних професійних умінь та навичок, розвиток художньо-естетичних нахилів, охорона здоров'я та фізично-спортивне загартування.

На думку дослідника структурного змісту виховного середовища української етнопедагогіки В.Струманського, організаційний розв'язок означених завдань відбувався за *п'ятьма методичними напрямками конкретно-виховного впливу на молоду людину*.

Перший, як уже показано, пов'язаний із сімейно-побутовим вихованням, у процесі якого вирішувалося завдання формування первісних основ світобачення до 7-8 років і нагромадження дитиною досвіду міжособистісного спілкування з людьми найближчого оточення і своїми ровесниками.

Другий напрям охоплював виробничо-господарські завдання, зокрема, прищеплення умінь та навичок повсякденної орієнтації в трудових процесах через залучення молоді до польових робіт та ремісничих операцій.

Третій напрям передбачав формування моральних засад характеру та поведінки дітей, підлітків та юнацтва; долучення до духовних цінностей народу на основі усвідомлення їхнього змісту, вправління у високій моральності на фольклорно-епічних зразках та на особистих прикладах духовного життя і побутової поведінки старших.

Четвертий напрям виховного впливу на особистісну структуру вихованців становило практичне вирішення питань, пов'язаних із розвитком у юнацтва естетичних смаків та формуванням художньо-творчого потенціалу. Основним результатом цього мало бути усвідомлене сприйняття красивого в природі й людських стосунках та формування в молодій людини готовності робити прекрасне.

П'ятий напрям зосереджував увагу на охороні здоров'я і фізкультурно-спортивному загартуванню дитячої громади, набуттю фізичної сили, витривалості; вихованню вольових якостей, мужності, сміливості; закріпленню функціонально-прикладних умінь та навичок, реалізації «тілесної механіки».

Визнаючи цей поділ виховного впливу в українській народній педагогіці на п'ять напрямів доволі умовним, В.Струманський на основі нього виділяє такі елементи цілісного процесу народнопедагогічної самодіяльності: сімейно-побутове виховання, виробничо-господарське навчання, прищеплення моральних засад характеру та поведінки, розвиток естетичних смаків і формування художньо-творчого потенціалу, охорона здоров'я і фізично-спортивне загартування.

Реалізуючи ці елементи, народна педагогіка, на думку В.Вічева, функціонувала і певним чином продовжує функціонувати у структурі суспільної психології, для якої властиві *5 основних функцій соціальної психіки* або сус-

пільної психології (Вичев В. Мораль и социальная психика. — М.: Прогресс, 1978. — С. 82 - 87).

1. Інтегративно-початкова функція була і залишається важливим механізмом у процесі передачі соціального досвіду, який зафіксований у структурі людської діяльності і передається з допомогою засобів праці, предметів, знаків та інших результатів людської діяльності. Соціальна психіка у цьому випадку формує установки на досягнення певних цінностей, спираючись на силу авторитетів та громадської думки. «Занурює» людину в певний суспільний настрій. За таких умов досягнення позитивних результатів, наприклад, в оволодінні певним видом трудової діяльності дитиною, підлітком чи юнаком сприймалося останніми як підняття на вищий щабель визнання їх дорослими. Так, українські парубки подекуди мали за звичай, приймаючи у свою компанію новачка, влаштовувати йому «екзамен» з метою перевірки уміння косити. У цих випадках його ставили у середину строю косарів, ревно слідкуючи чи витримає він заданий темп косовиці. Під час весіль подібні випробування влаштовували молодим, пропонуючи нареченому порубати сокирою сучкувату колодку, а нареченій спеленати ляльку.

2. Адаптивно-корелятивна функція соціальної психіки полягає в здатності її співвідносити і приводити індивідуальну свідомість у відповідність із принципами та нормами, які панують у певній соціальній групі чи прошарку суспільства. Певним чином це є вияв навчальної функції. До адаптуючи ж механізмів можна віднести авторитет, психологічні санкції, громадську думку. Остання в дитячому віці здатна, з одного боку, стимулювати розвиток індивіда, а, з другого, за умови негативного спрямування, справляти дезорганізуючий вплив. Особливо ефективно спрацьовувала ця функція в українських селах у минулому столітті. Цінувалося слово вчителя і священника. Їхнім порадам намагалися слідувати. Таким же авторитетом у переважній більшості випадків було в сім'ї слово батька. Він першим сідав за стіл, брав у руки хліб. Виховував повагу до кожної його крихти. У відповідальні хвилини життя його думка була визначальною.

До психологічних санкцій, наприклад, можна віднести звичай, якого дотримувалися парубки, вимазувати дьогтем ворота біля будинку, в якому проживала нестримна у стосунках із хлопцем дівчина.

Громадську думку в українському селі не тільки поважали, а й боялися. У діях та вчинках, які могли викликати громадський осуд, не тільки задавалися питанням: «А що люди скажуть?» а й питанням: «А що люди подумують?». Прикладів, які засвідчували руйнівний вплив на життя людини негативної енергетики думки односельчан, було чимало. Інформація про них

передавалася із покоління в покоління, слугуючи ефективним засобом морального виховання. Нерідко вона обростала барвистими деталями і сприймалася як легенда. Стосовно ж молодих дівчат виступала у вигляді горезвісної «слави на все село». Пригадайте рядки з поеми Т.Г.Шевченка «Катерина»:

Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала.

Сила впливу адаптивно-корелятивної функції соціальної психіки у цьому випадку вимірюється словами матері знеславленої Катерини:

Проклятий час — годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...

Нині подібні приклади яскраво засвідчують послаблення впливу цієї функції соціальної психіки, насамперед, через інтернаціоналізацію життя. Однак в окремих випадках вона продовжує виявляти себе доволі ефективно. Наприклад, у середовищі підлітків (замкнуті антисоціальні угруповання) та солдат (відомі прояви «дідовщини»). Тому соціальному педагогу необхідно тримати її під контролем.

3. Експресивна (підсилююча) функція соціальної психіки зумовлює активізацію людської діяльності, впливаючи на емоції, почуття і волю. Формує колективну силу людей. Така сила українських селян часто виявлялася в їх щоденній праці під час косовиці, на жнивах. Узвичаєні були відомі «толоки», на які збирали односельчан під час будівництва хати, стодоли чи хліва. Виявляла вона себе і в дні нещастя та горя. Палаючу хату чи стодолу, наповнену збіжжям, збігалось гасити все село. Допомогу в організаціях похорон надавали без прохань.

Селяни вміли відчувати себе не тільки в ближньому, а й далекому. Дотепер живі свідки на західноукраїнських землях, які пригадують, як у 30-і роки минулого століття по селах збирали муку для голодуючих у Східній Україні. Валку підвід, вантажених мішками з мукою, повернули назад від радянського кордону у районі м. Острога (Рівненщина). «У нас усе є. Ніякого голоду немає», — запевнювали спантелечених західноукраїнських селян радянські прикордонники.

4. Контрольно-санкціонуюча функція соціальної психіки, за В. Вічевим, є носієм неформальних санкцій суспільства чи певної соціальної групи. По-

середництвом них поведінка індивідів підкоряється соціальній спільності, узгоджується з інтересами соціального цілого. Вона сприяє охороні тієї «вільної зони» для вирівнювання поведінки, яка визначена нормами суспільства чи соціальної групи. Завдяки цій функції здійснювався неформальний контроль громадськості за поведінкою і мораллю не лише підростаючого покоління, а й дорослих.

Злодіїв, найчастіше конокрадів, колись було прийнято зв'язувати, класити на землю горілиць поряд із пучком різок, якими міг відповідним чином скористатися кожен бажаючий.

Вокремих випадках використовувала цю функцію й церква. Заборонялося поховання самогубців на кладовищі поряд з усіма померлими.

З повісті «Тарас Бульба» М.Гоголя дізнаємося, що коли на Запорізькій Січі козак убивав козака, обох, мертвого і живого, ховали в одній могилі.

5. Функція проєктивного розвантаження передбачає створення особливої соціально-психологічної атмосфери, яка могла б зумовлювати психологічну розрядку. Основними формами її вияву були храмові празники, народні гуляння, ігри, хороводи, весільні забави, колядки, щедрівки, співання купальських пісень, стрибання через палаючий на середохресті доріг вогонь тощо.

Нині помітні намагання відродити колишні звичаї, обряди, ритуали. Мають місце спроби створити нові. Однак в основній своїй масі сучасне суспільство втратило емоційну барвистість колишніх свят та обрядів.

«...Дмитро, наливаючи третю чарку, згадав:

- Слухайте, сьогодні ж Івана Купала. Давайте – за Купалу!

- Давай!

Бабуся Оксана, поглядаючи у вікно четвертого поверху, скрушно зітхнула:

- Сумно ви, діти, живете, сумно... Ми жили на хуторі, як у Гоголя, біля Диканьки. Але скільки колядок переколювали, скільки купал переносили! Увесь час були в гурті, з місяцем і зорями, з купальськими вогнями, з піснями і танцями, жартами і сміхом. А ви поодилиці все, поодилиці... у своїх квартирах – клітках. Одну горілку п'єте, а потім б'єтеся...» (Із розмови у міській квартирі).

Функція соціальної психіки, що зводиться до проєктивного розвантаження може набирати соціально небезпечних форм: масових випивок, побоїв, сварок, розпускання різноманітних пліток, наговорів і т.д. Сьогодні до цього додається групове вживання наркотичних речовин. Трапляються випадки групових сексуальних розваг.

Життя нового покоління швидко змінюється. Традиційні механізми соціалізації поступово слабшають. На їхнє місце приходять нові, пов'язані

з появою нових засобів виховання. Однак нерідко такі механізми, будучи надмірно «технізованими» і «технологізованими», віддаляють людей одне від одного.

У багатьох випадках названі функції соціальної психіки поєднувалися з метою реалізації згаданих елементів цілісного процесу народно-педагогічної самодіяльності, зокрема, прищеплення моральних засад характеру та поведінки, розвитку естетичних смаків і формування художньо-творчого потенціалу.

Особливо це помічалось в традиціях дошлюбного спілкування українців західного регіону країни. З давніх часів тут, як і скрізь, вибір дівчиною судженого, а хлопцем судженої був дуже відповідальним і стосувався не тільки інтересів майбутнього молодого подружжя, а й усієї сільської громади. За переконаннями, поширеними у народі вважалося, що чим більше спілкуються між собою хлопчики та дівчатка, юнаки і дівчата на виданні, тим краще.

У дитинстві хлопчики й дівчатка в спекотні літні дні часто голими купалися разом у ставках, річках або у спеціально створених на маленьких річечках «гатках». Цього дорослі не забороняли, будучи впевненими, що краще задовільнити природний інтерес дітей протилежної статі в гурті, «на людях», ніж чекати, коли він, будучи приглушеним заборонаю, набере спотворених форм.

Ось як описує М.Коцюбинський дитячі забави Івана і Марічки у повісті «Тіні забутих предків»: «... Вони обоє знали, що то бродить по лісі невидима сокира, гупа об дерево і хека з втомлених грудей. Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. Вони робили собі курбало у потоці, глибоке місце, і, роздягшись, бовталися в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором». І, як пише далі письменник, : «... все було так просто, природно, відколи світ світом, що жодна нечиста думка не засмітила їй серця».

Традиційними формами спілкування молоді були «пасовища», «вулиці», «колодки», «вечорниці», «забави», «поседеньки», «супрядки», «толоки», «ярмарки». Батьки не хвилювалися за поведінку своїх дітей, оскільки юнаки та дівчата, спілкуючись на людях, перебували під певним соціальним контролем. Наодинці з хлопцем, за звичаєм у багатьох місцевостях, дівчина могла бути лише до заходу сонця. У протилежному випадку, наприклад, на так званих забавах, які мали місце на Прикарпатті, були присутні батьки або старші родичі підготовлених до видання дівчат.

Характерними для українського села були вечорниці, які проводилися, як правило, у хаті самотньої вдовиці чи бездітного подружжя. Упродовж них дівчата виконували чимало трудомістких робіт: прями, дерли пір'я,

шили та вишивали сорочки, готували придане. Праця, поєднуючись із відпочинком, ставала радісною і легкою. Хлопці, розповідаючи різні цікаві бувальщини, залищалися до дівчат. Разом співали пісень, танцювали, влаштовували різноманітні розваги. У загальній атмосфері жартів та веселощів доскіпливо вивчали норів одне одного, характерні особливості вдачі. Як результат взаємозближення на основі взаємодоповнення (універсальний закон комплементарності) між окремими хлопцями та дівчатами спалахувало кохання, що з часом призводило до формування майбутніх подружніх пар. Але й тут молодь перебувала під соціальним контролем в особі господарів дому або господині — вдовиці, які, стежачи за «порядком», виконували свій обов'язок — «тримали лад». З цього приводу відомою була приповідка: «паніматка — як сова, а очі - шулічині».

На вечорницях та на досвітках найголовнішим чином реалізовувався такий елемент цілісного процесу народно-педагогічної самодіяльності, як розвиток естетичних смаків і формування художньо-творчого потенціалу. Тут отримували своє оригінальне варіативне оформлення народні музика, пісні, танці, жартівливі оповідки, легенди, перекази, прислів'я, приповідки, загадки та інші види народної творчості. Нерідко з'являлися новотвори, які поповнювали скарбницю народної творчості.

Дослідник Г. Бондаренко стверджує, що вечорниці були відголоском первісних групових шлюбів, що в процесі еволюції сім'ї збереглися лише як магічний ритуал — одна із форм молодіжного дозвілля. Його мотив — ритуальне поїдання смаженого півня, що начебто мало за мету помножити чоловічу силу та сексуальну енергію парубків. «Півень» у цих випадках виступав символом чоловічої сили та мужності, а «півник» символізував геніталії хлопчика (Бондаренко Г. Від хлопчика до мужа... // Наш край. Хроніка 2000. — 1993. - № 3-4. — С. 247). Однак більшість дослідників сходяться на думці, що українські вечорниці на зламі ХІХ — ХХ століть були не звичайним ритуальним відголоском, а справжньою школою дошлюбного спілкування молоді.

Дещо відмінною формою такого спілкування були досвітки. Молодь тут набувала певного досвіду і культури інтимних взаємин. Звичаєм дозволялося милування, цілування, різні форми взаємних любовних пестощів, за винятком тих, що ведуть до втрати дівочої цноти. Тій дівчині, яка давала волю нестримному коханню, як уже згадувалося, парубки дьогтем вимашували ворота на подвір'ї батьківської хати. Пару, яка порушувала цнотливість стосунків, на досвітки більше не допускали. А в західних районах України впритул до ХХ століття побутував звичай фізично карати хлопця та дівчину за перелюбство.

Однак такі випадки траплялися порівняно рідко, оскільки вся система дошлюбного спілкування юнаків та дівчат була спрямована на виховання лицарської поведінки хлопців. Про сексуальні ж проблеми в народі говорили, користуючись світлими поетичними образами: біла подушка, біла постіль, не ламай калину, розплетена коса, не топчи квітку тощо.

Підтримування чистоти у взаєминах юнака і дівчини підкріплювалося християнськими нормами, що давало можливість чітко відокремлювати права кохання від подружніх прав. Обряд вінчання у всіх випадках формував у нареченого та нареченої почуття обов'язку стосовно одне одного і відповідальності за свої дії та помисли перед вищою силою — Богом.

Перед шлюбом юнаки та дівчата вчилися бути разом у компанії, яка відзначалася життєрадісністю, дарувала відчуття взаємодоповнюваності до певної цілісності.

Намагаючись бути частіше разом, юнаки та дівчата традиційно створювали свої парубччі та дівочі громади, більшість із яких умовно поділялися на старшу та молодшу. Це сприяло в тому, що ще в юності молоді вчилися товаришувати з багатьма, що не тільки дозволяло пізнати різні людські характери, а й рельєфніше відчутти себе у порівнянні з іншими. Нерідко вступ у громаду розтягувався на тривалий час. Бралися до уваги як зовнішні, так і внутрішні якості претендента. Для хлопця поряд з фізичною зрілістю (міцна статура, вуса) важливими були внутрішнє змушнення, товариськість, уміння співати, грати на якомусь музичному інструменті, бути цікавим співрозмовником. Обряд залучення до парубоцтва називали «коронуванням», яке відбувалося у дні свят або під час проведення якихось спільних робіт. У Карпатах, наприклад, цей обряд мав назву визволки на доброго косаря, уже описаної нами. У святкові дні претендент зобов'язаний був узяти участь у змаганнях парубків і показати належний у таких випадках результат. На Волині, наприклад, юнаку необхідно було вилізти по гладенькому стовбуру сухого дерева наверх і здійняти ним же приготовлену задалегідь торбу з «могоричем», яку перед тим там чіпляли парубки.

Дівчата ж у подібних випадках демонстрували свої уміння у виконанні традиційних для сільської жінки робіт, у догляді за дитиною.

Перед укладанням шлюбу використовувалися різноманітні форми перевірки правильності остаточного вибору нареченого і нареченої. Серед них такі: сватання, умовини, заручини, або оглядини, дівич-вечір.

Відповідальним кроком до створення сім'ї були заручини, або оглядини — зустріч закоханих, їхніх близьких родичів і товаришів за кілька місяців до весілля. Під час відвідин прискіпливо доглядалися до всього. Насамперед, до «хазяйської жилки» батьків. Адже за відомою приповід-

кою: «Яблучко від яблунки далеко не падає» одним із найважливіших вимірів вважалися порядок і чистота.

Про людей, які не дотримувалися порядку в роботі, побуті говорили так:

- *Стук-грюк, аби з рук.*
- *Косо-криво, аби живо.*
- *Скорий поспіх — людям посміх.*
- *Зробили спішно, та коли б воно не вийшло смішно.*

У народі було прийнято вважати, що в тих оселях, де чистота, порядок живуть «добрі духи» і, навпаки, там, де бруд і безпорядок — «злі». Вікна хати порівнювали з очима дівчини, яка жила в ній. Брудні вікна асоціювалися з невмитими очима дівчини, чисті — з чистими. Тому не тільки перед заручинами, а й перед кожним святом дівчата, співаючи пісень, мили та до блиску натирали вікна, змінювали вишиті рушники на іконах, «глинцювали піл», застиляли столи чистими «настильниками», влітку ставили на них букети квітів, а взимку запихали за ікони сушене зілля, щоб «гарно пахло».

Все це для хлопців складало важливий аргумент правильності вибору судженої.

У новостворених сім'ях з'являлися два основних обов'язки: з одного боку, необхідність виростити та виховати дітей, а з іншого, доглянути стареньких батька й матір. Про відповідальне ставлення до них свідчать такі приповідки:

- *Яке дерево, такі його квіти; які батьки, такі й діти.*
- *Яка гребля, такий млин, який батько, такий син.*
- *Які мамка й татко, таке й дитятко.*
- *Годуй діда на печі, бо й сам будеш там.*
- *Поки діда, поти й хліба, поки баби, поти й ради.*

Про співдружність і взаємодоповнюваність господаря і господині у веденні сімейного господарства, певну їхню рівноправність і відповідальність за матеріальний стан сім'ї народ говорив так:

- *Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче.*
- *Жінка за три кутки хату держить, а чоловік за один.*
- *Од господаря повинно пахнути вітром, а від господині димом.*

Невдалі та ліниві сім'ї дошкульно висміювалися сусідами:

- *Парочка — Мартин та Одарочка.*
- *Яке дибало, таке й здибало.*
- *Які коні, такий віз, який їхав, таку й віз.*

Народні основи світобачення були представлені різними поглядами на світ і місце людини в ньому, оскільки вони відображалися різними за вдачею людьми. У широкому полі народної творчості чітко проглядаються оптимістичні, автентичні основи, песимістичні та вузько-корисливі.

Автентичні основи базувалися на глибоких почуттях віри, виступали у вигляді цілісної системи християнських свят із їхньою центральною оптимістичною ідеєю воскресіння усього світлого, праведного, втіленого в образі Ісуса Христа, до вічного життя. Світ у цьому випадку і людина в ньому виступають як величне творіння Бога. Звідси, любов до Бога — це любов і доброзичливість до ближнього і до всього живого, створеного ним. Усі молоді люди планують створити «сімейне кубельце» теплим і затишним. Однак не всім дається досягти цього. Заважають егоїзм і себелюбство, які В.О.Сухомлинський називав «раковою пухлиною душі». Релігія ж вказувала селянину найкоротший шлях до щастя, який відповідно до біблійної «формули» зводився до «істинної любові», про яку апостол Павло говорив: «Любов довго терпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводить ся нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить!».

Намагання любити людей і світ такою любов'ю у згоді людини із ним і самим собою прослідковувалося в українському народі здавна.

Життя, наприклад, сприймалося як нелегка далека дорога, яку необхідно пройти від початку до кінця згідно з «долею — Божою волею». Перервати його з власного бажання, значить, не виконати волі Бога і таким чином допуститися великого гріха. Ця філософія життя прослідковується у таких приповідках:

- *Життя прожити — не поле перейти.*
- *Треба жити, як набіжить.*
- *На житті, як на довгій ниві.*
- *Життя, як стерня, не пройдеши, ноги не вколотиши.*
- *Хто по морю плавав, тому калюжа не страшна.*
- *Як віз ламається, чумаки ума набираються.*
- *Хто часто в дорозі, був під возом і на возі.*

Однак помічається й інша лінія, яка пов'язується з активним ставленням до життя, із готовністю сприйняти долю як неминучий результат власних вчинків і дій.

- *Дожидай долі, то не матимеш і льолі.*
- *Хто питає, той не блудить.*

- *Спершу треба розсудити, а тоді робити.*
- *Раз обпечешся, другий — остережешся.*
- *Краще з доброго коня впасти, ніж на поганому їхати.*
- *Не той козак, що за водою, а той, що проти.*
- *То не козак, що отаманом не думає бути.*

Землю як первину життя називали «святою земелькою», «матір'ю», «землицею», «годувальницею». Щупки її прийнято було брати у вузлик, відправляючись у далекі краї.

- *Рідна земля і в жмені мила.*
- *На чорній землі білий хліб родить.*
- *Хто про землю дбає, вона тому повертає.*

Вода опоетизована народом у словах «водиченька», «чистая», «срібляста». У дні урочистостей селяни нерідко бажали одне одному «бути здоровим як вода». Поважали її силу:

- *Тиха вода берег рие.*
- *Тиха вода греблі рве.*
- *Вода — не кума.*
- *Глибока вода не каламутиться.*

Споконвіку цінувалася могутня сила слова:

- *Добре слово краще, ніж готові гроші.*
- *Слово — не полова, язик — не помело.*
- *Добре слово у мороз зігріє.*

Народне слово було найміцнішою ланкою, яка з'єднувала численні людські покоління.

«Мова народу, — писав у свій час вітчизняний вчений — педагог К.Д. Ушинський, — кращий, що ніколи не в'яне і вічно знову розпускається, цвітуть його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюються творчою силою народного духу вдумку, картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поле, гори, долини, її ліси й ріки, її бурі й грози — весь той глибокий, повний думки і почуття, голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворой батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Проте у світлих прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, але й уся історія духовного життя народу. Покоління народу прохо-

дять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові — в спадщину потомкам... Мова є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, сучасні і майбутні покоління народу» (Хрестоматії з історія вітчизняної педагогіки. — К.: Радянська школа, 1961. — С. 282.).

Сугестивну силу народної мови для потреб виховання в повній мірі використовували здавна. Суфікси —ечк, -еньк, -есеньк та інші надавали мові ніжних пестливих відтінків, які супроводжували почуття любові та кохання; -юч, ющ, - зневаги, ненависті, відрази. Коханих називали «квіточками», «ластівками», «серденьками», «любочками», «зіроньками», «сонечками» і т.д. В основному це були атрибути Всесвіту (засвідчувало безмежність почуттів) та життя в його найпоетичніших формах (символізувало красу вияву почуттів). Злих людей, які ставали джерелом негативної енергетики, називали «злючими», «сердитими». У цих випадках сама звукова форма слова, мов дзеркало, наповнювалася відображенням цієї «злої» енергетики.

Народна мова упродовж століть оформилася у своєрідну психотехнічну систему, засобами якої певним чином формувалася екопсихологічна система широго українця. У цьому внутрішньому психологічному «домі» знаходила собі місце світла краса української природи та вистояна на звичаях і обрядах народна мораль. В основі її лежав здоровий початок у всій його багатоаспектності. Тема здоров'я — одна з центральних тем у процесі виховання дітей та молоді. З приводу цього у народі говорили:

- *Здоров 'я — всьому голова.*
- *Було б здоров 'я — все інше наживемо.*
- *Здоровому все здорово.*

Ця тема особливо актуальна на сьогодні. Насторожує, що за останні 10 років кількість здорових призовників у лави Збройних сил знизилася майже вдвічі. За даними Міністерства охорони здоров'я України, за цей період підвищився рівень захворювання молоді. Наприклад, хвороби крові та кровотворних органів зросли у 5,5 раза, сечостатевої системи — у 3,5 раза, системи кровообігу — у 2,2 раза. У 2000 році зросла кількість молодих людей віком 15-19 років, у яких уперше в житті встановлено діагноз захворювання на гонорею та сифіліс. За темпами поширення СНІДу (ВІЛ-інфекція) Україна посідає одне з перших місць у світі. У середньому на кожні 100 чоловік припадає один інфікований, 70 % з них — молоді люди віком від 15 до 30 років. Щорічно погіршується психічне здоров'я підлітків через вживання алкоголю, наркотиків, психоактивних речовин. Причини цього багато-

аспектні: падіння моральних устоїв у середовищі молоді, соціальне розшарування, швидке визрівання криміногенних ситуацій, комерціалізація ставих стосунків, ранній початок статевого життя. Такий стан справ учені кваліфікують як антропологічну катастрофу, що відбувається за умови низького рівня мотивації на здоровий спосіб життя та культуру здоров'я.

Здоров'я ж для українського народу з глибокої давнини – найвагоміша первина життя, тому в основі купальних пісень, колядок, щедрівок закладалося пошанування здоров'я. Бадьорість, життєрадісність, як обов'язкові атрибути здоров'я демонструвалися у ході виконання народних танців. Здоров'я бажали під час вітання і прощання. Характерно, що під час застілля не стільки пили, скільки примовляли з піднятим келихом у руці, бажаючи винуватцям торжества здоров'я. Цим самим молодь підводили до висновку, що радість свята – це радість спілкування, а не радість пияцтва. Енергетикою світлого світосприйняття наповнені різдв'яні, великодні та купальські свята. У житті українців, як звертає на це увагу П.П. Кононенко, поєднуються буяння, славлення життя, здоров'я у побуті, в календарно-обрядовому колі та християнські міркування про життя, про відкриття вищої реальності, божественної сутності.

Народ виявляв схильність до загартування дітей. Оскільки взуття цінувалося та береглося, то дітям дозволялося вибігати на двір «боськом» відразу ж після того, як починали весною сохнути стежки. Як правило, до сльотливих осінніх дощів не тільки діти, а й дорослі користувалися можливою контактувати з цілющою енергетикою землі посередництвом босих ніг.

Купання в природних водоймах розпочиналося в травні й закінчувалося в основному до свята Іллі, оскільки стосовно цього існувало повір'я, відповідно до якого продовжувати купання після цього свята було гігієнічно недоцільно.

Дорослі намагалися не перешкоджати рухливим дитячим іграм, оскільки у народі побутовала думка, що «... як дитина бігає та грається, так їй здоров'я усміхається».

Вершиною українських оздоровчих систем, як згадує в «Концепції інтегративної українознавчої валеологічної освіти» П.П. Кононенко, став культ фізичної досконалості запорізьких козаків. Це твердження вчений ґрунтує на підставі таких положень: запорізькі козаки ніколи не обирали старшинами фізично недосконалих людей, вільний час присвячували виконанню фізичних вправ.

До висновку про те, що в здоровому тілі здоровий дух підводили ще прадавні свята календарно-обрядового кола. Вони були спрямовані на філо-

софсько-естетичне осмислення первин життя, що дозволяло сприймати його в оптимістичній перспективі самоорганізації. Зміст і форми проведення свят завдяки цікавому лицедійству викликали чудовий настрій, жадобу до життя у всіх його проявах. Дійства славили доброту, могутні сили природи, бадьорість, людську силу, спритність, майстерність, ширість, веселість, чесність, сприяли гармонії духовних та фізичних сил людини.

Народні свята, традиції, звичаї поряд із святами церковного календаря, сприяючи формуванню змістовно багатой і формально барвистої екопсихологічної системи селянина, допомагали йому відчувати власно-особистісне гармонійне поєднання із світом природи. Чи не тому в народній творчості людина розглядається як частинка цілісного світу природи? У казках, повір'ях, обрядах усі частини її тіла є символічними. Природні явища в народній творчості тісно пов'язані із життям людини, наприклад:

Ранок, весна — дитинство.
Опівдні, літо — юність.
Передзахід, осінь — зрілість.
Вечір, зима — старість.

Таким чином, у дитину з давніх-давен закладалися як вроджені (генетичні), так і набуті задатки та гарантії довголіття. Виховання було спрямоване на створення діяльнісного простору для самовираження сильної здорової особистості, яка була б здатною чітко розрізняти поняття добра і зла, правди і неправди, любові та ненависті, праведних та грішних помислів. У молоді людину з наймолодшого віку закладався високий потенціал життя з його відповідними кількісними і якісними показниками та властивостями. Це безпосередньо пов'язувалося з морально-етичною сферою людської діяльності.

Ноосферні основи розуміння світу і людини в ньому традиційно були властиві для українського народу. За гріх вважалося протистояти життю, в якій би формі воно не виступало. Приїхавши в зимовий ліс, щоб зрубати для дров деревину (навіть якщо вона була суха) селянин, перед тим, як взяти в руки сокиру, знімав з голови шапку, «хрестив лоба» і читав молитву, начебто вибачаючись перед деревом. Увесь навколишній світ для нього виступав єдиним «творінням Божим», де кожна часточка його доцільна і рівноправна з іншими у своєму праві на існування. Тому в його мові чулося «сонечко Боже», «травичка господня», «тваринка Божа» і т.д.

- *Такий добрий чоловік, що навіть мухи не вб'є*, — прийнято було говорити про добру людину.

Під час глинцювання земельної долівки у хаті, біління стін вважалося за гріх душити павуків, тарганів та інших хатніх «жителів». Їх обережно викидали за вікно або виносили за двері.

Коли буря ламала на дереві гілку і та звисала долі, не будучи зовсім захнutoю, в народі говорили: «Треба відрізати, щоб не боліло дереву».

Чи то собаку, чи kota вважалося за гріх ударити по голові.

У минулому столітті, коли на уроках біології та географії звичними стали терміни «тваринна маса», «рослинна маса», а повсюдно на кожному кроці йшлося про «виробництво м'яса», найсвітліші уми планети вимушені були розробити систему космічної етики, а ЮНЕСКО – прийняти рішення, яке зобов'язує людину гуманно ставитися до наших «менших братів» і до мінімуму зводити їхні страждання у ході «конвеєрного» процесу «виробництва м'яса».

На жаль, як пише дослідниця цих проблем Н.Околітенко, ці концепції в нашій країні непопулярні. Варто лише згадати про порядки, які панують на фермах і бойнях.

«Колись же було так!, – констатує Н.Околітенко. – Господарлюбив своіх корову, курей, овець, любив усе, що його оточувало: право на їхнє життя було більш-менш справедливою платою за комфортне існування тварин, за те, що людина звільнила їх від труднощів життя в дикій природі. Жорстокість до живності мали за гріх, жорстоких господарів суворо засуджували. До наших днів дійшла історія про сучку, яку чорнобильці повісили на дзвіниці кілька століть тому – за те, що вкрала грудку масла. Кілька століть тому – а народна пам'ять не могла забути цю «нікчемну» з позиції масової етики наших днів історію, не змогла простити, погрожуючи далеким нащадкам за чийсь гріх покарою. Спрацював закон причинно-наслідкового зв'язку на рівні людських душ, не минулося даремно зверхне ставлення до навколишнього світу, до всього суцього на планеті, яке на рівні з людиною вершить свій шлях і свою роботу перед лицем Природи. Не зуміли люди захистити свою всеплодуючу землю від гри честолюбств, від сліпого прагматизму, хоч мудрість далеких предків їх до цього закликала. І втратили її. Це стосується не лише чорнобильців – усіх нас. А тим, хто не визнає подібних «сентиментів», доведеться сказати, що страждання залежних від нас тварин рикошетом б'ють по нашому здоров'ю – через отруєні уламки стресорних гормонів м'яса та яйця б'ють по нервовій системі, пробуджуючи в нас агресивність. Визнаємо ми те, чи ні, а сльози «братів наших менших» нам відливаються неминуче» (Околітенко Н. Про те, чого не може бути // Радянська жінка. – 1989. – № 9. – С. 29).

Зважаючи на цей приклад, можна дійти висновку, що в процесі соціалізації підрастаючих поколінь народ широко використовував знання, здо-

бути на основі інтуїтивного відчуття істини, яка, очевидно, все ж таки базувалася на тривалих спостереженнях, що передавалися із покоління в покоління. Це дозволяло, використовуючи такі спостереження, формувати у вигляді прислів'їв та приказок довгу низку психологічних установок до відповідних дій та вчинків:

- *Не копай другому яму, бо й сам упадеш.*
- *Шануй сам себе, шануватимуть і люди тебе.*
- *Робиш добро — не кайся, робиш зло — зла й сподівайся.*
- *Хто іншим добра бажає, той і собі має.*
- *Все добре переймай, а зла уникай.*

У народі з давніх-давен почуття гумору вважалося однією з найприкметніших рис духовно і фізично здорової особистості, яка уміє дивитися і на дрібне, і на велике певним чином згори вниз.

- *Як молодим був, то сорок вареників з їдав, а тепер хамелю — хамелю і насилу п'ятдесят умелю.*

- *Оці ще з їм, та після сім, та ще полежу, та ще стільки змережу, подивлюся на сволок, та ще сорок, а як не полегає — значить, пороблено.*

У ході господарської діяльності молодь учили розуміти мову природи, використовувати її не тільки для різноманітних передбачень, а й для поліпшення результатів господарювання:

- *Місяць лютий питає, чи взутий.*
- *Зима без снігу — літо без хліба.*
- *До Миколи не сій гречки й не стрижи овечки.*
- *Добре ґрунт угноїш — урожай потроїш.*

Численні прислів'я та приказки вчили пошановувати розум, навчання, вчителів:

- *Вчення світ, а невчення — тьма.*
- *Мудрий ніхто не вродився, а навчився.*
- *Голова без розуму, як ліхтар без свічки.*
- *Шануй учителя, як родителя!*

У центр возвеличення та слави з давніх-давен ставили працю та людину — майстра:

- *Слова — полова, а праця — диво.*
- *Вумілого і долото рибуловить.*

Прислів'ями та приказками в народі уміли знімати негативні сугестивні комплекси і розкривати резервні можливості особистості. У цьому випадку такі прислів'я та приказки ставали своєрідними сугестивними установками:

- *Не святі горшки ліплять.*
- *Взявся за гуж, не кажи, що не дуже.*
- *Коли став робить, то байдики не бить.*
- *Не такий то страшний чорт, як його малюють.*
- *Смілому море по коліно.*

У молоді виховувалися рішучість і відвага, які необхідні були у доле-носні хвилини життя:

- *Чи пан, чи пропав — двічі не вмирати.*
- *Або полковник, або покойник.*
- *Орел не ловить мух.*

Важливим вважалося бачити не стільки зовнішню красу людини, скільки її внутрішнє багатство:

- *Краса, як майова роса.*
- *Траву дивись удень, як обсохне роса, а дівку — в будень, як невбрана та боса.*
- *Краса до вінця, а розум до кінця.*
- *Личко біленьке, а розуму маленько.*

Незважаючи на всю силу народних звичаїв і традицій, український селянин у потрібний момент готовий був погодитися з автентичною спрямованістю своєї дитини. Про це засвідчують як прислів'я, так і реальні випадки життя.

- *Син мій, а розум у нього свій.*

Іван Сошенко, який зіграв відому роль у долі Т.Г.Шевченка, у свій час сам пройшов типовий шлях маленького бідаря, якого батько за будь-що вирішив «вивести в люди». І це певним чином йому вдалося. Перед молодим художником-«богомазом» поволи поставало майбутнє із ситими буднями та добрячими заробітками. Але, коли за покликом душі молодий Сошенко вирішив їхати в Петербург для навчання в Академії мистецтв, забираючи з хати останні гроші, батько, шойно втішений скромним господарством, нажитим на кошти сина, сказав: «Що ж, сину, коли так треба... дивися сам».

Однак вікова забитість і затурканість народу не могли не вплинути на його світогляд, що відобразився у народній творчості. Тому не так уже

й рідко зустрічаються намагання примирити людину із ситуаціями безви-
ходу, неправди, біди, горя:

- *Не тратьте, куме, сили, спускайтесь на дно.*
- *Живи не як хочеться, а як можесться.*
- *Моя хата з краю.*
- *Моє діло теляче: наївся і в хлів.*
- *Мовчи, глуха, менше гріха.*
- *Не наше діло — попове, не нашого попа — чужого.*
- *Моє діло півняче: проспівав, а там хоч і не розвидняйся.*
- *Не моє просо, не мої горобиці, не буду відганяти.*

Зрозуміло, що й такі сентенції знаходили своє місце в ментальній основі українського народу. Однак не вони визначали багатівіковий досвід численних людських поколінь, який дозволяв відсіювати, неначе добірне зерно на току, все те, сповнене глибинної істинності та внутрішньої краси, що дорогоцінним розсипом наповнювало скарбницю вічних людських цінностей — незмінної основи для виховання сучасних та прийдешніх поколінь. Відриватися від цієї основи, значить, свідомо піддавати суспільство ризику лишатися тих цілющих соків, благодійний вплив яких на цілісний народний організм доведений упродовж багатівікового експерименту, назва якого — життя народу.

Запитання та завдання

1. Проблема використання досвіду української народної педагогіки у соціалізації особистості.
2. Як виховували дітей східні слов'яни – предки українців?
3. Особливості родинного виховання українців.
4. Які основні методичні напрями виховного впливу в народній педагогіці?
5. У чому полягають основні функції соціальної психіки або суспільної психології?
6. Традиції дошлюбного спілкування української молоді.
7. Народна педагогіка про здоров'я.
8. У чому полягають ноосферні основи української народної педагогіки?
9. Прояви затурканості народу у практиці його виховання.

Рекомендована література

1. Будник О. Особливості української етнопедагогіки // Дайджест школа-парк. – 2002. – № 2. – С. 116-119.
2. Вичев В. Мораль и социальная психика. – М.: Прогресс, 1978. – С. 82-87.
3. Йовенко Л. Прислів'я та приказки як джерело вивчення родинного досвіду українців // Рідна школа. – 2003. – № 6. – С. 36-38.
4. Коба Л.А. Як виховували дітей східні слов'яни – предки українців // Початкова школа. – 1994. – № 4. – С. 45-47.
5. Костів В.І., Головач Л.Я. Традиції дошлюбного спілкування українців // Традиції виховання у світовій народній педагогіці / За ред. П.Р.Ігнатенка. У. 2-х ч. Ч. II. – Рівне, 1995. – С. 175-177.
6. Стельмахович М. Методологічні засади української етнопедагогіки // Початкова школа. – 1998. – № 2. – С. 41-43.
7. Струманський В. Структурний зміст виховного середовища української етнопедагогіки // Рідна школа. – 2000. – № 4. – С. 13-15.

1.11 З історії масової практики соціалізації народів світу

Лише все людство разом є істинною людиною, й індивід може тільки тоді по-справжньому радіти та насолоджуватися, якщо він володіє мужністю відчувати себе заодно з усіма.

Йоган Вольфганг Гете

Національне самоусвідомлення дитини. Народження та вибір імені дитини — перший крок до її соціалізації. Досвід народів світу у вихованні в дітей поваги до батьків, родини, предків. Виховання дітей працею, формування у них почуття майбутнього господаря. Одруження і підготовка до нього — школа сімейного виховання. Проблеми соціального статусу жінки та статевого виховання молоді у світовій народній практиці соціалізації. Використання обцинних звичаїв та традицій у сучасній практиці соціалізації підростаючих поколінь в Японії та Індії. Десугестування негативних сугестивних комплексів, які шкідливо впливають на здоров'я людини, у практиці масового виховання. Роль та місце світового досвіду масового виховання у соціалізації сучасного підростаючого покоління.

Людина прекрасна і велична у всій розмаїтості своїх проявів у різних куточках земної кулі, хоч, з'явившись на світ, соціалізувалася на основі системи, яка сформувалася серед людей тієї землі, де вона народилася. Така система відзначається найвірогіднішою оптимальністю, випробуваною упродовж століть і тисячоліть, оскільки вона формувалася на основі природних та суспільно-історичних особливостей певного кутка планети. Зважаючи на це, кожний із нас несе відповідальність перед самим собою і світом за той шматочок світобудови, який дарував йому життя.

Десь радісно магнолії квітують.
Десь гори, наче горді королі.
Нам краєвиди погляди милують
Нерідко бідної, пустельної, землі,
Куди подінешся, свій край — як рідна мати.
Його не будеш на базарі вибирати.

(С.Пальчевський)

Відомий російський філософ і літературний критик В.Г.Белінський стверджував, що будь-яка благородна особистість глибоко усвідомлює свою кровну спорідненість, свої кровні зв'язки з вітчизною. В такої людини любов до неї впливає з любові до людства, як часткове із загального. Любити свою вітчизну, на думку мислителя, означає — полум'яно бажати бачити в ній здійснення ідеалів людства і в міру сил своїх сприяти цьому.

У народній педагогіці багатьох країн світу побутує думка про те, що кожна людина повинна володіти почуттям національної гідності, аби належним чином представляти свій народ у колі світового співтовариства, власною самобутністю та неповторністю збагачуючи його.

Більшість учених виявляють перші «паростки» національного самоусвідомлення в дітей 3-4-річного віку. Ж.Піаже стверджує, що перші фрагментарні й несистематичні знання про свою етнічну приналежність дитина отримує в 6-7 років, а у 8-9 уже ідентифікує себе зі своєю етнічною групою на основі національності батьків, рідної мови, культури, місця проживання. Десь у цей час пробуджуються й національні почуття, а в 10-11 років національна самосвідомість формується вже в повному обсязі. Серед особливостей різних етносів дитина виділяє унікальність історії, мови, традицій побутової культури тощо.

На думку одного з російських дослідників Г.С.Виноградова (1926), народна педагогіка, опираючись на народну філософію та світобачення, починається з народження дитини. Особливості її підходів до виховання відчуваються уже в підборі імені новонародженому.

За іменем часто можна визначити вік, стать, національність людини. А інколи воно вказувало і на соціальне становище. Наприклад, в Древній Русі імена із закінченням на «слав» (Ярослав, В'ячеслав, Ізяслав) належали тільки князям. В імен є смисл. Наприклад, у тих із них, які були запозичені із семітських мов (древньоєврейської, арабської), смисл «благочестивий»: Михайло (точніше, Мі-ха-ель) означає «Хто як Бог?», Абдурахман (Абд-ур-рахман) — «Раб милостивого», тобто Бога.

Латинські та грецькі імена ближчі до реального життя: Віктор — «переможець», Василь — «царственный». Слов'янські зрозумілі без пояснень: Любомир, Віра, Надія, Любов.

Вибір імені у багатьох племен, народностей та народів вважався доле-носним. Наприклад, в австралійському племені арунта поряд із звичайним, усім відомим іменем у кожного чоловіка було ще і таємне, «святе» ім'я. Його могли знати тільки найстаріші та найпочесніші одноплемінники. Вимовляти його дозволялося лише пошепки тільки в їхній присутності. Жінки могли дізнатися про це ім'я, тільки досягнувши похилого віку. Так що дружина лише на старості — і то не завжди, — могла дізнатися як зветься її чоловік по-справжньому.

У багатьох племен та народностей вибір імені тісно пов'язаний з пошануванням старших родичів, нерідко тих, які вже пішли з життя. Цим самим у характер з найранішого віку закладається глибока повага до них.

Так, у папуасів є звичай вибирати ім'я померлого родича, яке, однак, вголос вимовляти небажано, оскільки існує низка заборонних повір'їв. У зв'язку з цим матір вимушена називати дитину, яка, наприклад, отримала ім'я покійного дідуся, спеціально придуманим прізвиськом. Вихована папуаська дитина на запитання «Як тебе звать?» промовчить; за неї дадуть відповідь приятелі чи родичі, які знаходяться поруч. Якщо ж люди, іменем яких дитина названа, живі, то вони можуть уперше до неї доторкнутися лише тоді, коли їй піде одинадцятий рік.

На островах Фіджі першого сина за звичай називають на честь дідуся з боку батька, другого — в честь дідуся з боку матері. Подібний, але дещо складніший звичай на Каролінських островах, де першого, третього, п'ятого і т.д. синів називають іменем батька, а другого, четвертого та інших — іменами дідуся по матері.

Трапляються випадки, коли ім'я дають людині кілька раз упродовж її життя. Причому ритуал вибору його пов'язується з навіюванням певних якостей глибинної природи. Це стосується маорі — корінних жителів Нової Зеландії. Перше ім'я вони дають після народження, друге — після ініціації, третє — після смерті батька. Під час вибору першого імені до дитини підносять статуетку божка і перераховують ті внутрішні якості, які хотіли б у ній бачити. У цей час батько співає:

Сиди тихо, я оголошую твоє ім'я.

Яке ж у тебе ім'я?

Слухай же ж своє ім'я.

Ось твоє ім'я ...

Іменем дитини ставало те слово, яке вимовлялося в той час, коли вона чхала. Воно було з ряду слів, що означували певні риси характеру. Друге ім'я вибирається приблизно так само, тільки замість рис характеру перераховуються імена предків. Під час вибору його родичі хором проспівують такі сугестивні установки:

Розчищай землю для поля.
Будь сильним у роботі.
Будь ретельним і трудолюбивим.
Будь сміливим і мужнім.
Ти повинен працювати, поки день
Над землею не погасне.

Інколи ім'я дають не зразу після народження, а через кілька років, коли дитина встигне виявити певні свої відмінні якості. Наприклад, в африканців Західного узбережжя (ашанти, фанти та інші) дітям дають імена за днями тижня, коли вони народилися. У кожного із таких днів дві назви: чоловіча й жіноча. Понеділок — чоловік — Куджо, а Понеділок — жінка — Джуба. Але до цього імені прийнято додавати ім'я матері, яке не означало день тижня, а було швидше прізвиськом: Хороший Голос, Леопард, Красуня. І зрештою десь до сьомого року дитині додавали вже її власне прізвисько, що означувало певну зовнішню чи внутрішню якість, яку виявляли навколишні протягом семирічного спостереження. Наприклад, Сильний, Меткий, Відважний тощо.

У індіанських племен Південної Америки ставлення до імені містичне. Ніколи і ні за яких обставин індіанець не назве його чужій людині, оскільки вважається, що воно начебто складає «частину людини» і, якщо ім'я вимовляти, то це може завдати непоправної шкоди його носію. У племені кожного його члена можуть називати по імені всі, крім близьких родичів, які звертаються до нього приблизно так: Чоловік, Батько, Син. Якщо індіанці приходять у місто, то самі вибирають собі ім'я якої-небудь знайомої їм по джунглях «цивілізованої» людини: мисливця, золотошукача чи збирача каучуку.

У північноамериканському племені фокс дитину називають так, щоб у її імені звучав натяк на ім'я батька. Наприклад, якщо батька називають Зіркий Орел, то сина вважають за доцільне назвати Сірим Орлом, Бойовим Орлом, у крайньому випадку Яструбом. В імені певним чином повинна бути присутня якщо не вся могутня птиця, то якась частина її тіла: Велике Перо, Сильний Дзьоб і т.д. Імена дівчаток звучать ніжніше, але теж по-пташиному: Качечка, Співаюча Птиця, Красиве Перо і т.д.

Загалом у багатьох племен Південної та Північної Америки справжнім іменем вважалося не те, яке отримували після народження, а те, яке згодом здобували самі. У навахів, наприклад, після тривалих випробувань на виносливість, силу і сміливість юнак довго постився, очікуючи, коли з'явиться до нього дух-покровитель і повідомить йому справжнє ім'я. А в племені карибів воїн здобував своє ім'я в бою. Вбивши, наприклад, вождя ворожого племені, забирав його ім'я. В індіанців тупі таке ім'я змінювали кожний раз після перемоги над ворогом. У цьому племені батько, вручаючи дорослому сину списа, говорив: «Ось твоя зброя! Підди і здобудь собі ім'я. І нехай воно буде іменем хороброго воїна!».

Зважаючи на це, слід відзначити, що, очевидно, недаремно і в слов'янській мові зберігається низка стійких фразеологічних зворотів типу: «зберегти ім'я», «нести своє ім'я», «не зронити імені», «прославити ім'я» тощо. Зрозумілим стає одне, що попри всі відмінності в іменах, усі батьки усіх часів усіх племен і народів бажали і бажають єдиного, щоб у їх дітей були хороші імена, які б допомагали їм стати хорошими людьми.

Повага до предків та родинної історії у багатьох народів та племен із найранішого віку дитини виховувалася не лише в аристократичних сім'ях, а й у звичайних трудових. У кожного народу є свята, коли сім'ї збираються біля могил рідних, щоб пом'янути їх і віддати належну шану. У слов'янських народів, як і в багатьох інших християнських, це приурочується до Великодніх свят. В Україні відомі традиційні так звані «Грамотки», в які вписується ім'я кожного померлого. Вони зберігаються в сім'ях, а в поминальні дні священник зачитує із них імена тих, хто складав колись родину, а згодом пішов із життя. Однак така пам'ять стосується в основному найближчих поколінь.

На Британських островах, згідно зі спостережень М. Кондратьєвої, у ході розмови з будь-яким остров'янином після традиційних розмірковувань про клімат обов'язково розмова буде переведена на родові корені британця. І в словах, і в голосі його пролунає незмінна гордість за власний родовід. Навіть за умови мінімальної зацікавленості цією темою співбесідника родові корені будуть детально прослідковані до сьомого коліна. Гордість за родовід поєднується з гордістю за край, у якому співрозмовник народився. Легко викликати його глибоку образу, якщо назвати просто англійцями всіх жителів Островів, оскільки з усіх районів Великобританії – Шотландії, Північної Ірландії, Уельсу, Корнуоллу, Англії – якраз остання дала іноземцям можливість назвати всю країну Англією.

В уже відомих нам маорійців – корінних жителів Нової Зеландії, коліскову пісню для дітей заміняє так звана уакапапа, що в перекладі озна-

чає родовід. Вважається, що дитина з найранішого віку зобов'язана знати усіх своїх «пакеха» — предків — аж до тринадцятого або ж навіть до п'ятнадцятого коліна. Запам'ятати ж це найкраще перед сном або в перші хвилини його, що дає можливість з метою поглибленого запам'ятовування використати відомий у педагогіці гіпнопедичний метод навчання. Тому перед сном засипаючій дитині рідні благоговійно повторюють, наприклад, так: «Батька твого звать Карарі, а дідуся звали Ароа, а прадід носив ім'я Пакавау, а прапрадід звався Уайманкайтантукла... Маму твою звать Роанайя, а бабусю звали Таканакс, а прабабуся носила ім'я Оторопасмаруа...».

Таким чином, більшість народів та племен світу розуміли і намагалися передати дітям важливу життєтворчу істину, відповідно до якої людині, як дереву, легше вистояти в життєвських бурях, коли вона відчуває свої могутні корені. А для того щоб відчувати їх, необхідно знати і шанувати. Глибинне відчуття себе однією із зв'язуючих ланок родинного ланцюжка, накладаючи відповідальність перед ним за себе і своїх нащадків, закладає підвалини внутрішнього психологічного «дому» особистості. Дозволяє, за висловом російського письменника Є.М.Богата, невічній людині жити за законами вічності, відчуваючи себе часткою рухливого невинного потоку життя.

В окремих племен і народів згадані духовні корені матеріалізуються і закріплюються економічно. Наприклад, сьогодні можна зустріти тисячі вихідців із долини Мзаб алжирської Сахари, які стоять за прилавками далеко від рідних місць. Цього вони добилися завдяки детально розробленій системі проникнення на чужі ринки. Молодий комерсант, який бажає випробувати свої сили, отримує від багатих членів общини кредит на заснування власного діла в чужій країні, де вже земляки зайняли певні бізнесові позиції. Мозамбіти зразу ж беруть шефство над новачком. Допомагають йому порадами, поки він сам міцно не стане на ноги. Щасливчик-бізнесмен може провести на чужині не один десяток років, але серцем своїм завжди залишається в рідному оазисі, куди навідується щороку. Але, навіть виплативши кредит, мозамбіт зобов'язаний регулярно переводити значну частку своєї виручки в касу общини.

Прив'язаність та любов до місцевості, в якій народилася людина, подекуди формували або й продовжують формувати не лише засобами суєттивного впливу слова, а й засобами такого ж впливу музики, смаку національних блюд і навіть запахів.

Саамі, жителі північної країни Скандинавського півострова, мали за звичай берегти в чумі різноманітні бубни на всі випадки життя: народження, весілля, смерті, хвороби, перегону оленів на нові пасовиська тощо. Кожний бубон крім того, що відрізнявся звуком, був оригінально розмальова-

ний та мав оригінальну форму. Зібрання таких бубнів складало своєрідний звуковий сімейний «альбом». Звук кожного з них викликав у пам'яті колишні родинні події.

Чимось подібний «альбом» на основі запахів створили індіанці Північної Америки. В дні сімейних свят вони мали за звичай окурювати свої вігвами димом запалених ароматичних смол, недогарки яких закладалися в патронташ. Проходили роки і їхній запах нагадував господарям вігваму світлий день весілля або ж народження первістка. Таким чином, серед численних ниток зв'язку з рідним краєм, з людьми, які жили в ньому, з'являлася ще одна, яка на сугестивному рівні безвідмовно спрацьовувала упродовж усього життя людини.

Дослідник народної педагогіки К.Д. Ушинський, визначаючи зміст народної педагогіки будь-якої етнічної спільноти, головним у ньому вважав засвоєння підростаючими поколіннями всіх видів культури, особливо виділяючи серед них культуру праці. «Саме виховання, — писав він, — якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а підготувати до праці життя... Виховання повинно розвинути в людині звичку і любов до праці; воно має дати їй можливість відшукати для себе працю в житті» (Ушинський К.Д. Собрание сочинений: В 11 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1940 — 1948. — Т.2. — С.64).

Раннє залучення дітей до «дорослої» праці помічається у всіх племен, народностей і народів. Наприклад, в ацтеків таке залучення етнографи виявили з трьох років, у зулусів, вогулів, коряків — з шести. Російський педагог С.Т. Шацький стверджував, що в селянських сім'ях Росії було прийнято залучати дітей до праці з 4-5 років з розрахунком, щоб у 10-12 років вони могли виконувати всі домашні роботи. З приводу цього дослідник наводив відповідь 11-річного хлопчика на запитання анкети, чим він зайнятий дома: «... Чоботи ремонтую, картоплю набираю, самовар ставлю, коня запрягаю, поросяткам стелю, гнізда курам плету, картоплю тру, лампу запалюю, поросяткам просвітлюю, дрова ношу, жеребчику картоплю ріжу, відро корові виношу, сніг із двору скидаю, картоплю чищу, підлоги замітаю, до рогаців ручки роблю, терницю роблю, до сокири ручку роблю, санки й лижі роблю, дрова пилкою ріжу, ножі точу, соломі рубаю, коня співаю, закуту роблю, сильце ставлю, кур на дворі ганяю, за водою ходжу, корів на двір зганяю, з вікон стираю, ліжко роблю, тапчан роблю, лопатку роблю, до скрині скобу роблю, чорнило розводжу, полицки роблю, годинник заводжу, чоботи мажу, квіти поливаю, нитки змотую, дратву сучу, піч розтоплюю...». Він перерахував 85 видів робіт. І це тільки по домашньому господарству. Сюди не включені сезонні польові роботи, до яких сільські діти залучалися

уже з 5-6 років (Шацкий С.Т. Педагогические сочинения: В 4 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1960 — 1963. — Т.3. — С. 258-259).

У науковій педагогіці ще з радянських часів відомі дослідження, результати яких свідчать, що для розвитку будь-яких творчих здібностей доцільно залучати дітей до продуктивної діяльності в сім'ї з найранішого віку, навіть з 3-4-х років (Б.П.Нікітін). У сім'ї педагогів Нікітінних дітям, починаючи з цього віку, дозволяли працювати з інструментами дорослих: ножем, пилюкою, ножицями тощо. У них був вільний доступ до електричних розеток. Такі умови для трудового виховання стимулювали цілісний гармонійний розвиток особистості дитини.

Народи Півночі, наприклад, чукчі, були далекі від наукових досліджень офіційної педагогіки, однак, на основі тривалих спостережень багатьох поколінь у справі виховання дітей доходили до тих самих висновків, що й офіційна педагогіка.

Хлопчик-чукча вже в п'ятирічному віці отримує від батька найпростішу зброю, з якою можна ходити на полювання. Цікавим є те, що при цьому не зафіксовано жодного нещасного випадку (!) через неправильне поводження дітей із мисливською гвинтівкою. Показовим є й те, що для дітей північних народів Росії частина іграшок представляє собою не вигадані муляжі предметів, які виготовляють чи купують дорослі, а мініатюрну зброю або інструменти, що використовуються в повсякденному житті.

Монгольські діти в пустелі Гобі з такого ж віку привчаються до верхової їзди на коні. А 7-8-річні дівчатка та хлопчики — головні учасники кінних перегонів під час проведення гобійського давнього традиційного свята — надом. Великі мальовничі групи людей збираються з околиць на високих горбах, щоб спостерігати захоплююче видовище, яке дарують дорослим діти віку наших другокласників. Традиційно юні вершники одягають яскраві халати — делі, розшиті стародавнім орнаментом. Переможця чекають старовинні пісні-похвали і головна нагорода — сувій шовку, розшитого драконами і символами щастя і довголіття.

Кінь у Гобі — найперша необхідність, оскільки, запрошуючи в гості, повідомляють: «Заїдемо до мене. Тут недалеко. Сімдесят кілометрів». Коли в Україні шестирічному пастушку не було необхідності галопувати на коні, щоб пасти худобу, то в Монголії без цього не обійтися: більші стада, довші відстані. За цих умов кінь — вірний друг. Дитина турботливо доглядає його з найранішого віку. У випадку перемоги на перегонах пісні-гімни співають не вершнику, а коневі. Про кращих коней віками склали легенди й пісні, всіляко опоетизовуючи цю тварину.

Старійшини вчать молодь бачити національні традиції не в умінні пити кумис із піали, а в умінні доглядати худобу, виготовляти розписні чоботи – гутули, читати і писати по-старомонгольськи, оскільки мудрість багатьох поколінь, трактати з народної медицини і старовинні легенди – все це приховано за завитками старомонгольського письма.

У житті селянських дітей народів світу з давніх-давен було багато спільного, незважаючи на історичні та природно-кліматичні відмінності країн. Так, наприклад, традиційно будинок тагальського селянина (тагали – найчисленніший народ на Філіппінах) стояв на сваях. У сухий період на «першому поверсі» розташовували домашніх тварин, а на «другому» жили люди. У сезон дощів, коли ріки виходили з берегів і вода заливала «перший поверх», господарям доводилося потіснитися і забирати худобу на «свій» поверх. У суворі зими у слов'янських країнах відбувалося щось подібне. У кімнату, де мешкала сім'я, нерідко приносили з хліва новонароджене телятко чи ягня. Для них стелили сіно в кутку і спілкування з цими домашніми тваринами було для дітей справжнім святом. Першим молоком розтеленої корівки, так званим «молозивом», з однаковим задоволенням ласували як новонароджене теля, так і діти. З ним у душі тих, хто ще тільки розпочинав свій людський шлях, проникали доброта, любов і повага до всього живого під вічним небом.

Далеким філіппінським дітям, так же само, як це було в Україні, чи в Росії, з 6-7-річного віку доручали доглядати поросля, брати повноправну з дорослими участь у різноманітних польових роботах, ловити рибу, збирати гриби та ягоди, доглядати менших братиків та сестричок. Різниця лише полягала в тому, що слов'янський хлопчик Іванко з кошачком і сапою в руках йшов на огород по «зілля» для «свого» поросятка, а філіппінський Тарангу брав у руки великий «боло» (ніж-гесак) і йшов у зарості за будинком, щоб нарізати для свого «підопічного» плодів папайї, або заготовити серцевину бетеля чи цукрової пальми. М'які частини серцевини матір забере для вечері, а жорсткі залишаться поросятку. В дитини починає поступово розвиватися господарська кмітливість, раціональність, які певним чином властиві для кожного народу. Той самий Тарангу раніше не звертав абсолютно ніякої уваги на рисове лушпиння, яке сходить із зерен, коли перемішують рис. Його завжди матір відсіювала, пересипаючи рис із ступи в широку і плоску віяльну корзину. Але залишати рисове лушпиння на землі під деревом хінагдонг, що росло на краю двора, для хлопчика здавалося злочином. Адже кухонні помії з рисовим лушпинням – улюблена їжа поросяти. Досхочу нахлебтавшись, воно буде довго задоволено похрюкувати, кумедно піднімаючи назустріч

хлопчику свій п'ятачок із присохлою стрічкою лущини. З ним тепер можна буде й погратися.

У той час, коли Іванко допомагатиме батькам загортати на городі рядки, в які матір щойно висіяла насіння огородини, Тарангу разом із батьками садитиме рисові зерна, загостреною паличкою протикаючи для кожного із них у землі ямку.

Залучаючи до праці з найранішого віку, у дітей виховували не тільки силу волі, а й почуття завершеності. Перепочити, напитися води, поїсти було прийнято лише після завершення певної ділянки роботи.

У багатьох куточках світу з дитячих років намагалися формувати у людини відчуття самостійного господаря, знаходячи при цьому найдієвіший педагогічний інструментарій. Наприклад, ескімоси Гренландії навчають дітей на яскравих фактах повсякденного життя, на категоричних оцінках різноманітних мисливських пригод. З 7-8 років хлопчики супроводжують батька на полюванні. Виховання юного мисливця відбувається в дії, без слів. Поступово діти вливаються в колектив дорослих. Як правило, батько перед тим як розставити капкани на пєсців, бере ще два, призначених для полювання сина. Якщо в кожному з цих двох капканів виявиться по пєсцю, обидва звіра будуть належати хлопчику. Якщо, наприклад, ескімос піймав 15 пєсців, він скаже: «У мене 10 пєсців, а 5 пєсців потрапили в капкан сина і вважаються його здобиччю». Якщо одна із собак упряжки буде подарована сину, який має право зробити з нею все, що вважатиме за потрібне, батько також скаже: «У мене 10 собак, а не одинадцять».

Характерно, що й дитячі ігри в багатьох племен та народів значним чином імітували діяльність дорослих. У ескімосів, наприклад, хлопчики граються нагайками, маленькими собачками, уявляючи себе в тундрі на санках з упряжкою собак. Дівчата бавляться шкіряними ляльками, для яких будують маленьку іглу. Російські ж діти традиційно граються у «гуси», «козу», «баню» тощо. Їхні рольові ігри призводили до створення дитячих співтовариств, компаній. Дослідження в селі Распутіно Іркутської губернії, проведене А.М.Поповою в 1923 році, засвідчило, що сільська дівчата грали в 34 гри, які тісно були пов'язані з реальним життям, моделювали його. За спостереженнями дослідниці діти гралися на сінниках, у старих лазнях, на печах, у глухих закутках дворів та вулиць, маючи свою певну «автономну» територію. Це сприяло розвитку в них почуттів відповідальності та самостійності. Як правило, до ігор залучалися різновікові групи дітей, у них з часом формувалася особлива громадська думка, з'являлися певні санкції – регулятори поведінки. «Вулиця» лише на перший погляд здавалася безнаглядною. Насправді ж дорослі, особливо дідусі, бабусі на різно-

манітних призьбах, колодках та лавочках, завжди контролювали ситуацію і у разі потреби втручалися та корегували її.

Старші вікові групи дітей у багатьох країнах широко залучають до суспільно корисних справ на основі давніх общинних традицій. Наприклад, у період «рибних жнив» у Ісландії на промиселі і переробку оселедців у масовому порядку виходять не тільки студенти, а й школярі. На острові Хеймахей у Ісландії підлітки роками дружно очищають від вулканічного попелу і шлаку схили гори біля свого селища. Розкидають по лавових «язиках» скошені після досягання насіння різноманітні трави для того щоб виділене лавою тепло і дощі упродовж нетривалого літа перетворили їх у компост, насичений «посівним матеріалом».

На Кубі сотні шкіл побудовано на перехресті доріг, які утворюють чіткі квадрати плантацій по 500 гектарів кожний. Чотири години в день школярі працюють у класах, а три — в полі.

Важливу подією в житті кожної молодої людини було і залишається одруження. Наречених відповідним чином готували до цього заздалегідь. Якщо, наприклад, в Україні у XVIII столітті дівчина виходила заміж у 14 років, то це, звичайно, аж ніяк не рівняло її із сучасною школяркою-семикласницею, яку турботлива мама проводить в школу. Оскільки до цього віку селянська дівчина-підліток уже могла виконувати біля сотні видів найрізноманітнішої роботи по домашньому господарству та в полі. Вона, зокрема, знала не тільки як замісити і спекти хліб, виробити та розшити полотно, а й як доглядати маленьку дитину, оскільки в багатодітних сім'ях діти доглядали одне одного.

Подібне є і в інших народів. Наприклад, в одному в індійських сіл кореспондент «Комсомольської правди» ще в 70-х роках минулого століття зустрів хлопчика-підлітка 14 років з дивною «короною» на голові, зробленою з гілок дерева і прикрашеною яскравими папірцями. Такого ж віку підлітки з його оточення повідомили, що він — наречений — останній день гуляє в компанії зі своїми друзями. А наречена, якій всього-навсього 12 років, уже нарівні з дорослими жінками працює в батьківській оселі, готуючись до весілля.

Однак було прийнято готувати відповідним чином до одруження не тільки дівчину, а й юнака.

На крайньому півдні Судану розселена одна з найчисленніших народностей нілотської групи — дінка — пастухів за покликанням. Худоба для них — головна цінність, оскільки своїх дітей вони вигодовують коров'ячим молоком, зігрівають біля вогнища, в якому горить висушений коров'ячий кізяк, попелом із якого натирають тіло, щоб захистити його

від укусів москітів. За право одружитися юнак зобов'язаний заплатити всім членам сім'ї нареченої. Як правило, ціна сягає 30-50 голів худоби. Однак трапляються випадки, коли наречена коштує череди із 100 голів. Зважаючи на це, батьку потрібно було бути неабияким господарем, аби допомогти своєму сину одружитися. Тому з покоління в покоління напрацьовувалася методика виховання такого господаря. Сину після обряду посвячення в чоловіки батько дарував ім'я одного із своїх биків. Із цього часу «тезка» ставав особистою власністю сина. Молодий чоловік зобов'язувався оточити свого бика піклуванням. Він повинен був бути завжди ситим і гарно виглядати. Його рогам новий господар надавав особливої форми, прикрашав їх. Створював довгі пісні, в яких вихваляв бика та його роги. Віднині долі людини і тварини пов'язувалися на все життя. Подарований бик у цьому випадку ставав своєрідним «ключем» до цілої череди, володіння якою означало мати своє пасовище, дружину та дітей.

Звичай платити за наречену викуп поширений у багатьох народів Африки, Близького та Середнього Сходу. У тих випадках, коли платити нічим, доводиться поступати так, як це роблять пігмеї — жителі африканських екваторіальних лісів. Дівчина-пігмейка в своєму колі цінується високо: адже жінки виконують основну частину робіт, а, головне, народжують дітей. Отже, коли наречений забирає дівчину, це завдає родині, і всьому кланові відчутних збитків. Клан лише тоді дозволить зробити це, коли наречений натомість приведе іншу дівчину зі свого клану, яка погодиться вийти за когось заміж із рідні нареченої. Але навіть у пігмеїв нерідкі випадки оплачування нареченої. Особливо у тих випадках, коли її віддають заміж за представника сусіднього племені хуту, в якому жінки часто бувають безплідними. У цьому випадку солідним викупом вважається, наприклад, сорок металічних стріл і дюжина брусків солі.

Інколи викуп платиться не за наречену як таку, а за її здатність родити дітей. Це має місце в південноафриканській країні Свазіленд. Молодий чоловік, який вирішив створити сім'ю, повинен пригнати батькам своєї обраниці стадо. Такий викуп, який у всіх південноафриканських банту називається лоболою, залежно від достатків жениха і запитів нареченої може складати від сотні корів до пари кіз. Передаючи худобу майбутньому тестю, жених цим самим позбавляє всю його сім'ю, зокрема й дочку, свою наречену, будь-яких прав на майбутніх дітей. Тому коли помирає глава сім'ї, всі діти разом із майном автоматично переходять до його брата чи іншого близького родича по чоловічій лінії, а вдова практично залишається ні з чим. Щоб викупити власних неповнолітніх дітей нещасна жінка повинна повернути лоболу. Рідко яка вдова може знайти в Свазіленді засоби для цього.

Однак у цьому випадку у вдови є вихід. Вона може вступити у так званий лавіратний шлюб з одним із найближчих родичів покійного чоловіка. Це передбачено одним із положень кодексу звичайного права успадкування та розпорядження господарством сім'ї, згідно з яким «Дружина померлого чоловіка, який мав одну дружину, може бути успадкована, тобто вона може вступити у лавіратний шлюб... У такому випадку господарство померлого залишається на піклуванні чоловіка, який вступив у лавіратний шлюб. Цей чоловік повинен бути також опікуном неповнолітньої дитини і дружини покійника». Одначе вступ у лавіратний шлюб не завжди легкодоступний, оскільки перед ним вдова повинна пройти «випробувальний термін» у матері свого майбутнього чоловіка.

Інколи викуп має само інше значення. На архіпелазі Баджун його платять безпосередньо нареченій. Як правило, такий викуп складають золоті і срібні монети та з таких металів виготовлені різноманітні ювелірні прикраси. Деякі золоті та срібні прикраси передаються із покоління в покоління і їхній вік становить від 150 до 200 років. У майбутньому такий «дорогоцінний» викуп відіграє важливу роль у сімейному бюджеті. Вся справа в тому, що розірвати шлюбні стосунки на островах надзвичайно легко, а отримати колишній дружині свою частку нажитого — важко. Дорогоцінні прикраси, отримані у формі подарунка, — це те єдине, на що жінка має повне право. Тому з першого ж дня заміжжя дружина, намагаючись хоч частково гарантувати своє майбутнє, спонукає чоловіка витратити гроші на різноманітні золоті дрібнички. З цією ж метою у прикрасу перетворюється будь-яка монета. Маленька дірочка, просвердлена в піастрі, дозволяє розглядати її як підвіску. За умови розподілу майна вона дістанеться жінці, а ціла — чоловікові. Є й інша причина, яка вимушує багатьох жінок спонукати чоловіків до згаданих витрат. Адже якщо у благовірного не буде відповідних збережень, він не зможе купити дорогі подарунки для того, щоб обзавестися другою дружиною, як правило, молодшою, красивішою, коханішою. Таким чином, викуп та прикраси у баджун — складна політика.

Людство, за твердженням талановитого хірурга сучасності М.Амосова, поступово «дорослішає». Особливо це помітно у ставленні чоловіків до жінок. Адже традиційно у багатьох народів на жінку дивилися, як на річ, в одних випадках не довіряючи, а в інших — скидаючи на її плечі найважчу роботу. Наприклад, чоловіки індіанського племені намбікуара, яке мешкає у Бразилії, не довіряють жінкам приготування страв із м'яса. Грають на саморобних флейтах так, щоб жінка не чула цієї гри. Бедуїни Аравії власноручно доять верблюдів, не довіряючи цього своїм дружинам. Водночас в обов'язки останніх входить сушіння верблужого посліду, який в умовах безлісся та напівпустель має велику цінність як паливо.

У багатьох племен та народів викуп нареченої не підносить її, а, навпаки, принижує до рівня рабині. Наприклад, у кочових арабських племен південного Марокко викуплена до весілля наречена уже в тридцять років стає подібною на бабусю. В її обов'язки входить прядіння та ткацтво полотна і шерстяних тканин, шиття із них одягу на всю сім'ю. Крім цього, на руках молодій жінки все господарство — турбота про дітей, кухню, коней, овець. Навіть воду із криниці вона повинна носити сама. За все це їй та дітям за обіднім столом залишаються лише об'їдки після чоловіка. Однак, як правило, ці жінки до кінця життя вірні своїм чоловікам і нізащо не погодяться залишити своє сімейне шатро, аби поміняти його на красивого європейця в респектабельній віллі.

Щоб подібне спостерігалось в інших куточках планети. Ось як описує етнограф Д. Наумов повернення з городу в поселення папуасів Нової Гвінеї: «Попереду йшли важко навантажені жінки. Кожна несла на спині велику сітку з овочами або кокосовими горіхами, зверху неї у багатьох було прив'язано по оберемку хмизу. Папуасам не властива міцна статура, і ноша здавалася завеликою. Щоб справитися з нею, жінки йшли зігнувшись, туго натягуючи головою налобні ремені сітки. Крім овочів і дров деякі несли ще й дітей. Вигляд у всіх стомлений, навіть молоді схожі на старих. Наприкінці процесії, гордовито випроставшись, легко крокують молоді чоловіки. Раніше папуаси безперервно воювали із сусідами і чоловіки скрізь ходили зі зброєю в руках. Група воїнів завжди супроводжувала жінок в їхніх переходах до городів і назад у село. Але тепер, коли настали мирні часи, чоловіки йшли без зброї. Один ніс маленьку в'язанку бананів і, мабуть, дещо ніяковів від цього».

Логіка внутрішньоплемінних та внутрішньосімейних стосунків інколи матеріалізується у вигляді концентричних кіл. Дослідник Д. Войлошников, побувавши у гостях у кочового племені уйгурів, так розповідав про це: «На нашу честь було зарізано кількох баранів. Мене з другом як гостей посадили в центрі. Навколо нас — невелике коло старійшин. Після них — коло чоловіків. За ними — приблизно таке ж коло жінок. Далі — широке коло дітей. За ними — собаки. Нам подали на тарелі виколоті очі барана, за якими — надзвичайно ніжний жир, який уйгури вважають ласощами. Старійшинам були також роздані найкращі шматки м'яса. Все інше отримали чоловіки. Після того, як вони наситилися, тарелі були передані жінкам і уже з рук жінок залишки м'яса потрапляли до дітей. Костомахи ж, старанно обсмоктані дітьми, летіли у бік собак».

Така «геометрична» схема, як бачимо, має два перекося: один із них спрямований у бік старійшин, а другий — у бік дорослих чоловіків. Перший силь-

но відчувався майже у всіх народів. У вже згаданих арабських кочових племен південного Марокко старший у шатрі користувався безумовним авторитетом, освячуючи сімейний початок. Нікому із членів сім'ї в голову не могло прийти висловити недовіру до будь-яких його слів, тим паче критикувати якийсь його вчинок чи думку. Тільки чоловіки зрілого віку допускалися до участі в розмовах старійшин. Але якщо розмовляли між собою шейхи, уже ніхто не мав права вмішатися в їх розмову. Молодші сходилися окремо і з глибокою повагою ставилися до старших. Ніколи не траплялося, щоб син дозволив собі першим заговорити у присутності батька чи старшого родича. Він завжди вичікував, коли ті самі перші звернуться до нього із запитанням. Вступити ж зі старійшинами у суперечку вважалося нечуваною справою. Молодші з'являлися до старших тільки після того, коли останні їх кликали або ж для ранкового чи вечірнього вітань.

У суворій льодовій Гренландії німічні каліки-старики, залишившись без власної сім'ї, переходять з однієї чужої сім'ї до іншої, де їх старанно доглядають. При цьому ніхто ніколи і слова не мовить про обов'язок чи доброту. Така взаємодопомога стає абсолютно природною, самою по собі зрозумілою. У свою чергу, в голодні полярні зими трапляються випадки, коли старики, сидючи позаду довгих саней, запряжених собаками, на повному ході добровільно падали з них, щоб замерзнути на 50-градусному морозі і таким чином звільнити від «зайвого рота» сім'ю, яка переїжджає з невідлогого місця полювання на нове.

Пощана до старших, особливо батьків, серед християнських народів закріплювалася релігією, оскільки одна із заповідей зобов'язує віруючих любити їх і поважати.

Нерівноправність жінки у порівнянні з чоловіком закріплювалася у багатьох східних народів її місцем в оселі. У той час, коли найкращу кімнату будинку в Росії традиційно прийнято називати «гостинной», тобто призначеною для гостей, яких певним чином могли представляти як чоловіки, так і жінки; коли в Україні таку кімнату називали вітальнею, де цих гостей прийнято вітати; у Прибалтиці — камінною, де можна було віддатися приємному спілкуванню чи то з чоловіком, чи з жінкою, спостерігаючи вогонь березових дров, то на Сході найкращу кімнату іменували кунацькою, тобто кімнатою, призначеною для гостинної зустрічі друга — кунака, у неї жінка могла зайти лише для того щоб принести на таці їжу та вино.

Незважаючи на стійкість традицій, народи світу поступово «дорослішають» і від особливо консервативних звичаїв поступово відходять. Прикладом може слугувати Японія, в якій колись багатодітна сім'я рухалася по вулиці яскраво вираженою колоною. Попереду йшов чоловік, вільний від

будь-якої ноші, за ним простувала дружина, несучи за спиною найменшу дитину. Далі за віком та ростом прямували всі діти. Нині молоді японці йдуть поряд і маленьку дитину на руках найчастіше тримає чоловік. Але, як відзначає В.Цветов, змінюються часи, та норови залишаються жити. Нині батьки не кладуть дочок спати із зв'язаними ногами, як це мало колись місце у самурайських сім'ях, аби із малолітства привчати майбутню жінку до скромної пози навіть у сні: лежати на спині з витягнутими ногами. Зараз старшокласниці нерідко просто не ночують дома. Але дух «Настанови для жінок» живий. Він, наприклад, чітко прозвучав у шлягері «Декларація чоловіка – господаря», який у 1979 році у виконанні співака і артиста кіно Масасі Сада став найпопулярнішим на японській естраді. Ось його російський переклад:

Вставать раньше меня,
Ложится позже меня
Ты должна.
Мужу угождать,
Мужа ублажать
Ты должна.
Веселой и доброй быть,
Про привлекательность не забыть
Ты должна.
Ты хочешь выйти замуж за меня ?
Тогда усвой:
Готовить вкусно ты должна,
Чтоб в доме чистоту беречь умела,
Меня красивым содержать могла,
Мои капризы предано терпела
И от любви ко мне всегда млела.
Усвой, коль хочешь выйти замуж за меня,
Что раньше мужа умереть ты не должна.

Показово, що приблизно у ці ж роки в колишньому СРСР популярною серед чоловіків стала пісня, у якій були такі рядки:

... Я назову тебя зоренькой,
Только ты раньше вставай.
Я назову тебя реченькой,
Только везде поспевай.

У свій час німецький поет і філософ Фрідріх Ніцше застерігав чоловіків щодо того, що їм необхідно боятися жінки, коли вона любить, ос-

кільки тоді жінка готова на будь-яку жертву і все інше не має ніякої цінності в її очах. У свідомому коханні жінки є і раптовість, і блискавка, і темнота поряд зі світлом. Упродовж століть і тисячоліть численні покоління чоловіків численних племен, народностей та народів боялися такої жіночої любові і всілякими засобами намагалися не допустити її не тільки стосовно своїх можливих суперників, а й стосовно самих себе. Певним чином це було характерно не тільки для відсталих в історичному та культурному розвитку народів, а й для цивілізованих європейських країн. Наприклад, у старій вікторіанській моралі, яка склалася в Англії в ХІХ століття в часи королеви Вікторії, жінка залишалася тільки інструментом, який давав насолоду чоловікові. Під час фізичної близькості вона зобов'язана була залишатися пасивною, добровільно позбавляючи себе глибинних статевих радощів. «Справжня леді не рухається», так проголошувала одна із заповідей вікторіанської моралі. Жінці залишалось лише стримувати свої почуття і залишатися пасивним приймачем чоловічих пестощів. Така позиція, як стверджує сьогодення медицина, шкідливо впливала на жіноче здоров'я.

В арабських країнах жінка була зобов'язана ховати своє обличчя від чужих поглядів за паранджею, оскільки його мав право бачити тільки рідний чоловік. Відомі випадки, коли у Йємені жінку вбивали або затоптували тільки за те, що вона виставила палець своєї руки перед поглядом чужого чоловіка. Тільки нігтик пальця, і не більше, дозволялося їй випадково оголити.

Кохання жінки, тим паче заміжньої, нерідко ставало злочином, який карався смертю. Це знайшло своє відоме відображення у мистецтві, в художній літературі, зокрема й українській. Так, наприклад, в оповіданні М. Коцюбинського «На камені» йдеться про кохання молодого турецького весляра Алі та дружини власника сільської кав'ярні татарина Мамета. Фатьма, так її звали, була родом із далекого гірського села, де були свої звичаї, подруги. Однак одного разу до її батька прийшов різник, бридкий молодій дівчині, неласкавий, чужий. Заплатив батькові більше ніж могли дати свої парубки, і забрав її до себе. Перше в житті Алі та Фатьми кохання швидко поєднало молодих людей і вони безоглядно тікають назустріч йому. На чолі низки обурених родичів їх переслідує Мамет із довгим ножом у руці, яким зазвичай різав овець. Гинуть обоє закохані, так і не діставшись до розквіту свого кохання.

Як уже згадувалося, в Україні Шевченкову Катерину, єдину доньку в сім'ї, за щире обмануте кохання до «москаля» батьки принципово виганяють із дому разом із немовлям. Більше гуманності у подібних випадках демонстрував сусідній молдавський народ. М. Коцюбинський в оповіданні «Пе коптьор» розкриває це на прикладі кохання щирої молдавської сільської

дівчини Гашіци. Її коханий Йон, переситившись таємно нею, вирішує одружитися на іншій дівчині. Вагітна Гашіца випробовує всі засоби впливу на нього, але повернути коханого назад до себе їй уже не стає сил. Щоб уникнути ганьби, за порадою рідні, вона використовує відоме в Молдавії право «пе коптьр», що у буквальному перекладі з молдавської мови означає «на піч». На широкій молдавській печі не тільки зимою спали, а й, як правило, народжували дітей. Дівчині, яка завагітніла від хлопця, що відмовився згодом одружуватися з нею, залишався такий вихід із скрутного становища — вбігти в хату, коли сім'я сиділа за столом, і, поцілувавши руку спочатку майбутньому свекру, тоді майбутній свекрусі, вискочити на піч. Там слід було залишатися до того часу, доки зрадливий коханий не лаштувався свататися.

Однак у північних народів, яким доводиться жити в екстремальних кліматичних умовах, ставлення до подібних питань моралі дещо інше. Ділитися з іншими у всьому — святе правило уже згадуваних ескімосів Гренландії. У цьому обкладеному снігами та льодами краї, за свідченням французького дослідника Ж.Маорі, ніколи не буває так, щоб хтось на одинці з'їв хоч би найменший шматочок тюленячого жиру. Тут допускається також обмін дружинами. В частині випадків на основі родинних причин. У результаті обміну чоловіками обидві сім'ї стають родичами. Заміжні ескімоські жінки вміють любити пристрасно. Якщо якійсь із них і доведеться «обманути» свого чоловіка, то це, по-перше, буде не без його відома, а, по-друге, робитиметься із такою коректністю, яка виключатиме можливість виставлення його на посміх. Таким чином, в інтимних справах між чоловіком і дружиною немає секретів.

Для більшої згоди вони, не вагаючись, залежно від обставин, намагаються випереджати бажання одне одного. П'ятдесятирічний ескімос, розуміючи, що він уже не задовольняє всіх бажань своєї молодої дружини, спокійно стерпить, якщо вона з молодшим і красивішим отримає відповідну «компенсацію». Єдина незмінна вимога всіх чоловіків — ретельне виконання дружиною всіх необхідних повсякденних обов'язків.

Ніякі правила, різниця в роках, місце народження, бідність чи багатство батька не впливають на вибір дружини. Ескімоси турбуються тільки про те, аби не укладати шлюб із близькими родичами.

Законне чи незаконне народження дитини всім племенем зустрічається з величезним захопленням. Повідомлення про це поширюється в поселенні зі швидкістю блискавки. Всі вітають одне одного з цією величною подією. Згодом від поселення до поселення летить на санях ця звістка і всі пов'язані з нею подробиці. Всі навідують молоду матір в іглу. Малюка передають із рук у руки, примушують кричати, цілують, лижуть.

Дитина в ескімосів — бог. Її заборонено карати, бити. Виховують її в умовах максимальної свободи. Мати дитину — абсолютна необхідність для цих щирих і мужніх людей. Іглу, де немає дітей, залишають усі жителі, і вона начебто вмирає. Однією з причин такого ставлення до дітей є те, що через суворий клімат, особливий харчовий режим ескімоска здатна народжувати дітей тільки раз на три роки.

Однак трапляються випадки, коли значимість у родинному житті жінки певним чином залежить не лише від природно-кліматичних умов, а й від традицій та повір'їв. Прикладом цього можуть слугувати звичаї племені маконде — невеликої групи бантумовного народу, який поселився на вершині природної фортеці — плато Муеда. За легендою, яку в цьому племені передають із покоління в покоління, біля ріки, що обвиває півніжжя плато, жив замучений самотністю дух, який згодом вирішив сам собі допомогти. Із шматка дерева він любовно вирізав фігурку прекрасної жінки. А вночі у своїй холодній печері неждано відчув хвилююче тепло. Це, як виявилось, поряд із ним лягла жінка, яка із дерев'яної скульптури перетворилася в живу людину. В подяку за те, що дух створив її, жінка подарувала йому любов, наділила здатністю мислити і говорити, тобто зробила справжнім чоловіком. Так на землі виникла перша подружня пара. Але народжений біля ріки первісточок згодом помер. Тоді жінка запропонувала переселитися для життя далі від ріки, туди, де підвищена місцевість. Однак це переселення не врятувало від смерті вдруге народженої дитини. Тоді було вирішено переселитися на вершину плато. Там втретє народжена дитина вижила. Вона й дала початок племені, яке нині проживає на плато. Місцевим господарям нерідко доводиться вставати в 4–5 годин ранку і прямувати вниз, до ріки, долаючи в обидва кінці не менше 20 кілометрів. Однак, підкоряючись матері-прародительниці, яка повеліла жити на плато, жінки не вимагають перенесення поселення ближче до ріки.

Жінка тут користується такими «пільгами», які невідомі для інших народів. Оскільки за легендою «якраз жінка зробила чоловіка розумною людиною», вона має право вибору на відміну від традицій сусідів-мусульман або народів, які дотримуються аналогічного звичаю, нав'язаного зулусами — нгоні. Зрадливість чоловіка карається в маконде так само суворо, як у всій Африці карається зрада дружини. Того, хто порушує шлюбну угоду, не тільки виганяють із дому, а й лишають усіх матеріальних і нерідко батьківських прав. Родство тут рахується по материнській лінії. Чоловік після весілля поселяється у сім'ї своєї дружини. Усе це нагадує матриархат. Однак подібні випадки зустрічаються у світі як рідкий виняток. Загалом же впродовж віків соціальний статус жінки був і в багатьох випадках залишається дотепер значно нижчим, ніж подібний статус чоловіка.

Загальновідомим положенням християнської релігії є твердження про те, що чоловік і дружина складають одну душу і тіло. Стосовно цього Л.М.Толстой у свій час говорив: «Нелегка справа стати однією душею і тілом. Треба старатися. Але нагорода за старанність велика. А засіб я знаю один головний: ні на хвилину із-за любові шлюбної не забувати, не втрачати любові та поваги, як людина до людини. Аби були стосунки, як чоловіка з дружиною, але в основі всього, щоб було ставлення як до постороннього, до ближнього — якраз це ставлення головне. В ньому держава».

Такого ж ставлення до себе, як до людини, у переважній більшості випадків жінка не відчувала упродовж віків. Народжена для любові, системою традицій та звичаїв вона позбавлялася її в зародку, оскільки необхідної основи для неї не створювалося.

Колись говорили: кохання — дерево, корені якого лежать у плотському світі, а гілки здіймаються високо в духовний світ. Цю ж думку підтверджував відомий швейцарський сексолог А.Фореель, стверджуючи, що сімейне щастя однаково базується на «розумовому, духовному і статевому пристосуванні людей». Аби таке щастя було довгим, необхідно, щоб «духовна любов ... із самого початку і до кінця супроводжувалася любов'ю статевою». Якраз «статевої любові» з отриманням найповнішого задоволення від неї через загальне невігластво жінка позбавлялася. Навіть у ХХ столітті проведені дослідження засвідчили, що майже половина заміжніх жінок світу від статевої близькості з чоловіками не отримували найвищої насолоди. Як же могло здійснитися в духовне небо своїми гілками дерево кохання, коли для його коріння не було відповідного ґрунту?

У більшості племен, народностей та народів світу чоловіки, наслідуючи давні традиції, не турбувалися про створення цього ґрунту, подекуди вважаючи це навіть за гріх.

Сучасна ж сексологія стверджує, що якщо жінка у ході статевого зближення не відчуває розрядки, то в її мозку залишається застійне вогнище нервового збудження, а в жіночих органах — застійний приплив крові, що призводить не лише до нервових розладів, а й деяких гінекологічних захворювань. Показово, що до сьогоденішнього дня в країнах, де жінка перебуває в підневільному становищі, вік її життя помітно нижчий від віку життя чоловіка. В цей час у розвинутих країнах, де соціальний статус жінки значно вищий, усе навпаки.

Однак світова практика народного виховання демонструє й позитивні зразки вирішення цих проблем. Наприклад, у багатьох племен, які живуть у районах екватора, з давніх-давен відома просвітницька підготовка молоді до сімейного життя. Коли хлопчики та дівчатка досягають підлітково-

вого віку, їх відокремлюють від племені та одних від других і вчать усьому, що повинна знати і вміти доросла людина. Готуючи до шлюбного життя, хлопчиків навчають під девізами: «Справжній мужчина думає, насамперед, про жінку», «Ти поганий мужчина, якщо не зумів спочатку задовольнити жінку». Показово, що в цих племенах немає сексуально невдоволених ні жінок, ні чоловіків. З діда-прадіда вони знають прості, відкриті тисячоліттями назад, способи досягнення взаємної гармонії між чоловіком та жінкою. Менше тут і суто «жіночих» хвороб.

У багатьох народів та племен існують спеціальні ритуали підготовки наречених до першої фізичної близькості, метою яких є гармонізація їхніх статевих стосунків. На вже згадуваному архіпелазі Баджун до першої зустрічі з майбутнім чоловіком наречену готують увечері і вночі перед весіллям. Тітки посвячують свою молоду племінницю в таїну шлюбного життя, а ровесниці втирають у її тіло різноманітні масла та ароматизатори, задимлюючи волосся такими ж пахучими травами і розмальовуючи її долоні ритуальними знаками. Згодом її плаття і волосся оббризкують липким лаком і обсипають пелюстками жасмину. У такому вигляді вона спочатку приймає подарунки від матері жениха, а згодом у спальні зустрічає судженого. Кілька літніх жінок, які знаходяться тут же, натирають чоловікові волосся і руки ароматичними маслами і пропонують фаянсовий таз для миття ніг, після чого залишають молодих. Сім днів і сім ночей не виходить новостворене подружжя зі спальні. Доступ до них матиме лише старша тітка чоловіка, яка няньчила його, коли він ще був немовлям.

Зараз відомі численні методи та методики гармонізації статевих стосунків між чоловіком та жінкою, напрацьовані упродовж століть в Індії та Китаї. Однак, якщо їх використовувати у відриві від духовної основи таких стосунків та згадуваного застереження Л. Толстого, вони залишатимуться в ролі низькоефективних «механізмів» кохання, тим паче у суспільстві, в якому соціальний статус жінки неправомірно занижений.

Різноманітні звичаї, традиції, обряди як випробувані механізми соціалізації підростаючих поколінь, неоднорідні за своїм значенням, місцем та роллю у суспільному житті певних соціальних груп. Одні з них відживають, поступово зникаючи, інші відновлюються, особливо в країнах, що виникли на пострадянських теренах. В одних країнах вони стимулюють економічний, соціальний та культурний розвиток, а в інших, навпаки, гальмують його.

Яскравим прикладом перших країн є Японія. Постійному відтворенню общинного «духу» тут сприяли не лише колективний характер сільськогосподарських та інших робіт в общині, а й частково природно

обумовлений звичай селитися густо, дах до даху, перегороджувати дім рухомими стінками, що завжди формувало відчуття територіальної обмеженості. Японець із найранішого дитинства ідентифікував себе з групою – сім'єю, сусідами, локальною общиною. До кінця днів своїх не уявляв свого життя за їх межами.

Хоч сучасні японські сільські поселення уже не являють собою колишньої локальної спільності, оскільки селян, які живуть винятково за рахунок землеробства, майже не залишилося, всеодно щороку в липні та грудні численні групи японців залишають міста і відправляються туди, де народилися і де колись була община, в якій вони виростили. У дні масового «виходу» з міст на залізницях з'являються додаткові потяги, а на повітряних трасах – такі ж рейси. Радісна і хвилююча зустріч із рідним краєм завершується поверненням у міста, де уже чекає робота. Японці заходять у свої міські квартири, несучи в душі радісну печаль зустрічі з дитинством і тримаючи в руках вироби народних умільців, домашні маринади, копчену рибу, улюблені з дитинства ласощі. І від погляду на дерев'яну ляльку, виготовлену сусідом, який живе поряд із батьківською хатою, від смакування слив, замаринованих по рецепту, який у рідному селі передається з покоління в покоління, у нього теплішає на серці.

Община закладає довговічні основи у фундамент внутрішнього психологічного «дому» японського трудівника. В ранньому дитинстві він слухав першу материнську казку про черепаха та зайця. У ній меткий заєць програв змагання черепаці тільки тому, що заснув під час перегонів на дорозі. Повільна черепаха перемагає завдяки настійливості та праці. «Праця – основа основ!» упродовж життя вчили і вчать його всі: матір, рідна община, школа, університет, керівництво фірми.

Відчуття «духу» общини не покидає працьовитого японця упродовж усього робочого тижня. Щодня, крім суботи й неділі, разом з іншими робітниками, інженерами та службовцями фірми робить він зарядку і співає гімн. Подібні гімни звучать у всіх куточках країни біля верстатів і поточних ліній, біля письмових столів і кульманів, біля прилавоків та вітрин. Президенти фірм співають гімни, повернувшись обличчям до фірмових прапорів, які знаходяться в їхніх кабінетах. Після цього всі – від робітників до президента – читають заповіді, які закликають наполегливо і ретельно працювати, бути слухняним, скромним, вдячним, відповідати добром на добро.

Таким чином, використання напрацьованої упродовж віків духовної культури народу, його традицій у поєднанні з вдало продуманими економічними стимулами та стратегією і тактикою господарського розвитку, як відомо, вивели Японію в число світових країн-лідерів.

У порівнянні з Японією традиції індійської общини не менш давні. Ще донедавна індійська община, образно кажучи, була подібна на механізм, усі коліщатка якого були старанно відточені й притерті упродовж століть. Кожна група людей і навіть кожна окрема людина знаходили в ній своє місце, права і обов'язки, взаємодоповнюючи один одного. Однак ці права і місця були і подекуди залишаються дотепер не тільки різними, а й різнорівневими. У звичайному індійському селі живуть і працюють люди кількох каст. Найчисленнішою, як правило, є каста землеробів. Її вважають «чистою», хоч і не дуже високою в індуїстській ієрархії. Крім неї тут живуть представники таких каст: ремісники — столярі, ковалі, ткачі, маслобої; общинні слуги — прачки, цирульники, охоронці, посильні, кожум'яки — чамари, прибиральники нечистот. Крім цього, у кожному селі є брахман — жрець сільського храму, і торговець (він же за сумісництвом і лихвар).

На перший погляд здавалося б, що кожний із них повинен робити свою справу. Однак це не зовсім так. Особливо це стосується кожум'яків — чамарів, які повинні були б обробляти шкури тварин і шити взуття. Але кому ж вони будуть шити сандалі в незвичному до взуття індійському селі, тим паче, коли у своєму складі нараховують майже третину його жителів? Справа в тому, що в основній своїй масі чамара майже не працюють зі шкірою. Вони просто належать до касты, в обов'язки якої входило серед інших занять прибирати падло і здирати з нього шкуру. З точки зору індуїзму таке заняття вважалось нечистим, а люди, які виконували цю роботу, відносились до найнижчої касты — касты недоторканих. У традиційній общині на них покладені найнеприємніші та важкі обов'язки. Їм доводиться батрачити на полях людей із «високих» каст.

Пануючий в індійському селі звичай по'єднував усіх у такий організм, де один не міг обійтися без іншого. Наприклад, дружині землевласника забороняється прати білизну — на те були прачки. Плуг завжди ремонтував коваль, навіть якщо поломка була незначна. Ніхто не мав права лишити цирульника його роботи. Ніхто не охороняв свої поля, оскільки в селі жила людина, яка відповідала за це. Землевласник, наймаючи для збору врожаю та обмолоту людей, не мав права відмовити їй батраку — недоторканому. Але розраховувався з ним в останню чергу, всипаючи в його мішок найменше пригоршків зерна. Така оплата освячена часом і звичаєм. Якщо придивитися до неї уважно, відзначає дослідник Л.Алаєв, стає зрозумілим, що вона входить до складу скрупульозно продуманих заходів, спрямованих на те, щоб довести недоторканого, незважаючи на його працьовитість, до найнижчого в общині рівня існування. Однак, мало того, що постійно голодна людина погоджується працювати за зменню-другу зерна, життя її обплутане сотня-

ми принизливих обмежень. Наприклад, недоторканому дозволяється жити тільки в халупі й заборонено будувати дім, не можна навіть покуштувати коров'ячого масла, носити багатий одяг, взуття тощо.

Якщо про все це поговорити з віруючим індусом, навіть із самим недоторканим, то у відповідь можна почути слова: «Така дхарма!». «Дхарма» — обов'язок людини виконувати те, що їй приписано від дня народження. Такі приписи є для кожної касты. Втіхою тут слугує те, що якщо дотримуватися дхарми, то в наступному переродженні ти зможеш посісти високе і почесне місце. Якщо ж ти народився недоторканим, то це означає, що в минулому житті ти грішив, тому в цьому житті тобі призначено бідувати й мучитися. Але, якщо ти будеш жити в халупі, голодувати, ходити в дранті, терпеливо приймати всі приниження, то в наступному житті можеш стати не тільки торговцем коров'ячими «млинцями», а, можливо, й самим брахманом.

Наскільки «дхарма» здатна керувати долею людини засвідчує ще й такий приклад. В одному із сіл жили два брати — столяри. Молодший виявився прекрасним майстром. Оскільки із столярною роботою в селі справлявся самостійно старший брат, то молодший переселився у місто Варанасі й незабаром відкрив там свою майстерню. Замовників вистачало. Прибутки поступово ставали високими. Час від часу з'являлася можливість допомогти і брату. Але тому з часом стало важко обслуговувати столярними роботами всіх закріплених за ним господарів. Оскільки ж усі столярні обов'язки були покладені на їхню сім'ю і ніхто інший виконувати їх не став би, старший брат наказав молодшому негайно повернутися в село. Коли ж той спробував відмовитися, йому нагадали лише одне слово «дхарма». І він підкорився йому та волі старшого брата. І знову потяглися нелегкі дні життя, переповнені напруженою сільською роботою, мізерною її оплатою і чеканням наступного щасливого переродження.

Індія з наведеними прикладами не є єдиною в цьому роді країною на планеті. Таких країн чимало і подібних прикладів теж. У шойно згадуваній дещо з іншого боку Японії є своя каста недоторканих. Подібні прошарки людей та звичаї і традиції, які затримують країну у давно минулих днях, є в багатьох кутках планети. Від самого суспільства залежить, які звичаї й традиції залишити в сьогоденні, використовуючи на загальну користь, а від яких безповоротно відмовитися, як від пережитків, що гальмують поступ країни.

У практиці народного виховання багатьох племен та народів помітно намагання не лише підтримати природний потенціал здоров'я та довголіття людини, а й посилити його. Цьому значним чином сприяли масові дієства, свята, обряди, звичаї, використання засобів народної медицини. З

покоління в покоління люди вчилися якщо не зупиняти, то хоча б гальмувати старість, протидіяти почуттям розчарування, безнадії, відчуттю втоми від життя. Адже нерідко все це передчасно приходило до людини, забираючи ті роки, які вона могла б ще повноцінно прожити не тільки для себе, а й для ближніх. Відомий киргизький письменник Чингіз Айтматов справедливо вважав, що більшість людей у світі старіють не стільки від «старості своїх років», скільки від усвідомлення того, що вони старі, що час їхній уже пройшов, що залишається тільки доживати. Такі негативні сугестивні комплекси формувалися в масовому порядку, формуються вони й дотепер, незважаючи на зростання у багатьох країнах комфортності життя, поліпшення харчування, медичного обслуговування тощо.

У кочових народів, наприклад, ця проблема вирішувалася за рахунок особливої організації життя і побуту і відповідної їм народної філософії. Десугестування або звільнення від негативних сугестивних комплексів, пов'язаних із віком людини, насамперед, відбувалося за рахунок тривалого підтримуванням пошукового рефлексу, згасання якого супроводжується прискореним старінням (Е. Каструбін). Зв'язок з природою, очікування нових вражень, поява нових ситуацій, завдань, вирішення яких нерідко вимагає кмітливості, оперативності, а то й відваги, створюють ту атмосферу недостатку й навіть «голоду» в широкому розумінні цього слова, які активізують усе живе в світі, примушуючи діяти, якщо не заради рятування життя, то хоч би заради підтримки його упродовж чергового дня.

Спостерігаючи на вокзалах за групами циган, можна помітити, що у порівнянні із «звичайними» пасажирами, вони помітно енергійніші, бадьоріші, життєрадісніші. І це за умови, що матеріальні основи їхнього життя значно бідніші. Звідки ж ця енергійність та бадьорість? Можливо, вона від того, що ці люди організують своє життя за принципом геніального скульптора, який для того, щоб створити шедевр, бере шматок мармуру і за допомогою різця викидає з нього все зайве.

Кочуючі й напівкочові цигани беруть із собою в дорогу лише найнеобхідніше. У їхніх розбірних житлах: шатрах — «катунах» і наметах — «церах» на узліссі чи біля ріки крім найнеобхіднішого посуду та одягу можна побачити лише килим чи перину. Навіть серед осілих циган побутувало негативне ставлення до меблів. Літні люди повчали дітей: «Меблі — це палки, вони людині непотрібні». Таким чином, відповідно до циганської філософії життя, щоб міцніше торкнутися радості буття — цього істинного шедевр душі, треба звільнитися від усього зайвого, що не вміщається на возі та в кочовому житті.

Оригінально до проблем зняття негативних сугестивних комплексів, пов'язаних із збереженням потенціалу здоров'я та довголіття, підходять

жителі архіпелагу Мергуї, що розташований в Індійському океані на південь від Бірми. З кожним роком вони «молодшають». Секрет цього «еліксиру молодості» нескладний. Він полягає в тому, що новонародженому зразу жадають шістдесят років. На наступний день народження у нього віднімають рік і так далі. У віці «двох-трьох» років у людини підрастають онуки. Адійшовши «до нуля», він стає мудрим і поважним членом общини. У наступний після цього день народження йому відразу ж додають десять років. Після цього — знову десять років, і називають таку людину двічі народженою.

Уміють дорослі люди розділяти радість дитинства і творчості в країнах Східної і Південно-Східної Азії. Відомо, що з віком не тільки втрачається ця радість, а й втрачається здатність за щоденними «серйозними» справами бачити у звичайному житті дива, що, на думку фахівців, сприяє формуванню згаданих негативних сугестивних комплексів, які стимулюють процеси старіння людини.

Запуск повітряних зміїв для дорослих чоловіків — це не лише можливість організувати дітям яскраве свято, перед цим залучивши їх до технічної творчості, а й можливість перетворити це свято у захоплюючі спортивні змагання. Під час свята в повітрі ширяють змії різноманітних розмірів: крихітні, величиною як поштова марка, і змії-гіганти. Наприклад, в селі Хосюбана, недалеко від Токіо, щорічно в першу неділю травня запускають змія вагою майже тонну. Зрозуміло, що одній людині не лише не під силу зробити такого змія, а й запустити його. Тому в «стартовій команді» групується до п'ятдесяти дорослих чоловіків та підлітків. Окремі змії дивують не тільки оригінальною конструкцією, барвистим забарвленням, химерними малюнками, а й здатністю «співати». Для «співу» внизу моделі прикріплюють порожню бамбукову трубочку. Загальне захоплення в дітей і дорослих викликають турніри — бойові атаки зміїв. Для того щоб керувати такими «атаками», потрібна неабияка майстерність конструкторів та стартових команд.

У джерел «змієманії» лежить повір'я про те, що у висоті повітряні змії спілкуються з духами, значить і той, хто запускає зміїв, має можливість такого спілкування і здатний відвести біду від свого дому.

Подібних прикладів можна навести багато. Усі вони засвідчують творчий пошук народного таланту, який упродовж століть спрямовувався на розкриття таємниць щасливого, здорового, змістовного життя людини. Люди всіх часів і всіх народів із покоління в покоління передавали не лише досвід олюднення новонародженої дитини, а й досвід фізичного та духовного здоров'я, збереження людиною, якого б віку вона не була, цікавості до життя на максимально тривалий час. Були тут як оригінальні знах-

ідки, так і глухі кути. Те, від чого нові покоління відмовлялися та продовжують відмовлятися, і те, що певним чином залишається в основі загально-людської системи вічних цінностей, які необхідно передавати грядущим поколінням.

У глибинних водах життя різних поколінь різних народів на основі багатостолітніх спостережень та інтуїтивного охоплення Всесвіту і людини в ньому з'явилися такі напрацювання, які важко досягнути навіть засобами сучасної науки. Одним із таких напрацювань є, наприклад, індійська йога, яку французький письменник Ромен Роллан назвав подарунком древності або, можливо, навіть неземних цивілізацій. «Якщо ми не використовуємо, — попереджував він, — тих знань, які прийшли до нас із глибин віків, значить, втратимо один із шансів на виживання».

Геніальний німецький поет і мислитель Іоганн Гете стверджував, що лише все людство разом є істинною людиною. Тільки така «істинна» людина, увібравши в себе кращий досвід олюднення, який напрацьований всіма народами упродовж всього існування людства, здатна вижити у світі глобальних катаклізмів та глобальних проблем і, на думку М.Амосова, виріти, стати «дорослою».

Сучасна наука поступово стає на шлях до такої людини. На сьогодні в багатьох країнах світу робляться перші дослідницькі кроки в галузі «фізики свідомості». В США, наприклад, вивчається можливість отримання інформації незалежно від відстані й часу. Програма цих досліджень включає в себе проблеми взаємного впливу мозку людей, які живуть у різних країнах і на різних континентах. Популярними стають умовні, але цікаві думки про порівняння земної кулі з головним мозком людини. За такої умови США і Захід визначають як логічну зону, ліву півкулю землі, яку населяють люди «лівопівкульної цивілізації». А праву півкулю землі (Росія, Китай, Індія і т.д.) — як географічну зону зосередження духовності та інтуїції. Глибинне вивчення синергізму цих півкуль, яке щойно розпочинається в наукових лабораторіях світу, покликане створити найсприятливіші умови для впевненого входження в життя вічно змінного світу нових людських поколінь.

Запитання і завдання

1. У чому значимість проблеми національного самоусвідомлення дитини?
2. Роль та місце вибору імені дитини у загальній системі соціалізації особистості в різних народів світу.

3. Досвід народів світу у вихованні в дітей поваги до батьків та родинної історії.
4. Приклади духовної та матеріальної підтримки молодих представників нечисленних етнічних спільностей.
5. Раннє залучення дітей до «дорослої» праці в практиці масового виховання народів світу.
6. Досвід народів світу з формування почуття майбутнього господаря в підростаючого покоління.
7. Роль та місце гри в соціалізації дітей у масовій виховній практиці Росії.
8. Одруження та підготовка до нього як черговий етап соціалізації молоді народів світу.
9. Проблема соціального статусу молодої жінки в різних народів світу.
10. Позитивний досвід використання «духу» общини у системі соціалізації підростаючого покоління Японії.
11. Звичаї та традиції індійської общини, які гальмують процес соціального розвитку. Проблеми «дхарми».
12. Особливості системи масового виховання ескімосів Гренландії.
13. Як народи світу вчать зберігати молодість на триваліший час?
14. Значення досвіду народів світу з проблем масового виховання для соціалізації сучасного підростаючого покоління.

Рекомендована література

1. Виноградов Г.С. Народная педагогика. — Иркутск: Изд-во Вост.-Сиб. о-ва, 1926.
2. Этнография детства / Под ред И.С.Кона. — М.: Наука, 1983.
3. Семенов В.Д. О взаимодействии научной педагогики и практики массового воспитания (народной педагогики) // Методологические проблемы взаимодействия педагогической теории и практики. — Тюмень, 1986.
4. Социальная педагогика: Теория, методика, опыт исследования. — Свердловск: Изд-во Урал. у-та, 1989. — С. 23-27.
5. Страны и народы (научно-популярное географо-этнографическое издание в 20 томах). — М.: Мысль, 1983.
6. Кулик С. Черный феникс. — М.: Мысль, 1988.
7. Цветов В. Пятнадцатый камень сада Реандзи. — М.: Изд-во полит. л-ры, 1986.
8. Малори Ж. Загадочный Туле. — М.: Мысль, 1973.

1.12. Соціальна робота і соціально-педагогічна діяльність у зарубіжних країнах

По-справжньому нація велика не тоді, коли вона складається із великої кількості мислячих, вільних і енергійних людей, а коли думка, свобода і енергія підкорені ідеалу вищому, ніж у середнього члена суспільства.

Метью Арнольд

Проблеми та завдання соціалізації особистості на початку третього тисячоліття. Соціалізація особистості в освіті США. Американська община як центр соціалізації різновікових груп населення. Психолого-педагогічна служба «Гайденс». Соціально-педагогічні дослідження у США. Особливості соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності у Великобританії. Вирішення проблем соціалізації дітей та підлітків у Франції. Реалізація основних принципів теорії та практики соціалізації в Німеччині. Соціально-педагогічна діяльність соціальних служб Швеції.

У кінці ХХ-го-на початку ХХІ століття найрозвинутіші країни світу, складаючи економічний авангард людства, незважаючи на високий економічний розвиток, зустрілися з низкою проблем, які для свого вирішення, з одного боку, вимагають глобальних підходів, а з іншого, спричиняють висновок, що правильні в минулому норми індивідуальної і колективної поведінки стають згубними і вимагають негайної корекції або тієї мети, яку вони зумовлювали, або тих дій, за рахунок яких дотримувалися.

У найближчих два-три десятиліття стратегія і тактика життєорганізації народів світу, будучи орієнтованими на високу якість життя в розвинутих країнах та значне її підвищення у країнах третього світу, в основному повинні спрямовуватися на вирівнювання та підтримування більш — менш стійкого рівня співіснування з біосферою. Для цього відповідно до «заповіту» Нобелівського лауреата Конрада Лоренца в екопсихологічну систему

людської особистості, як складової загальнопланетного співтовариства у найближчі два-три десятиліття необхідно закласти ті основи внутрішнього психологічного «дому», які, гармонізуючи інтереси особистості та суспільства, забезпечували б підтримку згаданого рівня співіснування. Пропозиції вченого та відомі прогнози майбутнього, виконані Римським клубом, схвилювавши науковців і багатьох політиків Заходу, дали змогу дійти висновків, що ці основи повинні формуватися на базі глибокого усвідомлення кожною людиною небезпеки атавістичного прагнення до перемоги у змаганнях з іншими, намагання довести свою перевагу накопиченням матеріальних об'єктів чи іншим смертельно небезпечним для біосфери й людства способом. Велике значення має також визнання необхідності толерантності й поваги у стосунках із чужими етнічними спільнотами, відмова від надмірної ідеологічної індокринації, уникнення проблем генетичної деградації. На порозі інформаційного суспільства, коли асортимент виробництва продукції та технологія такого виробництва оновлюється приблизно через 5 років, стимулюється необмежене зростання діяльнісних знань та вмінь кожного працівника у його особистісній та іншій сферах життєдіяльності (професійній та загальноцивілізаційній компетентності). Матеріальні докази особистого успіху поступово втрачають своє значення. Гроші як засіб нагромадження, дедалі частіше вимушені конкурувати з розвитком професійної талановитості, здатної до вирішення будь-яких нестандартних завдань у нестандартних ситуаціях. За умов постійних якісних змін в економічному, духовному житті суспільства постає необхідність у безперервному процесі навчання та соціалізації людини упродовж усього її життя. Під цей процес у розвинутих країнах підведена філософська основа екзистенціалізму, філософії глобальних проблем, екології, ноосфери. Останнім часом у розрахунках розвитку як кожної особистості зокрема, так і суспільства загалом викликає загальний інтерес філософія нестабільності І. Пригожина з її синергетичною методологією, що стосується хаотично непередбачуваних елементів.

Зважаючи на це і на те, що для кожного працюючого у ситуаціях сьогодення стають важливими такі якості, як: професійна мобільність, вміння швидко переучуватися та набувати нових знань, фізична та психічна стійкість — соціальне замовлення суспільств розвинутих країн зумовило у 80-90-х роках ХХ-го століття другий етап оновлення педагогічних систем. У цей час на загальнодержавних рівнях з'являється низка освітніх програм: «Освіта американців для ХХІ століття» (1984, США), «Пошуки моделі освіти для ХХІ століття» (1984, Японія), «Освіта для 2000 року» (1985, ФРН), «Освіта майбутнього» (1985, Франція).

Однією з пріоритетних тенденцій в освіті США поряд із вирішенням проблем індивідуалізації в навчанні та вихованні виступають проблеми соціалізації особистості. Це знайшло свій вираз у нових формах «кооперованого» навчання і морального виховання, у здійсненні «ми - орієнтації» поряд із «я - орієнтацією». В етичній площині це відобразилося на переході від політики «ціннісного нейтралітету» та «вulgарного індивідуалізму» до етичного буму, результатом якого стало створення таких професійних організацій, як: «Педагоги за соціальну відповідальність», «Акцент на взаєморозуміння» та ін.

У сфері особистісних та соціальних цінностей важливі зміни останнім часом пов'язані з уже згаданим усвідомленням необхідності безперервного характеру освіти; з трансформацією свідомості від стану «холодної війни» між двома світовими системами до відчуття відповідальності за вирішення глобальних проблем людства; переходу від політики «плавильного котла», в якому емігранти з усіх куточків світу засвоювали цінності «середнього» американця, до мультикультурної ідеології та «міжкультурної компетенції» з характерним для неї позитивним ставленням до різноманітних культур, звичаїв, традицій, філософських основ світосприйняття.

Теорія і практика соціально-педагогічної діяльності в США мають столітню історію, хоча пов'язані переважно з такими поняттями, як «соціальна робота» та «соціальний працівник». Ця діяльність започаткована в 1889 році, коли Джейн Адамс допомагала переселенцям адаптуватися в нових для них умовах життя. Нові імпульси їй були дані у 1920 році у зв'язку із створенням Американської ліги допомоги дітям, а в 1921 році Американської асоціації соціальних робітників.

На сьогодні ж соціальна робота, на багатьох етапах тісно поєднуючись із соціально-педагогічною діяльністю, складає своєрідну галузь індустрії цієї найбагатшої країни світу, і спрямовується на людей різного віку, різних соціальних прошарків, рас, етнічних груп, релігій. Діяльність соціальних працівників, у їхньому ж складі й соціальних педагогів, поширюється не тільки на різноманітні освітні навчальні заклади, а й на урядові установи, офіси, підприємства, центри охорони здоров'я, агентства з охорони сім'ї і дитини, центри фізичного і психічного здоров'я, госпіталі, військові підрозділи, психіатричні лікарні, в'язниці, церкви, ком'юніті-центри.

Важливим центром соціалізації підростаючого покоління залишається школа. У країні існує давня традиція її міцного зв'язку з общиною, оскільки в США школи завжди будувалися на кошти платників податку місцевих обшин — сукупності населення певних територіально-адміністратив-

них одиниць, які представлені житловими кварталами у великих містах, окремими поселеннями, містечками, селищами. На цих територіях, як правило, існувала ціла низка соціальних інститутів: школа, сім'я, батьківсько-общинні асоціації, общинні клуби, релігійні об'єднання, різноманітні інші установи, організації, а також промислові підприємства.

Теоретичним фундаментом общинного навчання став прагматизм, що певним чином сприяло розвитку індивідуальних здібностей учнів і зміцненню зв'язку школи із життям. У процесі соціалізації особистості на основі освіти школярі ознайомлювалися з різними сферами трудової діяльності, брали участь у соціальному житті общини, яка в науково-педагогічних дослідженнях розглядалася як вирішальний чинник об'єднання всіх соціальних прошарків місцевого населення. На початку 70-х років на загальнодержавному рівні був прийнятий акт розвитку общинних центрів, які розташовувалися у коледжах та університетах і готували керівників общинних шкіл. Концепція залучення общини до навчання та виховання школярів та їх всебічної соціалізації на цій основі знайшла підтримку в Національній асоціації батьків та вчителів. У її заяві з приводу цього йшлося, що общинна школа — «... це інструмент для реалізації всього потенціалу кожного індивіда» (Education Amendments of 1977. Washington, 1978. — P. 161-162).

Общинна школа перетворилася в центр громадського життя общини, оскільки представляла населенню общини своє приміщення та матеріальні засоби для проведення занять у другій половині дня. В таких школах дорослі разом із дітьми отримали можливість вчитися та відпочивати. Директори общинних шкіл призначалися координаторами штатів, або обиралися радою общини, яка враховувала такі їхні особистісні якості, як: конгруентність, комунікабельність, винахідливість. Кожний із директорів на чолі зі штатом співробітників, до складу якого входили вчителі, котрі працювали на півставки, та клерки, реалізовував програму общинного навчання. Робочий день керівника, як правило, розпочинався о першій годині дня і закінчувався об одинадцятій вечора. Основні аспекти його діяльності були представлені професіями: педагога, радника з профорієнтаційної роботи, інспектора, адміністратора. Таким чином, діяльність общинної школи спрямовувалася за трьома основними напрямками: 1) робота з дітьми, 2) робота серед дорослого населення з метою залучення його до життя общини, 3) залучення дорослих до виховання молоді. У системі роботи общинної школи певним чином відбувався процес соціалізації всіх вікових груп населення.

Соціальній роботі та в її складі соціально-педагогічній діяльності в школі надається велике значення. Починаючи з 70-х років ХХ-го століття в

країні регулярно проводяться науково-практичні конференції, присвячені проблемам шкільної соціальної роботи. Видаються журнали «Соціальна робота в системі освіти» та «Журнал шкільної соціальної роботи».

У сучасній американській школі штатні соціальні працівники у ході соціально-педагогічної діяльності виконують найрізноманітніші функції. Насамперед, у процесі індивідуальної роботи з учнями як клієнтами вони намагаються здійснювати профілактику безпричинних пропусків навчальних занять, середовищної дезадаптації підлітків, їхньої підвищеної агресивності, передчасної вагітності учениць. З цієї ж метою вони організують групи для обговорення проблем, які хвилюють людину шкільного віку. Особливе місце серед них останнім часом посідають питання зловживання наркотичними речовинами, запобігання інфекційним захворюванням (ВІЛ / СНІД), ранньої вагітності, проблем спілкування з ровесниками та сексуальних порушень. Однак, розробляючи програми занять дискусійних груп, соціальний працівник попередньо консультується з вчителями, батьками та адміністрацією школи. У свою чергу, вони самі консультують педагогічний колектив стосовно індивідуальних психічних особливостей школярів.

Окремою ділянкою роботи соціального працівника школи є його соціально-педагогічна діяльність у колі батьків учнів. З одного боку, він вивчає особливості кожної окремої сім'ї, її ставлення до школи та дитини, а з іншого боку, допомагає батькам налагодити тісніші зв'язки зі школою та краще зрозуміти глибину проблем дитини в школі. Надає їм потрібні психолого-педагогічні консультації і у випадку необхідності допомагає зв'язатися з різноманітними агентствами, наприклад, агентством сімейної служби.

Соціальний працівник, використовуючи низку федеральних соціальних програм і таких програм окремих штатів, виявляє учнів, які потребують матеріальної допомоги (одяг, навчальне обладнання, книги, безплатні або частково оплачувані сніданки, гаряче молоко).

Як правило, соціальний працівник співпрацює з так званою мультидисциплінарною бригадою, в завдання якої входить обстеження певних учнів з метою отримання ними соціальної освіти. До його обов'язків входить отримання від батьків письмового дозволу на обстеження їхньої дитини та залучення її до спеціальної освіти, на збір відповідної медичної та іншої діагностичної інформації, гарантує її конфіденційність. Вивчаючи історію розвитку дитини, соціальний працівник звертає увагу на те, чи спостерігаються порушення, характерні для учня в школі, у сімейному або ширшому соціальному оточенні. Адже згідно з законом про спеціальну освіту вияв аномальної поведінки тільки в умовах школи засвідчує, що проблема полягає в школі, а не в дитині. У цьому випадку необхідна консультація з вчителями стосовно

відповідних змін у шкільних програмах з метою задоволення потреб дитини. Проводиться збір іншої важливої інформації, на основі якої можна було б визначити нормально чи аномально розвивається школяр. Важливими тут стають виявлення ставлення батьків до народження дитини, ставлення дитини до батьків, часу першого самостійного кроку і першого сказаного слова, найефективніших виховних впливів, ставлення дитини до братів і сестричок, якщо вони є тощо.

Поряд із соціальним працівником в обстеженні учня беруть участь психолог і педагог. Не пізніше як через 90 днів з дня направлення дитини на обстеження мультидисциплінарна бригада повинна визначити чи потребує учень спеціальних послуг, а, якщо потребує, то яких точно. Такий висновок надзвичайно важливий для школяра та його батьків.

Окремою ділянкою роботи соціальних служб США є безпосередньо *сім'я*. У цьому випадку таку роботу класифікують за такими двома напрямками: «Робота в домашніх умовах» та «робота поза домом». Робота в домашніх умовах передбачає такі соціальні послуги: соціальний захист, сімейна терапія, фінансова допомога, денний догляд, послуги, пов'язані з веденням домашнього господарства.

Соціальний захист стосується, насамперед, дітей, яких дома ображають (биття, насильство, непосильна праця), або позбавляють належного піклування (незадовільний догляд, погане харчування, відсутність медичної допомоги). З метою виявлення соціальної незахищеності по телебаченню час від часу показують номери телефонів соціальних служб захисту, за якими дитина може зателефонувати у випадках образ та насильства.

Соціальні працівники, працюючи з неблагополучними сім'ями, вивчають мікроклімат у них, інформують батьків про правові наслідки та правове поле їхньої діяльності, надають інформацію стосовно корисних для сім'ї служб.

Сімейне консультування або сімейна терапія — це надання допомоги сім'ям, які відчувають різні види дистресу. Хоч обидва терміни вживаються як синонімічні, терапія вважається інтенсивнішою формою впливу, ніж консультування. Сімейний терапевт-професіонал, найчастіше маючи ступінь магістра і відповідну спеціалізацію в цій галузі, допомагає встановити конструктивні взаємини між членами сім'ї, демонструючи свій чітко виражений нейтралітет та об'єктивність зайнятих позицій, що, як правило, сприяє пом'якшенню гостроти міжособистісних стосунків у сім'ї.

Фінансова допомога надається дітям і сім'ям у рамках федеральних програм соціального захисту, які передбачають забезпечення засобами для існування сімей, у яких годувальник після сплати необхідних для соціального забезпе-

чення податків припинив роботу, став непрацездатним або помер. Фінансову допомогу отримують також сім'ї із дітьми, які знаходяться на утриманні.

Соціальна допомога *в денному догляді* стосується догляду за дітьми, де в цьому є необхідність, особливо там, де матері працюють. Такий догляд може здійснюватися як у приватних будинках, так і в спеціальних центрах, які мають відповідні ліцензії.

Якщо батьки дитини стають непрацездатними на тривалий час, з'являється необхідність з метою подальшого догляду та виховання дитини використати такі соціальні послуги: 1) передати дитину на виховання; 2) усиновити чи удочерити її; 3) відправити у притулок домашнього типу; 4) використати інституційну опіку; 5) застосувати можливості судової системи.

Соціально-педагогічна діяльність соціального працівника в цьому випадку, насамперед, полягає в обстеженні сім'ї майбутніх прийомних батьків, виробленні відповідних психолого-педагогічних рекомендацій. Після передачі *дитини на виховання* в цю сім'ю соціальний працівник упродовж відвідин її здійснює психолого-педагогічні спостереження з метою створення необхідних матеріальних та психолого-педагогічних передумов повноцінного догляду за дитиною.

У період після передачі дитини на виховання соціальний працівник слугує зв'язуючою ланкою між біологічними батьками та людьми, які прийняли виховання. Важливою є моральна підтримка кровних батьків дитини в період росту і розвитку її, підготовка їх до повернення сина чи дочки в сім'ю.

Інколи виникає необхідність *усиновлення чи удочеріння дитини* або у зв'язку з тим, що батьки самі дійшли висновку про неможливість відповідного виховання сина чи дочки, або через те, що суд позбавив їх батьківських прав. У цих умовах важливого значення набуває психолого-педагогічне консультування прийомних батьків.

Відправка дитини в *притулок домашнього типу* дає можливість прихистити дитину на той випадок, коли немає можливості передати її на виховання в сім'ю; коли в дитини чи в підлітка виявляється підвищена потреба у спілкуванні з ровесниками; коли прихистити її потрібно на певний період. Такі притулки створюються як державними агентствами, так і приватними організаціями. Ті з них, що мають ліцензію, розраховані на 8 дітей. Контингент останніх може бути різноманітний — із затримкою розвитку, з фізичними порушеннями, із психічними захворюваннями. Соціальні працівники, які працюють у таких притулках, найчастіше мають ступінь бакалавра. Спеціалісти, що мають ступінь магістра, надають психолого-педагогічні консультації дітям та їх сім'ям.

Інституційна опіка як форма допомоги неповнолітнім не відзначається особливою ефективністю, оскільки найменшим чином спрямо-

вана на створення «нормального» середовища для виховання. Здійснюється така опіка у великих закладах на зразок притулку, які організовані лише у зв'язку з тим, що забезпечують спеціалізоване лікування чи короткочасне прихистення дітей, які очікують передачі на виховання або відправлення в невеликі притулки домашнього типу. Таким дітям упродовж їхнього перебування тут з боку соціальних працівників надається необхідна моральна підтримка з метою адаптації до тимчасового колективу підлітків.

Особливих соціально-педагогічних підходів вимагає робота з *«важкими» підлітками і неповнолітніми з групи ризику*. Стосовно них існує ціла низка програм, частина з яких ініційована урядами штатів чи общинами, а частина реалізується приватними організаціями за дозволом штатів. Програми штатів, як правило, сприяють створенню невеликих відкритих виправних закладів і служб, які допомагають дітям залишатися поблизу їх сімей. Соціальні працівники за таких умов отримують можливість інтегрувати власний виховний вплив із впливом сім'ї з метою перевиховання підлітка. Через те основні зусилля спрямовуються на те, щоб вирвати неповнолітнього з формальної системи суду і передати його під опіку місцевим організаціям, віддаленим від системи правосуддя, огородивши його від перевиховання у стінах закритих інтернатів, колоній та тюрем. Такий підхід певним чином запобігає формуванню негативних сугестивних комплексів злочинця у неповнолітнього правопорушника. Створені в 1967 році бюро соціальних послуг молоді координують діяльність, спрямовану на недопущення залучення підлітка у сферу діяльності судів у справах неповнолітніх. Більшість із них не пропонують власних послуг, а, виступаючи в ролі посередника, контролюють діяльність сервісних організацій з метою задоволення потреб неповнолітніх.

Для підлітків, які позбавлені свободи і відбувають покарання, існують дві категорії закладів: 1) закриті місця позбавлення волі, 2) закриті виховні заклади. До перших відносять заклади, що обмежують фізичну свободу неповнолітніх злочинців, які знаходяться в попередньому ув'язненні на період перевірки фактичних обставин справи. До других — державні або приватні організації, які обмежують свободу пересування неповнолітніх, направлених сюди за рішенням суду. Функціонують такі типи цих закладів: школи для перевиховання, молодіжні табори і ранчо, закриті притулки і дитячі будинки, центри цілодобового нагляду.

Соціальні педагоги, які працюють в них, проводять бесіди, надають необхідні консультації, координують дію інших служб закладів із метою створення умов для виправлення неповнолітнього правопорушника.

Оригінальний підхід до вирішення проблем соціалізації дітей та підлітків у США демонструє широковідома в країні та за її межами *психолого-педагогічна служба «Гайденс»*, яка була організована Френком Парсонсом у 1908 році. Слово «гайденс» походить від англійського дієслова «гайд», що означає «вести, керувати, скеровувати». Ця служба є обов'язковою у структурі освіти США. Американські вчені вважають, що у розвитку кожної дитини є періоди, коли виникають дві важливі проблеми: необхідність прийняття рішення і адаптація в новій ситуації. Саме тут дитині чи підлітку не обійтися без кваліфікованої допомоги.

Спеціальні відділи «Гайденс» є не тільки в Міністерстві освіти США, але і в кожному штаті. Вони координують діяльність подібних служб шкільних округів і проводять консультації з питань, що виникають. У кожній школі розробляють власні програми «гайденс», спрямовуючи їх на сприяння найповнішому розвитку потенційних можливостей кожного школяра. Практично це виглядає так. У школах організуються спеціальні комітети, куди входять адміністрація, головний спеціаліст служби – каунслер (порадник-консультант) і кілька авторитетних педагогів. Завдання комітету – вивчення проблем школярів, виявлення тих, для вирішення яких необхідна допомога дорослих. Згодом на цій основі розробляється програма діяльності служби з врахуванням залучення до її виконання різновікових груп дітей. Таким чином, планування роботи «від дитини» (залежно від її потреб та інтересів) дозволяє зробити виховання та навчання цілеспрямованим і співзвучним інтересам та рівням розвитку учнів, допомагає педагогам і психологам коригувати свою діяльність стосовно розвитку особистості дитини чи підлітка.

У сфері діяльності служби «Гайденс» задіяне велике коло осіб: соціальний педагог, психолог, учителі-консультанти, учитель «домашньої кімнати», аташе для зв'язків з органами юстиції, лікар, медсестра, керівники гуртків та клубів, асистенти-секретарі. Забезпечує взаємодію всіх працівників служби каунслер. Як правило, цю посаду обіймає людина з вищою педагогічною освітою, яка пройшла додаткову підготовку на однорічних чи дворічних курсах зі спеціальності «гайденс». У вирішення різноманітних і не завжди легких завдань каунслеру допомагають так звані напівпрофесіонали: учителі-консультанти, асистенти каунслерів і психологів, технічні секретарі. «Напівпрофесіонали» проходять навчання на курсах (8-10 тижнів), де отримують навички виконання окремих функцій. Наприклад, вони проводять індивідуальні бесіди з учнями відповідно до певного плану; отримують і фіксують інформацію психолого-педагогічних спостережень; підбирають для учнів літературу з тем, що їх цікавить; налагоджу-

ють неформальні контакти із сором'язливими чи, навпаки, агресивно налаштованими дітьми; проводять тестування, збирають інформацію про професійні уподобання школярів, з метою їх часткової реалізації встановлюють відповідні ділові контакти в середовищі.

До сфери «гайденс» відносять будь-яку діяльність, яка сприяє доцільному розвитку дитини. Аналогічні служби діють в сусідній Канаді та інших країнах.

Важливою соціальною послугою для дітей та молоді країни є діяльність телефонних психологічних служб, які створюються в основному при провідних дитячих психотерапевтичних центрах. Подібні «телефони довіри» існують і для дорослого населення. Американські дослідники дійшли до висновку, що участь соціального працівника в роботі цієї служби, орієнтованої на співпрацю з молодшими віковими групами населення, обов'язкова.

Вирішення проблем соціалізації підростаючого покоління в США б ускладнювалося без проведення соціально-педагогічних досліджень закономірностей формування та розвитку особистості. Чимало з них присвячено проблемам лідерства (Т.Гоулд, Р.Липпит, Н.Полянській, Ф.Редль). Дослідники, наприклад, встановили, що лідери, як правило, володіють «потенціалами», які високо оцінюються їх ровесниками (успішне навчання, демонстрація особливої ерудиції в певній галузі знань, комунікабельність, фізична досконалість, володіння здібностями співака, танцюриста, художника, готовність до захисту друга і т.д.). Важливу роль для хлопчиків відіграє сила, для дівчаток — краса. Відтак, учні-лідери своєю поведінкою здатні помітно впливати на життя класу. З такими дітьми та підлітками дослідники Д.Коунін та Р.Гален пов'язують так званий ефект «брижів» у класі, який помічається в тому випадку, коли учитель карає улюбленого лідера. У зв'язку з цим дослідники С.Ридуей, Х.Слоун, Р.Шмак рекомендують учителям бути терпеливими і уважними, особливу увагу звертаючи на дітей-лідерів з метою співпраці з ними. Вважається, що влада вчителя і його авторитет можуть використовуватися лише у вкрай обмежених масштабах згідно зі строго визначеними завданнями. Йому радять гармонійно розподіляти в дитячому колективі свій власний авторитет і авторитет школяра-лідера.

Соціальна робота та соціально-педагогічна діяльність у США стосуються не тільки людей молодших вікових груп, а й старших. Наприклад, соціальні працівники церкви надають соціальну допомогу усім прихожанам, які потребують цього. Для дітей організуються «живі куточки», для любителів музики — концерти. Бездомні отримують нічліг і ранковий сніданок у церковному дворі. В армії завдяки соціальним працівникам вдається

позбутися нестатутних взаємин. Медичні соціальні працівники допомагають лікарям підняти у хворого надію на видужання, надають консультації його сім'ї стосовно догляду після виписки із госпіталю, рекомендують фахівців для зняття стресів, надають психологічну підтримку безнадійно хворим людям.

Фах соціального працівника у США здобувають у школах соціальної роботи, які є підрозділами університетів, у яких відбувається підготовка соціальних працівників із ступенем бакалавра, магістра і доктора. Основні базові елементи навчальної програми бакалавра (термін навчання 4 роки) – поведінка людини в соціумі, соціальна політика, теорія і практика соціальної роботи, цінності та етика, дослідницька робота, практика. Магістри поглиблено вивчають такі спеціалізовані предмети: соціальна політика, соціальна економіка, соціальне право, соціальна психологія, геронтологія, методи соціальної роботи. Термін навчання їх 2 роки. Головною передумовою отримання докторського ступеня є розвиток науково-дослідних навичок студентів та отримання глибоких теоретичних знань. Ступінь присуджується після дворічного навчання та успішного захисту докторської дисертації.

Соціальною роботою та соціально-педагогічною діяльністю у *Великобританії* зайняті, насамперед, соціальні служби, які несуть безпосередню відповідальність перед місцевою владою. Через це більшість соціальних працівників працює в общинах, тоді як інша частина зайнята в закладах денного догляду або за місцем проживання клієнтів.

У сферу діяльності соціальних служб у Великобританії, які є винятково бюджетними організаціями, потрапляють діти, підлітки, молодь, а також їх сім'ї, які потребують соціального та психологічного захисту і матеріальної підтримки. Ці служби незалежні від навчальних та медичних закладів. Соціальний працівник має право поставити перед місцевою владою питання про небезпеку для всебічного розвитку дитини чи підлітка з боку конкретного закладу, фахівця, родича чи приватної особи. За умов наявності необхідних матеріалів на основі заяви соціального працівника місцеві судові органи притягують до відповідальності юридичну або приватну особу. Однак частина соціальних працівників безпосередньо працює в навчальних та медичних закладах у тісному контакті зі штатними психологами, але, незважаючи на це, адміністративно підпорядковується місцевим соціальним службам.

Головним завданням соціального працівника у всіх випадках є безпосередній контакт із клієнтом та його сім'єю з метою надання психологічної і педагогічної допомоги.

Соціальні працівники, які безпосередньо працюють в навчальних закладах, за своїми функціями нагадують наших організаторів позакласної та позашкільної роботи. Відповідають за профілактику правопорушень серед підлітків, психолого-педагогічне консультування батьків, координацію соціально-педагогічної діяльності закладу із відповідними зовнішніми службами.

Функціонують також спеціалізовані соціальні центри, що обслуговують певні категорії населення (дітей, підлітків, сімей), які проживають на конкретній території. Розташовані вони, як правило, у кільковерхових особняках із численними приміщеннями з відповідним обладнанням та технікою. Структура соціальних служб у них «лінійна», що, на відміну від «об'єктових», вимагає доволі вузької спеціалізації соціальних працівників (психотерапевтична практика, сімейна психологія, соціальний захист відвідувачів центру, зв'язок із юридичними службами, закладами охорони здоров'я, відпочинку, службами соціального забезпечення).

У системі соціальних служб діють також структури, які нагадують дільничних лікарів наших районних поліклінік, що обслуговують жителів певної території. Такі служби допомагають визначитися клієнтам з особливостями своєї проблеми і отримати направлення до спеціалістів у вузькопрофільні центри.

У сфері відпочинку гурткова сітка в країні розвинута слабо. Натомість існує багато молодіжних клубів, які часто розташовуються в кафе і добротні обладнаних центрах. Організують відпочинок у них спеціально підготовлені працівники освітнього департаменту, які широко використовують методи групової роботи.

У Великобританії до початку 1990-х років соціальні працівники могли отримати дві кваліфікації: Свідоцтво Спеціаліста Соціальної Роботи (COSW) або ж Свідоцтво Соціальних Служб (CSS). Обидві спеціальності надавали право кваліфіковано займатися соціальною роботою, але, насправді, одна спеціальність вважалася більш престижною, оскільки готувалася на рівні магістра в старіших університетах, а друга – на рівні середньої освіти в політехнічних інститутах. У подальшому вони були об'єднані й навчання майбутніх спеціалістів почало проводитися за однією освітньою програмою соціальної роботи із встановленими національними нормами для всієї Великобританії.

Наразі в країні прослідковуються певні відмінності між соціальною роботою та соціально-педагогічною діяльністю, між поняттями «соціальний працівник» і «соціальний педагог». Постає питання, чи можуть ці дві спеціальності бути об'єднаними без взаємовиключення або ж домінування

однієї з них. Життя підтверджує, що подібні відмінності не складають проблему доки не призводять до розділення і порушення цілісності та ефективності кожного із стандартів.

У Великобританії це належним чином розуміють і виходять із того, що будь-яке розділення функцій ослаблює професіоналів і служби, в яких вони працюють. Зважаючи на це, майбутнє соціальної роботи в цій країні визначають фразою: «Працюємо разом». Це означає не тільки об'єднання і роботу різних професіоналів, а й здатність працювати за межами професійних меж і дисциплін. У найближчий час у Великобританії замість відділів соціальної роботи і команд соціальних працівників планується організація багатодисциплінарного об'єднання лікарів, учителів, поліції, фізіологів та інших фахівців, діяльність яких спрямовуватиметься на надання допомоги як окремим людям, так і цілим співтовариствам у процесі пристосування до змін у розвитку суспільства.

Для теорії та практики соціалізації особистості у *Франції* важливе значення має концепція педагогіки навколишнього середовища, яка представляє так звану педагогіку дії. Вона націлює соціальних педагогів та соціальних працівників на розкриття сутнісних сил особистості, її відкритості світу, орієнтації на гуманну взаємодію з ним. Основні теоретичні положення цієї концепції об'єднують її з такими новаторськими концепціями, як: демократична педагогіка, педагогіка співробітництва, педагогіка успіху, педагогічна анімація та іншими. Сучасні французькі дослідники Б.Бло, П.Ферран, Р.Карра, Л.Порше та інші, обумовлюючи «навколишнє середовище» та «виховне суспільство» як цілісну виховну систему, включають у неї широке коло структурних компонентів: фізичний, соціальний, міський, сільський, естетичний, утилітарний, природний, технологічний тощо. Практика соціального виховання орієнтує дітей та підлітків не тільки на їх безпосереднє оточення, а й на віддаленіше, зокрема планетарне.

У спеціальній доповіді групи вчених на чолі з Роланом Карра «Дослідження галузі виховання і соціалізації дитини», яка була підготовлена для Міністерства промисловості та науки Франції, підкреслюється, що розв'язання виховних проблем повинно стати першочерговим завданням країни і з цією метою слід об'єднати та активізувати всі виховні сили. Загальний національний проект виховання перетворює всіх французів у «виховну націю». Таке об'єднання має допомогти ліквідувати історичний розрив між школою і виробництвом, наукою, технологією, сім'єю, роботою за місцем проживання і різними асоціаціями. Зважаючи на це, пріоритетними напрямками в науково-дослідній роботі в галузі теорії виховання стає проблема аналізу «різноманітного виховного поля» та концепції «виховного суспільства».

На думку прихильників цієї концепції, школа повинна бути відкритою для різноманітних переконань, діалогу, співробітництва, залишатися не тільки «храмом знань», а й своєрідним вікном у світ, центром навчання і виховання всіх дітей кварталу. У світлі цього важливого значення набуває проблема так званої *педагогічної анімації*, оскільки згідно з нею ставиться завдання перетворення шкіл у виховні общини.

Термін «аніматор» (фр. *animateur* – надихати, спонукати до певної діяльності) використовують для характеристики організатора післяурочної діяльності дітей, який сприймається учнями не стільки як педагог, скільки як член групи, який разом з усіма бере участь у її житті. Він відповідальний за соціальне і культурне вдосконалення всіх членів групи, за створення умов для творчої діяльності та доброзичливих стосунків у групі. Діяльність аніматорів спрямовується у двох напрямках: 1) носить загальний характер і здійснюється відповідальними працівниками профспілок, асоціацій, рухів, угруповань; представниками громадсько-виховних культурних закладів (бібліотек, музеїв і т.п.); 2) пов'язана з виховною роботою вожатих дитячих таборів, тренерів спортивних клубів, керівників художньої самодіяльності, технічних клубів.

Педагогічна анімація, окрім шкіл, активно розвивається в культурно-дозвіллевих центрах молоді, зокрема у численних Будинках культури, де молодь орієнтується на заняття в клубах за інтересами. Користуються популярністю також Центри канікул і дозвілля, які включають в себе дошкільні табори для 4-6-річних дітей, центри канікул для 6-14-річних дітей, центри спільних канікул для підлітків 13-18 років, місця сімейного відпочинку з організованим дозвіллям, центри дозвілля під відкритим небом для підлітків від 16 років і старше. З метою фізичного, морального та естетичного розвитку дітей та підлітків у Центрах організовується різноманітна діяльність на відкритому повітрі: туристичні походи, знайомство з історичними місцями, екскурсії в природу з ночівлями, спортивні ігри. Передбачено також довгу низку заходів у сфері художньо-естетичної, науково-технічної діяльності, розвитку творчої уяви, виховання тонких смаків. Для цього широко використовуються художні салони, ігрові та спортивні майданчики, гімнастичні зали, бібліотеки, музеї, басейни, ігротеки, різноманітні майстерні, спеціально обладнані кухні для вивчення тонкощів кулінарії.

Починаючи з 80-х років минулого століття, у Франції форсуються дослідження в галузі виховання та освіти з проблем підготовки молоді до активної участі в економічному житті країни. На спеціально проведеній у 1985 році конференції «Виховання, формування і суспільство» відзначалося, що «нові соціальні та економічні умови» вимагають негайних змін у

вихованні особистості майбутнього громадянина, яка б відповідала вимогам розвитку «сучасної технології». Висловлювалася думка про необхідність використання досвіду японської школи для формування сильних, творчих, компетентних індивідуальностей, хранителів сімейного заатишку, ревних захисників природи, патріотів нації.

Безпосередньо соціальна робота у Франції координується Міністерством соціальних справ і національної солідарності.

Професії соціальної роботи поділяються на дві групи. Першу групу складають в основному працівники, зайняті виконанням освітніх завдань. Вони займаються дітьми та підлітками, сім'ї яких належним чином не забезпечують. Ця група включає в себе посадовців, які здійснюють нагляд за умовно засудженими, спеціальних експертів у галузі освіти, дошкільних соціальних педагогів, викладачів соціальної роботи, представників персоналу дитячих садків, медико-психологічних помічників.

Друга група соціальних працівників зорієнтована на вирішення нагальних проблем сім'ї та окремих груп людей. Сюди входять такі фахівці: помічники соціальної служби, радники сім'ї, соціальні аніматори, жінки — хатні робітниці.

Соціальні працівники знаходяться, крім державного, у напівприватному та приватному секторах і різноманітних асоціаціях.

У Німеччині тривалий час вся сфера соціальної діяльності була розділена на соціально-педагогічну і соціальну роботу. Нині ж такий розподіл вважається застарілим, оскільки чимало аспектів діяльності соціального педагога і соціального працівника взаємопереплітаються. Однак питання про ідентичність обох понять ще остаточно не вирішене.

Соціальний педагог у Німеччині — фахівець, який працює у сфері соціальної роботи і виховної діяльності. Це поняття з'явилося в обігу лише після створення вищих спеціальних шкіл соціальної педагогіки в 1966 — 1967 навчальному році.

Сфера діяльності соціального працівника доволі широка, позаяк охоплює державні заклади, різноманітні центри і служби соціального забезпечення, лікарні, підприємства, організації та групи самодопомоги. Він працює з людьми різноманітних вікових категорій, оскільки доводиться надавати соціальну допомогу окремим сім'ям, інвалідам, хворим, людям похилого віку, соціально знедоленим дітям та дорослим, іноземним громадянам.

Зараз німецькі фахівці, зайняті проблемами соціальної педагогіки та соціальної роботи, сходяться в тому, що у сфері соціалізації особистості, створення для неї належних умов правомірно визнати єдиний фах, у якому б поєднувалися функції соціального працівника і соціального педагога. У

цьому разі в межах об'єднаної діяльності мова могла б вестися лише б про певні комбінації окремих елементів цієї об'єднаної на основі спільної мети, завдань та функцій діяльності.

Тривалий час, приблизно до середини ХХ століття, в Німеччині були поширені так звані класичні методи соціальної роботи, сформовані на основі відповідної англо-американської методики. До них прийнято відносити, насамперед, індивідуальну допомогу, групову терапію, роботу в общині. Однак з часом тематика соціально-педагогічних досліджень почала розширюватися за рахунок урахування національної специфіки. Коли спочатку предметом дослідження були проблемні діти та підлітки, схильні до порушень загальноприйнятих норм, то поступово ним стали всі вікові категорії людей, зайняті в найрізноманітніших сферах діяльності. Незважаючи на нагромаджений досвід соціально-педагогічної роботи з ними, за визнанням німецьких фахівців, *дотепер не створена загальна теорія, обґрунтована найновішою соціальною наукою, яка б охоплювала усю повноту і різноманітність ситуативної проблематики людського життя і відповідних їй моделей дії як самого клієнта, так і соціального фахівця, який би об'єднував функції соціального педагога та соціального працівника.*

Активізація соціально-педагогічної діяльності в останні роки пояснюється низкою причин: удосконаленням соціальної структури суспільства, впливом на неї об'єднання з НДР, допомогою переселеним із інших країн сім'ям та біженцям. Традиційно еkleктична за своєю суттю орієнтація соціальної роботи та соціальної педагогіки почала набирати міждисциплінарного характеру, оскільки в соціально-педагогічній роботі стало необхідним використання результатів таких соціальних наук, як: політико-економічні основи теорії держави і соціальної політики, теорії соціалізації, інтеракціонізму та ін. У зв'язку з цим сучасні підходи до соціально-педагогічної роботи, будучи раніше орієнтованими або на суб'єкта, або на суспільні умови, доповнюються новими концепціями, які пов'язують соціальну теорію з теорією дії, чітко визначаючи межі компетенцій соціально-педагогічних дій в цілому. Це дає можливість спрямувати соціальну роботу і соціальну педагогіку, з одного боку, на вимоги і завдання, які ставлять перед людиною складні життєвські ситуації, а з іншого боку, на можливості стимулювання та розвитку процесів у будь-якій ситуації й запобігання чи ослаблення негативних явищ. Завдяки комплексному використанню всіх відомих професійних методів, спеціальних методик та технологій, освітніх концепцій тощо соціальні працівники і соціальні педагоги намагаються стимулювати клієнтів на розвиток і зміцнення їх власних сил, повноцінну реалізацію внутрішнього потенціалу, прийняття самостійних рішень.

У розумінні німецьких дослідників проблем соціалізації особистості соціальна педагогіка і соціальна робота — це форма професійних дій, які визначаються принципами індивідуалізації і змін (в мікро-, мезо- і макросистемах).

Незважаючи на умовне розділення функцій соціальної педагогіки та соціальної роботи, німецькі фахівці виходять із того, що цілі, ціннісні орієнтації, завдання, базові знання та методи як для однієї, так і для іншої повинні бути спільними. Але оскільки практична діяльність має свою специфіку, то для професійної кваліфікації соціальних працівників та соціальних педагогів властиві певні акценти. У сфері соціальної роботи вони, насамперед, пов'язані з вирішенням конфліктних ситуацій, вирівнюванням соціального дефіциту, посередницькою місією в умовах надання професійної допомоги. Однак це не є перешкодою для спільної діяльності соціальних працівників та соціальних педагогів у вирішенні завдань соціалізації різновікових груп населення країни.

Теорія і практика соціальної роботи базується на таких основних принципах: *сімейної орієнтації, прихованості та конфіденційності, щирості та довір'я, розуміння замість осудження, допомоги і виховання замість покарання, добровільності замість контролю, допомоги для самопомоги або активності замість пасивності, об'єднана допомога — комплексна допомога.*

Принцип сімейної орієнтації передбачає відповідальність усіх членів сім'ї за вирішення проблем кожного її члена, співпрацю соціального працівника чи соціального педагога у необхідному захисті та допомозі дітям, готовність до доцільних змін ситуації та стосунків у сім'ї з метою «вирівнювання» необхідних обставин.

Принцип прихованості та конфіденційності передбачає дозвіл клієнта на присутність або участь у розмовах із соціальним працівником або соціальним педагогом третьої особи та на право передачі інформації, яка стосується особистих життєвих ситуацій, сторонній людині (групам людей, організаціям, закладам, засобам інформації і т.д.). Загалом принцип відображає право клієнта на повагу до його особистого життя.

Принцип щирості та довір'я спрямований на встановлення з клієнтом щирих довірливих стосунків, які, насамперед, пов'язуються з відкритою і чесною поведінкою соціального працівника, який не дозволить собі за спиною підопічного отримувати про нього від третьої особи інформацію інтимного характеру.

Принцип розуміння замість осудження вимагає конгруентності соціального працівника, тобто його здатності сприймати світ і людей у ньому, як вихідну основу в роботі, такими, якими вони є. Це не означає, що злочи-

нець чи злочинна поведінка повинні виправдовуватися, а скоріше пов'язується з розумінням людини як потенційно доброї істоти, незахищеної, як складно організованої системи, від негативного впливу хаотично непередбачуваних елементів. Через те, розуміючи, що клієнт потребує підтримки, йому необхідно дати можливість висловити свої почуття для того, щоб серйозно їх сприйняти та зрозуміти.

Принцип допомоги і виховання замість покарання дещо збігається із попереднім. Однак він тісніше пов'язаний із профілактикою порушення клієнтом загальноприйнятих норм. Він передбачає всебічний розвиток його на основі гармонізації внутрішньоособистісних та загальносоціальних інтересів і виховання в нього готовності до змін у взаєминах із членами сімей.

Принцип добровільності замість контролю дозволяє надавати клієнтові право самому приймати рішення, яка допомога йому необхідна і яку він хотів би отримати. У цих випадках соціальному працівнику не бажано нав'язувати підопічному свої поради та вказівки, демонструючи цим самим певну свою зверхність над ним. Таким чином, зникає база для формування в клієнта звички пристосування до контрольованих обставин на основі страху.

Принцип допомоги для самопомоги або активності замість пасивності висуває вимогу самоактивізації клієнта. Соціальний працівник повинен допомогти йому сформувати внутрішню готовність і бажання бути господарем власної долі. У протилежному випадку, коли соціальний виховник сам усе робитиме замість свого підопічного, позбавляючи його самостійних дій, то цим самим він формуватиме безвідповідальну та безвільну особистість, яка у будь-яких ситуаціях не в змозі буде сама за себе постояти.

Принцип об'єднана допомога — комплексна допомога передбачає допомогу соціального працівника, яка надається в тісному контакті з різноманітними соціально спрямованими організаціями та службами. Це засвідчує, що в соціальній роботі надзвичайного значення набуває процесуально-систематичне бачення соціальних проблем, яке можливе за умови об'єднання фізичних, матеріальних, духовно-психічних, загальносоціальних та особистісних проблем.

У світлі цих принципів вимальовуються основні функції соціальної роботи: 1) формування у клієнта внутрішньої готовності та здатності до власного саморозвитку і вирішення назрілих проблем особистісного життя; 2) гармонізація взаєностосунків як між окремими людьми, так і між ними та різноманітними соціальними системами; 3) сприяння гуманній та

ефективній дії цих систем; 4) допомога в розвитку і поліпшенні соціальної політики країни.

Найважливішу ділянку соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності складає *соціальна допомога дітям, підліткам і їх сім'ям*, що традиційно об'єднується єдиним поняттям «дитячо-юнацька допомога». Ця ділянка роботи має два аспекти: «турбота про підлітків» та «допомога у вихованні».

Перший із них пов'язаний з організацією дозвілля дітей та підлітків (налагодження діяльності молодіжних центрів, розгортання спортивного руху, будівництво спортивних майданчиків, робота в молодіжних організаціях та в галузі освіти молоді, культурно-масові та оздоровчі заходи під час шкільних канікул, організація міжнародних зустрічей, заходи з охорони прав і праці підлітків).

Другий передбачає надання соціальної допомоги проблемним дітям, підліткам і їх сім'ям (допомога у вихованні та налагодженні спілкування, у розв'язанні проблем, пов'язаних із певними аномаліями в поведінці дітей, підлітків та батьків, з випадками насильства, що мають місце в сім'ї).

Робота у сфері «дитячо-юнацької допомоги» проводиться у відповідних соціальних організаціях різноманітними професійними групами: соціальними працівниками, соціальними педагогами, психологами, соціологами, педагогами, лікарями, юристами.

Соціально-педагогічна допомога сім'ї як складова цієї сфери надається соціальним педагогом безперервно (понад 3 роки) й інтенсивно (до 20 годин упродовж тижня) у формі бесід із батьками та їх дітьми у вільний час. Така робота покликана запобігти направленню дітей у дитячий будинок чи інтернат, оскільки знаходження дитини в сім'ї обходиться державі дешевше, ніж її перебування у дитячому будинку чи в інтернаті.

На протигагу первинній традиційній роботі з запобігання дитячій та підліткової злочинності, яка активізується лише тоді, коли виховні проблеми загострюються, помічається зростання ефективності профілактичної та превентивної роботи. Найчастіше ця робота проводиться на вулицях міста. Вона ставить за мету запобігти виникненню молодіжних груп ризику, схильних до правопорушень, шляхом встановлення з ними «випадкових» контактів у період їх скупчення для проведення вільного часу. Під час цих контактів визначаються проблеми вуличних груп молоді, вивчаються можливості надання їм відповідної допомоги, як індивідуальної, так і групової. Плануються заходи не лише з метою запобігання росту кількості груп, а й з метою розпаду тих, що є. У складі груп виявляються особливо небезпечні підлітки, робляться намагання залучити їх у ті молодіжні групи, які знахо-

дяться під соціально-педагогічною опікою. Для молоді знаходяться приміщення для спілкування, організовуються різноманітні форми дозвілля з метою сублимації надлишкової енергії підлітків та юнацтва.

Персонал соціальних служб готується в різноманітних освітніх закладах. Зокрема, на середньоосвітньому рівні в професійних та спеціалізованих школах готуються працівники дитячих садків, молодіжних центрів та надомного догляду за малюками. Соціальні працівники та педагоги навчаються в коледжах — інститутах, які належать до системи вищої освіти. Курси соціальних працівників та соціальних педагогів пропонують також деякі університети.

Різноманітні навчальні програми з підготовки соціальних педагогів та соціальних працівників передбачають таке спрямування навчально-пізнавальної діяльності майбутніх фахівців соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності: соціальна робота і соціальна педагогіка (історія, теорія, організація та інститути, методи); соціальні науки (соціологія, соціальна політика, політична наука, економіка, статистика, емпіричні соціальні дослідження); психологія та педагогіка (прогресивна психологія, терапевтичні методи, теорія і практика освіти, теорія соціалізації); здоров'я (надання медичної допомоги, медичне обстеження); юридичне і суспільне управління (законодавство стосовно сім'ї, молоді, соціального забезпечення, соціальних гарантій, праці та управління); засоби масової інформації, мистецтво, спорт.

Важливу роль у підготовці соціального працівника відіграє практика. Наприклад, за умови академічної підготовки його у спеціалізованих школах упродовж 3 років на безпосередню практичну діяльність відводиться 1 рік.

У Швеції у складі соціальних служб умовно можна виділити три основні групи фахівців: 1) соціальні працівники, які доглядають хворих та інвалідів і працюють в основному в медичних закладах; 2) соціальні педагоги; 3) соціальні працівники (патронаж), які представляють розгалужену сітку соціальних фахівців різноманітного спрямування. Більша частина їх зайнята в комунах (community) — адміністративно-територіальних одиницях, які територіально нагадують області України. Інші працюють в керівних органах різних рівнів, школах. Представники цієї сфери доволі повно представлені в парламенті (15 чоловік із 120 членів парламенту).

Соціальна робота в країні ведеться на всіх рівнях: індивідуальному, сімейному, общинному, муніципальному, загальнонаціональному, міжнародному.

Серед проблем, які вимагають втручання соціального працівника чи соціального педагога, основні пов'язані з безробіттям та розшаруванням

суспільства, в результаті чого з'являються райони, населені людьми з різним соціальним статусом. Наприклад, неprestижними районами сьогодні вважаються території, забудовані в 60-70-і роки багатоквартирними будинками. З такими районами найчастіше й пов'язується професійна соціальна робота та соціально-педагогічна діяльність. До того ж така діяльність спрямовується не тільки на молодші вікові групи населення, а й на старші. Наприклад, соціальні працівники допомагають пенсіонерам знайти заняття у вільний час, організувати свої побутові справи, подолати почуття самотності.

Головні обов'язки у сфері соціального обслуговування населення покладені на муніципалітети. У кожному з них за соціальне обслуговування відповідає комітет соціальної допомоги, який вибудовує свою діяльність у рамках повноважень, представлених йому чинним законодавством.

У країні діє розгалужена сітка спеціалізованих закладів соціального обслуговування. До складу відносно самостійних належать *кризові центри для чоловіків, кризові центри для жінок, молодіжні центри переборення кризи, притулки для підлітків*. До складу закладів, об'єднаних у єдину службу, відносять *наркологічні служби, А-клініки, станції допомоги неповнолітнім, витверезники, інтернати-лікарні, інтернати-гуртожитки, опорні пункти-квартири, диспансери*.

Кризові центри для чоловіків покликані допомагати клієнту розв'язати такі можливі проблеми: сексуальні, економічні, психологічні, соціально-побутові, пов'язані з конфліктами, які виникають на основі спілкування з членами сім'ї, сусідами, колегами за роботою. У цих випадках важливо зняти з нього негативні сугестивні комплекси і на основі цього створити умови для спокійної, тверезої оцінки стосунків та ситуацій з метою оптимальної їх корекції.

Жіночі кризові центри ізолювані та напівзасекречені, оскільки жінки, які переступають їхні пороги, повинні відчувати себе у безпеці. Контакти з чоловіком чи партнером, які є джерелом образи, в їхніх стінах заборонені. Тут не тільки можна отримати кваліфіковані поради, але й побути кілька днів, відпочити, позбавитися стресу. Знаходячись тут, жінка може продовжувати працювати, оскільки співробітники цього закладу допоможуть організувати побут.

Молодіжні центри переборення кризи призначені для направлення сюди судами правопорушників у віці від 16 до 21 року. Тут вихованці вимушені дотримуватися жорсткого розпорядку, працювати по 7-8 годин у майстернях та на сільськогосподарських фермах центру. Загорожа навколо таких центрів відсутня, вихованці можуть пересуватися по місту без супроводу, відвідувати рідних та друзів у дні свого народження. Однак за серйозні

порушення внутрішнього розпорядку порушників поселяють у камери з обмеженими побутовими зручностями та такими ж можливостями пересування.

Однак головним у роботі співробітників центру є не акцент на покаранні, а створення умов, які б допомогли правопорушнику переосмислити власне життя, вийти на шлях позитивних змін, долучитися до набуття певних трудових навичок.

Притулок для підлітків відкрито для тих, хто залишив сім'ю. Тут не поспішають повернути «втікачів» додому. Натомість у них бачать партнера для позитивного вирішення їх проблем. Тому соціальні працівники працюють над тим, щоб спрямувати зусилля підлітка на усвідомлення складної ситуації, в яку він потрапив, знаходження шляхів виходу з неї, переборення кризової ситуації.

Наркотичні служби зайняті підлітками, які зловживають алкоголем, наркотиками, різноманітними лікувальними засобами. У розпорядженні наркотичних служб для надання відповідної допомоги клієнтам знаходяться станції допомоги неповнолітнім, А-клініки, інтернати-лікарні, витверезники, притулки (сховища), інтернати-гуртожитки, опорні пункти-квартири, диспансери.

Станції допомоги неповнолітнім призначені для надання амбулаторної допомоги не тільки підліткам, а й їх близьким на добровільній основі. Тут проводяться діагностичне лікувальне обстеження та відповідний курс лікування.

А-клініки — амбулаторний заклад для надання допомоги у вирішенні наркологічних проблем. Персонал його складають соціальні працівники, лікарі та медсестри. Форми лікування: індивідуальна бесіда із соціальним працівником, групова співбесіда, зустріч клієнта та його сім'ї із соціальними працівниками, діагностичне обстеження, курс лікування на основі лікувальних препаратів.

Інтернати-лікарні — тимчасові помешкання для вирішення наркологічних проблем. Передбачені лікувальні процедури.

Витверезники передбачені для надання допомоги для бажаючих перервати алкогольний запій. Обладнані ліжками. Лікувальний період — 5 днів. Персонал складається із соціальних працівників, медсестер, чергових.

Притулки (сховища) працюють із цілодобово відкритими дверима. У них тимчасово розташовуються особи з наркологічними проблемами, у випадку необхідності диспансеризації отримують направлення у відповідні заклади.

Інтернати-гуртожитки пропонують клієнтам, наркологічно хворим і зі слабою здатністю до самообслуговування, притулок та лікувальні послуги.

Опорні пункти-квартири також передбачені для наркологічно хворих. Надають тимчасове житло і амбулаторне лікування, допомагають налагодити побут.

Диспансери – стаціонарні заклади для лікування наркологічно хворих. Методи лікування: індивідуальне та групове обстеження, заходи з відновлення контактів з ріднею і колегами за роботою, медична допомога та допомога у трудовлаштуванні. Організоване дозвілля.

Важливою ланкою у вихованні та соціалізації молоді є підліткові клуби, яких лише у Стокгольмі нараховується 70.

Значну участь у наданні соціальної допомоги населенню надає **поштово-ва служба**, що пов'язано з особливостями заселення цієї доволі великої за площею країни. Сільські листоноші, пересуваючись по закріплених за ними ділянцях на автомашинах, виконують роль зв'язуючої ланки населення із соціальними службами.

У підготовці соціальних працівників задіяні не тільки окремі відділення університетів, а й церква.

У **Північній Ірландії** поряд із типовими для країн Європи структурами служб, які надають населенню соціальну допомогу, функціонує спеціальна служба, яку називають **колегією апробації**. Матеріали стосовно проступків неповнолітніх правопорушників перед судом аналізує соціальний працівник в офіцерському чині з командою, в яку входить 4-5 осіб. Він також наглядає за підлітком упродовж відбування ним терміну покарання і після його закінчення. Слідкує, щоб підліток знову не став на попередній злочинний шлях.

Запитання та завдання

1. Завдання соціалізації на порозі третього тисячоліття.
2. Проблема соціалізації особистості в освіті США.
3. Общинне навчання та общинне виховання в США.
4. Сім'я у США як об'єкт соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності.
5. Яких особливих соціально-педагогічних підходів вимагає в США робота з «важкими» підлітками і неповнолітніми з групи ризику?
6. Які особливості психолого-педагогічної служби «Гайденс»?
7. У чому суть соціально-педагогічних досліджень у США?
8. Які особливості соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності у Великобританії?
9. Роль концепції педагогіки навколишнього середовища для вирішення проблем соціалізації дітей та підлітків у Франції.
10. Місце та значення педагогічної анімації у загальній системі соціалізації особистості у Франції.
11. Основні принципи теорії та практики соціальної роботи в Німеччині.
12. Особливості підготовки соціальних працівників та соціальних педагогів у Німеччині.
13. Соціально-педагогічна діяльність соціальних служб Швеції.

Рекомендована література

1. Веселова В.В. Традиционные и новые ценности в системе образования США // Педагогика. – 1996. – № 2. – С. 18-22.
2. Вульфсон Б.Л. Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века. – М.: Изд-во УРАО, 1999.
3. Социальная работа в Германии и Австрии: Учеб.-метод. пособие / Отв. ред. И.А.Зимняя. – М., 1992.
4. Социальная работа и подготовка социальных работников в Великобритании, Канаде, США: Учеб.-метод. пособие / Отв. ред. И.А.Зимняя. – М., 1992.
5. Мустафаева Ф.А. Основы социальной педагогики. – М., 2001. – С. 287-397.
6. Чорбинский С.И. Социальная работа и социальные программы США. – М., 1992.
7. Школа социальных педагогов и социальных работников. Социальная педагогика и социальная работа за рубежом / Ред.-сост. В.Г.Бочарова, А.Н-Дашкина. – М., 1991. – Вып. 1-6.

Розділ 2.

Методики, технології, стратегії і тактики соціально-педагогічної роботи з людьми різних вікових груп та категорій

*Знання існують, насамперед, для
того щоб їх використовувати...
Факти – це своєрідні боезапаси.
Не будьте проклятим ящиком із
боезапасами, будьте гвинтівкою.*
Карл Роджерс

2.1. Стратегії соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі основних психологічних теорій особистості

Поняття стратегії соціально-педагогічної роботи з клієнтами. Місце та роль стратегій соціально-педагогічної роботи в соціалізації особистості. Стратегії соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі психологічних теорій особистості В.Джемса, Е.Еріксона, К.Роджерса, Г.Олпорта, А.Маслоу, П.Жене, С.Л.Рубінштейна, Б.Г.Ананьєва, Г.С.Костюка. Особливості стратегій соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі психологічних теорій особистості в «описовій психології» В.Дільтея та Е.Шпрангера. Культурно-історична теорія Л.С.Виготського – як орієнтир спрямованості соціально-педагогічної діяльності. Теорія особистості в логотерапії В.Франкла – як духовно орієнтуюча основа у соціально-педагогічній роботі з клієнтами. Визначальна спрямованість соціалізації клієнта на основі теорії діяльності О.М.Леонтьєва та поняття особистості.

За минулі десятиліття в розвинутих країнах світу було нагромаджено чималий досвід у сфері соціально-педагогічної діяльності. Однак до останнього часу, як це уже визнавали німецькі фахівці, на жаль, не створено загальної теорії, обґрунтованої найновішою соціальною наукою, яка б охоплювала всю повноту і різноманітність ситуативної проблематики життя людини і моделей дій стосовно сфери соціально-педагогічної роботи. Зважаючи на це, необхідність подальших наукових розвідок у цьому напрямі або ж, принаймні, хоч би їхніх спроб, очевидна.

Поняття стратегії, будучи тісно пов'язаним із таким поняттям як тактика, відоме широкому загалу із сфери військової діяльності. У словниковій літературі воно означає частину військового мистецтва, якій підкорені основні її складові – оперативне мистецтво і тактика. Стратегія визначає способи організації, підготовки і використання збройних сил для перемоги над

ворогом у війні загалом, у військових компаніях і у стратегічних операціях (Энциклопедический словарь / Гл.ред. Б.А.Введенский. – М.:Изд-во «Большая Советская Энциклопедия», 1955. – С. 332).

Відповідно до логіки представлених внутрішньозмістових зв'язків цього поняття *стратегію соціально-педагогічної роботи з клієнтами* різновікових груп та категорій доцільно визначити як частину педагогічної майстерності, якій підкорені основні її складові, пов'язані з умінням соціального педагога підібрати оптимальні для кожного окремо поставленого завдання соціально-педагогічні технології, методики, тактики, які б забезпечували успішне його виконання.

Для вирішення таких завдань необхідно, насамперед, керуватися принципом унікальності кожної особистості. Соціальний педагог, працюючи чи то з окремо взятим клієнтом чи то з групою їх, повинен орієнтувати свою діяльність з урахуванням хоч би найзагальніших, стратегічно визначальних особливостей об'єктів соціально-педагогічного впливу.

Стратегічне визначення стосовно них доцільно будувати, ґрунтуючись на основі теорії особистості, напрацьовані у світовій психологічній науці, оскільки в ній дотепер не існує загальноприйнятого визначення природи особистості. Епоху активного її наукового вивчення умовно розбивають на два етапи. Упродовж першого, який охоплює період з кінця ХІХ до середини ХХ ст., були сформульовані фундаментальні положення про особистість і закладені основні напрями її подальших психологічних досліджень. Другий етап триває з другої половини ХХ ст. Серед представлених теорій не можна визначити якусь єдину, всеохоплюючу, оскільки кожна з них проливає світло на нові грані такого феномена, як людська особистість. Зважаючи на це, кожна з цих теорій зумовлюватиме певні особливості у стратегії соціально-педагогічної роботи з клієнтом як людською особистістю. *Такі стратегії, за умови розгляду кожної унікальної людської особистості як складно організованої системи у світлі теорії філософії нестабільності, дадуть можливість передбачити і спробувати доцільно скорегувати рух цієї системи у відомих уже нам дивних аттракторах – багаточисленних точках стабілізації. А для корегування руху її в точках біфуркації, тобто в точках змін, які породжують унікальність подій, випадків, ситуацій, можна використати технології, методики і тактики соціально-педагогічної роботи, надавши їм функції вирішальних флюктуацій, які б цілеспрямовано змінювали рух системи під час проходження нею точки біфуркації (схема 2).*

Зміст основних психологічних теорій особистості чітко і повно викладено у вітчизняному виданні, яке нещодавно вийшло друком, – «Психологія» за редакцією члена-кореспондента АПН України Ю.Л. Трофімова (Психологія / За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2001. – 558 с.). Його корисно використати соціальному педагогу для повнішого ознайомлення з цими теоріями та низкою інших необхідних у соціальній роботі матеріалів.

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі психологічної теорії особистості В.Джемса.

В.Джемс (1842 - 1910) – видатний американський психолог, одним із перших розробив теорію особистості, вивчаючи її у межах власної концепції свідомості, центральним поняттям якої є «потік свідомості». Складові елементи особистості розподіляються на три класи.

Фізична особистість вміщує у себе тілесну організацію, одяг, батька і матір, дружину і дітей. Із смертю близьких зникає частина нас самих. Ми відчуваємо відповідальність за дії близьких і друзів, хвилюємося за них.

Домашня оселя, особиста власність, результати праці – це теж складова фізичної особистості.

Соціальна особистість характеризується належністю людини до людського роду і визнанням такої належності іншими людьми.

Духовна особистість – об'єднання станів свідомості та конкретних духовних здібностей і якостей людини.

Людина піклується про свою фізичну особистість (харчування, захист), про соціальну (дружба, кохання, ревності, прагнення слави, вплив на людей, влада над ними), про духовну (розумовий, моральний і духовний прогрес). Окремі сторони особистості, стикаючись, нерідко суперечать одна одній.

В.Джемс пропонує розглядати самоповагу особистості як відношення реального успіху до домагань:

$$\text{Самоповага} = \frac{\text{Оїї}^3\text{õ}}{\text{Аїїääáííÿ}}$$

Згідно з цією формулою автор теорії стверджує, що відмова від домагань дає людині таке ж полегшення, як і їх здійснення та досягнення успіху. Таким чином, самопочуття людини залежить від неї особисто.

У понятті ієрархії особистостей фізична особистість перебуває внизу, духовна – вгорі, соціальна – між ними. Духовна особистість – найвища цінність, оскільки людина швидше пожертвує матеріальними цінностями, друзями, близькими, власним життям заради своїх духовних принципів. В.Джемс вважав, що у своїх видах особистості потрібно проводити межу

міждійсним і потенційним, між осяжним і далекою перспективою. Удосконалення особистості полягає в тому, щоб спрямувати свою діяльність на користь іншого, навіть у тому випадку, коли вона вступає у суперечність з першим. Нижчий внутрішній суд над собою необхідно замінювати вищим.

Для формування стратегії соціально-педагогічної роботи з клієнтом, насамперед, потрібно продіагностувати його на основі наведеної формули самоповаги. Для цього слід зібрати конкретні дані останніх років не тільки стосовно домагань та успіхів для їх досягнення, а й динаміки одних і інших. Важливо визначити, коли людина перестала отримувати задоволення від здійснення домагань і коли почало приходити полегшення за рахунок відмови від них. З чим це було пов'язано? Яка причина цього?

Частково використовуючи ці дані та продовжуючи вивчення особистості, встановлюється ієрархія особистостей: фізичної, соціальної та духовної. Як правило, у людей «соціального дна», передусім, алкоголіків, наркоманів, різного типу збоченців, вона побудована у зворотному порядку. На найвищому рівні — фізична особистість (піклування про задоволення фізичних потреб). Соціальна та духовна — слабо виражені, оскільки процес розмивання їх започаткувався у період відмови від домагань. Завершальна стадія такого процесу пов'язана з рабством шкідливих звичок, що спричинює моральну та духовну деградацію і завершується остаточною втратою зв'язків із рідними, близькими та друзями.

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтом залежно від характеру співвідношення успіхів і домагань повинна вибудовуватися таким чином:

1. У випадку невідповідності низьких успіхів високим домаганням необхідно зорієнтувати клієнта на проміжні рівні домагань, ні в якому разі не перекреслюючи високих, тільки відсуваючи їх у більш віддалену перспективу, яка може бути реалізована лише після досягнення проміжних. Для того, щоб ця стратегія запрацювала на початковій стадії її розгортання, слід за рахунок тимчасового зниження рівня домагань і допомоги в досягненні успіхів цього рівня викликати в клієнта почуття самоповаги. У подальшій діяльності орієнтуватися на збереження цього почуття в умовах поступового підвищення рівня домагань без відриву від підвищення рівня успіхів. Упродовж усього процесу слідкувати за розвитком ієрархії особистостей в напрямі до раціональної її структури, визначеної В.Джемсом.

2. У випадку оптимального співвідношення успіхів із домаганнями необхідною може виявитися допомога у визначенні перспективних рівнів домагань і узгодження з ними відповідних рівнів успіхів. Доцільною виявиться паралельна корекція ієрархії особистостей відповідно до її раціональної структури.

3. За умови зниження рівня домагань, появи відмови від них у зв'язку з неможливістю утримувати на відповідному їм рівні успіхи, соціальному педагогу доцільно, з іншого боку, розгорнути програму десугестування суб'єктивно, а можливо й соціально, напластованих уявлень про межі можливостей клієнта, а з другого боку, розпочати поступове формування позитивного сугестивного комплексу, який би створював відповідну внутрішню базу для досягнення успіхів вищого рівня. Девізом такого комплексу могла б стати порада американського філософа і поета Ралфа Уолдо Емерсона: «Завжди роби те, що ти боїшся робити».

4. Якщо помічається вкрай низьке падіння рівня домагань з відповідним зниженням, а то й відсутністю успіхів, що, як правило, супроводжується цілковитим рабством певних шкідливих звичок, стратегію дій соціального педагога слід розвивати у двох напрямках. Перший пов'язаний із залученням клієнта до відповідного стаціонарного чи амбулаторного лікування. Другий – з відродженням у нього духу боротьби, віри у свої сили. Девізом формування позитивного сугестивного комплексу можуть бути слова нідерландського письменника – гуманіста Еразма Роттердамського: «Немає нічого відважнішого, ніж перемога над самим собою!».

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі психологічної теорії особистості в «описовій психології» В.Дільтей та Е.Шпрангера.

В.Дільтей (1833 - 1911) вважав, що психіку людини не можна вивчати експериментальними методами, а можна лише розуміти. Його учень Е.Шпрангер (1882 - 1963) стверджував, що головне в особистості – це ціннісна орієнтація, яка є включенням суб'єкта в пізнання. Ця орієнтація є духовним початком, що визначає світобачення і є похідною частиною загального людського духу. Зважаючи на це, не варто шукати якихось об'єктивних причин розвитку людської особистості, потрібно лише співвідносити структуру окремої особистості з духовними цінностями суспільства. У цьому випадку краще говорити не про «описову», а про «духовну» психологію. Е.Шпрангер розрізняє шість типів пізнання світу, шість «форм життя» і відповідних їм типів людини.

1. *Теоретична людина* – та людина, для якої головне пізнання світу і відносин між людьми. Для неї, незалежно від фаху, головна ціннісна орієнтація – осмислення в теоретичному плані всього, що відбувається навкруги. Життя для неї – «віяло проблем».

2. *Економічна людина* – шукає користь у пізнанні. Цінність самого пізнання пов'язується з тим, що приносить користь безпосередньо самій людині, її сім'ї, колективу, людству. У цих випадках мислення має прагматичну спрямованість на створення корисного на основі природничонаукових знань і техніки.

3. *Естетична людина* намагається пізнати світ через естетичні враження у вигляді форми, кольору, ритму. Незважаючи на свій фах, демонструє потяг до самовираження в естетичній формі. Сприймає довкілля як щось гармонійне або ж дисгармонійне.

4. *Соціальна людина* прагне знайти себе в іншій людині, жити для людей. Їй притаманна всеосяжна любов до людства. «Над-Я», що знаходить себе у служінні іншим, розчиняє у цій всеосяжній любові межі індивідуальності.

5. *Політична людина* тягнеться до такої влади, що відповідає вищим духовним вимогам, і на цій основі детермінує мотиви та дії інших людей.

6. *Релігійна людина* не обов'язково належить до певної церкви чи релігійного об'єднання. Головне для неї – пошук начала всіх начал життя, вищої духовної сили – Божества.

Таким чином, за Е.Шпрангером, важливішим є те, що люди відрізняються між собою не стільки темпераментом, властивостями характеру чи поведінкою, як цінностями своєї духовної орієнтації, що й утворює духовну орієнтацію особистості.

Стратегія соціально-педагогічної роботи з людьми, які представляють ці «форми життя», стосуватиметься «верхніх поверхів» соціалізації і полягатиме в подальшому спрямуванні клієнтів до автентичного життя чи звільненні від усереднених стереотипів. Таким людям слід допомогти у визначенні близьких, середніх та віддалених перспектив розвитку. Спираючись на уже сформований в автентичному напрямі рефлекс свободи, працювати над зміцненням рефлексу цілі, відповідного сформованому рефлексу свободи. Для цього провести десугестування можливих суб'єктивно і соціально напластованих уявлень про межі власних можливостей. Паралельно формувати позитивний сугестивний комплекс, девізом якого могли б стати слова відомого англійського історика, філософа та письменника Томаса Карлейля (1795-1881 рр.): «Ідеал у тобі самому. Перешкоди до досягнення його – в тобі ж. Твоє становище є тим матеріалом, із якого ти повинен здійснити цей ідеал».

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі неофрейдистської епігенетичної теорії розвитку особистості Е.Еріксона. Один із відомих представників неофрейдизму Е.Еріксон вважав, що між особистістю і суспільством немає антагонізму. Він висунув положення про «ідентичність особистості», яка виявляється у центрованості людини на себе, в ототожненні її із соціальною групою та оточенням. Згідно цієї теорії велике значення має виховання людини у ранньому дитинстві та її генетичні задатки. Розвиток особистості проходить через так звані кризи. Перша

криза – вбираюча. Пов’язана із задоволенням оральних потреб. Відбувається формування через матір довіри. Утворюється проекція особистості. Основа другої кризи – дозрівання м’язево-рухового апарату, що супроводиться формуванням почуття впевненості та самостійності. Третя – становлення юнацтва, виникнення потреби в цілях, плануванні життя, у виборі друзів. Четверта криза пов’язана з формуванням рефлексії, що зумовлює виникнення сумнівів щодо свого місця в житті. П’ята і шоста – зрілість особистості, стійкість її інтересів, керування у поведінці нормами суспільства. Сьома криза виявляється або в досягненні неповторності особистості, або в приреченні її на безвихідь.

Стратегію соціально-педагогічної роботи згідно з цією теорією в ранньому дитинстві за умови відриву дитини від сімейного виховання необхідно спрямовувати якщо не на відновлення зв’язків із батьками, то хоч би на встановлення родинних зв’язків із представниками родини. Такі зв’язки надзвичайно важливі для кожного упродовж усього життя, але особливо велика їх роль у ранньому дитинстві, коли дитина, вбираючи від матері емоційний заряд доброти, з одного боку, отримує довіру до світу, що приносить внутрішній спокій, а з іншого, – відчуває готовність віддачі у світ отриманої доброти. Стосовно цього ще в V столітті відомий християнський теолог і церковний діяч Аврелій Августин Блаженний стверджував, що кожна істота, до того часу, поки вона існує, повинна володіти якістю доброти так само, як володіє якістю існування.

Упродовж другої кризи важливо сприяти в розширенні можливостей фізичного розвитку клієнта.

Третя і четверта кризи вимагають допомоги клієнту в діагностиці його внутрішньоінтенційної спрямованості, самовизначення на її основі. Девізом цих стадій життя можуть бути слова американського письменника Ернеста Хемінгуей: «Кожна людина народжується для якоїсь справи. Кожний, хто ходить по землі, має свої обов’язки в житті».

П’ята і шоста кризи вимагатимуть своєї корекції лише у випадках дестабілізації інтересів особистості або виходу її поведінки за межі загальноприйнятих норм.

Сьома криза пов’язана з формуванням автентичної людини, тому вимагатиме від соціального педагога сприяння клієнту у формуванні потужного рефлексу цілі на основі автентичної самовизначеності. Девізом цього періоду людського життя можуть бути слова німецького філософа і поета Фрідріха Ніцше: «Будь тим, хто ти є!».

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтом у світлі гуманістичної теорії особистості К.Роджерса. Американський психолог К.Роджерс

(1902 - 1990) центральною ланкою особистості проголошував результат її самооцінки — «Я-концепцію». Однак така самооцінка не завжди збігається з оцінкою людини навколишніми, що викликає конфлікт і породжує дилему — прийняти оцінку інших, чи залишитися зі своєю. Зважаючи на це, за К.Роджерсом, важливою умовою психічної цілісності особистості та її психічного здоров'я є здатність до переоцінки системи цінностей під тиском життєвого досвіду.

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами, з одного боку, має спрямовуватися на уникнення «прив'язки» самооцінки до усереднених стереотипів загалу, які часто формуються на основі історично та соціально напластованих уявлень про обмежені норми людських можливостей. А з іншого боку, допомагаючи клієнту прив'язати рівень його самооцінки до рівня досягнутих успіхів, необхідно, водночас, допомагати йому формувати сугестивні установки для розкриття внутрішніх резервів із метою реалізації власних потенційних можливостей. Орієнтовною основою для формування таких установок можуть бути слова негритянського громадського діяча Букера Тальяферро Вашингтона (1858-1915): «Успіх слід вимірювати не стільки становищем, якого досягла людина в житті, скільки тими перепонами, які їй довелося подолати, добиваючись успіху».

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі гуманістичної теорії особистості Г.Олпорта. Інший представник гуманістичної психології США Г.Олпорт (1887 - 1967) вважав, що особистість — це динамічна організація особливих мотиваційних систем, установок, звичок, особистісних рис індивіда, які й визначають унікальність його взаємодії із соціальним середовищем. Однак у цих відносинах рівноваги між людиною і ним немає, оскільки їй доводиться, розвиваючи наявні взаємини, весь час встановлювати нові. Таким чином, основною формою існування особистості є її постійний розвиток. Основним механізмом його вчений визначає «рису» — мотив поведінки, що діє в даний момент. Людина народжується з певним набором «рис — мотивів», які упродовж життя трансформуються. Кожній особистості притаманні головні та другорядні риси. Талановиті та геніальні люди характеризуються наявністю домінуючої риси. У звичайних людей їх, як правило, буває кілька.

На думку Г.Олпорта, для здорової особистості властиві активна життєва позиція; доступність досвіду для свідомості, тобто здатність бачити події власного життя, не застосовуючи «психологічного захисту»; здатність до самопізнання та індивідуалізації. Умовою розвитку особистості визнається можливість чинити опір рівновазі для підтримки, а не усунування напруги. Необхідність останнього підтверджується прикладами життя ве-

ликих людей, яким на дорозі до поставленої мети постійно доводилося долати труднощі.

Напротивагу здоровій особистості для невротичної характерна наявність таких рис, як: пасивна життєва позиція, обмеженість мислення, викривлення істинного стану речей, застосування різних видів психологічного захисту — сублимації, витіснення, проекції, заміщення; «заклякність» розвитку.

Стратегію соціально-педагогічної роботи у світлі цієї теорії необхідно спрямувати на допомогу невротичним особам. Людині, насамперед, слід допомогти десугестувати негативні сугестивні комплекси, пов'язані з применшенням свого місця та ролі в житті. Таке десугестування треба поєднати із формуванням потреби в гармонійності та завершеності. Для цього доцільно починати із завдань, що стосуються дріб'язкових справ. Важливо прослідкувати, щоб ці завдання були виконані акуратно, а, у випадку необхідності, й естетично та доведені до цілковитого логічного завершення. Поступово їх потрібно ускладнювати, слідкуючи за їхнім ретельним виконанням. У процесі їхнього виконання необхідно посилювати вплив сугестивних установок: «Це тобі під силу», «З цим ти легко впораєшся», «Це тільки початок. Ти ще й не таке завдання можеш виконати». Згодом подібні завдання слід перенести в русло внутрішньоінтенційної спрямованості особистості, поступово сприяючи в організації ситуацій успіху спочатку в первинних, а пізніше у вторинних референтних групах. Поряд із цим необхідно виховувати в клієнта готовність до переборення перепон, труднощів та невдач на шляху до досягнення поставленої мети. Вихідною основою для формування відповідних сугестивних установок можуть слугувати слова французького письменника Ромена Роллана (1866 - 1944): «Той не людина, хто не боровся з життям і не залишив у його лігвищі жмуків своєї шерсті».

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі гуманістичної теорії особистості А.Маслоу. Один із основоположників гуманістичної теорії А.Маслоу (1907-1970) головним в особистості вважав потяг до самоактуалізації, розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких — гуманістична потреба творити людям добро. Інстинкт збереження своєї популяції змушує людей допомагати один одному. Кожній здоровій людині властива потреба в самоактуалізації своїх можливостей. Тому умовою процвітання суспільства є повноцінний розвиток здорових і сильних особистостей. Поступ суспільства відбувається не в результаті соціальних перетворень, а внаслідок задоволення гуманістичних потреб.

Ядро особистості, на думку А.Маслоу, складають потреби в добрі, любові, моральності. З ними людина народжується і за певних умов здатна

реалізуватися. Однак потреби в самоактуалізації задовільняються лише після потреб нижчого порядку представленої вченим ієрархії:

- 1) фізіологічні потреби;
- 2) потреби в безпеці;
- 3) потреби в любові й прихильності;
- 4) потреби у визнанні та оцінці;
- 5) потреби в самоактуалізації – реалізації здібностей і талантів.

Більшість людей не в змозі досягти задоволення навіть нижчих потреб, а потреби в самоактуалізації реалізують лише сильні цілеспрямовані особистості. Психолого-педагогічні умови їх формування детально висвітлені нами на основі філософських підходів екзистенціалізму та нестабільності у підрозділі 1.3. Основні стратегії цього формування складають такі позиції: 1) діагностика внутрішньоінтенційної спрямованості особистості; 2) визначення лінії близької перспективи розвитку; 3) створення ситуацій успіху в первинних референтних групах; 4) визначення ліній подальших перспектив розвитку; 5) допомога клієнту в створенні ситуацій успіху у вторинних та вищого порядку референтних групах із паралельним десугестуванням напластованих у нього уявлень про норми людських можливостей та формуванням рефлексу цілі з відповідними йому змінами в рефлексі свободи.

Як змістову основу для необхідних у цьому випадку сугестивних установок можна використати слова німецького психолога і соціолога Еріха Фромма: «Головне життєве завдання людини – дати життя самій собі, стати тим, чим вона є потенційно. Найважливіший плід її зусиль – її власна особистість».

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі теорії особистості П.Жане – представника французької соціологічної школи. П.Жане (1859 - 1947) відомий в історії психології своєю теорією «психологія способу дії». Відповідно до неї психіка людини розвивається під час співпраці з іншими людьми. Спочатку кожний працює з іншими, а вже потім діє сам. Таким чином, розвиток людської особистості відбувається через спілкування.

Кожний поведінковий акт триетапний: 1) внутрішня підготовка до дії, 2) виникнення зусилля до виконання дії, 3) завершення дії. Регуляцію дій від першого до третього етапу здійснюють психічні процеси. На думку П.Жане, основним критерієм оцінки людини є її здатність до «трудового зусилля» – психологічної напруги як домінанти дії. Головною ж ознакою інтелектуальної діяльності є не використання речей, а їхнє виготовлення. У поведінці людини виділяється сім рівнів: 1) рефлексорні акти; 2) відкладені перцептивні дії; 3) елементарні соціальні акти; 5) маніпулювання

різними об'єктами, що призводить до формування інтелектуальних дій; б) розумова діяльність, мислення; 7) творча, трудова діяльність.

Процес переходу від нижчого рівня поведінки до вищого здійснюється за допомогою мови, яка, опосередковуючи процеси регуляції, засвідчує здатність людини до саморегуляції, що і є найвищим критерієм розвитку особистості.

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі цієї теорії включатиме в себе такі складові: 1) допомога у формуванні відповідних психологічних установок для прикладання зусилля під час виконання доцільних дій; 2) установка на урізноманітнення видів професійної діяльності з метою виходу клієнта на найвищий рівень його поведінки – творчу, трудову діяльність; 3) знайомство клієнта з різноманітними методиками, стратегіями і тактиками творчої діяльності; 4) паралельний до цих складових розвиток почуттів завершеності, порядку, краси та гармонії.

Змістовою основою для формування необхідних психологічних установок можуть бути вислови великих людей світу, авторитет яких сприяє відповідному сугестивному впливу.

Російський учений-фізіолог І.Павлов (1849 - 1936):

«Найважливіше у будь-якій справі – пересилити момент, коли не хочеться працювати».

Французький письменник Ромен Роллан (1866 - 1944):

«Робота вбирає і сором і біль, як губка. Робота оновлює і шкіру, і кров душі».

«Одне тільки і є щастя – творити. Живе лише той, хто творить... Всі радощі життя – радощі творчі».

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі культурно-історичної теорії Л.С.Виготського. Вітчизняний психолог Л.С.Виготський (1896 - 1934) у межах своєї теорії виділяє три основних закони розвитку особистості. Перший – закон переходу від безпосередніх, природних форм поведінки до опосередкованих, штучних, що виникають у процесі культурного розвитку психологічних функцій. Другий формулюється так: відношення між вищими психологічними функціями були колись реальними відносинами між людьми. Третій – закон переходу функцій із зовнішнього у внутрішній план.

Основою особистості, стверджував Л.С.Виготський, є самосвідомість людини, яка виникає в перехідний період підліткового віку, центральним пунктом якого стає усвідомлення людиною себе як певної єдності. Психологічні процеси у цей час набувають особистісного характеру і підліток починає відчувати себе джерелом власного руху. Процес соціо-

генезу вищих психічних функцій зумовлює утворення так званих третинних функцій, що ґрунтуються на новому типі зв'язків та відношень між пам'яттю та мисленням, сприйманням, увагою та дією. Функції вступають між собою у нові складні відносини. У свідомості підлітка це передбачає рефлексію, відображення психічних процесів. В основі закону побудови вищих третинних функцій є перенесені в особистість психічні відношення, які раніше були відносинами між людьми.

Соціальному педагогу слід звернути особливу увагу на роботу з клієнтами підліткового віку, зважаючи на те, що центральним психічним новоутворенням підлітка є почуття дорослості, пов'язане із самосвідомістю та усвідомленням себе як певної єдності.

Важливим завданням стає визначення характеру та ступеня спрямованості підлітка, який у старшому підлітковому віці уже уявляє своє майбутнє у вигляді більш або менш конкретних життєвих планів, які поступово конкретизуються в напрямі двох головних питань: «Ким бути?» і «Яким бути?». Перше характеризує напрям професійного пошуку. Друге – напрям морального самовизначення. Знаходження відповідей на обидва питання переплітається з вирішенням проблем формування світогляду, сенсу життя та безсмертя.

На основі ступеня спрямованості хлопчиків та дівчаток у старшому підлітковому віці умовно можна розділити на три групи: 1) *ті, що в основному визначилися на «дорозі до самого себе справжнього»*; 2) *ті, що непевні у своїх пошуках такої «дороги», хоч деякі підстави для самовизначення вже мають*; 3) *ті, що за висловом Аліг'єрі Данте, безпомічно пливають у своєму життєвському «невеличкому човнику», забувши, що в ньому є кермо*.

Першу групу складають переважно обдаровані учні. Вони вже встигли відчувати радість первинних ситуацій успіху в первинних референтних групах. Найчастіше в цьому їм допомагають батьки, які зацікавлені в розквіті обдарувань своїх дітей. З метою розвитку рано виявлених здібностей з такими хлопчиками та дівчатками розпочинають серйозно працювати уже з 5-6-річного віку. Починаючи з дитячого садка і до закінчення навчання у школі – вони в перших рядах з усіма можливими нагородами, так як і їхні батьки на батьківських зборах та на численних загальношкільних заходах, де присутність громадськості мікрорайону, села чи селища бажана. Відповідний самовизначенню рефлекс цілі за таких умов формується не лише в підлітка, а й у його батьків. До цієї групи слід віднести також тих хлопчиків та дівчаток, які до свого віку встигли захопитися і здобути доволі міцні навички в оволодінні широко представленою у народному господарстві спеціальністю. Наприклад, син майже на рівних у вільний від

навчання час працює з батьком у майстерні з ремонту автомобілів. Швидко орієнтується в питаннях діагностики, характеру поломок. Жадібно вникає в проблеми ремонту тих автомобільних марок, з якими зустрічається вперше. Не мислить свого подальшого життя поза цією справою. Нерідко у своїх намаганнях відчуває підтримку з боку батьків. Частину підлітків з першої групи чекає довга низка розчарувань, які необхідно передбачити. Насамперед, це пов'язано з перебільшенням досягнутих успіхів та власної значимості, що призводить до відмови від принципу поступовості, намагань обминути численні проміжні етапи самореалізації та концентрації всіх можливих зусиль на «штурмі вершини». Найчастіше подібні «штурми» завершуються невдачею, що супроводжується гірким розчаруванням та зрадою самому собі «справжньому», часто за згодою батьків, які доходять до висновку, що «краще синиця в жмені, ніж журавель у небі».

Соціальному педагогу в роботі з цією категорією клієнтів необхідно звільняти як дітей, так і їхніх батьків від зазнайства. Слідкувати, щоб за рахунок ситуацій успіху у вищих референтних групах підопічний не гребував ситуаціями успіху в нижчих, оскільки якраз вони врешті-решт створюють найчисленнішу аудиторію популярності за умови врахування їхніх потреб та смаків. Слід також формувати відповідні сутєвисті установки на розкриття внутрішніх резервів в умовах переборення численних труднощів. Змістовою основою для таких установок можуть бути вислови відомих у світі людей, чий авторитет таїть у собі значну сутєвисту силу:

Французький філософ і письменник Альбер Камю (1913 - 1960):

«Мати силу вибрати те, що тобі до душі, і не відступатися. Інакше краще померти».

Французький письменник і критик Жан Долан (1835 - 1909):

«Відчай — горе слабих».

Трапляються випадки, коли вже в підлітковому віці досягають вершин слави та успіху, які нерідко непосильною ношею лягають на плечі їхніх господарів, створюючи ілюзію легкості завоювання «вершин». У випадку орієнтації на зовнішні форми успіху пошуковий рефлекс часто згасає, що призводить до поступового вичерпування власних можливостей, напрацьованих на основі обдарувань. За таких умов перша хвиля успіху спадає, а друга не має сили народитися, що в кінцевому підсумку зумовлює кризу самовияву, розчарування як дітей, так і батьків, особливо у тих випадках, коли успіхи належним чином не отримують матеріальної винагороди, шлях до якої уявляється тривалим і непевним.

У цих ситуаціях соціальному педагогу доцільно в доступній формі ознайомити обдарованих підлітків та їхніх батьків з умовами розвитку

особистості на основі внутрішньої інтенційної спрямованості у світлі теорій екзистенціалізму та філософії нестабільності. Цю роботу, з одного боку, необхідно пов'язувати із звільненням від негативних сугестивних комплексів, стихійно сформованих у період невдач, а з іншого боку, розпочати формування позитивних сугестивних комплексів, змістовою основою яких могли б слугувати висловлювання відомих у світі людей:

Німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 - 1813):

«Ми повинні бажати чогось великого, але потрібно також уміти здійснювати велике; у протилежному випадку це — дріб'язкове бажання. Лаври одного лише бажання є сухим листям, яке ніколи не зеленіло».

Російський поет і публіцист Федір Миколайович Глінка (1786 - 1880):

«Життя і діяльність так само тісно поєднуються між собою, як полум'я і світло. Що палає те, закономірно, світить, що живе, те, звичайно, діє».

Проводячи індивідуальні бесіди з цією категорією підлітків, соціальному педагогу доцільно використати приклади із життя великих людей, керуючись у цьому випадку словами відомого американського письменника Джорджа Хораса Лоримера (1863 - 1937), який вважав, що життєписи цих людей завжди слугували могутнім стимулом високих устремлінь — на них дивилися завжди як на арсенал, де зібрана зброя, якою були виграні великі битви.

Соціальна робота з тими підлітками, які до свого віку встигли захопитися певною широко представленою у народному господарстві спеціальністю, здобувши в ній доволі міцні навички, полягає у розкритті перед ними перспектив самовияву у вузькопрофесійних межах. Їм необхідно допомогти побачити результати своєї праці, вибраний ними напрям професійного зростання у філософсько-естетичному осмисленні. До першої точки нестабільності їх напрям як складно організованих систем уже визначений. Унікальність ситуацій, породжених проходженням систем через точки біфуркації, передбачити важко. Частина з цих підлітків відмовляється від вибраного шляху, нерідко, під сугестуючим впливом усереднених стереотипів стандартизованої людини; другі здобувають інший фах, який згодом у поєднанні з попереднім дозволяє «на грані» двох підходів вийти на унікальні творчі розв'язки виробничих проблем, спрямовуючи володаря кількох фахів у світ захоплення та творчості; треті, йдучи по «прямій лінії», добиваються значних успіхів у саморозкритті та самовияві себе «справжнього» на основі відомої «формули» «від робітника — до директора заводу».

Наступна, друга група підлітків — ті, що непевні у своїх пошуках дороги «до себе самого справжнього», хоч і мають деякі підстави для самовизначення.

Вони потребують допомоги в прискоренні процесу самовизначення та зміцненні віри у власні здібності. Для виконання першого необхідно залучити молодих людей до самоаналізу власних імпресингів, встановлення характеру зв'язків між ними та первинними ситуаціями успіху. Важливо в цей час забезпечити їх поглибленою інформацією стосовно тих сфер діяльності, до яких починає пробуджуватися первинний інтерес. Поряд із цим слід зосередити зусилля на вихованні в клієнтів потреби в єдності думки і дії, тобто в бажанні перетворення планів, мрій у, нехай незначні, але конкретні справи. З цією метою доцільним буде формування сугестивних установок, змістовою основою яких можуть бути вислови таких відомих людей:

Французький письменник і публіцист Жорж Бернанос (1888 – 1948):

«Думка, яка не перетворена в дію, небагато вартує, а дія, яка не впливає із думки, не варта взагалі нічого».

Французький філософ Анрі Бергсон (1859 - 1941):

«Наш розум – це метал, який вийнятий із форми, а форма – це наші дії».

Найчастіше вже в ході перших розвідок самопізнання, перших успіхів у поєднанні «думки і дії» починає зміцнюватися віра підлітка у можливість достойного самовияву в житті, що й стає основою поступового формування рефлексу цілі.

Третя група підлітків – ті, що, за висловом Аліг'єрі Данте, безпомічно пливуть у своєму життєвому «невеличкому човнику», забувши, що в ньому є кермо, складають групу, яка потребує у порівнянні з першими двома, найдовшого патронату соціального педагога. Нерідко вони захоплюються зовнішніми атрибутами тих видів діяльності, які далекі від їх внутрішньоінтенційної спрямованості. У декого це викликає бажання «мати все і скоро». Заради цього формується готовність використовувати ті засоби досягнення поставлених цілей, які інколи суперечать прийнятим у суспільстві принципам та правовим нормам.

Однак серед цієї групи часто зустрічаються ліниві, які взагалі не орієнтують себе на продуктивну діяльність. Потяг до праці, як джерела морального та фізичного задоволення, а, головне, до будь-якої регламентації власного життя, у них відсутній, що є, насамперед, результатом неправильного сімейного виховання.

Доволі численну групу складають хлопчики та дівчатка, які слухняно виконують трудові доручення батьків та вчителів, але в самоспрямуванні та самоорганізації вкрай безініціативні. На основі відставання в навчанні, скептичного ставлення до них з боку однокласників, неприхованих розчарувань батьків у таких підлітків швидко формується негативний сугестивний комплекс неповноцінності, що приречує їх на роль іграшки в руках обставин та людей.

Коли для першої підгрупи першочергової важливості набирає вироблення в клієнта вміння за зовнішніми атрибутами бачити внутрішню сутність; для другої найбільше значення має отримання первинного задоволення від праці з паралельним усвідомленням її як первини людського життя; то для третьої — допомога в знаходженні внутрішньої точки опори для самоповаги і активізації на цій основі процесів пошуку свого «Я» у різних формах його вияву.

Орієнтувальною змістовою основою для формування відповідних сугестивних установок підлітків цих трьох підгруп третьої групи можуть слугувати вислови таких відомих у світі людей:

Англійський історик, письменник і філософ Томас Карлейль (1795 - 1881):

«Найнещасливіша та людина, для якої у світі не знайшлося роботи».

«Благословен той, хто знайшов свою справу в житті; більшого нам не дано».

Англійський винахідник Джеймс Уатт (1736 - 1819):

«Нічого не може бути ганебнішого для людини, як братися не за свою справу».

Англійський економіст і публіцист Уолтер Беджот (1826 - 1877):

«Найвища насолода — зробити те, чого, на думку інших, ви не можете зробити».

Німецьки поет і філософ Іоган Вольфганг Гете (1749 - 1832):

«До тих пір, поки ти не приймеш остаточного рішення, тебе будуть мучити сумніви, ти будеш увесь час пам'ятати про те, що є шанс повернутися назад, і це не дозволить тобі працювати ефективно. Але в той момент, коли ти наважишся повністю присвятити себе своїй справі, провидіння виявиться на твоєму боці. Почнуть відбуватися такі речі, які б не могли трапитися за інших обставин ... на що б не був ти здатний, про що б ти не мріяв, почни здійснювати це. Сміливість надає людині сили і навіть магичної влади. Наважуйся!».

У випадку самовизначення цих груп підлітків формування доцільного рефлексу цілі можна здійснювати на основі уже відомої нам технології. Таке формування дасть можливість для них знайти змістовну відповідь не тільки на питання «Ким бути?», а й «Яким бути?». У ході його відповідно вибудовуватиметься внутрішній «психологічний дім» особистості — її екопсихологічна система.

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі теорії особистості в логотерапії В. Франкла. Цей відомий австрійський психолог і психіатр (нар. 1905 р.) рушійною силою розвитку особистості вважає пошук

смыслу життя, Логосу. Якщо цей пошук безуспішний, то внаслідок «екзистенційної фрустрації» (відлат. Frustratio — обман, руйнування планів) може виникнути нусогенний (духовний) невроз, пов'язаний з «духовним ядром особистості». Він потребує спеціальної логотерапії, яка зумовлює внесення духовного виміру в людське існування. Її мета — допомогти клієнтові в пошуках смыслу свого життя та в його реалізації. Такий пошук викликає нусогенне (духовне) напруження, яке якраз і є передумовою психічного здоров'я. Людині не стільки потрібен стан рівноваги, скільки боротьба за поставлену мету. Ця духовна динаміка (нусодинаміка) відбувається у межах полярного напруження двох полюсів: полюсу смыслу, мети і полюсу, який утворює людина, котра досягає духовної мети.

Нусогенні неврази часто зумовлюються так званим екзистенційним вакуумом, який виникає на основі усвідомлення людиною безмістовності та порожнечі свого існування, результатом якого стають алкоголізм, наркоманія, розпуста, депресія, різноманітні правопорушення.

Обов'язок логотерапевта — допомогти пацієнтові знайти специфічний для цієї особистості смисл життя в даний момент часу. Пошуки такого смыслу логотерапія спрямовує в таких напрямках: а) діяння (подвигу); б) переживання цінностей у любові; в) страждання. Перший шлях передбачає визначення та здійснення духовно спрямованих дій і вчинків. Другий — розуміння глибинної сутності іншої людини на основі любові. Третій — усвідомлення смыслу страждання, яке в результаті цього усвідомлення перестає бути стражданням.

За головним принципом логотерапії сутність людини полягає в розумінні й реалізації сенсу життя, в силу чого вона не повинна бути детермінованою його обставинами. Їй самій дано вирішувати як їй жити і якою бути. Вона здатна піти на страждання за умови, якщо вони мають сенс. Переборюючи себе, може підніматися над наявними умовами, переступати їх і робити з себе те, що поставила за мету, звільнюючись від такого поняття, як доля.

Функції соціального педагога у світлі цієї теорії в дечому співпадають із функціями логотерапевта. Клієнтами у цьому випадку бувають люди переважно середніх і старших вікових груп. Аморальна поведінка, тривале вживання алкоголю, наркотиків перебувають у тісному взаємозв'язку з екзистенційним вакуумом, що рано чи пізно породжує нусогенні неврази. Екзистенційну фрустрацію, яка лежить у їхній основі, соціальний педагог може розглядати, як одну із форм психологічного стресу. В його умовах для надання клієнту першочергової допомоги, передусім, необхідно встановити фрустратор — причину, яка викликала фрустрацію; особливості фрустраційної ситу-

ації, фрустраційної реакції підопічного; рівень фрустрації, який безпосередньо пов'язаний із силою та інтенсивністю фрустратора. Але, насамперед, слід виявити ступінь так званої фрустраційної толерантності в клієнта – стійкості до фрустраторів, в основі якої лежить здатність людини до адекватної оцінки фрустраційної ситуації і передбаченні виходу з неї. Досить часто такі оцінки далекі від адекватності.

Однак у всіх випадках соціальному педагогу слід спершу приступити до зняття сформованих негативних сугестивних комплексів і формування на їхньому місці позитивних за допомогою відповідних сугестивних установок. Як їх змістовну основу можна використати вислови відомих у світі людей, авторитет яких має значний сугестуючий вплив.

Французький письменник Ромен Роллан (1866-1944):

«Немає туману, із якого не було б виходу».

Французький письменник Марсель Пруст (1871-1922):

«Щастя благотворне для тіла, але тільки горе розвиває здатність духу».

Російський письменник Лев Миколайович Толстой (1828 - 1910):

«Влада над собою – найвища влада, поработіння своїми пристрастями – найстрашніше рабство».

«Чим більше живеш духовним життям, тим незалежніший від долі та навпаки».

Італійський письменник Карло Доссі (1849 - 1910):

«Останній ступінь невдачі – це перша сходинка успіху».

Індійський поет та громадський діяч Рабіндранат Тагор (1861 - 1914):

«Тонучи в насолодженнях, ми перестаємо відчувати будь-яке задоволення».

Німецький філософ і поет Фрідріх Ніцше (1844 - 1900):

«... Ухиляюся я тепер від щастя свого і віддаю себе всім нещастям – щоб випробувати і пізнати себе востаннє».

Після першої допомоги важливо паралельно із залученням клієнта до джерела заповнення духовного вакууму налаштувати його на звільнення від шкідливих звичок. Згаданим джерелом часто буває прилучення підопічного до лона церкви, повернення його до втраченої трудової діяльності, до сім'ї. Бездуховність поступово зникає там, де людина починає жити для інших, навчаючись відчувати себе в них і отримувати від цього радість. Конкретні організаційні форми соціально-педагогічної роботи соціального педагога, які зумовлюють такі внутрішні зміни його клієнта, залежать від конкретних обставин і конкретних людей.

Вихідною основою для специфічного, властивого лише особистості постраждалого, смислу життя в даний момент часу можуть слугувати сло-

ва англійського письменника, політично і державного діяча Бенджаміна Дизраелі (лорда Біконфільда) (1804-1881): «Усі ми народжуємося для любові, це принцип існування і єдина ціль його».

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі теорії особистості С.Л.Рубінштейна. Особистість у теорії С.Л.Рубінштейна (1899 = 1960) розглядається у контексті розроблених ним принципів детермінізму та єдності свідомості й діяльності, виступаючи як взаємопов'язана сукупність внутрішніх умов, через які заломлюються всі зовнішні діяння. Значущість її зумовлюється ступенем представлення в індивідуальному заломленні загального, суспільного. Основне місце серед особистісних властивостей посідають система мотивів і завдань, поставлених перед собою самою людиною, а також властивості характеру, що роблять її здатною до виконання поставлених завдань. Особистість проявляється і формується у взаємодії з навколишнім середовищем, тому для розуміння особистості велике значення має її діяльність.

Для соціального педагога теорія особистості С.Л.Рубінштейна важлива з огляду на те, що дозволяє вивчати клієнта, з одного боку, в світлі концепції середовища яка виховує, а з іншого, розглядати внутрішній світ підопічного крізь призму повсякденної діяльності. Ступінь соціалізації в цих випадках вимірюється ступенем заломлення в індивідуальному внутрішньому світі суспільного, що певним чином відображається в діяльності людини. За такої умови стратегія діяльності соціального педагога спрямовується в двох напрямках: 1) поліпшення середовища, яке виховує; 2) сприяння клієнту в прилученні до, з одного боку, складніших, а з іншого боку, до суспільно значиміших видів діяльності.

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі теорії діяльності О.М.Леонтьєва та поняття особистості. У теорії О.М.Леонтьєва (1903-1979) особистість виступає як результат інтеграції процесів, що здійснюють життєві відношення суб'єкта до об'єктивної дійсності. Такі відношення передбачають наявність свідомості та самосвідомості суб'єкта. Характеризують особистість лише ті психічні процеси та особливості людини, які сприяють здійсненню її діяльностей, ієрархія яких і утворює ядро особистості. Остання ж відзначається основними трьома параметрами: широтою зв'язків зі світом, ступінню їхньої ієрархізованості, загальною структурою. Таким чином, особистість породжує та сприяє розвитку багатства зв'язків індивіда зі світом. А її «психологічний профіль» характеризують внутрішні співвідношення головних мотиваційних ліній у сукупності діяльностей людини. Визначальною передумовою розвитку особистості, на думку О.М.Леонтьєва, є не діяльність у межах задоволення людських потреб, а безмежна творчість.

Для соціального педагога в рамках цієї теорії важливими у соціально-педагогічній роботі є дві вихідні позиції: 1) необхідність розширення зв'язків індивіда зі світом у процесі породження особистості та її розвитку; 2) залучення до процесів творчості, в яких би формах вона не виступала. Як перше, так і друге передбачено у розроблених нами психолого-педагогічних основах соціалізації особистості з метою гармонізації власно-особистісних та загальносуспільних інтересів. Перше пов'язується з пошуком нових референтних груп для оцінки в них рівня досягнень та отримання визнання, друге – з появою нових завдань та перспектив у творчій діяльності.

До чого призводить відмова від згаданої першої позиції з одночасним послабленням другої видно на прикладах графоманства. Воно стосується тих випадків, коли не тільки молоді люди, а й люди зрілого віку починають відчужено займатися написанням віршів чи прозових художніх творів. Відмова від «виходу в люди», пошуків референтних груп, де б можна було отримати об'єктивну оцінку досягнутого, вдосконалити та розвинути власні задатки і на основі цього зміцнити рефлекс цілі, гальмує творчий розвиток людини і нерідко призводить до сумних наслідків. Оскільки зростання кількості написаних у цьому випадку творів не призводить до помітного вдосконалення літературно-художньої майстерності, а виявляє себе в рості домагань на особливу роль у житті суспільства. Невідповідність таких претензій та реального стану справ може породити відомий екзистенційний вакуум, а на його базі – нусогенний невроз.

Для допомоги клієнту на початковому етапі творчої діяльності соціальний педагог може використати методики, стратегії й тактики творчої діяльності, які здатні зрушити творчий пошук з місця і певний час підтримувати його. А допомога у виході клієнта на первинні, вторинні та чергові референтні групи у кожному окремому випадку залежить від характеру творчої діяльності та умов її здійснення.

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами відповідно до поглядів Б.Г.Ананьєва на особистість. Цей відомий російський психолог (1907–1972) вважав, що для розуміння особистості важливим є вивчення зв'язку між її інтеріндивідуальною структурою та інтеріндивідуальною структурою того соціального цілого, до якого ця особистість належить, оскільки саме різноманітність цих зв'язків визначає не лише згадану структуру особистості, а й її внутрішній світ та організацію особистісних властивостей. У свою чергу, стійкі комплекси особистісних властивостей регулюють обсяг та характер соціальних контактів особистості, зумовлюють створення нею власного середовища розвитку. Структура особистості упродовж життя складається поступово. У ній наявні взаємозв'язки між соціальними, соціально-пси-

хологічними та психофізіологічними характеристиками людини. Вибудовується ця структура за двома основними типами взаємозв'язків — субординаційними та координаційними, що забезпечує їй збереження цілісності у взаємодії із середовищем.

Згідно з цими поглядами стратегія соціально-педагогічної роботи з певним клієнтом повинна бути спрямована на формування стійкого комплексу його особистісних властивостей, що, насамперед, дозволило б підопічному не віддаватися стихії різноманітних зв'язків із соціальним середовищем, а, навпаки, доцільно регулювати обсяг та ступінь соціальних контактів. Це дозволило б створювати власне середовище розвитку, наближаючи до референтних груп у відповідній їхній ієрархії.

Формування таких стійких комплексів, на нашу думку, переважно можливе навколо певної стержневої основи. В її якості нерідко виступає захоплення тими чи іншими видами творчої діяльності, які гармонійно поєднують власно-особистісне «хочу» та загальносуспільне «треба». Однак таке захоплення може спрямовуватися і в соціально небезпечному напрямі, штовхаючи людину до контактів з антисоціальними елементами. У цьому випадку зусилля соціального педагога слід спрямувати на формування у клієнта внутрішнього психологічного «дому» на основі загальнолюдських цінностей. З цією метою найчастіше використовують психотехнічні системи мистецтва, релігії, народних звичаїв і традицій.

Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі концепції особистості Г. С. Костюка (1899 - 1982). Згідно з цією концепцією психічна діяльність особистості відбувається в результаті інтеграції психічних процесів та властивостей і здійснюється нейрофізіологічними механізмами. Таким чином, особливості нейродинаміки відіграють суттєву роль у становленні індивідуальної своєрідності особистості, яка здатна усвідомлювати власні слабкі сторони і певним чином за рахунок сильних компенсувати їх. Протиставляти природне і суспільне, біологічне і соціальне в житті особистості не слід. Проблеми структури особистості доцільно розглядати на основі аналізу її діяльності, оскільки суспільні умови визначають психічні властивості особистості лише через дії самого індивіда. Структуру її складають, передусім, свідомість та самосвідомість. Формою існування свідомості є знання, які входять у систему психічних властивостей як підсистема, що характеризує освіченість людини. Другою важливою підсистемою особистості є спрямованість її діяльності, визначеної потребами, цілями та установками, ціннісними орієнтаціями, інтересами. Особистість характеризується також способом здійснення своїх домагань, реалізації цілеспрямованості. Важливе значення мають її здібності та вольові якості. Важли-

вою складовою структури особистості є психофізіологічні властивості. Загалом вона являє собою діалектичну єдність різноманітних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей, виступаючи системою, що сама себе регулює і вдосконалює. Для неї характерна єдність протилежних процесів і тенденцій – інтеріоризації та екстеріоризації, диференціації та інтеграції, бажання спілкування та усамітнення, об'єднання та відокремлення тощо. Стійкість та цілеспрямованість особистості дозволяють їй уникнути рабства обставин.

Стратегію соціально-педагогічної роботи у світлі цієї концепції слід спрямувати, насамперед, на формування динамічної та стійкої особистості, яка, з одного боку, здатна враховувати мінливість обставин і співвідносити свої дії із цими змінами, а з іншого боку, твердо дотримуватися своїх намірів і планів, створюючи для них відповідні умови реалізації. Для цього поряд із створенням організаційних умов такого формування важливу роль відіграють сугестивні комплекси, для змістової основи яких доцільно використати вислови відомих людей світу:

Французький письменник і філософ Альбер Камю (1913 - 1960):

«Бажання бути завжди правим – ознака вульгарного розуму».

Російський учений-геолог і географ В.А.Обручев (1863-1956):

«Будьте настійливі, напористі, але не вперті. Не чіпляйтеся за свої висновки. Пам'ятайте, що на світі є багато розумних людей, які можуть помітити ваші помилки, і якщо вони праві, не соромтеся погодитися з ними».

Німецький письменник Герман Гессен (1877 - 1962):

«Кожний, хто йде в житті власним шляхом – герой. Кожний, хто ... здійснює те, на що здатний, - герой».

Англійський письменник Джордж Бернард Шоу (1856 – 1950):

«Люди завжди звалюють вину на силу обставин. Я не вірю в силу обставин. У цьому світі досягає успіху тільки той, хто шукає потрібних йому умов, і, якщо не знаходить, створює їх сам».

Важливим для роботи соціального педагога на етапі діагностики внутрішньої інтенційної спрямованості клієнта є врахування особливостей його нейродинаміки, які відіграють суттєву роль у становленні індивідуальної своєрідності особистості. В окремих випадках для цього необхідна співпраця з іншими фахівцями. Доцільною буде також допомога підопічному у виявленні власних слабких сторін і в знаходженні шляхів компенсації їх за рахунок сильних.

Розглянуті стратегії соціально-педагогічної роботи соціального педагога з клієнтами у світлі основних теорій особистості накреслюють лише

найзагальніші напрями соціалізації. Достатнім чином виявляти свій ефект вони можуть тільки у поєднанні з технологіями, методиками і тактиками соціально-педагогічної діяльності, які враховують унікальність особистості, обставин і умов, у яких їй доводиться жити і діяти.

Питання і завдання

1. Поняття стратегії соціально-педагогічної роботи з клієнтами.
2. Місце та роль стратегій соціально-педагогічної роботи в розвитку клієнта як складно організованої системи у світлі теорії філософії нестабільності.
3. Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі психологічної теорії особистості В.Джемса.
4. Особливості стратегії соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі психологічної теорії особистості в «описовій психології» В.Дільтея та Е.Шпрангера.
5. Соціально-педагогічна робота з клієнтом у світлі неофрейдистської епігенетичної теорії розвитку особистості Е.Еріксона.
6. Стратегії соціально-педагогічної роботи з клієнтами, розроблені на основі гуманістичних теорій особистості К.Роджерса, Г.Олпорта, А.Мас-люу.
7. Стратегічна спрямованість соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі теорії особистості П.Жане – представника французької соціологічної школи.
8. Культурно-історична теорія Л.С.Виготського як орієнтир спрямованості соціально-педагогічної діяльності.
9. Теорія особистості в логотерапії В.Франкла – як духовно орієнтаційна основа у соціально-педагогічній роботі з клієнтами.
10. Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі теорії особистості С.Л.Рубінштейна.
11. Теорія діяльності О.М.Леонтьєва та поняття особистості як основа для визначальної спрямованості соціалізації клієнта.
12. Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами згідно з поглядами Б.Г.Ананьєва на особистість.
13. Стратегія соціально-педагогічної роботи з клієнтами у світлі концепції особистості Г.С.Костюка.

Рекомендована література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1991.
2. Балл Г.А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. – М., 1990.
3. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологическое эссе). – К., 1991.
4. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Методологія, методи, програми, процедури. – К., 1998.
5. Мерлин В.С. Структуральності: характер, способности, самопознание: Учебное пособие к спецкурсу «Основы психологии личности». – Пермь, 1990.
6. Петровский А.В. Быть личностью. – М., 1990.
7. Психология воспитания / Под ред. А.В.Петровского. – М., 1995.
8. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників. – К., 1998.
9. Рибалка В.В. Основні теорії особистості // Психологія. – К.: Либідь, 2001. – С. 75 – 100.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.

2.2. Стратегії, методики і тактики соціально-педагогічної роботи з клієнтами у кризові періоди їх життя

*Нерідко нещастя – це інструмент,
з допомогою якого Бог надає нам
досконалішої форми*

Генрі Уорд Бічер

Місце та роль кризових періодів у житті людини. Кризи людського життя у світлі філософій нестабільності та екзистенціалізму. Класифікація вікових криз згідно з теорією інтенційної спрямованості людини Ш.Бюлера. Кризи першої фази життєвого циклу людини, шляхи їх запобігання та пом'якшення. Стратегії і тактики подолання внутрішньоособистісних конфліктів підлітків. Розв'язання кризових проблем другої фази життєвого циклу, стратегії і тактики запобігання суїцидам. Подолання криз, пов'язаних із акме, в третій фазі життєвого циклу у світлі теорії верифікаційних орієнтацій особистості О.В.Губенка. Пом'якшення життєвих криз, пов'язаних із втратами близьких людей, у четвертій фазі життєвого циклу особистості. Стратегії соціально-педагогічних дій під час кризи помирання в межах п'ятої фази життєвого циклу людини.

Очевидно, немає у світі людини, яка б упродовж тривалих років життя не додала його кризові періоди. Криза (від грец. *crisis* – рішення, поворотний пункт) – характеризує стан, який породжується неунікною проблемою, яка не піддається розв'язанню за короткий час звичним способом. Прийнято вважати, що життєві кризи знаменують поворотний пункт життєвого шляху і, як правило, пов'язані з нелегким, часто болісним вибором певного варіанта подальшої життєорганізації. Психологи пов'язують їх з бурхливими, глибокими революційними перетвореннями психіки у нестабільні періоди розвитку та становлення індивіда, які приходять на

зміну повільним та поступовим, так званим еволюційним змінам у періоди відносної стабільності. Якщо ж розглядати людину як складно організовану систему у світлі теоретичних положень філософії нестабільності, то життєві кризи у загальноприйнятому їх розумінні доцільно порівняти з точками біфуркації, через які ці системи вимушені проходити на шляху свого розвитку для того щоб потрапляти в нові точки стабільності єдиного так званого дивного аттрактора, зважаючи на те, що кожна із них розташована вище за попередню. Останнє, у свою чергу, обумовлює те, що під час виходу згаданої системи в чергову точку біфуркації «горизонти бачення» цієї системи розширюються, що й дозволяє здійснювати вибір в умовах «розширеного масштабу» на вищому рівні.

Стабільні періоди життя найчастіше узгоджують людину із з собою, приносять відчуття спокою, внутрішнього комфорту, радості. Нестабільні — навпаки. Нерідко пов'язані з внутрішньо-особистісним конфліктом, дисгармонією, стражданнями. Однак, як вважала у свій час відома учасниця індійського національно-визвольного руху Анні Безант (1847 - 1933), і страждання, і радість призводять до пізнання. Відчуваючи обидва ці боки прояву природи, душа пізнає реальність, яка лежить в основі речей. Досвід нерідко сумний, але він, як стверджує Анні Безант, перетворюється в мудрість, яка стає «керівником душі». І це допомагає людям прозріти, позбутися невігластва для того щоб розкрити «божественну суть самих себе».

Таким чином, відповідно до філософії екзистенціалізму автентичний шлях до самого себе «справжнього», хочемо ми того чи ні, образно кажучи, пролягає не тільки через квітучі галявини радості життя, а й похмурі та колючі зарості страждань, невизначеності, внутрішньої боротьби із самим собою та зовнішньої із навколишнім світом. У цьому розумінні жити, на думку бельгійського поета Еміля Верхарна (1855 - 1916), означає палити себе вогнем боротьби, пошуків і тривоги. Страждання за цих умов, на думку індійського мислителя і поета Рабіндраната Тагора, — наша важка плата за все, що є цінного в житті, — за силу, за мудрість, за любов. Але найголовніше те, що воно символізує нашу «безкінечну можливість удосконалення».

Чим довший і складніший шлях до самого себе «справжнього», тим більше точок біфуркації у нестабільні періоди життя доводиться проходити людині як складно організованій системі. Тим частіше виникає необхідність зустрічі з «вогнем боротьби, пошуків і тривоги». Зважаючи на це, у процесі соціалізації особистості клієнта необхідно заздалегідь відповідним чином готувати. Адже зміна базової моделі соціалізації в нашій країні передбачає, насамперед, виховання творчо обдарованих людей, здатних до засто-

сування індивідуальної творчості в нестандартних умовах і ситуаціях. Для людини і суспільства надзвичайно важливо продовжити *акме* – найактивніший творчий період, скоротивши час «старту і фінішу». Коли «старт» зтягується невизначеністю та неготовністю до виходу на самого себе «справжнього», то передчасний «фініш» пов'язується із внутрішньою лінійною. Як вважає А. Мілтс, процес старіння у людини можливий у якомусь одному напрямку ще в дитинстві чи в юності. Так, небажання напружувати мозок – первинна ознака інтелектуального старіння, зникнення відчуття незадоволення досягнутим – першопочаток моральної старості, підхід до першої стадії циклу тривалості старіння, яка пов'язана з поступовим відходом від активної діяльності. Після цього, на думку А. Мілтса, настає друга стадія – власне старість із неповною зайнятістю. Змінює її третя стадія – хвороблива старість, яка завершується смертю.

Таким чином, відмова від виходу на «розширені масштаби бачення» в нових точках біфуркації людини як складно організованої системи прирікає її на входження в першу стадію циклу старіння. Зважаючи на це, правильне розуміння місця та ролі кризових періодів у людському житті, виховання психологічної готовності до зустрічі з ними сприятливі для здоров'я та довголіття клієнта.

Однак наразі серед психологів немає однозначності в оцінці кризових періодів. Одні вчені вважають, що це ненормальне явище, результат неправильного виховання. Інші вбачають у кризах конструктивну функцію. Наприклад, Л. С. Виготський розглядав чередування кризових і стабільних періодів людського життя як закон психологічного розвитку особистості. На його думку, у критичні періоди не припиняється конструктивна робота людини, а руйнівна діяльність спричинена потребою розвитку нових властивостей і рис особистості. Тому перехід до вищої вікової фази часто викликає сповільнення темпів цього розвитку.

Проте кризові явища в людському житті пов'язуються не тільки з психічним, а й соціальним розвитком. Через це зміст понять «психологічний вік» і «соціальний вік» не завжди збігаються. Можливі випадки, коли клієнт відповідає своєму психофізіологічному віку, а в плані соціальної зрілості є інфантильним.

На основі досліджень різних авторів життєві кризи поділяють на вікові; за критерієм тривалості (короткочасні, довготривалі); результативності (конструктивні, деструктивні); діяльності (операційного аспекту, мотиваційно-цільового, смислового); детермінованості (викликані соматичними хворобами, актуальними чинниками тощо); складності (прості, викликані однією подією; багатомірні, котрі зачіпають майже всі аспекти індивідуального життя тощо).

У класифікації вікових криз виходять із різноманітних теорій розвитку та становлення особистості в суспільстві. В основі однієї з них — теорії, яка належить Ш. Бюлеру, лежить *інтенційна спрямованість людини*. Як відомо, така спрямованість не виражається певними чіткими логічними формами, а швидше за все відчувається як внутрішня потреба на підсвідомому або інтуїтивному рівні. Особистісна інтенційність розвивається упродовж усього життя і виявляє себе у виборі людиною цілей та завдань, формування та досягнення яких Ш. Бюлер кладе в основу виділення *головних фаз життєвого циклу людини*. Перша фаза, на думку вченого, триває до п'ятнадцяти років. Чітко осмислених життєформуючих цілей у цей час у молодій людині ще немає. Але відбувається посилений розвиток її фізичних та розумових здібностей. Під час другої фази, яка відповідає періоду юності (від п'ятнадцяти до двадцяти років), юнаки та дівчата, поступово усвідомлюючи свої нахили, здібності та потреби, вперше захоплюються визначенням смислу життя, часто пов'язуючи його з вибором професійної сфери діяльності та партнера особистого життя. Третя (від двадцяти до сорока п'яти років) символізує зрілість людини, яка організовує своє життя на основі чітко поставлених цілей, що зумовлює професійну та сімейну стабільність. Четверта (до шістдесяти п'яти років) виводить людину на підбиття підсумків власного життя та на перегляд цілей із урахуванням професійного статусу. П'ята фаза розпочинається у 65 — 70 років і триває до кінця життя. У переважній більшості випадків у цей час припиняється досягнення цілей, поставлених у юності, й відбувається цілісне осмислення прожитих років. У зв'язку з цим в одних людей з'являється почуття задоволення (прожив так, як хотів — автентично; цілі досягнуті); в інших — навпаки, виникають почуття розчарування та незадоволення (життя прожито хаотично, поставлені цілі не досягнуті). Стосовно перших показовими можуть бути слова англійського історика, письменника та філософа ХІХ століття Томаса Карлейля: «Благословен той, хто знайшов свою справу життя; більшого нам не дано». Його ж слова певним чином стосуються других: «Усі обездолені повинні усвідомити тільки одне: бути обездоленим дурно».

Перша фаза життєвого циклу людини характеризується так званими дитячими віковими кризами — нормальними явищами, але далеко не небезпечними. На думку І. Лембрик, їхньої дослідниці, якщо дорослий не допомагатиме малюкові у цей складний для нього час, не розумітиме його потреб, то навіть легка форма кризи може перетворитися на важке психічне захворювання.

Перші дві кризи в житті дитини умовно припадають на період трьох та семи років.

Криза трьох років обумовлена усвідомленням свого «Я» і, як наслідок цього, бажанням виділитися в будь-який спосіб. Л.С. Виготський первинні психологічні прояви цієї кризи називав першим поясом симптомів, для якого властиві такі поведінкові ознаки, як негативізм та впертість. Перша з них проявляється в тому, що дитина діє всупереч волі дорослого тільки через те, що її про щось попросили або чогось вимагають.

...І у хаті тарарам:
Я не хочу! Я не дам!
Я поїм усе це сам!

(С.Пальчевський)

Друга поведінкова ознака – впертість, спрямована проти встановлення для дитини норм поведінки та способу життя, який склався в неї на цей час. Головна причина її – постійна надмірна опіка дорослих. Від настирливості вона відрізняється особливими невмотивованими забаганками:

- Ця «машинка» – не така!
Без мотора, без бака!
Має бути здоровенна,
І не синя, а – зелена!!!

(С.Пальчевський)

До другого поясу симптомів Л.С. Виготський відносить невротичні реакції, які супроводжуються енурезом, і так званими гіпобулічними синдромами:

Він посеред магазину
Злютим плачем впав на спину:
- Хочу дзигу, самоката
І отого автомата!!!

(С.Пальчевський)

На цьому етапі розвитку кризи в дитини можуть виникнути психопатологічні розлади. Перший із них – так званий *синдром невропатії з проявами астенизації* (неспокійний сон, нічні жахи, іноді заїкування, підвищена збудливість, роздратованість, швидке фізичне виснаження, порушення апетиту, незначне підвищення температури тіла, запаморочення, лабільність настрою, яка сприяє виникненню конфліктів у групі дітей). Другий – *гіпер-*

динамічний синдром (непосидючість, розпорошеність уваги (постійно щось губить), нетерплячість, неспокійні рухи, відповідь на питання, не дослухавши його до кінця; інколи вживання в їжу неїстівних предметів, нетримання калу, підвищена пітливість долонь, прискорене дихання і серцебиття, періодичні болі в животі після хвилювання чи пережитого стресу).

Стратегія протидії кризі трьох років. Відмова від каральних дій, підвищення голосу. Намагатися дати зрозуміти, що бажаєте дитині добра. Поступове формування понять про права і заборони. Звільнення від надлишкового контролю та регламентації дій, надмірної опіки. Надання більшої самостійності. Відмова від потурань забавкам і примхам. Похвала за послух. Вчасна розрядка напруженої атмосфери у стосунках. Спрямування надмірної енергії в корисне русло. Формування в дитини відчуття самостійності, порядку, завершеності. Запобігання перевтомі. Надання дитині можливості відчувати, що її готові почути, зрозуміти і любити. Розвиток образного мислення, уяви, фантазії.

Тактики протидії кризі трьох років. Участь «на рівних» з дитиною у ролевих іграх в образах казкових героїв і домашніх тварин, де необхідно дотримуватися певних правил і заборон, що привчає до виконання соціальних ролей та стримування бажань і емоцій.

Використання елементів гри та казкової образності під час привчання до самостійного застилення ліжечка, одягання, вмивання.

Похвала за слухняність та добре виконану справу, супроводжувана лагідним дотиком, поцілунком, погладженням голівки.

Цікава розповідь про «розумну» поведінку тварин у той момент, коли дитина починає вередувати.

Творення узагальненого на казковій основі образу дії з метою допомогти дитині виконати її самостійно.

Збільшення перебування дитини на свіжому повітрі, особливо перед сном.

Використання засобів музикотерапії та картинотерапії.

Спрямування надмірної енергії в русло швидких, рухливих ігор із вчасною заміною їх спокійними заняттями в індивідуальному режимі (малювання, моделювання, ліпка з пластиліну, читання барвисто оформленої книжки тощо).

Криза семи років. У цей період в організмі дитини дозріває нервова система і встановлюється гормональний баланс. Зовнішнім вираженням цих змін зазвичай бувають вередування, клоунада, манірність, втрата дитячої безпосередності. Найчастіше подібні порушення, як стверджує І.Лембрик, відбуваються на порозі шкільного віку через розцінювання батьками та пе-

дагогами навчальної діяльності як пріоритетної щодо ігрової. Часто така позиція призводить до соціально-психологічної дезадаптації дитини, а згодом і до значних порушень у її поведінці. Фізіологічною причиною у цьому випадку може бути недостатній розвиток функціональних систем мозку, які забезпечують навчальну діяльність. Нерозуміння потреб дитини батьками та їхня поступливість під час вередування призводить до істеричних реакцій сина чи дочки. За цих умов деформується дитяча самооцінка.

Стратегія протидії кризі семи років. За умови виявлення в дитини недостатності зорового сприймання, що відповідним чином відбивається на навчанні, появи сонливості, зниження працездатності, посилення або послаблення простих рефлексів, виникнення неконтрольованих емоцій, агресивності, відчуттів тривоги та нудьги, розпорошеності уваги, зниження пам'яті, втрати контролю і критичного ставлення до результатів власної праці, труднощів із мовленням, читанням та письмом, плануванням власної діяльності необхідна консультація з дитячим неврологом на предмет з'ясування причини та характеру цих змін.

Уважність до дитини як до самостійної особистості.

Визнання за нею права на вибір доцільних форм самовияву та самореалізації.

Вмотивована корекція самооцінки дитини.

Тактики протидії кризі семи років. Створення умов для проникнення навчальної діяльності в ігруву і навпаки, паралельне й ненав'язливе заохочення до першої.

Спокійна аргументована оцінка дій як відкоректованих, так і тих, які підлягають корекції.

Хвалити дитину бажано в присутності інших, а висловлювати своє незадоволення наодинці.

Виявляти увагу до дитини, вислуховуючи її до кінця. За умови виникнення ситуацій заперечення ініціювати появу ситуацій схвалення.

Якщо «перше народження особистості», як вважають деякі психологи, відбувається в дитини двох-трьох років, коли суспільні мотиви починають підпорядковувати індивідуальні, то «друге народження» настає в підлітковому віці. Центральним психічним новоутворенням у цей час стає почуття дорослості, яке допомагає підлітку відкривати власне «Я» і перетворювати себе в суб'єкт саморозвитку. Процес самовдосконалення особистості нерідко відбувається на основі завищеного ідеалу, що все ж таки надає саморозвитку та самоорганізації школяра значного поштовху в саморусі.

Кризи в цей період, як стверджує психолог В.Рибалка, найчастіше пов'язані з перехідним періодом, для якого характерна невідповідність між

новими потребами «напівдитини – напівдорослої людини» і застарілим («згори - донизу») ставленням до неї навколишніх.

В основі кожної із криз лежить певний внутрішньоособистісний конфлікт. Досить повна класифікація їх зроблена В.Мясищевим (Мясищев В.И. Личность и неврозы. – Л., 1960). Він виділяє конфлікти істеричного, obsесивно-психостенічного і неврастенічного типів. *Істеричний тип* характеризується завищеними претензіями особистості в єдності з недооцінкою об'єктивних умов чи навколишніх оточуючих, відсутністю критичності до себе, завищеною вимогливістю до навколишніх і заниженою до себе.

...Їй все хотілось мати зразу,
Йдучи у «світ – торгову базу».
Оскільки ж всі були їй рівні,
Нелегко жись було «царівні».
Тому змііно-»царське» жало
Істерикою й проривало.

(С.С.Пальчевський)

Obsесивно-психостенічний тип внутрішнього конфлікту визріває в атмосфері суперечливих внутрішніх тенденцій і потреб, боротьби між бажаннями і обов'язками, між моральними принципами і особистісними уподобаннями. Наслідком такого конфлікту може стати різке збільшення нервово-психічної напруги і виникнення неврозу нав'язливих станів. Виникає він як результат низького рівня сформованості вольових якостей, зниженої самооцінки.

...Він зустрічі з тою, що в сні покохав,
На вулиці й в класі завжди уникав.
Здавалось йому, що коли вона гляне,
То небо розірветься й сонце зів'яне.
І дірка в шкарпетці, де палець стирчить,
«Придурка такого» як грім спопелить.
Тоді не потрібно «до дошки» іти,
Щоб бачили всі і Вона «який ти».

(С.С.Пальчевський)

Неврастенічний конфлікт виникає на основі суперечності між можливостями особистості та її бажаннями, а також завищених вимог до себе.

Формується він за умов постійного стимулювання нездорового устремління до особистісного успіху без реального врахування сил і можливостей індивіда. У результаті цього можуть формуватися такі характерологічні особливості особистості, як нерішучість, схильність до рефлексивної діяльності, орієнтація на похвалу, підтримку.

... Ще в «садочку» в дні зелені
Проспівала щось на сцені.
З того часу у матусі
Спів той «ангельський» у вусі —
І ростить вона з дитини
Нову «зірку» України.
У тій «зірочці» малій —
Океан манливих мрій.
Жаль, що матері байдуже:
Океан це чи калюжа.

(С.С.Пальчевський)

Стратегія подолання внутрішньоособистісних конфліктів підлітків. Урівноваження рівня домагань підлітка і його самооцінки. За умови завищення приведення його у відповідність з наявними можливостями та рівнем особистих досягнень. Розкривати реальні перспективи розвитку на основі дотримування ієрархії чергових успіхів у чергових референтних групах. За умови зниження самооцінки не тільки логічно доводити невідповідність її нормі, а й шляхом навіювання формувати уявлення про її доцільний рівень.

Тактики подолання внутрішньоособистісних конфліктів підлітків. Пошуки місця та ролі ситуацій, що викликають тривогу, в житті відомих та близьких людей, літературних героїв і кіноперсонажів. Встановлення їхньої причинної обумовленості та реальної значимості.

Аналіз способів поведінки в подібних ситуаціях авторитетних людей. Доцільне використання сугестивного впливу авторитетного джерела.

Нарочите перебільшення значимості та характеру певних ситуацій тривоги, обставин, особливостей поведінки тощо з доведенням цього перебільшення до гротеску і абсурду.

Винесення центру уваги клієнта з власного образу на зовнішній предметний світ, що дозволяє більше сконцентруватися на суті справи.

Культивувати образ складної ситуації як подаровану долею можливість швидше подорослішати, випробовуючи і тренуючи власні можливості, уміння володіти собою.

Запропонувати клієнту вирішення певної складної ситуації, діючи згідно образу улюбленого літературного героя чи кіногероя.

Доцільно використати можливості гармонізації першого і другого комунікативних планів.

Вчити клієнта знімати нервову напругу засобами ритмічного дихання: вдихати повітря в два рази довше, ніж видихати. У випадку сильної напруги глибоко вдихнути повітря і затримати дихання на 20–30 секунд.

З такою ж метою використовувати посмішку.

Друга фаза життєвого циклу особистості та її інтенційного розвитку, згідно з Ш. Бюлером, *триває від п'ятнадцяти до двадцяти років* і на думку автора цієї теорії, відповідає періоду юності. Згідно з цілісною системою періодизації розвитку особистості впродовж усього її життя, запропонованої українським психологом В. Ф. Моргуном разом із Н. Ю. Ткачовою, ця фраза займає періоди старшого підліткового віку (15–17 років), переходу до юності (17–18 років) і частково юності (18–23 роки).

У цей час людина усвідомлює свої потреби, здібності та інтереси, планує суттєві зміни у своєму житті, пов'язані з вибором професії, партнера, смислу буття. Питання «Ким бути?» і «Яким бути?» характеризують два напрями пошуків — професійного і морального самовизначення. Згодом випускник школи вимушений самостійно реалізовувати власні рішення, розробляти життєві перспективи. Таким чином, здійснюється перехід від питання світу до його перетворення, до власної самотворчості. Завершується перехід від дитинства до дорослості.

Клієнт як складно організована система впродовж цієї фази може пройти кілька точок біфуркації. Найважливіша з них пов'язана з проблемою автентичного вибору. В слаборозвинутих країнах можливості такого вибору вкрай звужені. З цим нерідко пов'язується *криза визначення життєвого шляху*. Матеріальні можливості родини, кон'юнктура соціально-економічна ситуація, зміна усереднених соціальних стереотипів, сформовані в масовому порядку негативні сугестивні комплекси вимушують юнаків та дівчат нерідко під тиском батьків та обставин відмовлятися від себе «справжнього». Криза може поглиблюватися тим, що ці ж самі причини здатні зумовлювати відмову від себе «справжнього» у виборі супутника чи супутниці життя, яким дано внутрішньо доповнити клієнта до завершеного цілого.

... Їй все здавалось, що ще буде час
Коханню та улюбленій роботі.
Але промінчик вибору погас
У юній, ще весняній позолоті.

Оглянулась — його уже нема,
А там, попереду, не літо, а зима.

(С.С.Пальчевський)

Наскільки серйозними можуть бути кризи цього вікового періоду життя людини свідчить той факт, що, за статистичними даними найбільша частота самогубств у країні спостерігається у віці 15-24 років. Упродовж останнього десятиліття частота суїцидів у підлітків зроста майже втричі. Самовбивства становлять другу за частотою причину смерті в молодості. Аналізуючи мотиви суїцидальної поведінки, можна дійти висновку, що «найсприятливішим» для здійснення самогубства є період статевої зрілості та юнацтва, коли молода людина починає визначати сенс життя та переглядати його цінності. Проблема визначення себе «справжнього» поряд з проблемою дати такому собі життя нерідко породжує відомий «блакитний романтизм». Дослідники цих питань С.Подмазін та О.Сироватко так визначили головну причину кризи в періоді старшого підліткового віку та в юності: «Підлітковий романтизм, екстремізм, радикалізм, віра в добре, мрії про «чарівну принцесу / чарівного принца» — усе це наївні штампи, навіяні лицемірною культурою. Підлітки несуть у собі таємну пам'ять про те, як повинні йти справи у традиційному суспільстві, де доросле життя — не нудна рутинна прагматиків, а безперервна участь у міфі, казковій реальності кругообігу. У цьому кругообігу межа між нормальним і наднормальним, звичайним і чудесним, людським і божественним стерта, розмита. У цьому й полягає значення сакрального. Саме воно й загублене у нашому житті й постійно говорить про себе у жахливій статистиці дитячих і підліткових самогубств» (С.Подмазін, О.Сироватко. Діти із суїцидальними тенденціями // Психолог. — 2002. — № 12. — С.8).

Хаотичні та в багатьох випадках безнадійні блукання у пошуках «самого себе» часто породжують депресію, самотність, невпевненість у завтрашньому дні, проблеми у стосунках із ровесниками та дорослими. Властива цьому періоду самовпевненість у поєднанні з попередньо сказаним породжує відчуття фатальності, відчаю та відторгнення суспільством.

Певну роль у провокації самогубств відіграє імітаційна поведінка. Часто її зумовлює велика кількість телепередач, пов'язаних із суїцидами. Поряд із цим причиною може стати жорстокість, насильство та занедбаність дітей у сім'ях.

Стратегія протидії кризі визначення життєвого шляху. Діагностика інтенційності особистості на основі її імпресингів та ситуацій успіху в первинних референтних групах. Встановлення ієрархії подібних ситуацій та груп.

Прийняття рішення про доцільність розвитку рефлексу цілі в реалізації інтенційності клієнта. Розвиток такого рефлексу на основі попередньо визначеної технології (див. підрозділ 1.3.).

Стратегії протидії суїцидам передбачають: поліпшення взаємин клієнта з членами сім'ї; надання соціальної допомоги в анонімних кабінетах соціально-психологічної допомоги та служби невідкладної телефонної допомоги; забезпечення психологічної підтримки клієнта з боку рідних, друзів і знайомих; налаштування потерпілого на самопомогу; сприйняття клієнта як особистості, яка випадково потрапила в ситуацію соціальної ізоляції та відчаю.

Соціальному педагогу бажано вміти використовувати *психотерапевтичні методики* втручання в кризу. С.Подмазін та О.Сироватко пропонують методику, яка включає такі основні форми: початкову оцінку ситуації, кризове консультування та інтенсивну опіку.

Початкова оцінка кризової ситуації здійснюється під час першої зустрічі з потерпілим. Упродовж неї виявляються події, які призвели людину до кризи і змусили шукати допомоги. Звертається увага на її психічний стан, наявність суїцидальних думок, збудження, тривоги. Оцінюється можливість отримання клієнтом підтримки від сім'ї та друзів. На завершальному етапі початкової оцінки приймається рішення про наступну форму втручання.

Кризове консультування передбачає розгляд потерпілого не як хворої людини, а як зрілої і цілком здорової. На цьому етапі зосереджується увага на полегшенні вираження афекту, спілкуванні, досягненні розуміння клієнтом своїх проблем і відчуттів, демонстрації турботи й емпатії, підтримці самооцінювання, поведінки, спрямованої на подолання проблем.

Інтенсивна опіка ставить за мету запобігання декомпенсації і повернення клієнта у його нормальний стан, у якому він зміг би повністю використати свої ресурси подолання кризи. Вона вимагає регулярних зустрічей, упродовж яких потерпілому навіюють доцільні психологічні установки, в основі яких можуть лежати вислови відомих авторитетних людей. Наприклад, вислів уже відомого нам англійського історика, письменника і філософа ХІХ століття Томаса Карлейля: «Наскільки людина перемагає страх, настільки вона — людина». Слова німецького філософа ХІХ століття Людвіга Андреаса Фейєрбаха: «Людина тільки там чогось добивається, де вона вірить у свої сили».

Тактики запобігання суїцидам.

Виявлення ознак можливої небезпеки на основі суїцидальних погроз, депресії, приготування до останнього волевиявлення. Визначення характеру ізолюваності клієнта.

Серйозне сприйняття суїцидальних погроз, оскільки небезпека перебільшення потенційної загрози — ніщо в порівнянні із загибеллю людини через невтручання соціального педагога.

Негайний вступ у спілкування. Проникнення в ізольований внутрішній світ клієнта як чуйного, турботливого друга. Використовувати для цього питання, які засвідчують співчутливість соціального педагога, його надзвичайну зацікавленість долею потерпілого. Дати можливість відчуженій людині виговоритися самій, вилити свої почуття.

Допомога потенційному самогубцеві в ідентифікації його проблеми, визначенні характеру та джерел її поглиблення, виклик на відвертість. Орієнтація на сприйняття душевних страждань як на звичайний необхідний компонент палітри людських почуттів.

Ступінь потенційного ризику оцінювати на основі визначення ступеня детальності розробленого плану самогубства.

Не залишати потенційну жертву одну у випадку ситуації високого суїцидального ризику. Чекати поки не з'явиться допомога. У випадку необхідності зателефонувати на станцію швидкої допомоги.

Враховувати, що для людей із суїцидальними тенденціями надійними джерелами допомоги є священники і сімейні лікарі.

У випадку відмови від зустрічі з лікарем використати можливості сімейної терапії (турботливе ставлення членів сім'ї до потерпілого, конструктивне визначення комфортніших умов життя в сім'ї).

Коли ситуація залишається безнадійною, докласти зусиль для госпіталізації потерпілого у психіатричну лікарню.

Після проходження критичної ситуації продовжити спостереження за клієнтом, пам'ятаючи, що половина суїцидантів повертається до спроб самогубства упродовж трьох місяців після початку психологічної кризи.

Виявляти день самогубства за поведінкою потерпілих, які напередодні нього часто кидаються просити вибачення у всіх, кого образили.

Інколи в юності мають місце спроби самогубства, пов'язані з вибором партнера.

... Без неї він світ уявити не міг.
Без неї — не сонце, а — місячний ріг.
Без неї медово не пахла трава,
І ніч — чарівниця була нежива.
Коли ж зрозумів, що вона не для нього,
Відчув, як у прірву зірвалась дорога.

(С.С.Пальчевський)

У більшості випадків юні далеко не прагнуть «холодного сну могили», швидше за все це Лермонтовське бажання «навіки так заснуть, щоб життя дримало в грудях сили». Юнаки і дівчата накладають руки на себе з потаємним бажанням повернутися у світ, в якому умови для вирішення їх проблем докорінно зміняться на краще. Однак у цих випадках продовжує існувати висока ступінь ризику загибелі або каліцтва молодшої людини. Тому до таких спроб самогубства потрібно ставитися цілком серйозно.

Працюючи з цими людьми, соціальному педагогу, насамперед, необхідно отримати якомога більшу кількість інформації про проблему, яка призвела до гнітючих думок та невиправданого рішення. Слід створити умови для того, щоб клієнт виговорився. Це полегшить його страждання. З іншого боку, можлива поява інформації, яка виведе на людину, що уже пережила щось подібне і здобула необхідний досвід, яким може поділитися. Це допоможе постраждалому зрозуміти, що він не самотній у своїй проблемі, яка у більшості випадків піддається успішному розв'язанню.

У ході знайомства із суттю проблеми потрібно визначити можливість та доцільність створення мережі соціальної підтримки постраждалого, тобто підключення для допомоги йому групи найближчих людей.

Однак, зважаючи на те, що «підвалини» внутрішнього психологічного «дому» клієнта у таких випадках, як правило, зрушені, необхідно поступово починати необхідний «ремонт» на основі нових навіювальних установок антикризових сугестивних комплексів.

В основі першої із них повинна лежати думка про те, що людина не має права забрати в самої себе життя, оскільки не вона його собі давала. Цей гріх з давніх-давен не прощали ні люди, ні церква. Самогубців хоронили за межами кладовища, як людей безвідповідальних не тільки за рідних та близьких, а й за самих себе.

В основу інших можна покласти вислови відомих у світі, авторитетних людей:

- Великі нещастя не бувають тривалими, а малі не варті уваги.

*(Англійський письменник та природодослідник
Джон Леббок (1834-1913)).*

- Любіть ближніх своїх, як самих себе, але, насамперед, станьте тими, хто любить самого себе, любіть великою любов'ю, любіть великим презирством!
(Німецький філософ і поет Фрідріх Ніцше (1844-1900))

- Кохання дає тільки себе і бере тільки від себе. Кохання нічим не володіє і не хоче щоб хто-небудь володів ним. Тому, що кохання задоволь-

няється тільки коханням... І не думай, що ти можеш керувати шляхами кохання, тому що кохання, якщо вважатиме тебе за гідного, саме скеровуватиме твій шлях.

(Ліванський філософ і художник Халіль Джебран Джебран (1883-1931))

- Кохати — означає жити життям того, кого кохаєш... Кохання є саме життя, але не життя нерозумне, страдницьке і гнучке, а життя благодатне і безкінечне.

(Російський письменник Л.М.Толстой (1828-1910))

- Пристрасть не знає ніяких інших обов'язків, крім життя для себе, а кохання не забуває, що у нього є обов'язки перед іншими, і швидше по-жертвує собою, ніж відмовиться від них.

(Німецький письменник Фрідріх Шпільгаген (1829-1911))

На основі подібних висловів необхідно добитися переведення концентрації уваги постраждалого з почуття безвихідності на шлях поглибленого усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків кризової ситуації, яка в окремих випадках стає точкою біфуркації для людини як складно організованої системи і створює можливість для розширення масштабів огляду як внутрішнього, так і зовнішнього світу.

До спроби самогубства нерідко призводять і такі випадки:

... Її у підвал жартома заманили,
 Бо начебто клуб там юнацький відкрили,
 І в затхлій п'їтмі біля вогких вуглів
 Їй світ перекреслила черга самців.
 Той світ, де набухлі зелені бутони
 Зібрались розквітнуть в бентежні півони.

(С.С.Пальчевський)

За умови зустрічі з жертвою подібної ситуації необхідно насамперед потурбуватися про негайне надання лікарської допомоги. Обов'язковим тут буде втручання психотерапевта.

Основою для формування сугестивних комплексів духовного і фізичного видужування доцільними будуть такі висловлювання відомих людей:

- Померти — справа швидка і легка, жити значно важче... Страждання роблять сильного сильнішим.

(Німецький письменник Ліон Фейхтвангер (1884-1958))

- Щасливий той, хто в чорні дні збереже чистоту серця.
(Бельгійський письменник Шарль де Костре (1827-1879))
- Найтемніше в передсвітанковий час.
(Англійський письменник і державний діяч Бенджамін Дизраелі (1804-1881))

Наступна, *третя фаза життєвого циклу*, згідно з теорією інтенційного розвитку людини Ш. Бюлера, *продовжується від двадцяти до сорока п'яти років*. Це період зрілості особистості. Її літо. Як правило, у цей час ставляться чіткі цілі, досягається стабільність на професійному рівні та в особистому житті. Створюється сім'я. Народжуються та виховуються діти. У випадку вчасного старту започатковується і триває *акме* – найактивніший творчий період.

У класифікації психологів В.Ф.Моргуна та Н.Ю.Ткачової ця фаза відповідає початковому періоду зрілості – молодості (24-30 років), переходу до розквіту (близько 30 років), власне розквіту – «золотому віку» людини (31-40 років) та частково зрілості (40-55 років) – вершинному періоду професійної майстерності.

У вказаній послідовності дослідники психологічно характеризують ці періоди так:

а) як час пошуків себе, вироблення індивідуальності, переходу до другого, «осілого» періоду молодості, можливої свідомої зміни професії, якщо попередній вибір не виправдав себе;

б) як період великої кризи в житті людини, коли її уявлення про нього розходяться з дійсністю; перебудови всієї особистості як наслідок недостатнього розуміння складних процесів життя та допущених у попередній період помилок;

в) як час найвищої працездатності й віддачі, вершини творчості, сімейної стабільності, першої появи запитання «Що залишу людям?»;

г) як період вершини професійної майстерності, появи потреби передачі досвіду, організації колективної творчості, виникнення питання сенсу життя у специфічній формі підбиття підсумків прожитого, можливого виникнення кризи, пов'язаної із змінами соціальної ситуації та віковою перебудовою організму.

Звичайно, будь-які подібні поділи доволі умовні, але вони здатні слугувати вихідною орієнтувальною основою для планування запобігання кризам людського життя, час настання і характер яких розглядаються, зрозуміло, теж доволі узагальнено на основі найтиповіших проявів.

Чи не найважливішим для третьої фази життєвого циклу людини є повноцінний розвиток власного творчого потенціалу, що й започатковує акме. Універсальність людини як соціальної істоти полягає у надзвичайно широких можливостях прояву її творчих здібностей. Сьогодні не існує таких сфер життєдіяльності особистості, де б був би неможливим творчий процес. Усталену класифікацію видів творчості, яка охоплює літературну, музичну, образотворчу, наукову, технічну, сучасна психологія доповнює ігровою, управлінською, військовою, комунікативною, побутовою («домашньою», ситуаційною («житейською»)) (В.О.Моляко).

Однак людині для того щоб відчувати впевненість у вибраній сфері життєдіяльності та творчому самовияві, їхній організації, необхідний певний критерій, згідно з яким можна було б оцінювати правильність обраного життєвого шляху. Йдеться про певну опорну реальність, яка б була основною для побудови правильного образу світу. Якраз такий зміст психолог О.В.Губенко вкладає в категорію *верифікаційних орієнтацій особистості*, які, на його думку, детермінують діяльність людини через такий причинно-наслідковий ланцюжок: верифікаційні орієнтації — впевненість у виборі — вибір — мотив, мета — вчинок.

Термін «верифікація» (пізньюлат. *verificatio* — доведення, підтвердження) застосовується у філософській літературі для позначення процесу встановлення істинності наукових тверджень шляхом їхньої емпіричної перевірки.

У цій теорії, як ми вважаємо, цілком правомірно криза людського життя в періоди молодості та зрілості найчастіше пов'язується із верифікаційною кризою, коли внаслідок життєвих розчарувань людина втрачає довіру до звичної верифікаційної опори. У цьому випадку вона починає шукати нову опорну реальність, яка б забезпечувала надійною інформацією. Таким чином, відбувається верифікаційний стрибок — підйом із нижчої опори до вищої.

Розглянемо можливі кризові ситуації людини у світлі класифікації опорних реальностей, розробленої О.В.Губенком, та ступеня автентичної спрямованості особистості.

Першою опорною реальністю може бути *власне «Я» людини*. Зародження і розвиток кризових явищ у цьому випадку пов'язується з гіпертрофічним розвитком егоїзму з його зверхністю і непроникливістю до впливів об'єктивного, рабством власних пристрастей і примх, із ситуативністю та нестабільністю психічних станів, настроїв, думок; з втратою почуття реальності, що зумовлює неврози та інші психопатологічні стани. Розвиток егоцентризму в цьому випадку пояснюється відмовою постражда-

лого від вищих духовних цінностей, які на початку автентично спрямованого шляху були для нього сенсоутворювальним центром. Згодом цей центр змістився на особистість клієнта. За влучним висловом О.В.Губенка: «... Таке нарцистичне самоспоглядання замикає психічне на самому собі, залишаючи психіку і свідомість без підживлювальних імпульсів об'єктивного» (Губенко О.В. Духовні передумови творчої активності // Практична психологія та соціальна робота. - № 10. – 2001. – С. 38).

... І він ночами працював.
Від поглядів чужих ховав
Свій труд, який укравши сон,
Повинен був підняти на трон...
Перечити було — боронь:
В очах спалахував вогонь.

(С.С.Пальчевський)

Стратегія запобігання цій кризовій ситуації. Звільнення психіки клієнта від поневолення чуттєвістю. Вироблення широких поглядів на світ, які запобігають вузькоемпіричному рівню оцінок. Орієнтація на власне автентичне «Я», позбавлене вузькопрагматичних інтересів. Звільнення власного ідеального «Я» від «тиску» на свідомість кон'юнктурних зовнішніх обставин. Виховання особистісної стійкості, яка, з одного боку, протистоїть тенденції закріпачення усередненими стандартами стереотипів, а з іншого боку, спрямовується у сферу творчої діяльності, в її процес, а не в матеріальні вузькопрагматичні наслідки його. Орієнтація клієнта на вимірювання ним власних досягнень низкою успіхів в ієрархії референтних груп.

Відповідні тактики запобігання кризі:

Допомога клієнту в конкретизації внутрішньоінтенційної спрямованості та шляхів її розвитку. Доведення йому необхідності «свіжого вітру біфуркацій» для розвитку власного ідеального «Я». Залучення на основі цього до оцінки результатів його творчої праці відповідного рівня референтних груп. Допомога клієнту в розширенні власної самооцінки на основі використання принципу доповнюваності Нільсона Бора. Поступове переведення підопічного на режим самопошуку нових ситуацій випробування власного «Я-творець» з метою корекції, розвитку та збагачення його на основі принципу доповнюваності Нільсона Бора.

Відкритий Нільсоном Бором принцип доповнюваності спочатку застосовувався в теорії квантової механіки, але згодом був узагальнений як методологічний принцип, який мав велике значення не тільки для науки, а й

для вирішення багатьох світоглядних проблем. Суть цього принципу за Вернером Гейзенбергом можна сформулювати так: «Коли ми маємо висловлювання, в якому міститься глибока істина, то і протилежне йому висловлювання може містити в собі іншу глибоку істину». Тобто йдеться про розгляд протилежних висловлювань та взаємовиключаючих властивостей об'єктів, що їм відповідають, у різних відношеннях, способах їх розгляду, умовах виміру властивостей. Таким чином, принцип доповнюваності розглядається як нова форма поєднання різних поглядів, які спираються на протилежні вихідні ідеї.

Другою опорною реальністю або верифікаційною опорою може бути чуттєва реальність. Вона розвиває загострене тактичне чуття, але обумовлює низький розвиток стратегічного мислення, здатного до системного охоплення дійсності. Людина такої опорної реальності нерідко хитрує, буває підступною. Її мислення в основному віддзеркалює існуюче. Це мислення конформіста, який, зливаючись із середовищем, не здатний набути власного обличчя. Часто такими бувають залежні люди, в яких обмежені можливості для економічної, соціальної та духовної ініціатив.

Автентична спрямованість їх перебуває на початковому етапі, оскільки вони віддані стихії навколишнього їх світу, в основному матеріального, і не спроможні не тільки цілеспрямувати рух до самого себе «справжнього», а й належним чином визначити власну інтенційну спрямованість.

... Ріка життя круті пороги
Йому наставила, як роги.
І він на крихітнім човні
Долав свої нехитрі дні.
Лякався. Пильно веслував.
Звивався. Часто хитрував.
За плином, спіненим, гарячим,
Себе і берега не бачив.

(С.С.Пальчевський)

Кризові ситуації у таких людей найчастіше мають кон'юнктурний характер і виникають на побутовому рівні. Розвинуті тактичні здібності дозволяють принести тимчасові матеріальні успіхи, і водночас, віддаляють людину від її внутрішньоінтенційної сутності. Якраз останнє у поєднанні з можливими тактичними невдачами та негараздами здатне спричинити під кінець третьої фази життєвого циклу серйозну життєву кризу. Настає час усвідомлення стихійності та дріб'язковості прожитих років, розчарувань і відчуття безцільності подальшого життя, зниження вимогливості до себе.

Стратегія подолання кризи. Опора на досягнуті успіхи. Організація можливої матеріальної допомоги з метою розв'язання найнеобхідніших тактичних завдань. Надання моральної підтримки з метою зміни верифікаційної опори за рахунок збагачення її вищими духовними цінностями.

Тактичні основи подолання кризи. Допомогти клієнту позбутися шкідливих звичок, які часто супроводжують кризу; скласти оперативний план самопомоги, засобами навіювання сформувати установку на його виконання. Посприяти в налагодженні взаємостосунків у сім'ї. Підвести під план дій відповідну верифікаційну опору. Продовжити формування внутрішнього психологічного «дому» постраждалого у ході допомоги йому в розв'язанні можливих внутріособистісних конфліктів на основі діалогової взаємодії з рідними або близькими людьми, літературними чи кіно-героями, Богом.

Третьою верифікаційною опорою О.В.Губенко визначає *соціальне оточення*. Людині із такою опорною реальністю властива довіра до інформації, яка надходить від соціального оточення, а також до соціальних традицій («так наші батьки жили і нам наказували»). Важливу життєорганізуючу роль відіграють усереднені стандарти загальноприйнятих стереотипів у думках, почуттях, діях, вчинках, матеріальних засобах. Підвищена сутєвність зумовлює наслідувальну поведінку, а внутрішня інтелектуально-духовна пасивність — високу полезалежність.

Такі люди, на думку О.В.Губенка, складають «ядро» будь-якої сталої групи, бо за своєю природою, браком самодостатності не належать собі, а «розчиняються» в більшості. Вони можуть бути і лідерами, але другої «шеренги», наслідувачами, тіннями, «копіями» харизматичних лідерів, тобто тих, кому вистачає оригінальності та самостійності створювати нове. Складають їхній «почт», тих «сірих користностей», без яких не обійдеться жодна згуртована людська спільнота.

Серйозна **кризова ситуація** у прихильників такої опорної реальності, насамперед, пов'язується з втраотою її.

... Він був як гвинтик у комбайні.

Усередині, а не крайній.

Кріпить вузли надійно вмів,

Та загубивсь і ... поржавів.

(С.С.Пальчевський)

Стратегія подолання кризи. Вивчення доцільності повернення до верифікаційної опори в складі попереднього соціального оточення. Вияв-

лення можливостей «гри на себе» за умови здатності та внутрішньої готовності клієнта переорієнтуватися з усереднених стереотипів загальноприйнятих стандартів на власні «потенціали».

Відповідні стратегії *тактики* передбачатимуть: емпіричне вивчення кризової ситуації, виявлення можливостей її подолання на основі попередньої верифікаційної опори. За умови відсутності її розпочати формування психологічної установки на корекцію чи зміну опорної реальності. На основі цього приступити до складання плану самопомоги з урахуванням власної інтенційної спрямованості клієнта і наявних можливостей. Допомогти досягнути первинного успіху в первинних референтних групах. Налаштувати на формування доцільного рефлексу цілі та відповідного йому рефлексу свободи.

Четвертою верифікаційною опорою є орієнтація на оточуючих. Самооцінка таких людей найповнішим чином залежить від інших. Що вони подумують, скажуть, зроблять? Якою буде їхня оцінка дій та прийнятих рішень? Заради схвалення оточуючих розігрується своєрідний театр для глядачів. Марнословство, честолюбство, демонстративність – характерні риси прихильників цієї опорної реальності, які, за висловом російського філософа Ф. Степуна, своє буття прирівнюють до думки про них оточуючих.

...Йй так було нелегко жити,
Гніздо у буйнім полі вити,
Коли усе, що ще лігало,
У те гніздечко зазірало.

(С.С.Пальчевський)

Кризові ситуації життя у цьому випадку пов'язані з яскраво вираженою протилежною стосовно автентизму спрямованістю людини. Оскільки прагнення таких людей до кар'єри базуються найчастіше не на основі внутрішньоінтенційної спрямованості чи відповідних здібностях, а на сприятливих ситуативних можливостях, то зрив у кар'єрі чи втрата таких можливостей стає справжньою трагедією. У протилежному випадку представники цієї опорної реальності відзначаються високою виконавською дисципліною, оскільки не претендують на оригінальність і творчість у вирішенні поставлених завдань.

Стратегія подолання кризової ситуації зводиться, з одного боку, до погодження реальних можливостей людини з її уявленнями про самопредставлення в соціумі, а з іншого, до навіювання психологічних установок на зміну методики самооцінки і відповідної їй опорної реальності.

Відповідні цій стратегії *тактики* передбачають переведення уваги клієнта із зовнішнього життя на внутрішнє. Найшвидше це досягається за рахунок залучення до «справи душі», організації самопредставлення у відповідній референтній групі. Формування навіювальних установок на основі таких висловів відомих людей:

- У житті потрібно намагатися обганяти не інших, а самого себе.

(Американський релігійний діяч Молтбі Дейвенпорт Бєбкок (1858-1901))

- Щастя – не якийсь Божий дар, а досягнення, якого людина добивається своєю внутрішньою плідотворністю.

(Німецький психолог і соціолог Еріх Фром (1900-1980))

П'ятою верифікаційною опорою в теорії О.В.Губенка є *орієнтація на ідеал*, який стоїть вище як від особистості, так і від суспільства. Вона дозволяє подолати владу соціуму, перемогти конформізм та поневолення власним егоїстичним «Я». Ідеалістична орієнтація звільняє людину від влади чуттєвого світу та утилітаризму мотивацій. Допомогає дивитися, за образним висловом О.В.Губенка, очима мрій крізь чуттєвий світ, як крізь завісу, вбачаючи за ним світло істини. Свідомість певним чином автономізується стосовно матеріальних стимулів та потреб. Людина стає безкорисливою, націленою на власне процес діяльності, а не на його утилітарні результати.

Криза життя у прихильників цієї опори найчастіше пов'язується з негативними аспектами ідеалістичної верифікаційної орієнтації. За умови, коли особистісний ідеалізм починає супроводжуватися зверхністю або презирством до всього, що не відповідає ідеалові, поступово починається зародження фанатизму та жорстокості, атрибутами яких в історії були вогнища для спалення, гільйотини та колючі дроти. Нині – терористичні акти. Намагання фанатиків насильницькими методами нав'язувати свої соціальні ідеали народам спричинювало появу *ідеократії* – екстремістської форми реалізації суспільного ідеалу. Таким чином, ідеалізм, який втрачає опору високих гуманістичних цінностей, перетворюється на різновид соціального божевілья з ознаками параної, що доволі часто призводить їхніх носіїв до загибелі в ім'я ідеї.

У цих випадках *криза* має своєрідний зворотний характер. Вона, як правило, супроводжує перші симптоми духовного «одужання» людини, повернення її в лоно загальнолюдських цінностей, звільнення з полону ідеократії. Це складний і тривалий процес, який набуває саморуху під впливом реальних ситуацій життя, спостережень, випадковостей.

До визначених О.В.Губенком *верифікаційних опор* ми схильні додати ще одну – *шосту*. Такою опорною реальністю може бути *власне автентич-*

не «Я» людини. Не те «Я», яке вже згадувалося як таке, що призводить до гіпертрофічного розвитку егоїзму, а «Я» як результат внутрішньоінтенційної спрямованості людини. Така людина, згідно з екзистенціалізмом І.Хайдеггера, завдяки згаданій верифікаційній опорі звільнилася від полону загальноприйнятих усереднених стандартів і стала на шлях пробудження в собі потенційних, до певного часу дрімаючих «екзистенціалів» справжнього, суто людського існування. Їй вдалося досягнути унікальності та неповторну власну самобутність. Вона уже встигла жажнутися думки, що могла б із певних причин пройти мимо себе справжньої і потрапити у сферу самовідчуження. Їй уже вдалося відчути солодкий смак найвищої насолоди у світі – насолоди творчої праці, якою проростає дорогоцінна зернинка внутрішньоінтенційної спрямованості. Така людина позбавлена гіпертрофічного розвитку егоїзму тому, що, як радив Ф.Ніцше, поряд з тим, що любить себе «великою любов'ю», любить «великим презирством». Любов тут спрямована до себе потенційного, як до палаючої дороговказної зорі, а презирство, як до тут-і-тепер реального себе, якому інколи не вдається чи то в малому, чи то у великому уникнути відчуження від самого себе «справжнього». Таке «велике презирство», навпаки, не відгороджує особистість від людей, а вимушує йти до них знову і знову, аби «випробувати себе ще раз», оскільки поза ними це випробування неможливе. Відхід же від вищих духовних цінностей у переважній більшості випадків суперечить внутрішньоінтенційній сутності людини.

Кризові ситуації в людей автентичної спрямованості найчастіше пов'язані із зривами на шляху до «самого себе». Як попереджував І.Хайдеггер, шлях «до себе» можна й не пройти, бо це потребує зосередженості, енергії, наполегливості, які при цьому винагороджуються лише у тих, хто має надійні філософські «ключі» для правильного застосування згаданих якостей.

Стратегії запобігання кризовим ситуаціям : 1) синергетична; 2) стратегія внутрішньої свободи як умови активізації автентичної спрямованості людини; 3) стратегія подолання розриву між стадіями творчої фантазії.

Синергетична стратегія розглядає клієнта як складно організовану систему з дивним аттрактором і можливістю передбачення руху її лише на окремих ділянках. Коригування такого руху або доцільне втручання в нього можливі лише за умови розуміння і дотримання таких положень, вимог та умов:

1) будь-які зусилля підкоригувати рух системи «підуть у пісок», якщо суперечитимуть внутрішнім тенденціям розвитку її і нав'язуватимуться їй зовні;

2) головне не сила, а правильна архітектура впливу, уміння, на думку С. Курдюмова, з метою збудження внутрішніх тенденцій самоорганізації системи вчасно і в потрібному місці «уколотити» її (ввести відповідну флюктуацію), попередньо вивчивши потенційні можливості цієї системи і способи їх стимуляції;

3) пам'ятати, що збагачення середовища дії клієнта, відповідно, впливає на збагачення діючих флюктуацій та кількості варіантів розвитку системи;

4) систему необхідно орієнтувати на відкритість, хоч це може призводити до пересилення розмиваючого початка над створюючим, що запобігає формуванню у клієнта сугестивної установки на протидію цьому процесу;

5) розглядати «хаос» як чинник, що має здатність «выводити» систему в нову точку біфуркації, яка розширює «масштаби бачення» і спрямовує до нового аттрактора;

6) у ході руху системи розглядати «зло» як чинник «виїдання» зайвого;

7) розглядати різні шляхи руху системи як результат різних біфуркацій за умови зміни констант середовища;

8) враховувати, що в незмінному середовищі результатом саморозвитку системи може стати деградація форм;

9) важливим є спостереження, відповідно до якого «свіжий вітер біфуркацій» виникає на стику різних сфер діяльності людини;

10) тільки далекі від рівноваги системи здатні до саморозвитку, усталеність — глухий кут для еволюції;

11) розвиток системи, йдучи через нестійкість і біфуркації, найчастіше визначається випадковістю;

12) таємниця наддивидкого розвитку системи, його прискорювача криється у механізмі нелінійного позитивного зворотного зв'язку, коли негативний зворотний зв'язок дає стабілізуючий ефект, примушуючи систему повернутися до стану рівноваги, то позитивний, ведучи систему до втрати рівноваги, до «розкачування», зумовлює прискорений розвиток (активність людини різко зростає, досвід швидко збагачується, коли вона потрапляє у сферу хаосу і небезпек).

Синергетичну стратегію запобігання кризовій ситуації доповнює *синергетична методологія соціально-педагогічної діяльності з метою запобігання кризі*. Суть її, як уже частково згадувалося, полягає в тому, що кожний результат соціально-педагогічного впливу на клієнта потребує негайного аналізу в плані його співставлення з метою цього впливу. Причому коли такий результат приходить у суттєву суперечність із метою впливу, це означає, що даний соціально-педагогічний вплив як створююча сила вийшов за свою межу і перетво-

рився в руйнівний і що це потребує суттєвих коректив не тільки його, а й тієї мети, яка його визначає. *І* життя людей автентичної спрямованості — *стратегія внутрішньої свободи як умови активізації автентичного спрямування людини*.

Як відомо, автентичне спрямування особистості найчастіше проходить через її творчу діяльність: наукову, технічну, літературну, музичну, ігрову, побутову, військову, управлінську, комунікативну, ситуаційну. Криза життя творчих людей, насамперед, пов'язана із зривом акме — найактивнішого творчого періоду. Причиною цього є втрата з певних причин почуття внутрішньої свободи як підґрунтя творчого потенціалу. У дослідженні О.В.Губенка ознаками такої внутрішньої свободи є:

1) внутрішня активність (відсутність звички звинувачувати інших у власних негараздах та споживацьких установок на отримання задоволення без докладання істотних зусиль, пошуки виходу із скрутного становища за рахунок власних зусиль, готовність до переборення труднощів і перешкод);

2) інтрапунитивні реакції, пов'язані з покладанням відповідальності за наслідки своєї діяльності на себе, наявність внутрішнього (інтернального) контролю на протидію зовнішньому (екстернальному);

3) вираженість у духовно-психічній структурі особистості високих загальнолюдських цінностей, завдяки чому свідомість звільняється від тиску конформних групових установок;

4) розширення обр'ю свідомості та формування системи конгруентного мислення, які дозволяють бачити власні інтереси у довготривалій перспективі та гармонійному поєднанні із суспільними інтересами;

5) вміння долати інтелектуальні шаблони та стереотипи, творчо використовувати здобуті знання у нестандартних ситуаціях;

6) здатність до самообмеження як визначального чинника розвитку і саморозвитку людини.

Люди високого творчого потенціалу, входячи у творчу працю, як у «загальмоване жадання» (за Гегелем) так чи інакше виводять себе на рівень цих взаємопов'язаних ознак. Однак слаборозвинута здатність до самообмеження або втрата інколи навіть на певний період контролю над нею призводить до серйозної життєвої кризи. Відмова від соціально-моральних та релігійних норм і табу, які зберігають нервово-психічну енергію та каналізують її у суспільно-корисне русло, трансформуючи в трудову діяльність та творчу активність, призводить до розсіювання цієї енергії в соціумі, що стає для її власника джерелом неврозів, деградації до нижчих рівнів психічного життя, творчої атрофії.

«Мораль, етичний закон, самообмеження, — пише О.В.Губенко, — виконують негентропійну функцію, підвищуючи рівень організації психіки та діяльності, спрямовуючи енергію на вищі види активності, сприяючи саморозвитку та самодетермінації, нарощуючи рівень психічної і духовної енергетики. Відкидання моральних та сексуальних табу, ерозія внутрішнього етичного закону в людині призводять до зниження біологічної, індивідуально-психологічної та масово-соціальної енергетики» (Губенко О.В. Внутрішня свобода як умова активізації творчого потенціалу особистості // Практична психологія та соціальна робота. — 2003. - № 10. — С.2).

Стратегічні напрями діяльності соціального педагога у цьому випадку, відповідно до представленої теорії О.В.Губенка, необхідно концентрувати на гальмуванні жадань та потягів клієнта. Це зробить можливим *самодистанціювання* його, тобто розщеплення психічного на «Я», яке себе споглядає та самоусвідомлює, та на «суб-Я» — неусвідомлену імпульсивно-афективну сферу, яку треба опанувати. Активність клієнта у цьому випадку спрямовуватиметься на контроль та перетворення самого себе. Стає можливою також самотрансценденція — подолання себе, вихід за власні межі, свобода від самого себе, що дозволяє любити себе, за висловом Ф.Ніцше, «великим презирством» і здобути, за висловом Віктора Франка, свободу ставати іншим.

Третя стратегія запобігання кризи життя автентично спрямованої людини — *стратегія подолання розриву між стадіями творчої фантазії та дії*. Стосовно творчого процесу відомий вислів російського вченого і винахідника К.Е.Цюлковського, згідно з яким у будь-якій технічній творчій справі спочатку обов'язково ідуть: думка, фантазія, казка. За ними виступає науковий розрахунок і, врешті-решт, виконання коронує думку. Якщо цей технологічний «ланцюжок» розривається після «фантазії» і «казки» або ж навіть після «наукового розрахунку» і таким чином втрачається зв'язок між стадіями уяви і дії, це або переростає у глибоку приховану від сторонніх трагедію людської особистості, або призводить людину до безвідповідальної манилівської мрійливості чи обломівської бездіяльності. У випадку ж, коли нехтується «фантазія» і «казка», виникає феномен бездуховної «прямої дії», націленої на досягнення успіху будь-якою ціною.

У всіх цих випадках стратегічний напрям подолання кризи полягає в допомозі клієнту ліквідувати розрив у технологічному «ланцюжку» по лнії задуму — виконання.

Тактичні основи діяльності доцільно вибудовувати згідно з психолого-педагогічною технологією формування рефлексу цілі та відповідного йому рефлексу свободи, що розглядається у підрозділі 1.3.

Четверта фаза життєвого циклу особистості та її інтенційного розвитку, за Ш. Бюлером, *триває від сорока п'яти років до шістдесяти п'яти* і пов'язана з підбиттям кожною людиною підсумків минулої діяльності, переглядом цілей із урахуванням свого професійного статусу. У цей час затяжні кризи пов'язуються із невдачами «справи життя», з відчуттям того, що час, відведений на неї, закінчується, хоч у деяких видах творчої діяльності (наприклад, науковій, літературній, образотворчій) він триває. Проджує незвичні почуття вихід на пенсію. Тому соціальному педагогу в роботі з людьми старших вікових груп необхідно спрямовувати свою діяльність, насамперед, на залучення своїх клієнтів до суспільно-корисної праці, до громадського життя колективу, в якому вони тривалий час працювали.

У цю фазу життєвого циклу особистості в багатьох автентично спрямованих людей з'являється бажання найповнішої завершальної самореалізації. Причиною цього стає відчуття плинності часу, його незворотності.

Відходять потихесеньку від нас ...

Відходять близькі, рідні та кохані.

І повертаємось з кладовища не раз,

Пройшовши з ними шлях, сумний, останній...

(С.С.Пальчевський)

Кризи, пов'язані з втратами близьких людей, у цю фазу життя зустрічаються майже в кожного. Нерідко вони на тривалий час переривають творчий період діяльності особистості. В розвитку терапії важкої втрати однією з найважливіших є психодинамічна модель, розроблена на основі праць З.Фройда та його послідовників. Згідно з нею формування найважливіших стосунків відбувається в перші роки життя індивіда, коли виникає прихильність до батьків, які постійно сліdkують за системою життєзабезпечення. Пізніше людина шукає ще когось, хто міг би розуміти завжди і в усьому, доповнюючи особистість до завершеного цілого. Тому коли помирає близька людина, особливо, коли у стосунках із нею мав місце конфлікт, людина, яка залишається в житті, відчуває себе обездоленою. Формується відчуття відрізаного шматка. У зв'язку з цим розрізняють так зване нормальне горе і патологічне.

Нормальна модель переживання горя важкої втрати, відповідно до опису американського психіатра Елізабет Кюблер-Росс, яка тривалий час спостерігала загальні процеси помирання в лікарні міста Чикаго, виглядає так:

а) *від смерті до двох тижнів* (шок: сльози, плач, глибокі зітхання, сильний фізичний і душевний біль, страждання, тремтіння в грудях і в горлі;

оціпеніння: відчуття самотності, втрати особистості, нерішучості, нерациональна поведінка, відчуження або прив'язаність; заперечення: «це неправда», чекання на повернення, постійні нагадування, можливі галюцинації, можливість чути голос померлого);

б) *від одного до трьох місяців* (сум: страждання, схлипування, гострий емоційний біль, симптоми різноманітних хвороб, неспокійний сон, сильна втома, нездатність до концентрації, відсутність інтересу до чого-небудь, відчуття близькості померлого, ідеалізація його; пошуки: неспокій, намагання «заповнити простір», фрустрація, відсутність задоволення від чого-небудь, утраченість, сонливість, відчуженість; тривога: почуття безнадійності, часто необумовлені страхи, незвичайна залежність; злість: біль сприймається як несправедливість, заздрість до інших, уникання людей, дратівливість, образа на померлого; вина: самообвинувачення, релігійні сумніви; самотність: відчуття відчуженості, втрата досвіду спільної діяльності);

в) *від трьох до дев'яти місяців* (депресія: психодинамічні компоненти – втрата, відчай, тривога, злість, докори совісті, відчуття вини – уже в наявності, загострення існуючих проблем із особистістю; апатія – відсутність волі, агресії, злості, безцільність, нерішучість, заперечення всіх почуттів, безвідповідальність, відмова від допомоги друзів, ігнорування власних потреб, агресивні відмови; втрата особистості: втрата подружнього чи соціального статусу, втрата сексуального почуття; пом'якшення: знаходження себе знову, виконання роботи горя, знаходження сенсу у втраті, знаходження радості у згадках; стигма: соціальна ізоляція, втрата друзів, уникання сімейних пар);

г) *від року-двох і далі* (прийняття: втрата більше не сприймається як важка, щасливіші згадки і розмови про померлу людину, освоєння нових умов, поновлення інтересу до роботи; заживання: перебудова способу життя, набуття нового статусу, поява нових розваг, інтересів, друзів, можливість нового одруження, пошук випадків бути корисним, зрілість, співпереживання, поглиблення релігійної віри, повернута рівновага, продуктивніша самотність).

Друга, патологічна модель переживання горя важкої втрати характеризується такими чинниками: відсутністю горя (ігнорування або неприйняття факту смерті, оніміння почуттів); затамованим горем (стрес виявляється у фізичних симптомах); відстроченим горем (може виникнути після кількох місяців чи навіть років після смерті близької людини); зміненим горем (вкрай підсилене відчуття злості чи вини, у той час, коли інші відчуття приглушені); за давнє чи хронічне горе (гостре страждання, яке затягується на тижні, місяці, роки); можливе заперечення реальності втрати.

Чинники, які засвідчують відхід від нормального процесу переживань, на думку Елізабет Кюблер-Росс, полягають у тому, що людина, яка переживає втрату, здійснює таке: говорить про неї, як про вчорашню подію; відмовляється викинути особисті речі померлого; виявляє фізичні симптоми, які подібні на ті, що були у померлого; переймає риси характеру померлого, реагує сильним горем у відповідь на чийсь утрату, приступає до корінних змін зразу ж після смерті близької людини.

Стратегія дії соціального педагога у ситуації горя втрати близької людини. У випадку раптової смерті надання можливої допомоги на місці. Підказка людині горя першочергового сценарію її дії. Організація доступу до тіла, навіть якщо воно знівечене. Це допоможе потерпілому сконцентруватися на факті смерті, а не на її обставинах. Організація сітки соціальної підтримки потерпілого, залучення його до національного обряду похорон. Створення відповідного мікроклімату, який передбачає втіху, стимулює глибокий самоаналіз і дозволяє потерпілому виявляти важкі, вибухові емоції.

На основі матеріалів російсько-американського семінару «Проблеми і перспективи організації довготривалого догляду за престарілими», опублікованих у журналі «Психология зрелости и старения» (весна, 1998. — С.73-77), можна запропонувати соціальному педагогу такі **тактики** діяльності в роботі з людьми, що пережили важку втрату:

1) Підтримка клієнта в його намаганнях висловити чи то реальне, чи надумане почуття вини перед померлим. Дати зрозуміти йому, що це почуття у подібних ситуаціях відчують усі.

2) У випадку появи гніву потерпілого (друга дуже поширена реакція на втрату) дати можливість висловити цей гнів без виполіскування його на оточуючих.

3) За умови, коли смерть близької людини кидає виклик вірі та філософії життя членів сім'ї, створити умови для висловлення всіх сумнівів клієнта. Підтримати його розмову власною увагою, зважаючи на те, що все ж таки віра допомагає потерпілим прийняти те, що, на перший погляд, ніколи не могло б бути прийняте.

4) Налагодити спілкування потерпілого з людьми, які також пережили втрату близької людини, створивши для нього можливість поділитися своїми почуттями в атмосфері розуміння.

5) Не зупиняти плач. Справжнє горе потребує глибокого відчуття.

6) Заспокоювати. Слухати. Розуміти.

7) Посприятати зустрічі зі священником.

8) Постійно пропонувати допомогу. Уточнювати, в чому вона може полягати.

9) У випадку, коли смерть близької людини впливає на підопічного настільки глибоко, що стає неможливим продовження життя без професійного втручання, посприяти в організації консультацій психолога і медикаментозної терапії.

Остання, *п'ята фаза життєвого циклу людини розпочинається у 65 – 70 років і триває до кінця життя*. У цей час більшість людей перестають досягати цілей, що ними були поставлені в юності, і прагнуть осмислити своє життя повноформатно. Відбувається аналіз виконання запланованих життєвих завдань, у зв'язку з чим може виникнути почуття задоволення (цілі виконані) або незадоволення (життєві цілі виявилися недосяжними).

Однак в одному і другому випадках життя завершується *кризою помирання*, від якої не звільнена ні одна людина у світі. Готуються до смерті й помирають по-різному. Однак певні закономірності у більшості випадків тут все ж таки помітні. Їх описує психіатр Елізабет Кюблер-Росс на основі інтерв'ю, взятих у двох сотень помираючих людей. Таку можливість вона отримала у зв'язку з тим, що хворі, які чекали на смерть, дізнавшись про наукову мету інтерв'ю і беручи участь у ньому, ставали врівноваженішими і спокійнішими.

Дослідниці вдалося виділити низку стадій переживань, через які проходять люди, дізнавшись про неминуче наближення смерті.

Шок – заціпеніння і невір'я, реакція – плач, тремтіння; шок дає час, упорядкований вимагається робити щось конкретне, у цьому його практична цінність.

Заперечення – неприйняття факту неминучості смерті, протест і злоба стосовно неї. Переважно в таких випадках думають: «Ні, не я» або «Я не можу в це повірити». Ця стадія пом'якшує шок. Поведінка в цей час нерациональна. У людей зберігається віра в те, що все ще повернеться на круги свої.

Злоба – з'являється після стихання першого шоку. Супроводжується запитаннями: «Чому я? Чому інші, старші від мене, будуть жити, а я повинен померти?». Гнів може бути спрямований навіть на нейтральних людей: лікарів, психологів.

Торг/договір – належить до тих випадків, коли приречений сподівається, що якимсь чином, якщо він дотримуватиметься певних умов, все може повернутися на краще.

Депресія – стає неможливим заперечення реальності того, що трапилось. Хворий слабшає і помічає це: «Так, я насправді помираю». Протест відсутній. Залишаються слабкість і горе, каяття, жаль за зло, причинене іншим. З'являються спроби ще дещо виправити.

Прийняття — людина змирюється з фактом смерті: «Тепер уже незабаром і хай буде». Це не стан щастя, але і нещастя тут теж немає. Просто-напросто це його остаточна перемога.

Стратегії дії в ситуаціях кризи помирання. Дати можливість приреченому вільно проходити процес у своєму власному ритмі. Стати уважним слухачем, коли помираюча людина говорить про своє життя. Допомогти їй сконцентрувати увагу на тому хорошому, що вона залишає після себе іншим. Наприклад, відомо, що О.С.Пушкін помирав в оточенні не тільки рідних, близьких і друзів, а й своїх книг. З давніх-давен до постелі помираючого підводили дітей, внуків, правнуків. Особливо полегшує сприйняття смерті зустріч зі священником.

Для автентично спрямованих людей психологічними установками перед зустріччю зі смертю можуть слугувати такі вислови відомих людей:

- Навіть у смерті повинні палати дух ваш і добродійність, неначе вечірня зоря над землею: інакше смерть ваша погано вдалася вам.

Німецький філософ і поет Фрідріх Ніцше

- Мудрець під кінець життя розуміє, що смерть страшна тільки збоку, для близьких людей, але для себе смерті немає, і сама людина в собі як народилася безсмертною, так і відходить від нас...

Російський письменник М.М.Пришвін

- Людина не стане вільною, поки не переможе страх смерті. Але не з допомогою самогубства. Не можна перемогти, здавшись. Зуміти померти, дивлячись смерті в очі, без гіркоти.

Французький письменник і філософ Альбер Камю

Важливо для кожної людини зрозуміти істину: горе і смерть — невідворотна необхідність, без якої радощі життя не сяяли б так яскраво і натхненно. Відблиски того саява падають на все, що є в цьому світі, навіть на смерть. Частина людей помічають це. Про них у свій час Рабіндранат Тагор говорив: «Є група людей, які народилися на землі лише для того, щоб говорити про смерть. У повільному згасанні є своєрідна краса, подібна до краси небес у час заходу, і це їх зачаровує». Чи ж може стати невідворотність красою? Якщо так, то для кого?

Запитання та завдання

1. Місце і роль життєвих криз у розвитку людини як складно організованої системи.
2. У чому полягає неоднозначність ставлення психологів до ролі життєвих криз у житті людини?
3. Класифікація вікових криз згідно з теорією інтенційної спрямованості людини Ш. Бюлера. У чому виявляється зв'язок цієї теорії з філософією екзистенціалізму?
4. Які шляхи подолання кризи трьох та семи років ?
5. Типи внутрішніх конфліктів підлітків та їхнє розв'язання.
6. Обґрунтуйте стратегії протидії кризі визначення життєвого шляху.
7. Визначте стратегії, методику і тактику протидії суїцидним спробам юнаків та дівчат.
8. Обґрунтуйте шляхи збереження і подовження періоду акме в житті особистості.
9. Розкрийте суть теорії верифікаційних орієнтацій особистості О.В.Губенка та їхню роль у житті людини.
10. Стратегії подолання кризи, пов'язаної з втратою опорної реальності як власного автентичного «Я» людини.
11. Розкрийте суть стратегії внутрішньої свободи як умови активізації автентичного спрямування людини.
12. Надання допомоги людям у період криз, зумовлених втратою рідних та близьких.
13. Духовна підтримка людини у її передсмертний період.

Рекомендована література

1. Василюк Ф.Е. Психология переживания. — М.: МГУ, 1984. — 200с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений. — М.: Педагогика, 1982. — Т.2. С. 91-118.
3. Губенко О.В. Духовні передумови творчої активності // Практична психологія та соціальна робота. — 2002. — № 10. — С. 36-39.
4. Губенко О.В. Внутрішня свобода як умова активізації творчого потенціалу особистості // Практична психологія та соціальна робота. — 2003. — № 10. — С. 1-5.
5. Лембрик І. Дитячі вікові кризи // Дошкільне виховання. — 2003. — № 4. — С. 22-23.
6. Марджори Вайтхед. Консультирование человека в состоянии горя: модель помощи // Практична психологія та соціальна робота. — 2003. — № 9. — С. 43-49.

7. Орбан-Лембрик Л. Вплив кризових і стабільних періодів життя людини на процес її соціалізації у суспільстві // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 2. – С. 55 – 65.

8. Подмазін С., Сироватко О. Діти із суїцидальними тенденціями // Психолог. – 2002. – № 12. – С. 8-11.

9. Рибалка В.В. Періодизація психічного розвитку та етапи життєвого шляху особистості / Психологія / За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2001. – С. 143-150.

2.3. Робота соціального педагога з молодим подружжям та дітьми раннього дитячого і дошкільного віку

*Точка рівноваги між народженням
і дорослістю припадає на вік три роки
Флоренс Гудінаф*

Пренатальний період і його роль у соціалізації дитини. Досвід сім'ї Нікітіних та американського лікаря Глена Домана в повноцінному використанні сензитивних періодів для прискореного розвитку дітей. Принцип глобалізації у навчанні та ранній соціалізації дитини. Роль розвивального середовища в соціалізації дітей раннього віку та дошкільників. Соціально-педагогічний патронат сімей. Особливості соціалізації дітей дошкільного віку в малонаселених пунктах. Технологія роботи соціального педагога в сім'ї. Головна проблема соціальної педіатрії.

Представники пренатальної педагогіки та психології стверджують, що виховання дитини починається з моменту прийняття майбутніми батьками рішення про її народження. На їхню думку, дотримання молодим подружжям певних найелементарніших правил сприятиме нормальному допологовому розвитку дитини. Ці правила необхідно знати й соціальному педагогу, щоб у випадку необхідності підказати їх молодому подружжю. Звичайно, йдеться не про заборону алкоголю, наркотичних речовин чи паління не лише в період вагітності, а й до неї. Це зрозуміло кожному й так. *Йдеться про формування суттєвої установки в молодого подружжя на прискорення власної психологічної зрілості з метою забезпечення належної психологічної якості життя майбутньої дитини.*

Майбутні батьки, бажаючи їй здоров'я і повноцінної життєрадісності, зобов'язані проинятися розумінням таких основних положень:

1. Рішення про народження дитини як з боку матері, так і з боку батька повинно бути повним і остаточним, оскільки в протилежному випадку в підсвідомості ще ненародженого маляти відбиваються негативні настрої

матері й виникає небезпека включення внутрішніх механізмів самознищення, які в майбутньому можуть спричинити хворобливість новонародженого, його емоційну неврівноваженість, ускладнення адаптації у соціальному довкіллі.

2. Готуватися до зачаття дитини необхідно не лише на психологічному, а й фізичному рівнях. Науково доведена важливість очищення організмів майбутніх батьків, збалансованість харчування не лише з метою нормального розвитку дитини, а й «замовлення» її статі (у медицині відомі спеціальні дієти, які з високою вірогідністю дозволяють «планувати» стать).

3. У період вагітності в організм матері повинна надходити достатня кількість необхідних у цей час вітамінів.

4. Вагітній необхідне оптимальне фізичне навантаження, упорядкованість статевих стосунків із чоловіком.

5. Важливе значення для ще ненародженої дитини мають хвили почуттів любові та ніжності, які час від часу надходять від матері до дитини і на підсвідомому рівні сприймаються нею. Не завадить, коли ці почуття знаходитимуть свій вияв у словах матері, звернених до дитини.

6. З появою елементарних емоційних реакцій ще ненародженого маляти («дослідження» ним свого життєвого простору, плавних рухів під спокійну музику тощо) матері доцільно вступати з ним у своєрідний «діалог», розповідаючи про себе і прислухаючись до його рухових реакцій.

7. З часом до таких «діалогів» доцільно залучати й батька. Для цього потрібна атмосфера спокою, умиротворення, щирості, оптимізму. Бажаючи буде тиха релаксуюча музика.

8. Згідно з висвітленими у підрозділі 1.3. рекомендаціями молодому подружжю у період вагітності доцільно частіше спілкуватися з природою, мистецтвом, зі своїми ідеалами. Віруючим людям — із Богом. Корисним є заняття улюбленою справою.

9. Майбутнім батькам необхідно самодесугестувати себе від негативних суєстих комплексів із метою збереження душевного спокою і духовної чистоти.

10. Найважливіше ж у цей час — «гарна погода в домі» — любов і злагода у молодого подружжя.

Широко розкриваючи суть подібних положень, дослідниця проблем пренатальної педагогіки М.Машовець стверджує: «...Ми переконані: рішення дати життя людині має домінувати абсолютно над усіма життєвими справами, труднощами й проблемами. Це ще раз вказує на те, що попри всі новомодні гендерні тенденції дитина має народжуватися у повноцінній сім'ї, члени якої готові взяти на себе побутово-економічні турботи й забез-

печити вагітній жінці комфортні умови, оточити її спокоем, красою» (Машовець М. Про можливості пренатальної педагогіки // Дошкільне виховання. — 2003. — № 4. — С. 20-21).

Повертаючись до згаданих психологічних досліджень С.Грофа, можна дійти висновку про те, що оскільки на клітинному рівні кожний індивід несе в собі самобутній досвід перебування у лоні матері, то пренатальний період людини слід розглядати не лише як повноцінний поруч з іншими періодами постнатального життя, а й як у певній мірі, на думку С.Грофа, визначальний у вирішенні характеру долі людини.

З народженням дитини настає не менш відповідальний період для майбутнього її життєвого шляху. Ще у 1966 році на Всесвітній Асамблеї Міжнародної організації з питань дошкільного навчання і виховання (Афіни) Рене Зазо (Париж) заявив: «У міру нагромадження спостережень значущість перших років життя виступала зі дедалі більшою силою ... виявилось, що ці перші роки життя характеризуються багатством, про яке раніше не підозрювали ... з досвіду Флоренс Гудінаф: «точка рівноваги між народженням і дорослістю припадає на вік три роки» — Торндайк і його співробітники дійшли в результаті обчислень ... такого ж висновку, а саме, що у віці трьох років людська істота проробила вже півшляху свого розумового розвитку» (Зазо Рене. Психическое развитие ребенка и влияние среды // Вопросы психологии. — 1967. — № 2. — С. 129).

Про необхідність створення умов для раннього розумового розвитку дитини та її адаптації в довкіллі говорив шведський нейробіолог Холер Хіден: «... Експерименти, проведені на «молекулярному рівні», свідчать про те, що мозок потребує для свого повного розвитку, особливо на ранніх стадіях, не лише відповідного живлення, а й стимуляції. Нейрони, полішені будь-якого з цих чинників, але особливо стимулюючого «навчального» середовища, не можуть виробляти РНК білкового вмісту, не можуть формувати багату мережу волокнистих з'єднань; вони стають, образно кажучи, порожніми мішками і в кінцевому рахунку атрофуються. Нові дослідження можуть потягти за собою великі зміни в галузі освіти. Уже зараз існує рух за те, щоб почати освіту на першому році життя» (Лессинг Л. Внутри молекулы мозга // За рубежом. — 1966. — № 37. — С. 27).

Доцільність раннього розумового розвитку дошкільників довела у своїй педагогічній діяльності італійський педагог Марія Монтессорі (1870-1952). Опираючись на її праці, психолог Л.С.Виготський обумовив важливість вчасного використання так званих *сензитивних періодів* у житті дитини. Ще на початку 30-х років ХХ століття він писав: «Навчання виявляється найплотворнішим тоді, коли воно відбуваєть-

ся в межах певного періоду... Цей період називається... сензитивним періодом... факти, знайдені Монтессорі, зберігають усю свою переконливість і всю свою силу. Їй вдалося, наприклад, показати, що за раннього навчання письма в 4,5 – 5 років у дітей спостерігається таке плідотворне, багате спонтанне використання писемної мови, яке ніколи не спостерігається в наступні роки, і це дало їй підстави дійти висновку, що саме в цьому віці зосереджені оптимальні строки навчання письма, його сензитивні періоди» (Выготский Л. С. Обучение и развитие в дошкольном возрасте // Избр. психологические исследования. — М., 1956. — С. 429).

Знаний у багатьох країнах російський талановитий учитель-новатор, автор багатьох книг, присвячених сімейному вихованню дітей, Б.П. Нікітін у 80-х роках ХХ століття разом із дружиною, також учителькою, провів цікаві «сімейні» дослідження з дітьми, що дозволило підтвердити ці висновки. Семеро дітей Нікітіних більш як на десять років стали піддослідними батьків-експериментаторів.

Зважаючи на те, що більшість талановитих та геніальних людей уже в дитячі роки відрізнялися своєю обдарованістю, вчительське подружжя звернуло увагу на бідність звичайного світу дітей, його обмеженість іграшками і численними заборонами. Було вирішено розширити в сім'ї світ дитини, доповнивши його світом реальних речей, інструментів, матеріалів, приладів, книг, людських стосунків — усім тим, що певним чином складає «дорослий» світ. Серед дозволених для користування дітям інструментів з'явилися гострий перочинний ніж, сокирка. Ними можна було працювати на невеличкому верстачку. На маленьких вагах можна було зважувати з точністю до однієї десятої грама, на опорних снарядах — кільцях, турніках, канатах — займатися гімнастикою всерйоз. Навіть багато іграшок були не іграшковими: з великих дерев'яних цеглин і дошок можна було скласти будиночок і влізти в нього; з електроконструктора — провести в будиночок електричне світло від станції — трансформатора; за справжніми кресленнями зібрати модель з цеглин або зігнути її з дроту. На стінах кімнат висіли географічні карти, таблиці, схеми, абетка. На полицях — прилади, конструктори, довідники, шкільні підручники. Кімнати нагадували лабораторії і спортивний зал. І в цьому маленькому, але «справжньому» світі, як розповідає Б.П. Нікітін, дітям було надано велику свободу діяльності. Тут були навіть справжні небезпеки — драбинка і канат піднімалися до стелі, й звідти можна було впасти; інструменти — гострі, й ними можна було поранити руки та ноги; клеми трансформатора перебували під напругою до 250 вольт, і струмом могло «вдарити». Дітям була дана змога ознайомитися зі всіма небезпеками. Переконавшись у їхній обережності, батьки зняли велику

кількість педагогічних обмежень та норм. А пізніше почали спостерігати, як відбувається розвиток дітей у порівняно вільних і збагачених умовах, які, до того ж, виникли раніше, ніж починався розвиток піддослідних.

Ще не знаючи, коли дитина здатна навчитися читати, батьки потурбувалися, щоб уже в річного синочка були букви на картинках та кубиках, шматок лінолеуму на стіні замість класної дошки і крейда, олівці, папір, букви з пластмаси, дроту, буквар і дитячі книжки для першого читання. І так не тільки для навчання грамоти, а й для рахунку, конструювання, гімнастики, праці.

Згодом виявилось, що перші слова діти прочитали в основному в три роки. До трьох із половиною років оволоділи рахунком на рівні школярів-першокласників. З умінням читати визрів інтерес до географічної карти, книжок і навіть до шкільних підручників. До шести років діти могли намалювати план шляху, добре розбиралися в географічних картах і вільно орієнтувалися на місцевості та в місті. Наприклад, син Олексій уже в п'ять років ходив за півтора кілометра на молочну кухню за кефіром для молодшої сестрички, у сім із половиною поїхав уперше сам на електричці в Москву (25 кілометрів). В одинадцять його не побоялися відпустити одного в місто Горький (500 км від Москви).

За два роки до школи діти вже вміли рахувати до мільйона, оперували з простими дробами, користувалися мірами довжини, ваги, часу. Згодом, навчаючись у школі, навчальні програми засвоювали з випередженням. Показово, як відзначав Б.П. Нікітін, що діти ставали кмітливими не лише в навчанні, а й у нестандартних життєвих ситуаціях, засвідчуючи зрослий рівень своєї соціалізованості. З'явилися й інші дивовижні результати — хлопчики та дівчатка позбулися простудних захворювань, стали сильними фізично.

Для перевірки розвитку творчих здібностей педагоги-експериментатори використали тести, призначені для дорослих. Виявилось, що за цими тестами вихованці віком до 7-9 років виходили на рівень середнього дорослого.

Зваживши і відповідно опрацювавши результати власних спостережень, Нікітін дійшли до висновку, згідно з яким ранній спалах творчих здібностей у дошкільному віці пояснюється тим, що дошкільнята, як правило, розв'язують масу нових, почерпнутих із життя завдань, яким їх навчили, особливо в той період, коли дорослі ще не можуть давати пояснення (бо діти ще не вміють говорити). Вступ до школи і перехід на посилене формування виконавських здібностей призводить до згасання творчих. Непідготовленість до школи пояснюється втратою через вину, насамперед, батьків прискороного розвитку дитини в сензитивний період, що, на думку дослід-

ника, призводить до необоротного згасання можливостей ефективного розвитку здібностей (НЗМЕРЗ). Педагоги-новатори пересвідчилися, що «нормальні» діти в дошкільному віці втрачають багато часу даремно, і наддивовижно високі можливості їх до пізнання та розвитку майже не використовуються.

«Позбавивши дитину своєчасного і повноцінного руху вперед у ранньому віці та в дошкільному дитинстві, — пише Б.П.Нікітін, — ми тим самим прирікаємо її на все життя на низькі темпи розвитку, на величезні затрати сил і часу на цей розвиток і на низький кінцевий результат та ще й твердимо: «Така вона народилася». І це для більшості дітей!» (Нікітін Б.П. Виникнення і розвиток творчих здібностей // Радянська школа. — 1989. — № 8. — С. 14).

Отже, створення повноцінного розвивального середовища для дітей раннього віку та залучення до праці, за образним висловом В.О.Сухомлинського, з того часу «... тільки-но дитина навчиться нести своєю рукою ложку від тарілки до рота» стають альфою і омегою ранньої її соціалізації.

Пануючий в Україні впродовж багатьох віків культ праці сприяв тому, що діти змалечку привчалися обслуговувати себе, прибирати, господарювати на подвір'ї та в полі, доглядати за меншими братиками і сестричками. Виконуючи трудові завдання й спостерігаючи за укладом життя родини, дитина набувала навичок спілкування та співжиття, поступово входила в атмосферу суспільних стосунків. Соціалізація її діяльності у процесі засвоєння форм діяльності відповідно до власних можливостей та здібностей зумовлювала соціалізацію свідомості, що виявилось в прискоренні процесу засвоєння соціальних норм та цінностей, перетворенні соціального досвіду у відповідні до соціального середовища установки, потреби, прагнення, ціннісні орієнтири. Однак, на сьогодні, на жаль, багаті народні традиції трудового виховання у багатьох сім'ях забуті. Водночас, науково-педагогічні дослідження засвідчують, що вже з трирічного віку дитина прагне до самостійності і праці. Проте батьки часто усувають малят від виконання посильних завдань, нерідко виконуючи їх самі. Згодом подібні бажання дитини згасають і уже пізніші намагання залучити її до праці викликають у неї роздратування та опір. Поступово на базі ледарства та егоїзму починає формуватися звичка перекладати свої проблеми на плечі батьків, а після одруження на плечі чоловіка чи, в іншому випадку, — дружини.

Однак сама по собі праця без творчого початку, що супроводжується іскринкою радості пізнання, не відіграватиме важливої ролі в соціалізації дитини. Без відповідної мотивації з боку батьків, вихователів, соціальних педагогів тут обійтися важко.

У ранньому дитинстві та дошкільному віці пріоритетного значення набуває не виховання та навчання, а розвиток, на шляху якого орієнтиром слугує не календарний вік малюка, а психологічний. Відповідно до традицій, закладених видатним психологом О.В.Запорожцем, у розвитку та вихованні дитини-дошкільняти важливо виходити замість акселерації з ідеї ампліфікації, тобто збагачення психічного розвитку дітей у всій його повноті й цілісності. Досягнути ж такого збагачення без відповідного дитячого розвивального середовища неможливо. Правильно організоване таке середовище сприяє повнішій соціалізації дитини.

В основі чинних нині програм («Дитина», «Малюк» та ін.) лежать принципи комплексного підходу та вільного центрування, запропоновані психологом В.А.Петровським. У дошкільних закладах передбачається створення функціональних куточків, у яких планується розміщення матеріалів для стимуляції розвитку дітей з урахуванням їх інтересів та потреб. Обладнання, насамперед, розраховується на практичну діяльність дитини, пов'язану з її побутом. Це покликано сприяти підготовці малюка до життя, його фізичному та психічному розвитку.

Дослідниця проблем соціалізації дітей раннього віку Л.Лохвицька виділяє такі основні вимоги до обладнання в дитячому дошкільному закладі ігрових куточків (центрів, зон):

- Усі іграшки, матеріали, атрибути, предмети-замінники об'єднуються за функціональними ознаками відповідно до різних видів предметно-ігрової діяльності дітей (сюжетно-відображувальної, будівельної, рухової тощо).

- Більшість дидактичних матеріалів, іграшок та картинок мають бути поліфункціональними, тобто використовуватися по-різному, залежно від мети діяльності.

- Усі іграшки, незалежно від їхньої класифікаційної приналежності, групуються так, щоб могли відповідати за розмірами одна одній, зростові дітей і стаціонарному предметному оточенню.

- Середовище має містити як відомі дитині компоненти, так і нові, незнайомі, які забезпечують її пізнавальний розвиток. Поповнюючи обладнання в куточку, вихователь має дотримуватися принципу поступового ускладнення, тобто вносити в групу нові іграшки та ігри згідно з вимогами програми та тими знаннями, яких діти набувають на заняттях. Кожну нову іграшку бажано «обіграти», зробивши дітям сюрприз.

- Рівень інформативності середовища досягається урізноманітненням тематики (від «приготування їжі» для ляльки до її «лікування» тощо).

- Предметно-ігрове середовище має бути динамічним і мобільним, щоб діти вчилися активно ним користуватися, а також аби забезпечувати їм сво-

боду дій. Усе обладнання має постійно поновлюватися, видозмінюватися і легко переноситися з одного центру в інший.

Важливою умовою створення в дошкільних закладах розвивально-соціалізуючого довкілля для дітей раннього віку є опора на особистісно орієнтовану модель взаємодії між педагогом і дітьми, яка, насамперед, передбачає забезпечення інтересів дитини та задоволення її природних нахилів і потреб.

Предметно-ігрове середовище дитини переддошкільного віку організовують, керуючись принципами невичерпності та інформативності, що покликано задовільняти дитячі потреби в новизні. Таке середовище покликане стати джерелом соціалізації дошкільника, збагачення його діяльності.

Характер предметно-ігрового середовища певним чином визначається принципом вільного центрування, згідно з яким передбачається створення куточків залежно від програми навчання і виховання дітей. Це дає їм змогу займатися видами діяльності за власними бажаннями та інтересами, не зважаючи одне одному.

Принцип зв'язку з реальним життям передбачає відповідність розвивального предметного середовища сучасним вимогам, тобто соціокультурним особливостям суспільства, в якому діти живуть, йдеться про забезпечення середовища іграшковими аналогами сучасної техніки, сучасними художніми засобами; про врахування належності дітей до певного етносу, його культури та побуту. Зважаючи на останнє, предметно-ігрове середовище в дошкільних навчальних закладах різних регіонів має свою специфіку.

На основі висвітлення вимог до розвивального середовища, загальноприйнятих у вітчизняних дошкільних навчальних закладах, ми маємо змогу порівняти його з розвивальним середовищем сім'ї Нікітіних і визначити причини, які пояснюють відсутність у цих закладах такого загальнорозвиваючого, а відтак, і соціалізуючого ефектів, які властиві другому.

Головна з цих причин пов'язана із однією з основних вимог до іграшок у дошкільних закладах — безпечність для здоров'я дітей, що призводить до намагання як вихователів, так і батьків уникнути будь-якого ризику. Усунути цю причину без усунення відповідних сугестивних комплексів, які десятиліттями формувалися як у батьків, так і в педагогів, украй проблематично. З одного боку, вихователь, а з іншого, батьки не готові до того, щоб дозволити трирічному малюку самостійно працювати з гострим перочинним ножиком чи маленькою сокиркою, хоч у практиці народного виховання подібне зустрічалось повсюдно. Захоплені працею, діти різали ненаро-

ком ножем пальчик, несподівано для себе вдарили молотком по нігтику, кололи босі ноги об терен, падали влітку з черешні, не ждучи, що татусь зірве стиглу ягоду з гілки, а самостійно дотягувалися до неї. Тобто з найранішого віку дитина входила в сферу реального життя з його реальними небезпеками і це дозволяло їй швидко здобути необхідний досвід. Цю оптимальність соціалізуючого впливу селянської общини в Російській імперії ще у другій половині XIX століття, як уже згадувалося, відзначав дослідник А.М.Енгельгардт, говорячи, що в селянських дітей у порівнянні з панськими, яких посилено оберігали від будь-якого ризику, кмітливість, пам'ять, окомір, слух, нюх розвинуті краще. Серед селянських дітей панська дитина викликала враження, начебто у неї «немає ні вух, ні очей, ні ніг, ні рук» (Енгельгардт А.Н. Письма из деревни. — М.: Мысль, 1987).

Проблема готовності до ризику безпосередньо пов'язана з проблемою малодітних сімей, які наразі переважають. Колишні ж селянські сім'ї, як правило, були багатодітними. Це давало низку переваг, як і в сім'ї Нікітіних. Переваги ці, насамперед, пов'язані з різним віком дітей. У дитячому садку всі в групі ровесники, тому наставником і оберегом для кожної дитини залишається лише одна людина — вихователь. Можливість індивідуальної передачі досвіду обмежена. У різновіковій групі дітей однієї сім'ї старші відповідають за менших. Контроль тут постійний. Передача досвіду відбувається приблизно на однаковому рівні особистісних смислів нових для молодшої дитини понять. Цим пояснюється те, що дитина дитину розуміє швидше і краще ніж дорослого. Отже, ступінь ризику в багатодітних сім'ях, насправді, значно нижчий, ніж в одновіковій групі малят дитячого садка.

Однак є ще й інша причина, що стоїть на заваді прискореного загального розвитку та соціалізації дітей раннього і дошкільного віку. Щоб зрозуміти її, наведемо такий приклад. Японська матір приносить малюка в групу, доручаючи його вихователю. У певний час хлопчиків перевдягають у комбінезончики, готуючи до «мулярства». У руках у дітей невеличкі кельні, поряд розчин для мурування, невеличкі справжні цеглинки. Діти починають будувати «дім», реалізуючи власну фантазію, помиляючись, перебудовуючи тощо. Згодом малюка помиють, переодягнуть у чистий одяг і віддадуть матері таким, яким прийняли від неї. Турботливо? Безумовно. Але піти на це, як матір, так і вихователь зможуть лише за умови глибокого розуміння значимості та необхідності подібних підходів до проблем соціалізації в дошкільному віці.

Боязнь ударитися, поранитися, забруднитися призводить до того, що розвивальне середовище не лише для дітей раннього віку, а й дошкільного, надміру іграшкове і швидше має навчально-інформаційну спрямо-

ваність, ніж налаштованість на пізнавально-творчу працю, що значно важливіше. Про таку працю К.Д. Ушинський у свій час писав: «Саме виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно її виховувати не для щастя, а підготовляти до праці життя... Виховання повинно дати можливість відшукати для себе працю в житті» (Ушинський К.Д. Собр. Соч.: В 11 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1940-1948. — Т.2. — С. 64).

Зрозуміло, що й дослідження сім'ї Нікітіних далеко не охоплюють усіх можливостей раннього загального розвитку дитини та її соціалізації. Як пригадуємо, діти в цій сім'ї перше слово прочитали після трьох років. А у світовій практиці раннього розвитку людського потенціалу відомі випадки, коли діти вчилися читати паралельно із першими спробами вимовляти слова. Відбувалося ж це не після трьох років, а значно раніше на основі застосування так званого принципу глобалізації.

Поява глобальних підходів, насамперед, була пов'язана з процесом навчання дітей грамоти. У 1955 році відомий американський дитячий лікар Глен Доман заснував Інститут розвитку людського потенціалу, співробітниками якого на основі відповідних досліджень дітей від одного до шести років дійшли висновку, що діти до шести років навчаються краще ніж старші діти. Враховуючи це, Глен Доман створив програми, за якими працював як з дітьми нормального розвитку, так і з розумово відсталими. Навчання грамоти відповідно до них не рекомендується починати вивченням алфавіту. Оскільки відомо, що розпочинати вивчення будь-якого предмета потрібно з відомого і конкретного і, лише після цього переходити до абстрактного. Букви для дитини абстрактні, тому «читати» їх складно, у той час, коли саме слово у переважній більшості випадків наповнене конкретикою. Таким чином, дитині легше вивчити слово, ніж ті букви, з яких воно складається. Через це методика Глена Домана передбачає певну послідовність у навчанні читання: 1-й етап — окремі слова; 2-й етап — словосполучення; 3-й етап — прості речення; 4-й етап — складні речення; 5-й етап — книги. Такий підхід до навчання американський лікар назвав глобальним.

У 70-х роках ХХ-го століття проблема глобалізаційних підходів у вихованні та навчанні школярів отримала подальший розвиток у працях директора першого у світі НДІ сугестології (м. Софія, Болгарія) професора Г.К. Лозанова «Сугестология», «Сугестология и сугестопедия. Работен документ за международното експертно съвещание на ЮНЕСКО».

За Г.К. Лозановим принцип глобальності виявляє себе у кількох напрямках. З одного боку, вчений розглядає його щодо створеної ним сугестопедичної навчальної системи, яка передбачає використання у процесі навчання школярів не тільки усвідомлюваних, а й неусвідомлюваних форм інфор-

мації, що дозволяє охопити учня повністю і таким чином зумовити «вивільнення його значних резервів».

Таким чином, глобальний підхід до особистості школяра полягає у використанні в ході сугестопедичного навчання можливостей логіки та емоцій, можливостей усвідомлюваної психічної активності та неусвідомлюваної або парасвідомості.

З іншого боку, сугестопедична навчальна система Г.К.Лозанова передбачає дотримання принципу глобальності під час структурування змісту навчання. Глобалізація в цьому випадку стає особливим видом узагальнення навчального матеріалу. Вона передбачає виділення суттєвого, як при складанні резюме. До того ж це суттєве подається на рівні творчого і проблемного мислення. Поряд із цим, однак, даються і складові елементи загального, які знаходяться на другому плані. Цим глобальні структури і відрізняються від резюме, яке завжди звільнене від подробиць.

Згідно такого розуміння за умови сугестопедичного навчання навчальний матеріал із кожного предмету розробляється в глобальних темах. Кожну таку тему можна уявити наочно як стилізацію «дерева пізнання». Дається «дерево» і де-не-де листки на гілках.

Г.К.Лозанов у своїх працях підкреслює, що завдяки глобальному підходу в розробці навчального змісту учні ще в початкових класах привчаються до цілісного світобачення, цілісного мислення та цілісної дії.

Однак аналіз висвітлених у педагогічній пресі проблем глобалізації дає змогу дійти висновку, що поза межами навчальної діяльності школярів, тим паче дошкільників, вони не розглядалися. Не будучи належним чином співвіднесеними із психологічними закономірностями сприймання дітьми навколишнього світу, глобальні підходи не використовувалися в царині соціалізації дошкільників із метою привчання їх до цілісності у світобаченні, мисленні та в діях.

Природовідповідну ж дитячому світосприйманням основу принципу глобалізації засвідчує не лише його ефективність у межах навчальних систем Г. Домана та Г. Лозанова, а й відповідні психологічні дослідження з позицій системно-діяльнісного аналізу. Згідно з ними серед властивостей сприймання дитиною навколишнього світу особливо виділяються такі, як: цілісність, структурність, осмисленість. Цілісність – властивість перцептивного образу відображати предмет у сукупності притаманних йому рис. *Гештальтпсихологія доводить, що сприймання цілісного предмета передусь сприйманню його частин.* Уже маленькі діти сприймають предмет загалом: спочатку його загальні риси, а потім окремі елементи. Цілісність образу зберігається навіть тоді, коли об'єкт бачиться у схематичному вигляді, що й

відрізняє людину від комп'ютера, який у цьому випадку втрачає здатність розпізнавання.

Високу ефективність глобальних підходів у процесі пізнання навколишнього світу певним чином пояснює також така властивість сприймання, як структурність. Вона, у свою чергу, пов'язана із властивістю перцептивного образу відображати будову предмета сприймання, що дає змогу розрізняти образи, близькі за змістом. Дослідження гештальтпсихологів дозволили встановити залежність структурованості від того, що в образі предмета є центральною частиною — фігурою, а що периферійною — тлом. Коли якась частина структури сприймається як фігура, то тло немов би відступає на задній план. Він завжди менш структуроване, ніж фігура, яка має завершені лінії, що в образі з'єднуються тоді, коли насправді їх немає. Французький дослідник І.Рок доводить, що вже навіть немовля виявляє здатність розрізняти фігуру і тло, цим самим підтверджуючи, що глобальний шлях пізнання світу природний для нього.

Осмисленість як властивість сприймання передбачає здатність перцептивного образу відбивати певне значення, тобто бути усвідомленим. Завдяки цьому сприймання індивіда характеризується як акт категоризації — співвіднесення образу предмета з певним класом еталонних образів, що несуть у собі досвід людської діяльності. Сприймання невіддільне від значень, що входять до складу перцептивного образу як властива йому характеристика. Ці значення, виступаючи засобами осмислення, надають перцептивному образу певного особистісного смислу, який пов'язаний із ставленням індивіда до предмета сприймання. З цим безпосередньо пов'язане явище аперцепції (від лат. *ad* — до, *perceptio* — сприймання) — властивість перцептивного образу нести в собі досвід та індивідуальність суб'єкта сприймання. Аперцептивним є будь-який образ, але на першому плані, як стверджує психолог П.А.М'ясоїд, це явище виступає у вигляді очевидних «внесків» суб'єкта в нього. Особливо помітні вони за наявності перешкод. Суб'єкт за таких умов не стільки осмислює предмет, скільки «домислює» його, вкладаючи в нього зміст, що йде від нього самого.

Учений ілюструє це таким прикладом. Розглядаючи, наприклад, чорні плями, люди майже завжди розпізнають у їх обрисах хмари, озера, тварин, людські обличчя тощо. Однак одні зосереджують увагу на контурах, інші — на дрібних деталях, ігноруючи загальну конфігурацію плями. Практика психологічної діагностики засвідчує, що реакції на такі невизначені стимули надійно характеризують і розрізняють людей. Ця закономірність стала підґрунтям для проєктивних тестів, за допомогою яких визначають індивідуально-психологічні особливості досліджуваних.

Аперцепція часто спричинюється дією операційного або цільового настановлення. Перше зумовлюється попереднім досвідом і може призвести до прорахунків у визначенні властивостей сприйнятого об'єкта. Друге пов'язане з виокремленням фігури з тла: як сприймається та фігура, на яку сформовано готовність. Аперцепція, будучи невід'ємною властивістю сприймання, не тільки не знижує рівень адекватності перцептивного образу, а, навпаки, забезпечує його відповідність об'єктові у ситуації зміни умов сприймання.

Як бачимо, дотримання принципу глобалізації у процесі навчання, як одного із шляхів соціалізації особистості, зумовлює високу ефективність його, насамперед, тому, що він цілком співвідноситься із такими властивостями сприймання, як цілісність, структурність та осмисленість. У цьому його природовідповідність. Порушення його — це порушення принципу природовідповідності у пізнанні нового.

Таким чином, коли вивчення грамоти починається з вивчення букв, які складають слово, без ознайомлення з цим словом і створення його загального образу на основі первинного синтезу, цілісність дитячого світосприйняття порушується і відновлюється лише після тривалої напруженої праці, після завершального синтезу в процесі сприйняття.

Пояснимо це на такому прикладі. П'ятирічний хлопчик самостійно їздив до бабусі в село на автобусі. Приходячи на автобусну станцію, він безпомилково знаходив той автобус, маршрут якого пролягав до бабусиного села. «Як же ти впізнаєш «бабусин» автобус?» — Дивувалися батьки. «А я бачу напис», — відповів хлопчик. «Але ж ти ще не вмієш читати?» — Заперечили йому. «Так», — погодився він, — але я всеодно бачу». Коли ж дитині показали цей напис, «озвучивши» в ньому кожну літеру, хлопчик усе безпомилково з першого разу повторив, а згодом і написав. Грамоту він засвоїв швидко і легко. Але кожну нову літеру просив «показати» спочатку в слові.

Цю схильність дитини до первинного цілісного сприйняття будь-якого об'єкту якраз і використав Глен Доман, заявивши, що краще вчити дітей в один рік, ніж у два, краще в два роки, ніж у три, краще в три роки, ніж у чотири, краще в чотири, ніж у п'ять, оскільки до шести років вони засвоюють таку кількість інформації, яку не засвоять за все останнє життя.

Бо навіть тендітна малятко-трава
У юному травні асфальт підрива,
Й на силі отій, що травинка таїть,
Тримається світ наш мільйони століть.

(С.С.Пальчевський)

Однак соціалізація особистості не обмежується лише одним впливом навчання, оскільки вона перебуває під не меншим впливом виховання та засвоєння тих елементів культури, норм, цінностей, які є сутнісними як для суспільства загалом, так і певних соціальних спільностей зокрема. Для того щоб дитині пристосуватися до навколишнього світу та суспільного середовища, з одного боку, а з іншого, привласнити ті знання, норми і цінності суспільства, що покликані стати складовими елементами само-свідомості її особистості, їй необхідно вчитися, насамперед, розрізняти, що в цьому світі, згідно з природо-відповідним принципом глобалізації є *фігурою*, а що *тлом* у широкому та універсальному розумінні цих понять.

Виховання здатності глобалізувати на принципі доцільності всю усвідомлену інформацію, що надходить, зумовлюватиме не тільки короткочасні особистісні успіхи дитини, а й подальшу реалізацію закладених у ній «потенціалів». Коли перше часткове підтверджено педагогічними дослідженнями Г. Домана і Г. Лозанова, то друге підтверджують спостереження представників філософії та мистецтва, яким установити істину допомагає комплексний метод пізнання, що базується на поєднанні засобів науки із засобами мистецтва, філософії, інтуїції. Так, англійський філософ і соціолог Герберт Спенсер вважав, що якщо знання людини знаходяться в хаотичному стані, то чим більше вона їх має, тим сильніше розстроюється її мислення. Підтримує цю думку французький пілот і письменник Антуан де Сент-Екзюпері, стверджуючи, що істина — це те, що спрощує світ, а не створює хаос. Французький письменник Ромен Роллан зауважував, що для того щоб намалювати бурю, непотрібно малювати кожну хвилю, достатньо буде дати картину схвильованого моря. Важливість глобальних підходів для правильного розуміння світу і свого місця в ньому підкреслював талановитий російський поет Олександр Блок. Стосовно першого він вважав, що надзвичайно важливо вміти, образно кажучи, розчищати горизонти від тієї безглуздої купи фактів, які, як бурелом, захаращують усі історичні перспективи. А в особистому житті для того, щоб побачити красу життя, треба вміти стирати «випадкові риси».

Людство давно звернуло увагу на красу, гармонійність та пропорційність усього суцього у Світобудові, починаючи з мурашки, квітки, яблука і закінчуючи людиною та Всесвітом. Цю красу воно відображало в живописі, архітектурі, в будові звукоряду складних музичних творів. **Зако-ни комплементарності та золотого перетину**, згідно з якими сформовані ці пропорції, покликані стати не тільки законами творчої діяльності людини, а й законами її світосприйняття, мислення, оціночних суджень, організації власного життя.

Уже первинні дослідження, проведені нами в царині етнопедагогіки, засвідчують, що традиційно в українському народі «толковими» називали, насамперед, тих людей, які в рамках загально-християнських цінностей могли чітко визначити, що головне, а що другорядне у житті або в окремому його періоді.

Однак, допомагаючи дитині сприймати навколишній світ та саму себе в ньому, необхідно зважати не лише на природу таких властивостей сприймання, як цілісність та структурність перцептивного образу, а й його осмисленість. Дошкільнику потрібно допомогти збагачувати власні «внески» у перцептивні образи засобами формування певних особистісних смислів понять. Оскільки такі смисли несуть у собі досвід та індивідуальність дитини, то, зважаючи на їхню значну обмеженість, збагатити їх досвідом та індивідуальністю дорослого можна лише шляхом передачі особистісних смислів соціального педагога або батьків вихованцю. Така передача за відповідною психологічною теорією О.М.Леонтьєва може відбуватися лише за умови, що вона триватиме в естетичній атмосфері. Цю ж атмосферу поза художньою образністю уявити неможливо.

Про животворну необхідність учити дитину дивитися на світ «теплими очима» говорив український письменник Михайло Стельмах. Першорядне значення розвитку образності для психічного здоров'я людини у всі вікові періоди її життя відзначив нещодавно російський доктор медичних наук, автор відомих технологій захисту від стресових впливів Е.М.-Каструбін. Психологічний розвиток та психологічне здоров'я сьогодні стають пріоритетними у соціалізації дитини.

Таким чином, сприймання навколишнього світу в його цілісності, структурній довершеності на основі глобалізації складників, осмисленості перцептивних образів на базі збагачених в естетичній атмосфері соціальним педагогом та батьками «внесків» у нього, прискорять психологічне «визрівання» дитини, перехід її від одного психологічного віку до іншого. Це дозволить спрямувати процес соціалізації не в русло відомої загальноприйнятої теорії акселерації, а відповідно до теорії ампліфікації, яку в останні роки свого життя висунув психолог О.В.Запорожець.

Прививати дитині вміння сприймати світ, навколишніх і саму себе в ньому в структурній довершеності та в естетизованих формах у різному психологічному віці слід по-різному, зважаючи на особливості цього віку.

Підґрунтям прививання дитині будь-яких умінь та навичок є любов до неї батьків і навколишніх. Психіатр Росс Кембел відзначав надприродну властивість дітей з найранішого дитинства розпізнавати ставлення до себе дорослих за їх поведінкою. *Наукою зафіксовані випадки, коли через підсвідомі*

ме відторнення дітей батьками діти втрачали стимул до життя, починали хворіти і помирати. У відповідних професійних колах це отримало назву «синдром раптової дитячої смертності».

Шляхами передачі любові дорослого до дитини є контакт очей, фізичний контакт та посилена увага. Дитина ще не вміє говорити, але теплий погляд матері, що схилилася, посміхаючись, над її колискою, радісно сприймає. Діти постійно потребують фізичних контактів. Вони люблять, коли їх гладять по голівці, обнімають, торкають за плече. *Психологи стверджують, що до 7-8 років такі фізичні прояви любові до дитини мають вирішальне значення для її розвитку.* Виявляти любов до дитини, а через неї і до всього світу, формувати почуття порядку та завершеності, вміння визначити головне і другорядне, «тіло» і «гло», допомагає художня образність, сформована на основі прийому так званого олюдження навколишнього світу.

Приклад. Дитина, сама того не помічаючи, недбало скинула з ніг взуття перед відкритими дверима. Спостереження засвідчили, що якщо наполегливо, використовуючи авторитет дорослого, примусити її забрати взуття «з дороги», поставити його в потрібному місці і порівняти, це у переважній більшості випадків спричинить конфлікт, який не завжди помітний для навколишніх. Протест дитини нерідко виявляється у прихованій формі, причому неов'язково відразу після ситуації, яка зумовила цей конфлікт. Значно простіше запросити хлопчика чи дівчинку на «цікаве видовище», на якому можна поспостерігати як «посварилися» два туплики, відвернувшись один від одного «носіками». Після цього доцільно розвинути проблемну ситуацію на основі філософсько-естетичного узагальнення таких понять, як «любов» та «ненависть». У нашому експерименті це звучало так: «Що ж тепер робити? У світі є два суперники: Любов і Ненависть. Любов дарує життя, а Ненависть веде до горя. Сонечко любить травичку, гріє її і через те вона росте. Тато з мамою люблять тебе і ти теж ростеш. Любов подібна на чарівну фею у казці. Вона підтримує усе живе на землі, а Ненависть подібна на бабу Ягу. Вона приносить тільки зло. Кому ж нам допомагати? Любові чи Ненависті? Ось твої туплики посварені. Цього добилася Ненависть. Як тепер допомогти Любові? Помирити їх? Спробуй це зробити. Ось бачиш, як це легко. Тепер сил у Любові додалося, бо ти їй прийшов на допомогу».

Використання яскравих казкових образів засвідчило, що після їх кількаразового повторення певні дії та вчинки дитини за умови, якщо вони супроводжуються особистим прикладом батьків, поступово починають закріплюватися. Такі образи стають стимуляторами цих дій.

Уміння глобалізувати сприйняття дитиною світу, який її оточує, на основі філософсько-естетичного узагальнення понять тісно пов'язується з вихованням почуттів порядку, завершеності та гармонії.

Наприклад, дошкільник після гри залишив у кімнаті розкидані іграшки. Для своїх зауважень з приводу цього ми використали елементи народної педагогіки. Коментар був таким: «Старенькі дідусі й бабусі, які прожили довге життя, помітили дивну річ, що у тій хаті, де чистота і порядок, живе Добрий Дух, а в тій хаті, де бруднота і безпорядок – Злий Дух. Добрий допомагає Людині творити добрі діла, а Злий – заважає добре жити, приносить зло. І так скрізь. Навіть на вулиці аварія трапляється там, де з'являється господар безпорядку – Злий Дух. Ось зараз він увійшов у твою кімнатку. Як ти гадаєш? Хто його сюди покликав? Так, безпорядок. Але ти можеш бути сильнішим від Злого Духа і вигнати його з кімнати. Як, на твою думку, що для цього слід зробити? Правильно, треба поскладати іграшки».

Основи філософсько-естетичного узагальнення понять та художньої образності створюють можливість збагачення «внесків» дитини в перцептивний образ світу і завдяки цьому «виходу» її на такі глобальні закони світобудови, як: комплементарності та золотого перетину.

Так, в одній із розмов чотирирічна дівчинка поцікавилася у мами: хто головніший у світі – мама чи тато? Та, певний час подумавши, відповіла їй приблизно так: «Мені, донечко, важко відповісти на це запитання. Не було б тата, не було б тебе на світі. Без мами ти теж не змогла б народитися. Для того щоб дитина народилася, потрібні – тато і мама. І треба ще, аби вони любили одне одного. Любов, як сонечко на небі, гріє все живе. Якби якась зла сила розклала сонечко на дві половинки, воно б не змогло яскраво світити і гріти землю. Пригадай, як половинка місяця вночі тьмяно світить. А для того, щоб яскраво світити, як сонце вдень, потрібний не шербатенький круг, а цілий, повний, як сонечко на небі. У такому крузі може бути трішки більше тата чи мами. Але не це головне: чий шматочок більший, а чий менший. Головне, аби вони обоє разом склали сонце.

- А коли тата чи мами немає, то сонечко шерbate? І менше світить? – Перепитала дитина.

- Так, шерbate, – відповідала матір, – і менше світить для тих діток, яких називають напівсиротами.

- Я, коли буду мамою, – подумавши, промовила дівчинка, – буду теж, як і ти, світити повним сонечком, а не шербатим».

Спостереження довели, що подібні образи глибоко западають у дитячу пам'ять. Дошкільники швидко пригадують їх у нових, часто ускладненіших

ситуаціях, і використовують як орієнтувальну основу для дій, особливо, коли їх до цього стимулюють батьки чи вихователі.

Як бачимо, застосовуючи у процесі соціалізації дитини принцип глобалізації та засоби художньої образності, соціальні педагоги і батьки отримують можливість уже в дошкільному віці створювати основу для повноцінного засвоєння у майбутньому глибинних законів самоорганізації людини на шляху реалізації нею власної внутрішньоінтенційної спрямованості. Така основа може започаткувати формування того внутрішнього психологічного «дому», який дослідниця проблем соціальної психіки Г.А.Глотова називає екопсихологічною системою особистості.

Зараз в Україні поступово поліпшуються умови для повноцінної соціалізації дітей дошкільного віку. Юридичною основою цього є Закон України «Про дошкільну освіту» та затверджене Кабінетом Міністрів України Положення про дошкільний навчальний заклад. Певним чином такою основою може бути й Закон України «Про місцеве самоврядування», який надає місцевій владі неабиякі повноваження з метою вирішення проблем належної соціалізації дошкільників. Ці документи визначають правові, організаційні та фінансові засади функціонування дошкільних навчальних закладів різних типів: ясел-садків загального розвитку, компенсуючого і комбінованого типів, центрів розвитку дитини. Нововведенням стає розширення традиційних функцій дошкільних закладів через здійснення *соціально-педагогічного патронату сімей*, які виховують дітей з особливими потребами. Йдеться про формування нової *моделі комплексної підтримки дитини з вадами розвитку в умовах сім'ї*, що передбачає активну участь усіх членів сім'ї в реабілітаційному процесі. У новому Положенні узаконено групи з короткотривалим перебуванням дітей, передбачено право засновників відкривати за потребою спеціальні та санаторні групи у дитячих садках загального розвитку, що є істотним кроком до інтеграції дітей з особливими потребами у середовище однолітків і покликане прискорити процес їх соціалізації.

Перспективним стало існування різних типів дошкільних закладів, зокрема *центрів розвитку дитини*, оскільки вони уможливають ранню соціальну реабілітацію дітей-інвалідів, дітей з особливими потребами та здійснюють соціалізацію тих малят, які з певних причин не відвідують дитячий садок.

У сільській місцевості у зв'язку із складною демографічною ситуацією є можливість приєднання однієї чи двох дошкільних груп до загальноосвітнього навчального закладу, де з ними за програмою дошкільного закладу працюють педагоги-фахівці. Якщо у населеному пункті недостатньо дітей

для організації групи, а дошкільний заклад чи навчальний комплекс розташовані надто далеко, там має працювати *соціальний педагог*, збираючи дітей у будь-якому пристосованому для занять приміщенні або працюючи з ними індивідуально вдома. У сільських поселеннях, де мешкає 5-10 дітей дошкільного віку, передбачено запровадження *соціально-педагогічного патронату сім'ї* з метою забезпечення права дитини на освіту та надання консультативної допомоги батькам. Такий патронат повинен здійснюватися педагогами та соціальними педагогами. Упродовж нього тривалість роботи з кожною дитиною — не менше п'яти годин на тиждень.

Проблему соціалізації дошкільника без залучення його до дитячого садка розв'язати нелегко. Адже кожна дитина, яка відвідує садок, отримує можливість долучитися до життя своїх однолітків, здобути перші навички спілкування та самоорганізації в колективі. Особистісне ж виховання аж ніяк не слід протиставляти колективістичному, оскільки згодом, дорослішаючи, молодій людині доведеться жити не на безлюдному острові, а серед людей, узгоджуючи власно-особистісне «хочу» із загальносупільним «треба».

Поступово в Україні вдосконалюється зміст дошкільної освіти. Створено відповідну *Державну базову програму*, що покликана певним чином вплинути й на прискорення процесів соціалізації дітей дошкільного віку.

Окремої уваги вимагає проблема соціалізації *дітей, які потребують особливої підтримки в адаптації до умов дошкільних закладів*. Для таких дітей характерні затриманий темп розвитку, значні комунікативні труднощі. Стає очевидною необхідність організації спілкування їх з однолітками, створення передумов для подальшої інтеграції в дитячий колектив. Роботу з такими дітьми фахівці рекомендують будувати за двома напрямками: 1) індивідуальні заняття у сім'ї; 2) заняття в адаптаційній групі. Такі заняття в сім'ї бажано проводити не рідше раз у тиждень. Залежно від характеру порушень у розвитку дитини їх може проводити дефектолог, психолог чи соціальний педагог. У цьому випадку всі вони виступають у ролі сімейного педагога.

Технологія роботи соціального педагога в сім'ї

1. *Консультація*. Перший прихід соціального педагога в сім'ю. Прийняття рішення про домашню форму навчання. Отримання згоди матері чи будь-кого з дорослих членів сім'ї зайняти активну позицію з метою допомоги дитині. Усвідомлення ними консультативних функцій сімейного педагога. Домовленість про відвідування матір'ю чи батьком занять в адаптаційній групі (без дитини), про знайомство з батьками інших дітей, які в

подібній ситуації уже побачили вихід і сформували в собі готовність допомогти своїй дитині.

Стосовно дитини оптимальна позиція – гість, який підкоряється законам, що панують у домі, і визнає право за дитиною не вступати з незнайомою людиною в контакт. Поряд із цим – демонстрація зацікавленості дитиною і готовності вступити з нею в контакт у будь-якій формі спілкування.

2. Наступні відвідини. Низка ігор-знайомств без дидактичних цілей. Установлення контакту з дитиною. Уточнення уявлень про структуру дефекту, прогнозування можливих напрямів роботи. Вивчення взаємин між дорослими в сім'ї. Аналіз способів вирішення сімейних проблем. Початок формування навичок спілкування батьків з дитиною. Початок спільного з батьками дослідження дитини. Для налагодження гри ініціативу залишати за дитиною. Пропозицію погратися приймати у будь-якій формі. Спостерігаючи за грою дитини, виявляти інтерес до неї, її діяльності та іграшок. За умов відсутності в дитини цікавості до гри розпочати гру самому, запрошуючи вихованця своєю поведінкою чи запитанням, начебто зверненим до самого себе. Аналіз поведінки дитини у процесі вільної гри. Вивчення на основі спостереження пізнавальної діяльності, емоційного і мовного розвитку дитини. Визначення тривалості інтересу дитини до іграшок, рівня гри (від неадекватних маніпуляцій до елементів сюжетно-рольової гри, що засвідчує рівень розвитку уяви), рівня мовного розвитку (від звуконаслідування до розгорнутої фрази), готовності до співробітництва з дорослим.

3. Заняття у формі сюжетно-рольової гри. Серцевина роботи сімейного педагога. Ціль – розвиток пізнавальної активності дитини, створення умов для розвитку пізнавально-дослідницької діяльності.

Навчання дитини сюжетно-рольовій грі у такій послідовності: а) навчання найпростішим діям з іграшками, формування емоційного ставлення до них; б) перехід від маніпуляцій з іграшками до процесуальних, а пізніше і до предметно-ігрових дій; в) зв'язування кількох ігрових дій у «ланцюжок» з метою розуміння послідовності цих дій; г) навчання простої сюжетної гри; г) взяття дитиною на себе ролі, найближчої і найкраще знайомої їй.

Навчання дитини у процесі сюжетно-рольової гри на основі принципів недирективної педагогіки. Визнання за дитиною права на активну позицію та співтворчість із дорослим. Організація пізнання дитиною навколишнього світу та засвоєння й привласнення нею суспільного досвіду способами: а) наслідування у процесі спільної з дорослим гри; б) роботи за зразком (наслідування результатів дій дорослого на основі відповідного аналізу і планування); в) підкріплення та інтерпретації спонтанних дій дитини (виділення дорослим значимих з боку його огляду дій із низки інших

своєю увагою та емоційною реакцією); г) діалогу (вербального і невербального).

4. *Заняття у формі дидактичних ігор.* Цілі: навчальна та ігрова. Дотримання чіткішої, ніж у сюжетно-рольовій грі структури. Індивідуальний підбір гри на основі вивчення актуальних можливостей дитини, зони її найближчого розвитку, структури дефекту.

5. *Включення дитини в адапційну групу.* Виявлення готовності дитини увійти в групу (заняття один-два рази в тиждень, склад групи різновіковий з різним ступенем дефекту, присутність на заняттях груп батьків). Виховання терпимості дітей одне до одного. Формування навичок спілкування.

Перехід від одного етапу роботи з дитиною до другого залежить від готовності до цього самої дитини. Дослідник Г.Л.Лендрет, який практикує ігротерапію з дітьми, для визначення змін у дитині, які вказують на необхідність її переходу від одного етапу до другого, пропонує таке правило фіксації цих змін: «Шукайте те, що трапляється вперше». Як стверджують дослідники роботи сімейного педагога В.Юртайкін та П.Жиянова, нове може з'явитися не тільки і навіть не стільки на занятті, але й в інший час і іншому місці. Наприклад, у дитини з'явилися друзі або вона щось самостійно відшукала вдома. Перше засвідчує готовність увійти в дитячий колектив, друге говорить про поліпшення орієнтування, пам'яті, пошукової діяльності, зрослої самостійності. Як правило, за таких умов у батьків поступово народжується надія на те, що у майбутньому їхня дитина зможе жити серед людей повноцінним життям.

Належній соціалізації дітей у ранньому дитячому та дошкільному віці багато уваги приділяють у розвинутих західних країнах. Наприклад, відомий німецький лікар Т.Хельбрюгге, який представляє соціальну педіатрію як медичну науку про взаємозв'язок дитини з навколишнім мікро- і макросвітом, вважає, що головною небезпекою для розвитку дітей є не порушення нормального харчування чи інфекційні хвороби, а психосоціальні негаразди, діагноз яких «соціоз», що означає хворобливе спілкування, порушення прив'язаності до близьких людей, нездатність до тривалої емоційної прив'язаності, агресія, провокації у вигляді намагання викликати агресію оточуючих стосовно самого себе.

Огляд можливостей повноцінної соціалізації особистості в ранньому дитинстві та довікллі дає можливість дійти таких висновків:

1. Пренатальний період – повноцінний період поряд із іншими періодами постнатального життя людини.

2. Для повноцінної соціалізації дитини в ранньому дитинстві та в довшій найважливішим є вчасне використання для навчання, виховання та розвитку сензитивних періодів (Л.С.Виготський).

3. Розвивальне середовище для дітей поряд з іграшково-навчальним спрямуванням слід цілеспрямувати на працю.

4. Дитина, будучи позбавлена своєчасної і повноцінної соціалізації в дошкільному дитинстві, приречена на низькі темпи розвитку та величезні затрати сил і часу на цей розвиток у дорослому віці.

5. Принцип глобалізації завдяки його природовідповідності людському світосприйняттю — одна з найважливіших методологічних основ не лише в навчанні, а й у повноцінній соціалізації особистості, оскільки з найраніших років здатний привчати до цілісного світобачення, цілісного мислення та цілісної дії.

6. Головною небезпекою для розвитку дитини є не інфекційні хвороби, а психосоціальні негаразди, діагноз яких є предметом дослідження соціальної педіатрії.

Запитання і завдання

1. Що потрібно знати молодому подружжю для забезпечення належної психологічної якості життя майбутньої дитини ?

2. Обґрунтуйте необхідність та шляхи повноцінного використання з метою соціалізації дитини сензитивних періодів її життя.

3. Які відмінності між розвивальним середовищем для дітей в сім'ї Нікітіних та подібним середовищем типового вітчизняного дошкільного навчального закладу?

4. У чому виявляється відхід сучасної практики соціалізації дітей дошкільного віку від подібної практики у колишніх селянських сім'ях ?

5. Роль та значення принципу глобалізації в навчальній практиці Г.Домана та Г.Лозанова.

6. Принцип глобалізації у практиці соціалізації дошкільників.

7. Які документи визначають правові, організаційні та фінансові засади функціонування дошкільних навчальних закладів різних типів ?

8. Розкрийте особливості соціально-педагогічного патронату сімей як нової моделі комплексної підтримки дитини з вадами розвитку в умовах сім'ї.

9. Які особливості соціалізації дітей дошкільного віку в сільській місцевості?

10. Розкрийте суть технології роботи соціального педагога у сім'ї.
11. У чому полягає головна проблема соціальної педіатрії як медичної науки про взаємозв'язок дитини з мікро- і макросвітом.

Рекомендована література

1. Андрусик Н.О. Головну увагу – розвиткові дитини // Дошкільне виховання. – 2003. – № 12. – С. 10-12.
2. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М., 2000. – С. 322 – 343.
3. Выготский Л.С. Обучение и развитие в дошкольном возрасте // Избр. Психологические исследования. – М., 1956. – С. 420-432.
4. Калузька Л. Праця як важливий засіб ранньої соціалізації дитини // Дошкільне виховання. – 2004. – № 2. – С. 8-10.
5. Лохвицька Л. Розвивальне середовище для дітей раннього віку // Дошкільне виховання. – 2003. - № 11. – С. 12-13.
6. Мустафаева Ф.А. Основы социальной педагогики. – М.: Изд-во «Академический проект», 2001. – С. 134-148.
7. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2000. – С. 259 – 274.
8. Нікітін Б.П. Виникнення і розвиток творчих здібностей // Радянська школа. – 1989. – № 8. – С. 13-22.
9. Фурьева Т. ФРГ: о совместном воспитании детей, имеющих различия в психическом и физическом развитии // Дошкольное воспитание. – 1999. – № 9. – С. 153- 157.
10. Шев'якова Г. Генії виходять з пелюшок: ранне навчання за Домановим // Дитячий садок. – 2002. – № 8. – С. 3.
11. Юртайкин В., Жиянова П. Семейный педагог. Каковы его функции? // Дошкольное воспитание. – 2000. – № 3. – С. 91-107.

2.4. Робота соціального педагога в загальноосвітніх навчальних закладах

Кожна миттєвість тієї роботи, яка називається вихованням, - це творіння майбутнього і погляд у майбутнє.

В. О. Сухомлинський

Поняття моделі соціально-педагогічної діяльності школи. Стратегія розробки концепції шкільної соціально-педагогічної діяльності. Стратегія зовнішньої соціально-педагогічної діяльності загальноосвітнього навчального закладу. Стратегічні основи управління соціально-педагогічною діяльністю школи.

Планування діяльності соціального педагога в школі.

Технологія соціальної паспортизації класу. Співпраця соціального педагога з опорним пунктом громадськості та міліції. Профілактика суїцидальної поведінки серед школярів.

Соціальний інтелект і сценарне програмування особистості школяра. Підвищення ролі класно-урочної діяльності у соціалізації особистості школяра.

Організації соціально-педагогічної діяльності школи сприяють Закон України «Про освіту» (1996 р.), в якому визначений статус провідного фахівця із соціального виховання — соціального педагога — в школі (ст. 22), Концепція виховання у національній системі освіти, методичні рекомендації, викладені у збірнику «Орієнтований зміст виховання в національній школі» (К., 1996. — 136 с.), кваліфікаційні характеристики соціального педагога, опубліковані в газеті «Освіта» за 12 січня 1994 року. Однак *модель соціально-педагогічної діяльності школи* перебуває ще у стадії формування. Вона складається із двох взаємообумовлених частин: внутрішньої і зовнішньої. До основних напрямів першої відносять діагностування, здійснення соціального виховання, загальне керівництво соціально-виховною діяльністю, захист та охорона прав дитини. Зовнішня соціально-педагогічна діяльність створює можливості для застосування набутих у школі знань, умінь та навичок, досвіду емоційно-чуттєвого став-

лення до світу та творчої діяльності у реальному житті в активній просоціальної діяльності. Крім цього, спрямовується на педагогізацію соціального середовища, яке оточує школярів, що покликане гармонізувати вплив різноманітних чинників соціалізації на процес цілісного становлення особистості дитини.

Провідним завданням у соціально-педагогічній діяльності школи визнається формування громадянськості як інтегруючої ціннісної орієнтації, яка визначає ставлення особистості до рідного народу, регіону проживання, з яким єднає спільна історія, до всієї планети — спільної колицки людства. Таким чином, виникає проблема одночасного процесу виховання не тільки громадянина країни проживання, а й певної регіональної спільності (наприклад, громадянина Європи) та громадянина світу. Така інтегрованість пояснюється необхідністю, з одного боку, засвоєння духовних та інтелектуальних цінностей не тільки сусідніх народів, а й усього світу, а з іншого, необхідністю творення власних національних цінностей у рамках рідної культури, оскільки орієнтація лише на запозичення чужого призводить до втрати власного творчого потенціалу.

Незважаючи на своєрідність змісту та самого процесу формування громадянина кожної європейської держави, експерти Ради Європи дійшли висновку що у змісті і формах цих процесів дуже багато спільного. Це створює умови для формування європейської громадянськості. Насамперед, така спільність стосується знань, цінностей та практичних навичок. До знань, необхідних для життя в єдиній Європі, віднесені відомості про: функціонування демократії та її інститутів; політичні, юридичні, фінансові аспекти життя держави, регіону; громадянські права, свободи та обов'язки у визначенні державних і міжнародних документів; розуміння поняття «демократичне громадянство» у суспільстві, в якому живуть громадяни; європейський (міжнародний) контекст демократичного громадянства. Найважливішими спільними цінностями громадянського виховання, що визначені філософією прав людини, стали: рівноцінність кожного людського життя, повага до себе та інших, свобода, солідарність, етнічна, расова, політична, культурна та релігійна толерантність, взаєморозуміння, громадянська мужність. Кожному громадянину Європи необхідно формувати навички для того щоб розв'язувати конфлікти в неагресивній манері, аргументувати та захищати власну точку зору, інтерпретувати аргументи іншого, розуміти та сприймати відмінні погляди, робити вибір і піддавати моральному аналізу альтернативні позиції, нести спільну відповідальність, розвивати конструктивні стосунки з іншими людьми, вміти критично осмислювати і порівнювати позиції та істини.

На основі спільних цінностей радою культурного співробітництва Ради Європи розроблений *Кодекс виховних цінностей*, схвалений як рекомендація в умовах мультикультурного суспільства. Кодекс визначає основні ціннісні аспекти громадянського виховання, які стосуються: ставлення до себе, взаємин з іншими людьми, ставлення до суспільства, до навколишнього середовища. У ставленні до себе кодекс визнає цінність кожної особистості як унікальну сутність, яка є важливою для людства сама по собі й має потенціал духовного, морального, інтелектуального та фізичного розвитку. На основі цієї цінності визначаються такі принципи дії особистості: прагнути пізнати власний характер, його сильні та слабкі сторони; розвивати почуття самоцінності; прагнути зрозуміти сенс життя, своє призначення, замислюватися як його прожити; прагнути жити згідно з загальноприйнятими моральними нормами; з відповідальністю використовувати свої права і привілеї; набувати знань і мудрості через життя; нести відповідальність за своє життя в рамках своїх можливостей.

У взаєминах з іншими людьми цінністю визнається ставлення до них, як таких, які вони є, а не як таких, які можуть щось зробити для нас. Такі стосунки мають важливе значення як для особистісного розвитку, так і для блага всього суспільства. Керуючись цими цінностями у наших взаєминах, ми повинні: поважати гідність усіх людей; давати зрозуміти іншим, що їх цінують; заслуговувати лояльність, довіру, щирість; співпрацювати з іншими; підтримувати інших; поважати довіру, життя, приватність, власність інших; намагатися розв'язати проблеми мирним шляхом.

У ставленні до суспільства цінується: правда, права людини, закон, справедливість і колективні зусилля для спільного блага, сім'я як джерело любові й підтримки для всіх її членів, як основа суспільства, в якому люди турбуються одне про одного. Зважаючи на ці цінності особистості, необхідно розуміти свої громадянські обов'язки, бути готовими протистояти цінностям чи діям, що можуть зашкодити для окремих осіб чи всього суспільства; підтримувати сім'ю у вихованні дітей; допомагати людям у розумінні закону та його дії; підкорятися закону і сприяти виконанню його іншими; приймати різноманітність і поважати право інших людей на релігійну й культурну своєрідність; підтримувати людей, які самостійно не можуть вести гідний спосіб життя; сприяти демократії; робити правду та єдність пріоритетами громадського життя.

У ставленні до навколишнього середовища основні цінності: світ природи як вмістилище дива і джерело натхнення; визнання за обов'язок збереження навколишнього середовища у належному стані для прийдешніх поколінь. Згідно з цими цінностями визначено такі принципи дії: зберігати скрізь, де можливо, збалансованість і різноманіття в природі; виправдо-

увати розвиток лише за умови збереження навколишнього середовища; відновлювати природне середовище, зруйноване людиною; зберігати, де можливо, красу природи; усвідомлювати місце людини у світі.

Україні, яка мріє увійти повноправним членом у сім'ю європейських народів, соціалізуючий вплив освітніх закладів уже зараз доцільно спрямовувати в русло вимог розробленого радою культурного співробітництва Ради Європи Кодексу виховних цінностей.

Зрозуміло, що кожний загальноосвітній навчальний заклад має своєрідні умови для організації власної соціально-педагогічної діяльності. Однак, незважаючи на це, гадаємо, що доцільними в реалізації соціально-виховної функції школи буде низка пропонувананих соціально-педагогічних стратегій, технологій та методик.

Окремі з них можна сформуванати на вихідних основах цікавого та змістовного дослідження А.Малько (Див. Малько А. Соціальна педагогіка в школі: культурологічний аспект // Рідна школа. — 2001. — № 3. — С. 36-40).

Стратегія розробки концепції шкільної соціально-педагогічної діяльності:

1. Створення творчої групи для розробки індивідуальної соціально-педагогічної концепції загальноосвітнього навчального закладу, до складу якої можуть увійти члени дирекції школи, соціальний педагог, педагог-організатор, шкільний психолог, класовод, звільнений класний керівник, активні вчителі, співробітники, батьки, представники громадськості, науковий консультант. Зважаючи на міждисциплінарну специфіку процесу соціалізації у складі творчої групи об'єднати, насамперед, фахівців, які змогли б обґрунтувати концепцію з позицій культурології, соціології, психології, соціальної педагогіки та соціальної роботи.

2. Орієнтація на те, що сутністю соціально-педагогічної діяльності школи є створення шкільного і позашкільного культурно-виховного простору через організацію суспільної життєдіяльності школярів, який сприяв би позитивному розвитку їх внутрішньоінтенційної спрямованості в руслі вимог європейського Кодексу виховних цінностей.

3. Розглядати соціальну роботу в школі як один із аспектів соціально-педагогічної діяльності, пам'ятаючи, що орієнтація лише на неї здатна створювати ефект «сизифової праці», коли доводиться усувати наслідки, не зачіпаючи їх причин.

4. У визначенні об'єкта соціально-педагогічної діяльності орієнтуватися не лише на дітей-жертв несприятливих умов соціалізації, а на кожного школяра як особистість, котра заслуговує власного автентичного самовизначення, цілеспрямованого шляху самореалізації, створення найсприятливіших умов для скорочення в майбутньому стартового періоду акме.

5. Об'єктом соціально-педагогічного впливу вважати також батьків учнів, оскільки діти, у випадку необхідності, стають ефективним інструментом цього процесу.

6. Суб'єктом соціально-педагогічної діяльності вважати всіх членів педагогічного колективу, батьків, представників громадськості, наукових консультантів, зважаючи на те, що виняткову відповідальність за організацію та результати цієї діяльності несуть члени адміністрації школи, особливо, заступник директора з виховної роботи, соціальний педагог, педагог-організатор, шкільний психолог, класоводи, звільнені класні керівники.

7. Базовою основою для змісту соціально-педагогічної діяльності загальноосвітнього навчального закладу може бути Конвенція ООН про права дитини (1989), Концепція національного виховання (1994), постанова «Про вдосконалення керівництва виховною роботою в закладах Міносвіти України» (1994), «Концепція виховання у національній системі освіти» (1996), «Національна програма «Діти України» (1996), Національна доктрина розвитку освіти в Україні, сучасний вітчизняний та зарубіжний досвід соціально-педагогічної діяльності.

8. Визначення методів та форм соціально-педагогічної діяльності в узгодженні з метою її, назрілими завданнями, потребами та наявними засобами і можливостями.

А. Малько пропонує також структурно доцільну *модель соціально-педагогічної діяльності освітнього закладу*. У випадку незначних змін чи доповнень, викликаних специфікою діяльності певного загальноосвітнього навчального закладу, її можна використати як вихідну основу для створення власної. Вона складається з внутрішньої та зовнішньої частин соціально-виховної діяльності закладу, які взаємодоповнюють одна одну. Внутрішкільна соціально-педагогічна діяльність полягає в діагностуванні об'єктів соціального виховання, управлінні соціально-виховною діяльністю. На основі діагностування (соціологічного, психологічного, педагогічного, соціально-педагогічного) рівня сформованості соціального досвіду, соціальної вихованості, потреб та інтересів дітей, плануються заходи соціального працівника з охорони та захисту прав дитини. Поряд із цим проектується здійснення соціального виховання за трьома напрямками: організація життєдіяльності з метою формування людяності; соціально-педагогічна корекція позицій та поведінки дитини, відхиленої від допустимих норм; соціально-педагогічна реабілітація. Реалізація цих частин соціального виховання відбувається у процесі створення та функціонування культурно-виховного простору школи. Він складається з таких взаємопов'язаних виховних сфер: традицій школи (історія, свята, гімн, герб,

прапор, норми одягу, вітання тощо), виробництва (навчальний процес, догляд за приміщенням школи, присадибними ділянками, третій трудовий семестр), інформаційної системи (бібліотечно-інформаційний центр, газета, телебачення, радіо, комп'ютерна мережа, архів), мистецтва та дозвілля (гуртки, секції, клуби, театри, музеї, художня і музична школи), економіки (грошова одиниця, стипендії, гранти) тощо.

«Культурно-виховний простір школи, – небезпідставно вважає А. Малько, – в умовах демократизації суспільства має будуватися на принципі самоуправління, тому провідна роль в оновленні соціального виховання належить таким виховним сферам: самоуправління (парламент, рада, шкільний кооператив, загальні збори), право і політика (писані закони школи, суд, боротьба за досягнення бажаних змін шкільної життєдіяльності законними і моральними засобами), громадська думка (моральні закони, соціальні цінності школи), соціальна робота (самозахист та самопомога дітей)» (Малько А. Соціальна педагогіка в школі: культурологічний аспект // Рідна школа. – 2001. – № 3. – С. 39).

Стратегія зовнішньої соціально-педагогічної діяльності загальноосвітнього навчального закладу

1. Діагностування учнями, вихователями, класними керівниками під керівництвом заступника директора з виховної роботи та соціального педагога культурного рівня мікрорайону з виділенням таких аспектів цього рівня: соціального, економічного, політичного, демографічного, етнічного та релігійного.

2. Визначення на основі результатів діагностування сприятливих і несприятливих можливостей для соціально-педагогічної діяльності в мікрорайоні.

3. Планування соціально-педагогічних заходів із метою оптимального використання сприятливих можливостей соціалізації школярів у мікрорайоні та заходів з метою подолання несприятливих можливостей для соціального виховання.

4. Вивчення класоводами, вихователями та класними керівниками соціально-культурних умов сімей, у яких проживають учні. Складання на основі зібраних даних соціальних паспортів класних колективів.

5. Використання соціальних паспортів класів з метою надання соціально-педагогічної та можливої матеріальної допомоги тим сім'ям, які потребують цього у першу чергу.

6. На основі вивчення соціальної інфраструктури мікрорайону спланувати заходи з метою організації та самоорганізації дозвілля школярів. На-

самперед, передбачити створення спортивних майданчиків та підготовку з числа колишніх учнів школи громадських інструкторів із різних видів спорту, представлених матеріальними засобами майданчика.

7. Організувати за місцем проживання учнів, за прикладом шведської молоді, молодіжне товариство спортивно-екологічного спрямування «Чистий, чиста, чисте». Продумати атрибутику його та зміст і форми заходів, спрямованих на виховання бажань поєднати екологію зовнішнього середовища з екологією душі.

8. Для підготовки соціально-педагогічних заходів у мікрорайонах продумати форми та методи співробітництва загальноосвітніх навчальних закладів із місцевими органами влади, засобами інформації, різноманітними громадськими організаціями, культурно-дозвілєвими закладами та організаціями, правовими та судовими органами, медичними закладами, виробничими колективами, закладами соціального забезпечення, службами у справах неповнолітніх та сім'ї й молоді, відомими, авторитетними в країлодьми: представниками господарського, громадського, спортивного, мистецького життя.

Стратегія управління соціально-педагогічною діяльністю загальноосвітнього навчального закладу.

1. Створюючи творчу групу для розробки індивідуальної соціально-педагогічної концепції загальноосвітнього закладу, в структурі її передбачити елементи самоконтролю, контролю, корекції та звітності.

2. Аналіз діагностичних досліджень з метою виявлення соціально-педагогічних ситуацій, які потребують посиленого контролю з боку адміністрації школи.

3. Вивчення ефективності діяльності соціалізуючого простору школи, окремих фахівців, які працюють у цьому просторі, з метою доцільної корекції їх діяльності або надання відповідної методичної допомоги.

4. Налагодження зв'язків із випускниками школи, виробничими колективами, організаціями та установами, які знаходяться в мікрорайоні школи, активістами батьківського комітету з метою залучення їх до соціально-педагогічної діяльності та інтеграції культурно-виховного простору школи з культурно-виховним простором мікрорайону.

5. Вивчення можливостей отримання спонсорської допомоги з метою організації соціально-педагогічної діяльності.

6. Визначення ефективності індивідуальної соціально-педагогічної концепції освітнього закладу, проблем, які виникають у ході її реалізації, необхідності та можливостей змін із метою вдосконалення.

Методика планування діяльності соціального педагога в загальноосвітньому навчальному закладі

Місце та роль соціального педагога в соціально-педагогічному просторі школи визначаються його місією бути гарантом прав та інтересів дітей, їхнього розвитку згідно з власною внутрішньоінтенційною спрямованістю, комфортних умов для життєдіяльності.

Рамки його діяльності виходять за межі освітнього закладу, включаючи в себе соціум різних рівнів: сім'ю, вулицю, мікрорайон, державні заклади та установи.

Завдання соціального педагога — допомога загальноосвітньому закладу в а) формуванні в учнів комплексу знань, навичок та вмінь, необхідних для: самопізнання, доцільного розвитку власної інтенційної спрямованості, засвоєння норм соціальної поведінки, гармонізації внутрішньоособистісних та загальносуспільних інтересів, уміння вибудовувати загальноприйнятливий стиль своїх стосунків із навколишніми; б) соціально-педагогічній корекції поведінки вихованців, доцільній вибірковості їхніх соціальних зв'язків; в) соціально-педагогічній профілактиці девіантної поведінки підлітків; г) координації взаємодії різноманітних соціальних інститутів у ході розв'язання найгостріших соціальних проблем; г) можливій реабілітації несприятливого соціалізуючого середовища.

Спираючись на індивідуальну концепцію соціально-педагогічної діяльності навчального закладу, результати вивчення сприятливих і несприятливих можливостей для соціально-педагогічної діяльності в мікрорайоні школи, узагальнені дані соціальної паспортизації класів, накреслити головні орієнтири соціально-педагогічної діяльності упродовж року.

Ворієнтованих напрямках діяльності визначити конкретні соціально-педагогічні заходи, терміни їхнього проведення, основних організаторів та відповідальних, систему контролю і корекції.

Річна циклограма діяльності соціального педагога може мати приблизно таке спрямування:

Серпень: формування цілей і завдань соціально-педагогічної діяльності; дослідження соціуму: виявлення фактів позитивного і негативного впливу на соціалізацію учнів; планування складу допоміжних соціально-педагогічних сил.

Вересень: організація діяльності творчої групи з метою розробки індивідуальної соціально-педагогічної концепції загальноосвітнього закладу; вивчення соціально-культурних умов сімей, у яких проживають учні; проведення інструктивних нарад з класоводами, вихователями, класними керівниками стосовно узагальнення зібраних даних та оформлення со-

ціальних паспортів класів; формування проблемного поля на основі даних соціальної паспортизації класів; планування соціально-педагогічної діяльності в межах проблемного поля; здійснення соціально-педагогічної підтримки учнів, які вперше прибули для навчання в нових для них класних колективах; надання допомоги в адаптації до нових умов навчання учням п'ятих класів; первинне налагодження зв'язків з батьками та громадськістю мікрорайону школи.

Жовтень: організація діагностування культурного рівня мікрорайону школи з виділенням соціального, економічного, політичного, демографічного, етнічного та релігійного аспектів. Організація соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на подолання несприятливого соціалізуючого впливу певних сторін життя мікрорайону; участь в організації та проведенні спільного засідання батьківського комітету навчального закладу, дирекції, вчителів, класоводів та класних керівників (кураторів у гімназіях) з метою надання матеріальної допомоги учням, які проживають у малозабезпечених сім'ях, сиротам і напівсиротам; попередня підготовка матеріалів засідання на основі соціальної паспортизації класів та представлених відповідними комісіями (у складі не менше трьох чоловік, як правило, класовода чи класного керівника, представника батьківського комітету, депутата місцевої ради) актів обстеження матеріально-побутових умов життя сімей, у яких проживають учні, претенденти на матеріальну допомогу; надання методичної допомоги громадським інструкторам із складу колишніх учнів школи у налагодженні корисного дозвілля школярів за місцем їх проживання.

Листопад: організація діяльності спортивно-екологічного молодіжного товариства «Чистий, чиста, чисте»; проведення санітарних рейдів у межах мікрорайону; визначення на основі діагностичних методів ступеня задоволення учнів станом середовища загальноосвітнього закладу; спрямування діяльності на його корекцію; здійснення соціально-педагогічної корекційної, реабілітаційної, соціально-профілактичної, просвітницької, організаційно-масової соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на посилення соціалізуючого впливу школи.

Грудень: соціально-профілактична та соціально-корекційна робота з батьками в неблагополучних сім'ях на основі координації соціально-педагогічного впливу школи, місцевих органів влади, громадських організацій, представників виробничих колективів, правових та судових органів, медичних закладів, служб у справах неповнолітніх, сім'ї та молоді, авторитетних у мікрорайоні людей; підготовка відповідних матеріалів та участь у засіданні опорних пунктів школи, громадськості та міліції; здійснення профілактич-

них та організаційних заходів із підготовки до святкування новорічних і різдвяних свят.

Січень: соціально-педагогічний патронаж на період різдвяних свят та канікул; вивчення можливостей використання культурно-виховного простору школи з метою створення умов для внутрішньоінтенційного розвитку учнів; подальше здійснення системно-функціонального підходу до соціально-педагогічної діяльності із залученням до неї всіх допоміжних сил – суб'єктів цієї діяльності.

Лютий: фахово-орієнтаційна діагностика випускників – представників групи соціального ризику та обдарованих юнаків і дівчат; планування та проведення індивідуальної і групової роботи з ними з метою формування відповідних рефлексів цілі та свободи.

Березень: прогнозування працевлаштування випускників, віднесених до групи соціального ризику; попереднє знайомство з особливостями навчання в навчальних закладах, які вони обрали. Психолого-педагогічна підготовка їх до навчання в цих закладах.

Квітень: здійснення соціально-педагогічної профілактичної роботи з метою запобігання проявам відмови від пізнавально-пошукової діяльності та, у зв'язку з цим, передчасного інтелектуального «старіння» підлітків; організація занять «школи творчості»; ознайомлення юнаків та дівчат із відомими методиками, стратегіями і тактиками творчої діяльності; проведення занять з метою демонстрації прикладів використання їх у різноманітних галузях людської діяльності.

Травень: організація та проведення тижня боротьби зі шкідливими звичками та пропаганди найпопулярніших оздоровчих систем; профілактичні заходи з метою запобігання вживанню наркотичних речовин та небезпеки ВІЛ / інфекції; формування у дітей групи ризику уявлення про людину, не лише у світлі науки, а й у світлі мистецтва, релігії, філософії, інтуїції; прогнозування організації літнього відпочинку дітей групи ризику.

Червень: зустріч із дітьми-шестирічками та їхніми батьками; профілактичні заходи щодо подолання так званих шкільних страхів шестирічок; заходи, спрямовані на пом'якшення вікових криз семи та п'ятнадцяти років; надання консультативної та практичної допомоги в працевлаштуванні випускників; організація літнього відпочинку дітей групи соціального ризику; підбиття підсумків соціально-педагогічної діяльності та визначення напрямів подальшої її організації.

Для ширшого бачення проблемного поля соціально-педагогічної діяльності в школі доцільно провести соціальну паспортизацію класів, до

якої бажано залучити класоводів, вихователів, класних керівників. В основу її можна покласти методичні рекомендації керівника Центру соціальної педагогіки Інституту підвищення кваліфікації і перепідготовки працівників народної освіти Московської області І. Дементьєва, попередньо пристосовавши їх до різновікових груп учнів.

Технологія соціальної паспортизації класу

Передусім, необхідно зібрати інформацію не лише про особистісні характеристики учня, а й соціально значимі характеристики інших членів сім'ї та умов її проживання. Збір такої інформації можна провести на основі запропонованої матриці, яка одночасно слугує інструментом для вирахування узагальненого показника рівня соціального благополуччя дитини.

Матрицю заповнює соціальний педагог, класовод, вихователь чи класний керівник. На основі зібраних даних про школяра виявляються ті вихованці, яких можна віднести до групи ризику і які потребують індивідуальної роботи з профілактичною метою. Згодом остаточні дані матриці заносяться у соціальний паспорт класу, оформлений на основі списку його учнів.

Як бачимо, найбільша загальна сума балів може складати 55. 11 балів засвідчує приналежність учня до групи високого рівня ризику. Від 11 до 22 балів – середній рівень ризику. Від 22 до 33 балів – схильність до входження у групу ризику. Від 33 до 44 балів – соціальне благополуччя в межах середньої норми. Більше 44 балів – високий рівень соціального благополуччя.

Заповнення матриці передбачає вміння соціального педагога застосувати соціологічний метод спостереження у процесі безпосереднього спілкування з вихованцем і членами його сім'ї. Для уточнення якісних характеристик морально-психологічного клімату в сім'ї в індивідуальній бесіді з учнем І. Дементьєв пропонує використати такі запитання: «Чи хотів би ти у своїй майбутній сім'ї:

- мати такі стосунки між чоловіком та дружиною, як у твоїх батьків?
- виховувати дітей так само, як це роблять твої батьки?
- ставитися до дідуся та бабусі так само, як це прийнято у твоїй батьківській сім'ї?
- розділяти домашню роботу, як це прийнято у сім'ї твоїх батьків?
- проводити вільний час так само, як твої батьки?».

(Дементьєв І. Работа школы с детьми группы риска // Воспитание школьника. – 2000. – № 7. – С. 24).

Уточнювальні запитання доцільно ставити підопічному також для оцінки його цілей та устремлень. Ці питання можуть бути такими:

«1. Що турбує тебе найбільше в житті? Вибери п'ять головних проблем:

- грошові проблеми твоєї сім'ї;
- стосунки з батьками;
- стосунки між батьками;
- стосунки з ровесниками;
- конфлікти з педагогами;
- труднощі у засвоєнні шкільної навчальної програми;
- здоров'я близьких родичів;
- чим зайнятися у вільний час;
- особисте життя;
- що-небудь інше (що конкретно?)

2. Яку роботу ти хотів би мати у майбутньому? (Вибери п'ять головних якостей):

- з високою платнею;
- з гарантією від безробіття;
- престижну;
- не шкідливу для здоров'я;
- пов'язану з поїздками, свіжими враженнями;
- таку, яка вимагає особистої винахідливості, діловитості;
- потрібну країні та людям;
- пов'язану зі спілкуванням із дітьми;
- пов'язану зі спілкуванням з тваринами;
- іншу (яку конкретно?)».

За умови необхідності коло уточнювальних запитань можна розширити. Доцільно звернути увагу на порядок вибраних учнем позицій, оскільки він допомагає визначити ієрархію життєвих цілей і домагань вихованця.

У діяльності соціального педагога школи нерідко виникає необхідність співпраці з громадськістю села, селища чи певного мікрорайону міста та представником силових структур. Це буває у тих випадках, коли необхідно з педагогічно доцільною метою втрутитися у стосунки між батьками у неблагополучній сім'ї, або відповідним чином вплинути на обох.

№ з/п	Соціальні характеристики	Бал
1.	<p><i>Склад сім'ї дитини:</i></p> <p>Матір , батько, дідусь, бабуся, сестри, брати</p> <p>Лише матір і батько</p> <p>Матір і вітчим, батько і мачуха</p> <p>Одна матір або один батько</p> <p>Немає батьків. Замість них – родичі.</p>	<p>5</p> <p>4</p> <p>3</p> <p>2</p> <p>1</p>
2.	<p><i>Шкільна успішність:</i></p> <p>Висока</p> <p>Добра</p> <p>Задовільна</p> <p>Незадовільна</p> <p>Дитина відвідує школу рідко</p>	<p>5</p> <p>4</p> <p>3</p> <p>2</p> <p>1</p>
3.	<p><i>Здоров'я дитини.</i></p> <p>Практично здорова</p> <p>Часто хворіє в межах нормального розвитку</p> <p>Має хронічні хвороби</p> <p>Відстає в розумовому розвитку</p> <p>Має вроджені патології, нервово-психічні хвороби</p>	<p>5</p> <p>4</p> <p>3</p> <p>2</p> <p>1</p>
4.	<p><i>Санітарно-житлові умови життя сім'ї:</i></p> <p>Окремий будинок, або окрема квартира</p> <p>Окрема квартира чи будинок із родичами подружжя</p> <p>Більше однієї кімнати в комунальній квартирі із зручностями</p> <p>Кімната в комунальній квартирі із зручностями</p> <p>Кімната в гуртожитку без зручностей</p>	<p>5</p> <p>4</p> <p>3</p> <p>2</p> <p>1</p>
5.	<p><i>Прибутки сім'ї:</i></p> <p>Високий рівень матеріального забезпечення</p> <p>Грошей в основному не вистачає для купівлі товарів тривалого користування</p> <p>На повсякденні витрати грошей вистачає, але купівля одягу викликає труднощі</p> <p>Живуть від платні до платні</p> <p>Грошей до платні не вистачає</p>	<p>5</p> <p>4</p> <p>3</p> <p>2</p> <p>1</p>
6.	<p><i>Морально-психологічний клімат у сім'ї:</i></p> <p>Атмосфера доброзичливості, взаємної поваги та любові</p> <p>Здоровий спосіб життя, але без особливого емоційного забарвлення</p> <p>У сім'ї сварки, скандали, батько чи матір схильні до алкоголізму</p> <p>Судимість батьків, п'янство, бійки, ознаки розумової відсталості одного з батьків</p> <p>Батьки стоять на обліку як наркомани, п'яниці і поведінка асоціальна</p>	<p>5</p> <p>4</p> <p>3</p> <p>2</p> <p>1</p>

(продовження)

7.	<i>Поведінка дитини в школі:</i> Добра Задовільна Незадовільна Неодноразово помічалися випадки асоціальної поведінки Стоїть на обліку в інспекції у справах неповнолітніх	5 4 3 2 1
8.	<i>Позашкільне спілкування дитини:</i> Спілкування в позакласних формах навчально-виховної роботи на основі спільних позитивних інтересів Епізодичне спілкування на основі спільних позитивних інтересів Спілкування за умови відсутності спільних позитивних інтересів Спілкування в асоціальних групах з орієнтацією на дрібне хуліганство та шкідливі звички Спілкування в криміногенних групах, які стоять на відповідному обліку	5 4 3 2 1
9.	<i>Цілі та устремління дитини:</i> Яскраво виражене бажання бути хорошим, спрямованість до занять улюбленою справою, досягнень успіхів у навчанні Намагання досягнути успіхів у навчанні, але позитивна спрямованість до занять улюбленою справою має фрагментарний характер Намагання бути хорошим без відповідної діяльній підтримки Відраза до навчальної праці, орієнтація на старших учнів із асоціальною поведінкою Позакласне життя в асоціальних групах підлітків, участь у правопорушеннях	5 4 3 2 1
10.	<i>Емоційні стосунки батьків з дітьми:</i> Атмосфера довір'я, демократизм стосунків, підтримка Батьки зайняті собою, але ставлення до дітей доброзичливе, зацікавлене Гіперопіка, сліпа любов Батьки не цікавляться дітьми, бездоглядність дітей Конфліктні стосунки батьків із дітьми, випадки насильства над ними	5 4 3 2 1
11.	<i>Інтелектуальний фон сім'ї:</i> Сімейна бібліотека, преса, телевізор, картини, часті розмови за межами побутових справ Сімейна бібліотека, телевізор, картини; однак розмови найчастіше знаходяться в рамках побутових справ. Книга присутня в квартирі, але культ її відсутній; розмови не виходять за рамки побутових справ Крім підручників, інших книг немає. Основне джерело інформації – телевізор Відсутні книги і будь-які засоби інформації	5 4 3 2 1

(продовження)

Для учнів середнього шкільного віку пункт 9 виглядатиме так:		
9.	<i>Цілі та устремління школяра:</i>	
	Бажання досягти навчальних успіхів за рахунок сумлінної праці, захопленість гуртковою роботою	5
	Бажання втриматися у складі «хорошистів», ситуації позитивної захопленості певним видом діяльності не спостерігається	4
	Бажання бути хорошим за рахунок реалізації його будь-якою ціною	3
	Відраза до навчальної праці, потяг до формування шкідливих звичок	2
	Участь у правопорушеннях, здійснюваних у складі асоціальних груп підлітків	1
Для учнів старшого шкільного віку пункт 9 виглядатиме так:		
9.	<i>Цілі та устремління учня:</i>	
	Чітко визначені життєві плани, сформований відповідний рефлекс цілі	5
	Позитивна орієнтація у формуванні життєвих цілей, але уявлення про шляхи і засоби їх досягнення розпливчасті	4
	Відсутність позитивних перспективних цілей, соціальна незрілість, інфантилізм	3
	Негативні цільові орієнтації, примітивні, бездуховні; референтна група – ровесники з асоціальною спрямованістю інтересів	2
	Участь у правопорушеннях; постановка на облік в інспекції у справах неповнолітніх	1

Методика співпраці соціального педагога з опорним пунктом громадськості та міліції

Раніше такі пункти створювали згідно з ухвалою місцевих (районних) Рад народних депутатів. Вони нагромадили певний позитивний досвід соціально-педагогічної роботи. Доцільним є відновлення їхньої діяльності, що й спостерігається в окремих місцях.

Такий пункт може очолювати сам соціальний педагог. До його складу обов'язково вводять депутатів місцевої ради, представника силових органів, авторитетних представників громадськості, кваліфікованого медичного працівника, когось із членів адміністрації школи (найчастіше заступника директора з виховної роботи). У випадку необхідності склад опорного пункту може змінюватися залежно від характеру розглядуваних на його засіданні питань. Розгляд їх відбувається відповідно до заяв, що надходять. У багатьох із них – прохання вплинути на батька чи матір, які, самозвільняючись від сімейних обов'язків, залишають дітей бездоглядними. Нерідко такі батьки стають рабами шкідливих звичок (алкоголізм, наркоманія) і потребують до себе не меншої уваги, ніж їх діти. Допомога дільничного міліціонера інколи необхідна для того щоб приборкати п'яного дебошира, доставити на засідання опорного пункту (оскільки в протилежному випадку він може просто-напросто на нього не з'явитися), офіційно оформити направлення на примусове лікування від алкоголізму, забезпечити явку в лікувальний заклад для примусового лікування.

Соціальному педагогу, готуючи матеріали для такого засідання опорного пункту громадськості та міліції, доцільно попередньо ознайомитися з даними соціальних паспортів класів, пізніше в ході індивідуальних бесід із класоводами та класними керівниками визначити ті сім'ї, які потребують подібного втручання. Згодом бажано такі сім'ї відвідати самому, щоб пересвідчитися у необхідності та особливостях втручання в сім'ю з метою соціально-педагогічної корекції організації життя та поведінки або когось одного з батьків, або й обох. Не завадять у цьому випадку спостереження й думки сусідів щодо антигромадської поведінки п'яниці й дебошира, порушення ним норм сусідського співжиття. Але найважливішими є думки самих дітей, інших членів сім'ї, або й дружини, яка втратила здатність опору горе-чоловікові й нерідко носить на собі сліди його побиттів. На жаль, досить частими є випадки, коли жінки приховують останнє, намагаючись «не руйнувати» сім'ю.

Лише відвідування безпосередньо соціальним педагогом неблагополучної сім'ї дозволяє остаточно впевнитися в необхідності виклику одного чи й кількох її членів на засідання опорного пункту. Однак з організацією

такого виклику не варто поспішати. Слід використати можливість запобіжного впливу самого соціального педагога. В окремих випадках це допомагає. П'яниці й дебошири, відчуваючи перспективу потрапити на засідання опорного пункту, вимушено йдуть на контакт із фахівцем соціальної роботи і готові прислухатися до його вимог та порад. У протилежному випадку за підписами постраждалих членів сім'ї, сусідів, представників навчально-освітнього закладу, в якому навчаються та виховуються діти безвідповідального сім'янина, оформляється заява з проханням викликати останнього на засідання опорного пункту. У ній вказуються причини виклику та розкривається суть прохання. Відповідно до заяви у місцевій раді визначаються час та місце засідання і міститься вимога явки на нього вказаного адресата. Посильний, вручаючи повістку, вимагає від нього гарантії з'явлення, що й просить засвідчити підписом. У протилежному ж випадку передбачається насильне доставляння представником силових органів незаконнослухняного на заплановане засідання опорного пункту.

Як уже згадувалося, кількісний і якісний склад членів цієї соціально-педагогічної структури змінний і залежить від характеру розглядуваних питань. Основним принципом формування такого складу є принцип причетності. Наприклад, у випадку, коли розглядається поведінка батька, який за пияцтвом не лише залишає бездоглядною сім'ю, а й створює в ній ситуацію крайнього нервового напруження, що безпосередньо загрожує здоров'ю її членів, склад опорного пункту може бути таким: 1) представники від навчального закладу, в якому навчаються діти безвідповідального сім'янина, 2) представник медичного закладу, в якому стоїть на обліку заявлений, 3) представник виробничого колективу, в якому він працює, 4) депутат місцевої ради, 5) представник від сусідів або відповідного вуличного комітету, 6) представник відділу міліції, за яким закріплений мікрорайон проживання батька-п'яниці, 7) представник дитячої кімнати міліції або кримінального відділу міліції у справах неповнолітніх.

Таким чином, така структура суб'єкта соціально-педагогічного впливу дозволяє кваліфіковано висвітлити характер поведінки заявленого і її наслідки з таких боків впливу: 1) на навчання, виховання та розвиток його дітей, 2) на мікроклімат у сім'ї та відображення його на здоров'ї не лише домочадців, а й глави сім'ї, 3) на характер стосунків із сусідами та іншими людьми, 4) на широке порушення правил співжиття у суспільстві, 5) на порушення прав дитини, закріплених міжнародним документом – Конвенцією прав дитини, яка набула чинності для України з 27 вересня 1991 року.

На основі поставлених відповідачу запитань, отриманих відповідей на них та певних можливих свідчень відкритим голосуванням простою

більшістю голосів ухвалюється відповідне рішення, визначаються виконавці, терміни виконання та система контролю.

У процесі соціально-педагогічної діяльності соціальному педагогу доводиться співробітничати з інспектором відділу міліції у справах неповнолітніх. **Стратегічні основи** такого співробітництва передбачають:

1) виявлення «важких» підлітків, дітей групи ризику, вивчення характеру та умов їх соціалізації;

2) щорічний профілактичний курс лекцій про правопорушення, які здійснюють підлітки та старшокласники;

3) обмін інформацією для підготовки психолого-педагогічних характеристик на проблемних підлітків, які здійснюють протиправні дії (крадіжка, рекет);

4) соціально-педагогічну роботу в неблагополучних сім'ях, зокрема, виховання батьків засобами залучення до світу потреб та проблем їх дітей;

5) виявлення і нейтралізацію джерел негативного впливу на неповнолітніх (ровесників, друзів, антисоціальних груп, випадкових знайомих тощо);

6) обмін інформацією про дітей і підлітків, які уже стоять на обліку в інспекції у справах неповнолітніх (кілька разів були піймані на крадіжці, допускали дрібне хуліганство, з'являлися в громадських місцях у нетверезому стані або уже здійснили злочин і стосовно них застосовувалися заходи, не пов'язані з реальним позбавленням волі, тобто йдеться про умовне покарання терміном на 2-3 роки);

7) спільний пошук «особливо важливої особи» (термін однієї з відомих голландських методик соціально-педагогічного впливу), яка, розуміючи і підтримуючи дитину, має особливо сильний емоційний, вольовий чи моральний вплив на неї; використання цієї людини для необхідної соціально-педагогічної корекції поведінки неповнолітнього правопорушника;

8) пошук можливостей для надання матеріальної допомоги тим хто потребує її;

9) вивчення проблем доцільності подання школою клопотання про помилування у тому випадку, коли підліток на основі рішення суду за здійснений злочин був позбавлений волі;

10) консолідація сил школи, громадськості, інспекцій у справах неповнолітніх з метою розв'язання назрілих соціально-педагогічних проблем, які потребують свого термінового вирішення.

Важливою ділянкою роботи соціального педагога в загальноосвітніх навчальних закладах є профілактика суїцидальної поведінки серед дітей та учн-

івської молоді. На жаль, у зв'язку з особливостями соціально-економічної ситуації останніх років Україна увійшла до групи країн із високим рівнем суїцидальної активності (понад 20 самогубств на 100 тис. населення). Зросла кількість дитячих суїцидів. Зважаючи на це, Міністерство освіти і науки України підготувало лист від 27.06.2001 р. «Про профілактику суїцидальної поведінки серед дітей та підлітків». Відповідно до нього практичним психологам та соціальним педагогам рекомендується низка профілактичних заходів:

1. Виявлення дітей, котрі мають труднощі в навчанні, проблеми у поведінці та ознаки емоційних розладів як учасників можливої «групи ризику». З цією метою бажано провести:

- бесіди з класними керівниками та іншими категоріями педагогічних працівників;
- психолого-педагогічні спостереження у класах;
- тестування, соціометричні дослідження, аналіз анкет школярів;
- бесіди і консультації з батьками, діти яких мають труднощі у навчанні, проблеми у поведінці і ознаки емоційних розладів.

2. Визначення причин труднощів учнів «групи ризику», яке можливо провести через:

- індивідуальні обстеження дітей «групи ризику» (тестування, бесіди, інтерв'ю);
- функціональний аналіз проблем дитини, виявлення головних причин, які обумовлюють її труднощі;
- визначення типу «групи ризику» та рівня небезпеки.

3. Використання можливих шляхів подолання труднощів:

- переадресування до фахівців – дитячого психоневролога, психотерапевта, в соціальні служби для молоді;
- індивідуальна чи групова психолого-педагогічна корекція;
- робота психолога (соціального педагога) з сім'єю: рекомендації щодо перебудови сімейних стосунків, зміни стилю виховання;
- рекомендації вчителям щодо вибору індивідуального педагогічного стилю спілкування з конкретною дитиною;
- зниження вимог до виконання навчальної програми;
- тимчасовий перехід на індивідуальну форму навчання;
- зміна дитячого колективу;
- переведення до іншого вчителя;
- заохочення до позашкільної діяльності, створення «ситуації успіху»;
- допомога сім'ї з боку вихователів, соціальних педагогів із охорони дитинства.

4. Психологічна просвіта вчителів та батьків, яка включає:

- психолого-педагогічні семінари: «Емоційні розлади у дітей», «Фактори, які впливають на суїцидальну поведінку в дитячому і підлітковому віці», «Шляхи допомоги при потенційному суїциді»;
- виступи на батьківських зборах, «батьківських університетах», де в узагальненому вигляді повідомляються дані, отримані в результаті психологічних досліджень, пропонуються рекомендації для поліпшення емоційного стану дітей «групи ризику».

У соціально-педагогічній роботі з підлітками та шкільною молоддю доцільно зважати на теорію соціального інтелекту і *сценарного програмування особистості* Еріка Берна. Сценарій, на думку цього дослідника, який сформувався під впливом батьків ще в дитинстві, поступово розгортається і у ході цього стає психологічним імпульсом, що зумовлює цілеспрямовані дії, часто незалежно від протидії чи вільного вибору суб'єкта. Такий план дій охоплює різні аспекти життя. Найважливішим із них є міжособистісне спілкування, яке розглядається як основа соціалізації особистості. Суттєвий вплив на нього має *рівень розвитку соціального інтелекту*, який забезпечує розуміння вчинків і дій, а також першого і другого комунікативних планів (вербального і невербального). Виконуючи регулюючу функцію у міжособистісному спілкуванні, він забезпечує соціальну адаптацію особистості.

Передача життєвого сценарію дитині — одна з найважливіших батьківських функцій, оскільки він виступає системою реагування в будь-яких ситуаціях, включаючи в себе способи й прийоми витіснення, переживання невдач та перемог. У ході збагачення життєвим досвідом у людини з'являється вибірковість використання способів реагування, закріплених у сценарії. Незважаючи на те що вони переплітаються в нові комбінації, їхній набір залишається тим само. Нерідко в доленосних ситуаціях людина підсвідомо використовує засвоєний з дитинства набір способів реагування. З дорослішанням сценарій життя дедалі більше змінюється під впливом набутого життєвого досвіду.

Як правило, реальне життя впливає на зміну сценарного програмування особистості. Така зміна підлягає певним закономірностям, залежно від рівня соціального інтелекту.

За умови *високого рівня розвитку соціального інтелекту особистості* відбувається:

- розширення діапазону використовуваних засобів самореалізації;
- удосконалення процесів програмування поведінки в будь-якій ситуації;
- життєвий сценарій характеризується великою абстрактністю варіантів реалізації та гнучкістю оцінок, оскільки, як правило, такі сценарії часто

закладаються в дитину батьками, котрі самі володіють високим рівнем розвитку соціального інтелекту;

- гарантування від стану фрустрації у випадку відхилення від сценарію життя або його модифікації;
- відхід від надлишкової схематизації життєвого сценарію, універсалізації способів реалізації його, узагальнення прийомів психологічного захисту;
- поступове розчинення програмованого життєвого сценарію в реалізованих особистісних планах;
- асиміляція або ситуативне чи стійке блокування індивідуального життєвого сценарію (в режимі можливості) за умови активного включення в різні аспекти соціального життя;
- дистанціювання програмованого батьками сценарію від власних потенцій дитини, що може, не викликаючи внутрішнього конфлікту, призвести до відмови від нього;
- прискорення темпів переробки вербальної та невербальної інформації під час аналізу та оцінки оточуючих, вияв далекоглядності у стосунках із іншими, що й сприяє успішній соціальній самореалізації.

За умови *низького рівня розвитку соціального інтелекту* особистості спостерігається:

- зв'язок реалізації життєвого сценарію з конкретним набором прийомів, а нерідко й радикальне його опрідечення;
- обмеження арсеналу способів і засобів, необхідних для здійснення сценарію, через конкретність батьківських настанов;
- фрустрація у випадку повної чи часткової нереалізованості життєвого сценарію;
- послідовна передача в основному однотипних сценаріїв із покоління в покоління, що здатна слугувати компенсаторним чинником соціальної успішності;
- передача батьками, в яких переважно низький рівень соціального інтелекту, разом із сценарієм обмеженого кола напрацьованих упродовж життя способів його реалізації за даним сценарієм;
- підвищення оцінки реалізації життєвого сценарію особистістю у порівнянні з успішністю власних індивідуалістичних намірів, що засвідчує ефект інфантильної впевненості дитини у правдивості батьківських настанов;
- автоматичне реагування, яке базується на стереотипах, що сповільнює процес адаптації особистості до швидкої зміни умов середовища.

Отже, за умови вивчення сценарного програмування особистості підлітка чи старшокласника з'являється можливість визначення рівня роз-

вितку соціального інтелекту не тільки вихованця, а й його батьків. Знаючи закономірності розвитку сценарного програмування, соціальний педагог отримує можливість цілеспрямовано впливати на підвищення рівня соціального інтелекту підопічного.

Стратегія підвищення рівня розвитку соціального інтелекту на основі педагогічно доцільної корекції сценарного програмування особистості включає в себе таке спрямування соціально-педагогічних дій:

1. Допомога клієнту в усвідомленні необхідності розширення конкретних наборів прийомів реалізації життєвого сценарію, звільнення його від радикального опредмечення. Десугестування негативних сугестивних комплексів, які під впливом батьків та найближчого оточення сформувалися у підопічного і заважають звільненню від радикального опредмечення шляхів реалізації сценарію та його самого.

2. Допомога на основі використання принципу доповнюваності Нільсона Бора у визначенні меж, обставин та часових рамок істинності надміру конкретизованих батьківських настанов з метою збагачення обмеженого арсеналу способів і засобів, необхідних для реалізації сценарію життя.

3. Формування позитивних сугестивних комплексів, спрямованих на запобігання чи пом'якшення фрустрацій і внутрішньо-особистісних конфліктів у випадках часткової чи повної нереалізованості життєвого сценарію.

4. Корекція переданого батьками однотипного сценарію, який переходить від покоління до покоління, на основі сучасних можливостей та вимог суспільства, що розвивається.

5. Виховання орієнтації, насамперед, на успішність власних доцільних індивідуалістичних намірів, а не реалізації нав'язаного батьками життєвого сценарію у тому випадку, коли він відзначається обмеженістю і відірваністю від сучасного соціально-економічного та духовного життя народу.

6. Виховання вміння за зовнішніми ознаками визначати внутрішню сутність об'єкта спілкування, відповідним чином будуючи своє ставлення до нього, особливо в умовах швидкої зміни умов середовища.

Соціальний педагог у загальноосвітньому закладі не може і не повинен бути відділений від класно-урочного навчально-виховного процесу як однієї з найважливіших ланок соціальної самореалізації особистості. Його завдання пропагувати та сприяти освоєнню тих освітніх технологій, які спрямовуються на створення сприятливих умов для соціальної самореалізації особистості школяра, пробудження його творчого потенціалу. Як

правило, цьому сприяє проблемно-пошуковий і проблемний характер здобуття освіти.

Наприклад, в Українському гуманітарному ліцеї Національного університету ім. Тараса Шевченка широко використовують проективну технологію здобуття знань. Головним її елементом є не власне проект, а процес проектування учнівського пошуку – від моделювання тренувальних умов для постановки навчальної проблеми до побудови та захисту оптимальних шляхів її розв’язання у вигляді, що має структурну форму проекту. Відповідно до логіки гармонійної соціалізації особистості впродовж років навчання в ліцеї широко використовуються різні форми навчальних проектів: колективні, індивідуальні, моно предметні, полі предметні, прості, складні тощо. Це дозволяє підвищити продуктивність навчальної праці, актуалізувати її, а, головне, створити розвивальне середовище, що формує соціальні вміння, навички, сприяє набуттю навчального і життєвого досвіду, запобігаючи негативним впливам на загальний процес соціалізації особистості школяра.

Запитання та завдання

1. Обґрунтуйте поняття моделі соціально-педагогічної діяльності школи.
2. Розкрийте зміст Кодексу виховних цінностей як рекомендації в умовах мультикультурного суспільства.
3. Визначіть стратегічні основи для розробки концепції шкільної соціально-педагогічної діяльності.
4. Які особливості стратегії зовнішньої соціально-педагогічної діяльності загальноосвітнього навчального закладу?
5. Сформуйте стратегічні основи управління соціально-педагогічною діяльністю загальноосвітнього навчального закладу.
6. Визначіть особливості методики планування діяльності соціального педагога в загальноосвітньому навчальному закладі.
7. Сформуйте річну циклограму діяльності соціального педагога в школі.
8. Реалізуйте у ході соціально-педагогічної практики технологію соціальної паспортизації класу.
9. Розкрийте методичні основи співпраці соціального педагога з опорним пунктом громадськості та міліції.
10. У чому полягає профілактика суїцидальної поведінки серед дітей та учнівської молоді?

11. Які шляхи підвищення рівня розвитку соціального інтелекту старшокласника на основі педагогічно доцільної корекції його сценарного програмування?

12. У чому виявляється зв'язок соціально-педагогічної діяльності з класно-урочною? Яка його роль у соціалізації особистості школяра?

Рекомендована література

1. Березина В., Ермоленко Г. Социальный педагог в школе // Воспитание школьника. – 1994. – № 2. – С. 2-5.

2. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М.: Академия, 2000. – С. 344 – 357.

3. Гуров В., Шинкаренко Н. «Открытая» школа и социально-педагогическая работа с детьми // Воспитание школьника. – 1994. – № 2. – С. 6-9.

4. Малько А. Социальная педагогика в школе: культурологический аспект // Рідна школа. – 2001. – № 3. – С. 36-40.

5. Капустина З. О проектировании и моделировании деятельности социального педагога образовательного учреждения // Воспитание школьников. – 2002. – № 6. – С. 23-26.

6. Осмоловський А., Василенко Л. Від навчального проекту до соціальної самореалізації особистості // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 34-36.

7. Социальная педагогика / За ред. А.Й.Капської. – К., 2000. – С. 121-142.

2.5. Особливості соціально-педагогічної роботи з підлітками, схильними до правопорушень, та з дітьми шкільного віку із неблагополучних сімей у мікрорайонах, навчальних закладах інтернатного типу, притулках і дитячих будинках

«Справжня любов народжується тільки в серці, яке пережило турботу про долю іншої людини».
В.О. Сухомлинський

Типи підлітків-правопорушників і стратегічні напрями соціально-педагогічного впливу на них. Стратегія організації соціально-педагогічного комплексу мікрорайону. Модель соціально-педагогічного супроводу підлітків з акцентуаціями характеру та технології її реалізації. Особливості соціально-педагогічної діяльності у школах-інтернатах. Соціально-педагогічний комплекс школи-інтернату. Технологія проведення професійної орієнтації старшокласників у навчальних закладах інтернатного типу. Соціалізуюча роль моделі учнівського самоврядування у Центрі реабілітації дітей-сиріт «Смарагдове місто». Робота соціального педагога під час організації літнього відпочинку дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківської опіки. Соціально-педагогічна діяльність у дитячих притулках та в дитячих будинках сімейного типу.

Для розробки стратегічних і тактичних основ соціалізації підлітків, схильних до правопорушень, та дітей із неблагополучних сімей необхідні знання їх особливостей.

Дослідники проблем впливу виховання і сімейних стосунків на розвиток підліткової агресивності А. Бандура і Р. Уолтерс пропонують детальну класифікацію правопорушень, засновану на багатоманітні чинників, які сприяють розвитку антисуспільних форм поведінки (Бандура Альберт, Уолтер Ричард. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений: Пер. с англ. Ю. Брянцева и Б. Красовского. — М.: Альта пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. — С. 352 - 371). Серед дітей-підлітків вони виділяють такі типи: субкультурний, невротичний, психопатичний, органічний, психотичний.

Субкультурний правопорушник значним чином схильний до наслідування дорослих із найближчого соціального оточення — агресивних анти-соціальних моделей. Як правило, таке наслідування користується підтримкою підгрупи, в якій прийняті форми поведінки і цінності, що йдуть врозрід із існуючими загальноприйнятими нормами. Однак окремі дослідники відзначають, що визначальне значення може мати не ідентифікація з прототипом, а відчуття самотності, страх перед теперішнім і майбутнім як результат емоційної депривації. Стосовно цього зрозумілим, наприклад, стає відхід підлітків у так звані «нові юнацькі релігії», оскільки цей шлях обіцяє «повне смислу і віри життя у суспільстві однодумців» — представників своєї субкультури.

Невротичний правопорушник антисоціальні дії вчинює на основі невротичного розв'язання неусвідомленого інтрапсихічного конфлікту, тобто провокуючим порушенням норм поведінки є, на думку авторів дослідження, могутнє і неусвідомлене відчуття вини, яке приховує під собою «заборонні єдинові бажання». Формування відчуття вини нерідко відбувається під впливом таких батьківських пострікань, як, наприклад: «Якби я так рано не обзавівся сім'єю, то міг би зробити кар'єру» або «Я б могла значно краще облаштувати особисте життя, якби не зробила цього, щоб тобі не довелося пристосовуватися до чужої людини». Причиною вини може бути також ненависть, яку збуджують у дітей батьки постійними фізичними покараннями. Підліток із відчуттям вини підсвідомо шукатиме покарання, яке сприйматиме як необхідне викуплення вини. У зв'язку з тим, що він не може бути покараний за вибір, зроблений ним самим, постраждалий здатний піти на реальне правопорушення. Він не планує свої протиправні дії, а допускає помилки, які призводять до неминучого покарання, що звільняє від відчуття вини.

Психопатичний правопорушник, вчинюючи подібні антисоціальні дії, не відчуває вини. Психопатію пов'язують із сильною емоційною депривацією у віці немовляти та в ранньому дитинстві, яка спричинюється не тільки

відсутністю досвіду близьких стосунків, а й відчуженням. А. Бандура і Р. Уолтерс характеризують психопатичного правопорушника як асоціального, високо імпульсивного індивіда, який не відчуває вини і не здатний встановлювати та підтримувати близькі емоційні стосунки. Психопат, як і невротичний правопорушник, здатний здійснювати повторні правопорушення. Але коли перший здійснює їх під впливом внутрішньої тривоги і сильного відчуття вини, демонструючи терпимість до покарання як вдячність за звільнення від цього відчуття, то другий виявляє схильність до них внаслідок нерозвинutoї совісті і демонструє терпимість до покарання як спробу створити умови останнього найсприятливішими.

Органічний правопорушник відзначається інтелектуальним відставанням через пошкодження кори півкуль головного мозку. Такий підліток часто неухвально і гіперактивний та імпульсивний. Хоч робота з ним виходить за рамки компетентності соціального педагога, однак, на думку дослідників, виявлення стійкої антисуспільної діяльності з боку «дефективних дітей» чи дітей із пошкодженням мозку може залежати і від того, наскільки їх дефекти «провокують» батьки та інші дорослі з найближчого оточення на ворожість і реакції неприйняття. Таким чином, крім інтелектуального відставання, причиною антисоціальних вчинків підлітка може бути депривація як реакція на дефект. У свою чергу, агресивний спосіб життя може спричинити мозкові дисфункції і цим самим підсилувати схильність підлітка до правопорушень.

Психотичний правопорушник здійснює проступок через спотворене сприйняття дійсності. На думку А. Бандури і Р. Уолтерса, вирішальне значення для успішної соціалізації цих підлітків має: їх готовність установлювати залежні стосунки, ступінь розвитку совісті й сила мотивації до агресії. У зв'язку з цим на характер агресивної поведінки дітей впливає: а) сила батьківського покарання і відторгнення сина чи дочки, б) ступінь провокації та заохочення ними агресії, в) послідовність намагань добитися виконання соціальних вимог.

Зважаючи на визначені А. Бандурою та Р. Уолтерсом типи підлітків-правопорушників, можна виокремити два основні **стратегічні напрями соціально-педагогічного впливу** на них: 1) корекція стилю батьківського виховання дитини та умов її життя, праці й відпочинку, 2) емпіричне вивчення мотивів і цілей кожного протиправного вчинку підлітка з метою їх доцільної корекції. Таке вивчення з наступною відповідною корекцією на основі його результатів відбувається у трьох середовищах перебування підлітка упродовж дня: а) у сім'ї, б) у школі, в) у мікрорайоні. Коли перші два середовища перебувають під контролем батьків та педагогів, то останнє часто

залишається безконтрольним з боку дорослих. Йому слід приділити особливу увагу.

Стратегія організації соціально-педагогічного комплексу мікрорайону:

1. Створення виховувального середовища в мікросоціумі (спортивні майданчики, підліткові клуби, організація спортивних команд).

2. Уведення до складу вуличних комітетів (або ради мікрорайону) представників педагогічного колективу школи з метою надання педагогічної допомоги сім'ям, у яких проживають діти «групи ризику», та оздоровлення умов сімейного виховання.

3. Створення з допомогою самих підлітків та членів вуличного комітету (ради мікрорайону) ініціативної групи з метою організації корисного сімейного відпочинку та спортивно-оздоровчої роботи в мікрорайоні.

4. Залучення до спільної педагогічної діяльності представників шефів школи, правоохоронних органів, медпрацівників із складу батьків школи та колишніх учнів школи.

5. Формування на основі їх складу інституту громадських шефів для надання допомоги підліткам «групи ризику» в адаптації до дорослого життя і вибору майбутньої професії.

6. Організація з допомогою вуличного комітету (ради мікрорайону) гуртків за інтересами, свят вулиць, акцій милосердя, спрямованих на надання матеріальної допомоги багатодітним, малозабезпеченим сім'ям, сиротам, підшефним підліткам «групи ризику».

Як відомо, підлітки з акцентуаціями характеру потребують *постійного соціально-педагогічного супроводу* у всіх сферах їхнього життя і діяльності: у сім'ї, у школі, у мікрорайоні. Дослідник проблем такого супроводу І. Трус визначає його як «... комплекс превентивних, просвітницьких, діагностичних і корекційних заходів, спрямованих на проектування і реалізацію умов для успішної соціалізації підлітків; перспектив їх особистісного зростання» (И. Трус. Модель соціально-педагогічного супроводження підлітків з акцентуаціями характеру // Воспитание школьника. — 2003. - № 3. — С. 26). Учений пропонує *модель* його, яка опирається на такі *концептуальні положення*:

1. Природний розвиток особистості підлітка первинний, оскільки вихованець виступає не стільки об'єктом соціально-педагогічного впливу, скільки активним суб'єктом взаємодії з батьками, вчителями, соціальним педагогом, психологом у ході реалізації корекційно-розвивальної програми. Реальні зміни у його поведінці можливі лише за умови бажання і потреби в самоудосконаленні.

2. Соціокультурний розвиток підлітка проходить через його зв'язок із навколишнім середовищем і освоєнням цього середовища. Незважаючи на те, що в середовищі нерідко діє чимало негативних чинників, ізолювати дитину від нього не можна. Процес соціалізації не може бути «інкубаційним». Соціальний педагог повинен допомогти підлітку навчитися протистояти негативному впливу.

3. Як вихідний критерію оцінки ефективності процесу соціально-педагогічного супроводу виступають розвиток індивідуальних якостей підлітка, здатність відшуковувати в собі нові творчі ресурси і намагання робити власні відкриття, вивчаючи себе як особистість. Тобто йдеться про дотримання синергетичних положень стосовно того, що дитині як складно організованій системі не слід нав'язувати шляхи її розвитку, а натомість виводити ці шляхи із неї самої як системи.

Зважаючи на це, модель передбачає дві основних *цiлі* соціально-педагогічного супроводу:

1. Збереження природних механізмів розвитку підлітків, запобігання умовам, здатним деформувати характер вихованця.

2. Формування у підлітка потреби саморозвитку, саморегуляції, самозміни і самоудосконалення.

Основними *функціями* моделі соціально-педагогічного супроводу є: відновлювальна, компенсуюча, стимулююча, коректуюча, соціалізуюча. Відновлювальна передбачає відновлення тих позитивних якостей, які переважали у підлітка до появи у нього акцентуації характеру. Компенсуюча проявляється у формуванні в клієнта намагання усунути певний недолік за рахунок посилення діяльності в тій галузі, в якій він найшвидше може добитися успіху. Стимулююча передбачає підтримку тих позитивних особистісних характерологічних утворень, які є у підлітків. Коректуюча полягає у виправленні тих негативних характерологічних змін, які відбулися у підлітка з виникненням акцентуації характеру. Соціалізуюча спрямована на надання можливості вихованцю соціального розвитку і пізнання — підвищення соціально-психологічної компетенції.

Для успішної реалізації моделі соціально-педагогічного супроводу підлітка з акцентуацією характеру необхідно враховувати низку *чинників*, визначених А. Реан і Н. Кузьміною. До першої групи чинників належать об'єктивні, які пов'язані з реальною системою і послідовністю педагогічних дій, спрямованих на досягнення очікуваного результату. Другу групу складають суб'єктивні чинники. Вони пов'язані з суб'єктивними передумовами професійної діяльності. До них відносять: мотиви, спрямованість, здібності, компетентність, уміння, задоволеність, творчість. До третьої групи нале-

жать об'єктивно-суб'єктивні чинники, які пов'язані з організацією соціально-педагогічного середовища.

І. Трус визначив шляхи реалізації моделі, на основі яких пропонуємо *технологію соціально-педагогічного супроводу підлітків з акцентуаціями характеру*. Вона передбачає сім етапів.

Перший етап – діагностика психічного і соціального здоров'я підлітка. З цією метою соціальний педагог використовує тести Смішека, проводить анкетування вчителів-предметників стосовно особистісних якостей «важких» підлітків. Використовує зібрану класним керівником інформацію про педагогічні аспекти статусу учня, визначені на основі власних спостережень наставника класу, його розмов з педагогами і батьками. Залучає вчителів-предметників до участі в експертних опитуваннях на етапі діагностики. Упродовж етапу адміністрація школи допомагає соціальному педагогу залучити класних керівників та вчителів-предметників до проведення основних діагностичних заходів.

Другий етап – аналіз отриманої у ході діагностики інформації, оформлення її результатів, визначення кількісних і якісних характеристик акцентуацій, забезпечення учасників процесу соціально-педагогічного супроводу необхідною інформацією стосовно конкретних учнів і груп.

Третій етап – спілкування з психологом за участі дирекції навчального закладу розробка рекомендацій для підлітків, педагогів, класних керівників, батьків. Соціальний педагог ініціює проведення педагогічної ради школи, на засіданні якої обговорюються і затверджуються плани комплексної допомоги «важким» підліткам. Розробляє педагогічні рекомендації для груп підлітків кожного окремого типу акцентуацій. Окремо такі рекомендації готуються для підлітків, класних керівників, учителів-предметників та батьків.

Згідно з матеріалами засідання педради класний керівник планує конкретні форми навчально-виховної роботи в класі, проводить батьківські збори класу з відповідним тематичним спрямуванням, пропонує батькам психолого-педагогічні рекомендації з метою встановлення таких взаємостосунків із дітьми, які б сприяли відновленню тих позитивних якостей, що переважали у підлітка до появи акцентуацій характеру.

Вчителі-предметники у цей час розробляють індивідуальні стратегії виховних підходів, сформованих на основі діагностики, до конкретних учнів та їх груп.

Четвертий етап – консультування всіх учасників супроводу стосовно шляхів і способів вирішення проблеми підлітка з акцентуаціями характеру. З цією метою використовуються як групові, так й індивідуальні

консультації з педагогами, батьками, адміністрацією школи, у ході яких здійснюється відповідна психолого-педагогічна просвіта, обговорюються можливі варіанти вирішення проблем «важкого» підлітка. Класний керівник та вчителі-предметники беруть активну участь у групових та індивідуальних консультаціях, які проводить соціальний педагог.

П'ятий етап – виконання рекомендацій кожним учасником супроводу. Соціальний педагог у цей час проводить заплановані психокорекційні заходи, індивідуальні консультації для підлітків з метою пробудження в них бажання саморегуляції та самовдосконалення. Допомогає вихованцям у пошуку необхідних для вирішення назрілих проблем фахівців. У власній практичній діяльності реалізують розроблені рекомендації класні керівники. Серед форм реалізації поставлених завдань соціально-педагогічного супроводу в цей час можна виділити:

а) бесіди, заняття-практикуми, виховні години на теми виховання характеру, самоорганізації та саморегуляції;

б) конкурси, змагання КВК, предметні тижні, екскурсії, відвідування виставок, театру; колективний перегляд кінофільмів із метою пробудження і розвитку творчого потенціалу.

Шостий етап – аналіз виконання психолого-педагогічних рекомендацій у ході соціально-педагогічного супроводу; визначення причин успіхів і невдач.

Сьомий етап – проектування подальшого розвитку підлітка на основі відкоректованих під час аналізу форм, методів та засобів соціально-педагогічного супроводу.

Тактики соціально-педагогічного супроводу підлітка з акцентуаціями характеру:

1) Тактика «Виведення шляху розвитку системи із самої системи». Не «форсувати» взаємини із підлітком до проникнення у світ його захоплення. Постаратися шляхом начебто стихійного, випадкового залучення в ситуації вибору до виконання творчих завдань визначити внутрішньоінтенційну спрямованість клієнта, щоб згодом, спираючись на неї, знайти оптимальний шлях найближчої перспективи її розвитку. Для виконання цього завдання соціальному педагогу необхідна тісна співпраця з учителями-предметниками, класним керівником та батьками. Їх спостереження можуть допомогти, образно кажучи, вловити світлий промінь світу за захоплення вихованця.

2) Тактика «Світла енергетика». Будьте конгруентні у стосунках із клієнтом, тобто сприймайте його на основі позиції: «Ти подобаєшся мені»,

а не «Ти будеш подобатися мені, якщо ...» Погасіть у собі внутрішню неприязнь до дитини. Для цього згармонізуйте перший і другий комунікативні плани. Пам'ятайте, що досить однієї миті для того щоб у ситуації дисгармонізації їх ваш співрозмовник устиг вловити у вашому погляді порожнечу відчуження, неприязні та холоду, яких уже не в силі будуть прикрити ніякі «теплі» слова.

3) *Тактика «Співробітництво»* передбачає активну роль підлітка у системі його взаємодії із соціальним педагогом, учителем-предметником. Це означає, що у стосунках із підопічним необхідно тонке відчуття міри. Не слід створювати враження нав'язування себе у співрозмовники. Для цього кожен розмову чи бесіду слід так будувати, аби створювалося враження її незавершеності. Певна цікава для підлітка інформація повинна бути лише оконтурена або перервана і «випадково» забута. Згодом вона у спогадах підлітка виявить свою «незакінченість», приверне увагу до себе і примусить піти на повторний контакт із педагогом. Так можна налагодити регулярне спілкування з клієнтом, яке й започаткує процес співробітництва з метою соціально-педагогічної корекції.

4) *Тактика «Уникнення негативних сугестивних комплексів».* Не фіксуйте увагу клієнта на його невдачах. За умови, коли цього не можна уникнути, давайте комплексну оцінку їх причин. Паралельно формуйте засобами неспецифічної психічної реактивності позитивний сугестивний комплекс, основою для якого можуть слугувати відомі слова англійського письменника Чарльза Діккенса: «Немає ще на світі такого пагорба, вершини якого наполегливість, врешті-решт, не досягне».

5) *Тактика «Право унікальності».* Не поприкайте підлітка в його недосконалої. Не порівнюйте з кимось із найближчого оточення. Кожна людина унікальна у своїй внутрішньоінтенційній сутності. Розвивається на основі власної внутрішньої природи та її закономірностей. Їй, зважаючи на відомий афоризм, нікого не потрібно обганяти у світі, крім самої себе. Право власної унікальності заперечує будь-яке насильство зовнішніх чужих форм і сутностей.

Соціально-педагогічний супровід підлітків у неконтрольованих обставинах, які формуються у мікрорайонах проживання вихованців, вимагає, насамперед, збору відповідної інформації.

Технологія створення *«Банку даних дітей шкільного віку, які знаходяться в складнішій життєвій ситуації»*. Соціальний педагог готує проект наказу директора загальноосвітнього навчального закладу з метою створення оперативних груп для збору в мікрорайонах необхідних даних і відповід-

ного їх оформлення. Запланований захід може стати складовою соціальної паспортизації класів. До складу оперативних груп, роботу яких організовує соціальний педагог, входять члени дирекції школи, психолог, медичний працівник, класоводи, вихователі, класні керівники. Під час шкільних занять дітей попереджають про заплановане відвідування сімей, у яких вони проживають. Таким чином, створюються сприятливі умови для найповнішого вивчення обставин їх сімей. Згодом складаються списки дітей, які знаходяться в складній життєвій ситуації. До такої категорії школярів зазвичай відносять: дітей, які залишаються без догляду батьків; дітей-інвалідів; дітей, неповноцінних у фізичному та психічному розвитку; дітей — жертв екологічних і техногенних катастроф, стихійних лих; дітей вимушених переселенців; дітей, що проживають в екстремальних умовах; дітей — жертв насильства; дітей, що проживають у бідних сім'ях; дітей з відхиленнями у поведінці; дітей, життєдіяльність яких об'єктивно порушена в результаті обставин, що склалися, і які не можуть подолати ці обставини самостійно або з допомогою сім'ї.

Під час відвідування групою збору інформації сім'ї на кожну дитину і сім'ю, в якій вона проживає, заводиться картка. У неї заносяться такі дані: тип сім'ї (повна, неповна, багатодітна, опікунська, криміногенна і т.п.); детальні відомості про батьків та осіб, які їх замінюють (освіта, місце роботи, посада тощо); особливості побутових умов; стан здоров'я школяра та його батьків чи опікунів; основні причини неблагополуччя в сім'ї; характер відхилення в поведінці та розвитку учня. На основі цього визначається найнеобхідніша допомога, якої потребує дитина та сім'я, у якій вона проживає, найближчим часом.

Картки підлітків, які перебувають на внутрішкільному обліку, можна виділити, наприклад, жовтим кольором; ті, які на обліку у Центрі соціальної служби для молоді, — зеленим; ті, які на обліку в кримінальному відділі міліції у справах неповнолітніх, — червоним.

За умови, коли у ході розмови сім'я підопічного виявить бажання покращити виховання дитини, з нею укладається соціально-педагогічний контракт терміном від півроку до двох років (за прикладом методу відомої голландської програми ІНСТАП), в якому обумовлюються відповідні обов'язки та завдання, що ставляться перед батьками чи опікунами і соціально-педагогічною службою школи.

Особливої уваги наразі потребує соціально-педагогічна діяльність у *навчальних закладах інтернатного типу*, оскільки вона вимагає особливих педагогічних основ життєвого самовизначення дитини, спрямованих на

нейтралізацію деприваційних умов розвитку вихованців та реалізацію їх внутрішньоінтенційної спрямованості.

За даними Державного комітету статистики України, у 2001 році загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, становила в Україні 100 678 осіб. Кількість таких дітей у школах-інтернатах для дітей-сиріт у порівнянні з минулими роками збільшилася на сьогодні майже у півтора раза. Свідченням уваги держави та громадських організацій до проблеми правового та соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є видання таких державних документів, як: Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р., Указ Президента України № 1153 від 17.10.1997 р. «Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків».

Педагогічна наука і практика останнім часом довела, що найпрогресивнішою формою соціально-педагогічної реабілітації та соціалізації названої категорії дітей є їх виховання у прийомних сім'ях. Однак, оскільки наразі це практично здійснити неможливо, то найближчим часом основною формою соціалізації таких дітей залишатиметься державна система інтернатного виховання, хоч на основі досліджень Л. М. Артюшкіної та А. О. Полянничко доведено, що виховання дитини в умовах сімейної депривації і «закритого» навчального закладу закономірно призводить до її соціальної депривації (Артюшкіна Л. М., Полянничко А. О. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // Практична психологія та соціальна робота. — 2004. — № 2. — С. 43). Як стверджують автори, аналіз досліджень формування особистості вихованців інтернатів дозволяє з'ясувати прояви соціальної депривації, насамперед, у міжособистісних стосунках дітей з однолітками (самоствердження, комплекс «Ми», суперництво); з дорослими (рентні відносини: дорослий сприймається як обслуга); з особами протилежної статі (ранні сексуальні стосунки, викривлені сексуальні уподобання, невміння налагоджувати сімейні взаємини). У майбутньому для них стають властивими очікування рентних відносин; недовіра до людей, світу загалом; невдячність, заздрісність, очікування неприємностей з боку навколишніх; проекція власного життєвого досвіду на своїх дітей (Я. О. Гошовський, І. В. Дубровіна, Т. М. Землянхіна, М. І. Лісіна, А. М. Прихожан, М. Н. Толстих). Для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, нерідко характерні невпевненість у собі, неусвідомлення власної самоцінності, відсутність життєвої перспективи. У багатьох випадках у них формується комплекс безнадійності та безпорадності. Їм

важко визначити сенс і мету свого життя, сформувані потребу жити для когось, що засвідчує розвиток екзистенційної депривації — глибокого почуття втрати смислу життя в поєднанні з відчуттям порожнечі.

Соціальному педагогу інтернатного закладу доводиться розв'язувати завдання, дещо відмінні від тих, які стоять перед його колегою у звичайному загальноосвітньому навчальному закладі. Це пов'язано з тим, що в школах-інтернатах формується особливий тип особистості, для соціалізації якої необхідне своєчасне подолання кризових ситуацій та розв'язання проблем вихованця на основі самоусвідомлення ним ставлення до самого себе, оточуючих та навколишнього середовища. Наставнику необхідно вчити дітей, які, будучи позбавленими батьківського тепла та ласки, нерідко встигнувши зневіритися і втратити будь-яку надію у своєму житті, сприймати життя оптимістично. На думку Л. М. Артюшкіної та А. О. Полянничко, у центрі уваги соціального педагога повинна бути соціалізація вихованця інтернату, інтеграція його у суспільство як альтернатива відособлення, «випадання» із унормованих соціальних стосунків. Тобто дитину необхідно вчити бути «архітектором» власного життя, який відчуває впевненість у майбутньому і здатний виявляти повагу та довіру не лише до самого себе, а й до всього світу. Значно легше досягнути цього, коли створено *соціально-педагогічний комплекс школи-інтернату*. Його структура може мати такий вигляд: 1) медико-психолого-педагогічна служба, 2) служба спортивно-оздоровчого та культурного дозвілля, 3) служба професійної і соціальної адаптації, 4) служба профілактики правопорушень.

Керівництво названими службами може здійснювати заступник директора з соціально-педагогічної роботи, якщо в навчальному закладі є така посада, або в протилежному випадку, соціальний педагог за умови широкої підтримки директора школи.

До складу *медико-психолого-педагогічної служби* доцільно, окрім соціального педагога та представників адміністрації школи, ввести шкільного психолога, логопеда та відповідального медичного працівника. Будучи основною, ця служба покликана займатися діагностуванням соціально-педагогічних ситуацій та мікроклімату як у загальношкільному, так і в класних колективах, вивченням внутрішньоінтенційної спрямованості дітей, створенням та вишукуванням можливостей для реалізації її позитивних виявів. У випадку необхідності служба організовує та проводить медико-психолого-педагогічні консилиуми, залучаючи до них необхідних та причетних фахівців, представників обслуговуючого персоналу.

У службі *спортивно-оздоровчого і культурного дозвілля* працюють соціальний педагог, заступник директора з виховної роботи (старший вихова-

тель), педагог-організатор дитячого колективу, вчителі, які відповідають за фізкультурно-оздоровчу роботу, завідувач шкільною бібліотекою, керівники гурткової роботи. Вони створюють таке виховне середовище, яке покликане активізувати процес соціалізації вихованця. Служба сприяє залученню школярів до корисних форм дозвілля, ініціює проведення багатьох із них: зустрічей з цікавими людьми, проведення свят Врожаю, Квітів, Зустрічі зими, Нового року, Проводів зими, Зустрічі весни, Рідної мови, Перемоги, Творчості тощо.

Доцільним в умовах інтернатного навчального закладу буде обговорення з вихованцями таких проблем: «Нетлінні вічні цінності», «Для чого приходить людина в життя», «Щастя як пташка в польоті», «Храм душі людської», «Доля — це характер», «Відчуття себе не тільки в ближньому, а й у далекому», «Чому бій виграє тільки той, хто остаточно вирішив його виграти?», «Глибинні джерела сил людських», «Ціна і цінність», «Відчуття в собі найвищого свого «Я», «Як учитися любити себе, аби не втрачати», «Шлях до самого себе справжнього», «Щоб перестати воювати з кимось, підпиши мир із самим собою», «Скільки в людині доброти, стільки в ній і життя», «Людина живе на землі не для багатства, а для щастя», «Щасливий той, хто знайшов свою справу в житті», «Здоровий жебрак щасливіший від хворого короля», «Таємниця кохання — вияв людської краси», «Сім'я — клітинка загальнодержавного організму», «Якщо ти егоїст, краще не створюй сім'ї», «Егоїзм — першопричина раку душі» і т.д.

У *службу профілактики* входять соціальний педагог, шкільний психолог, заступник директора з виховної роботи (старший вихователь), вчитель історії та права. В міру необхідності до її роботи залучають інших фахівців. Служба здійснює спостереження над вихованцями, особливо схильними до правопорушень. З метою запобігання останніх організовує і проводить відповідні профілактичні заходи. Представники служби допомагають дітям у навчанні, корекції поведінки, залученні їх до організації та проведення корисного дозвілля.

У *службі професійної орієнтації та адаптації* працюють соціальний педагог, шкільний психолог, заступник директора з виховної роботи (старший вихователь). У разі потреби залучаються інші фахівці. Служба ініціює проведення зустрічей із людьми різних професій, надає групові та індивідуальні консультації з питань професійної орієнтації. Підтримує постійні зв'язки з районними або міськими центрами соціальних служб для молоді (ССМ), особливо з її консультпунктами з питань профорієнтації та працевлаштування і такими соціалізованими формуваннями, як молодіжна біржа праці та агентства зайнятості тощо. Робота служби особливо поживаєть-

ся в кінці навчального року, коли виникає необхідність надання широких інформаційно-консультативних послуг із правових, соціальних, психологічних питань для випускників загальноосвітнього інтернатного закладу. У цей час спеціалісти обласних, районних та міських ССМ працюють у тісному контакті з центрами зайнятості. Для соціально незахищеної категорії молоді, зокрема випускників інтернатних навчальних закладів, «бронюються» робочі місця.

Соціальний педагог, працюючи у складі служби професійної орієнтації та адаптації, попередньо значну увагу приділяє професійній діагностиці на основі особистісно орієнтованого підходу. Щоб робота виявилася плідною, йому необхідна допомога психолога, вихователів груп та вчителів-предметників.

Технологія проведення професійної орієнтації випускників шкіл-інтернатів у процесі співпраці служби професійної орієнтації та адаптації школи з Центром зайнятості ССМ. На основі консультацій із шкільним психологом, розмов із випускниками, вихователями груп, вчителями-предметниками, керівниками секцій та гуртків, власних психолого-педагогічних спостережень соціальний педагог визначає особливості характеру, ціннісних орієнтацій, захоплень, спрямованості, фізичних і розумових даних учня випускного класу. На основі ціннісних орієнтацій особистості можна визначити мотиви професійного вибору, які тісно пов'язані з інтересами, устремліннями і потребами школяра. Використовуючи методи спостереження, анкетування, тестування, бесіди, аналізу продукції навчальної і практичної діяльності учнів, узагальнення незалежних експертних оцінок, у ході професійної діагностики визначаються такі якості особистості, як: темперамент, задатки, здібності, спрямованість. Згодом у співробітництві зі шкільним психологом або психологом у Центрі зайнятості доцільно провести комп'ютерне тестування. Старшокласникам, які сідають поряд із психологом перед комп'ютером, попередньо пояснюють як користуватися відповідною програмою, після чого учасники тестування натисканням на клавіші відзначають свої варіанти відповідей на запитання і завдання комп'ютерної програми. Працюючи і паралельно консультуючись із психологом, кожен із майбутніх випускників незабаром отримує надруковані на принтері рекомендації стосовно сфер професійної діяльності. З метою тестування можна й використати звичайні тести, яких на сьогодні багато у спеціалізованій літературі. Наступним етапом профорієнтації є профконсультація. Ділячись досвідом її проведення, Л. Тисячникова рекомендує попередньо відправляти майбутніх випускників на консультації до шкільного лікаря (в дитячу консультацію) та до шкільного психолога, оскільки частина про-

фесій висуває підвищені вимоги до здоров'я та психологічних особливостей претендентів на їх здобуття. Психолог може рекомендувати певні заходи з метою корекції тих чи інших якостей особистості, організувати необхідні психокорекційні ігри, психологічні практикуми.

Профконсультація може утруднюватися тим, що серед учнів випускних класів зустрічається немало тих, які вагаються у виборі майбутньої професії. У цьому випадку необхідно визначити причину вагань, а пізніше усунути її. На наступному етапі доцільно провести ознайомчо-інформаційні консультації, які покликані значно поглибити знайомство з особливостями вибраної професійної діяльності. У цей час слід налаштувати юного клієнта на співробітництво. На ці консультації слід запрошувати представників професій, про які мріють випускники. Бажано, аби запрошені не тільки досконало володіли фахом, який вони представляють, а й уміли змістовно і цікаво його представити.

Співробітничавши із центром зайнятості, соціальний педагог отримує можливість використовувати матеріали його відеотеки. Окремі відео програми доцільно використати у школі-інтернаті під час проведення профконсультацій для старшокласників. Особливо необхідними для учнів випускних класів є довідково-рекомендаційні профконсультації, які передбачають перегляд спеціалізованої довідкової літератури, газетних реклам, оголошень про прийом на навчання у навчальні заклади різних рівнів акредитації. Допомагатимуть юнакам та дівчатам у виборі професії запропоновані соціальним педагогом та шкільним бібліотекарем списки рекомендованої літератури, телепередач та радіопередач, перегляд відповідних статей журналів та газет, відвідування різноманітних підготовчих курсів.

Позитивну роль у профорієнтаційній роботі також відіграє залучення старшокласників до діяльності, наближеної до вибраної професії. Сприятиме цій справі проведення тематично відповідних екскурсій. Навіть за умови, що вони виступають колективною формою професійно спрямовуючої діяльності, на базі їх можна застосувати індивідуальний підхід. Наприклад, під час організації екскурсій на виробництво вихованців можна попередити, що приходить всім необов'язково, а тільки тим для кого екскурсія цікава.

Під кінець навчального року в навчальному закладі інтернатного типу бажано проводити День профорієнтації, на який запросити представників різноманітних професій. Юристи в цей день могли б провести в класах консультації з трудового законодавства, спеціалісти Центру зайнятості ССМ – профконсультації, психологи та соціальні педагоги – психолого-педагогічні консультації. Після загальних бесід названі фахівці могли б запропонувати індивідуальні консультації для бажаючих.

Важливу роль у процесі соціалізації учня в загальноосвітньому закладі інтернатного типу відіграє учнівське самоврядування, оскільки воно сприяє формуванню у вихованців досвіду соціальних відносин та спілкування. Під самоврядуванням у соціальній педагогіці розуміють вирішення питань виховної організації або первинних колективів їх членами у межах повноважень, делегованих керівниками. Приклади ефективного учнівського самоврядування представлені у творчих доробках Я. Корчака та А. Макаренка.

Технологія створення дитячої системи самоврядування Я. Корчака. Використовувалася у 30-і роки ХХ століття у Варшавському будинку сиріт. Полягала, передусім, в організації спільного життя дорослих і дітей на основі дотримання як вихованцями, так і персоналом обов'язкових правил. Формування її починалося з пропаганди громадської думки через газету. У цей час Я. Корчак виступав як одностайний виразник суспільних вимог. На другому етапі запроваджувалася система чергувань і започатковувався розвиток співгосподарювання і співуправління, що безпосередньо сприяло передачі частини організаційних функцій старшим вихованцям і активу. На третьому етапі створювався дитячий товариський суд, який покликаний був забезпечувати механізм реалізації прав дитини та затверджених законодавчо-правових норм життя. Саме на цьому етапі відбувався максимально активний розвиток системи самоврядування. Четвертий етап починався з виборів до сейму або ради самоврядування. Створений самими дітьми для вирішення власних проблем сейм був вищим представницьким органом законодавчої влади у дитячому будинку. На цьому етапі самовиховна активність дітей набувала свідомо організаційних форм. У цей час й складалася структура дитячого самоврядування із законодавчими, виконавчими і контролюючими органами. Законодавчі функції виконував сейм та частково судова рада, контролюючі — товариський суд, виконавчі — опікунська комісія, відповідальна за чергування, плебісцит, газету. Провідна роль у цій системі самоврядування належала газеті, плебісциту та товариському суду.

Роль дитячого самоврядування у соціалізації вихованців дитячих будинків та шкіл-інтернатів є предметом дослідження сучасних вітчизняних та зарубіжних педагогів: С. Бадори, В. Бондаря, Л. Дробот, Б. Кобзаря, Л. Кузьменка, Є. Пустовойтова, В. Чугуєвського, Л. Чумак та ін. Особливу увагу привертає позиція польської дослідниці С. Бадори, яка вважає однією з головних умов ефективної організації самоврядування рівноправне, автентичне партнерство, незалежне від сфери повноважень дітей. Водночас, дослідниця попереджає про небезпеку фіктивного самоврядування, яке здатне не тільки загальмувати ініціативу і самодіяльність дітей, а й призвести до закріплення фальшивого образу демократії.

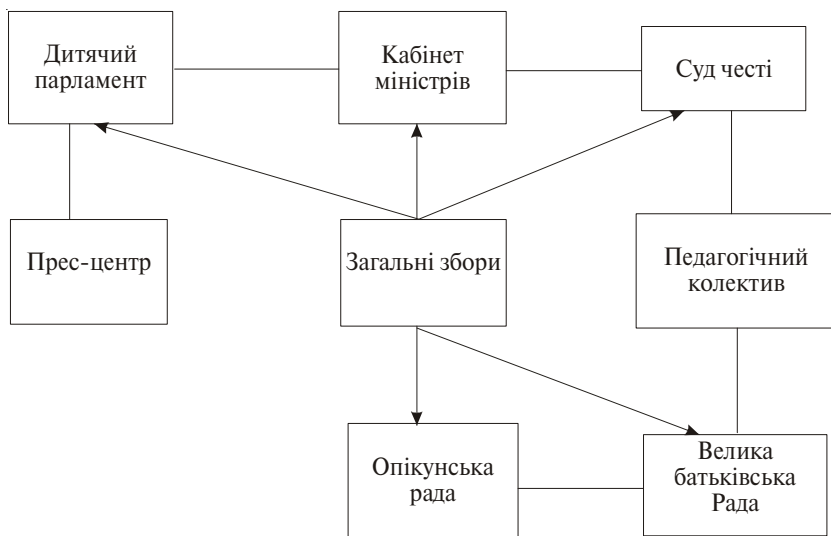
Дослідники звертають увагу також на те, що система самоврядування у загальноосвітній школі та школі-інтернаті або дитячому будинку може бути приблизно однаковою за формою, але зміст її повинен бути дещо іншим, оскільки загальноосвітня школа є не єдиним соціальним виховним середовищем для дитини і самоврядування не охоплює всіх сфер його життя, на противагу школі-інтернату чи дитячому будинку. На жаль, сьогодні у багатьох навчальних закладах інтернатного типу недооцінюють соціалізуючої ролі учнівського самоврядування, розуміючи його як виконавчий орган при керівній ролі дирекції школи і очолюваного нею педагогічного колективу. Таке розуміння не сприяє налагодженню рівноправних партнерських стовзаємин між педагогами та вихованцями.

Модель учнівського самоврядування Центру реабілітації дітей-сиріт «Смарагдове місто» (м. Святогірськ Донецької області). Роль виборчого органу належить мерії, що працює як компонент самоуправління. Кожний громадянин «Смарагдового міста» може взяти участь у виборах, якщо сформував свою програму і має групу підтримки. Мерія обирається для вирішення таких питань: підвищення якості навчання, організації суспільно-корисної, культурно-масової та фізкультурно-оздоровчої роботи. Рішення мера втілюються в життя через укази. За сумлінне виконання своїх обов'язків кожний мер отримує відповідне посвідчення, а ім'я його заноситься до «Літопису мерії». Характер відносин мерії та її громадян базується на засадах демократії, гуманізму і толерантності. Діяльність мерії далека від формалізму. Діти у містечку співпрацюють з дорослими, а не виступають простими виконавцями їх рішень. У «Смарагдовому місті» присуджується «Орден Блакитної стрічки», який передбачає визначення переможців у таких щотижневих номінаціях, як краший учень, спортсмен, вожатий, найдобріша дитина, леді тижня, джентльмен тижня тощо. Ці нагороди присуджуються за результатами голосування всіх громадян «міста». До функцій мерії входять лише підбиття підсумків та нагородження. Важливу роль у системі самоврядування «Смарагдового міста» відіграє прес-центр, який висвітлює основні події з життя колективу, зміст та характер діяльності керівних органів, надає всім можливість висловити свої думки.

Вітчизняна дослідниця проблем учнівського самоврядування у школах-інтернатах Л. Чумак, враховуючи сучасну соціально-педагогічну ситуацію та завдання сучасної школи-інтернату, прийшла до висновку про те, що система дитячого самоврядування, запропонована Я. Корчаком, певним чином будучи модифікованою, може успішно використовуватися сьогодні

в школах-інтернатах і дитячих будинках. Вона пропонує таку приблизну схему дитячого самоврядування, яка побудована з урахуванням досвіду організації життєдіяльності дітей і дорослих у корчаківських виховних закладах.

Схема дитячого самоврядування



Важливою тут є загальна ідея, спрямована на наближення системи самоврядування до суспільної організації життя дорослих. Дитячий парламент, виконуючи законодавчу функцію, розробляє та схвалює закони і правила внутрішнього життя, які повинні бути відображені в конституції. Кабінет міністрів є виконавчою структурою, що організовує життєдіяльність колективу (чергування в школі, на подвір'ї та в спальних приміщеннях; господарчі справи, організація змагань, свят, конкурсів). Суд честі здійснює контроль за дотриманням законів життя, виконанням своїх обов'язків мешканцями інтернату, розглядає конфліктні ситуації. У ньому, як у справжньому суді, є представник обвинувачення, представник захисту, суддя і присяжні. Такий суд привчає вихованців не тільки до усвідомлення своїх прав і обов'язків, а й навчає жити на засадах цивілізованого демократичного суспільства. Опікунська рада може існувати окремо або входити до складу кабінету міністрів. Вона призначає опікунів зі старших вихованців новачкам, молодшим та тим вихованцям, які потребують додаткового піклування,

допомоги та контролю за поведінкою. Прес-центр працює над формуванням суспільної думки. Висвітлює події, які відбуваються в житті інтернату, проводить референдуми для обговорення законів, реформ та вибори органів самоврядування. Виявляє ставлення вихованців до діяльності керівництва. Педагогічний колектив разом із дитячими органами самоврядування здійснює загальне управління життям дітей та дорослих працівників, створює умови для пробудження і реалізації творчого потенціалу всіх разом і кожного зокрема. Велика батьківська рада складається із співробітників навчального закладу, представників громадськості, добровільних організацій і фондів, церкви, підприємців — усіх, кому не байдужа справа допомоги дітям. Разом із педагогічним колективом велика батьківська рада дбає про те, аби наблизити життя дітей школи-інтернату до життя у родині, хоч би частково компенсувати відсутність батьківської опіки. Загальні збори є вищим органом у системі самоврядування. Але, щоб сформувати атмосферу справжнього демократизму під час їхнього проведення, соціальному педагогу школи-інтернату, заручившись підтримкою дирекції, необхідно провести відповідну роз'яснювальну роботу серед членів педагогічного колективу, з одного боку, і з іншого, — серед самих учнів, насамперед, старшокласників.

Важливою ділянкою соціалізації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківської опіки, є організація літнього відпочинку учнів у той час, коли школа-інтернат чи дитячий будинок не працюють.

Методика організації оздоровлення та відпочинку дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківської опіки в літній період. Таке оздоровлення та відпочинок останнім часом організовують центри соціальної служби для молоді у співдружності з школами-інтернатами та дитячими будинками. Його мета — зняти нагромаджене упродовж року психологічне напруження, активізувати фізичний, психічний, емоційний, інтелектуальний розвиток дитини, підняти рівень її соціалізації за рахунок оволодіння соціальними ролями, нормами етикету, які обумовлюють поведінку вихованця. Формуючи педагогічний колектив та залучаючи до нього волонтерів, організатори зважають на склад відпочиваючих дітей: чи це будуть діти-сироти та напівсироти, що навчаються в навчальних закладах інтернатного типу, чи контингент вихованців буде змішаним, включаючи у себе дітей, що виховуються в сім'ї. Спільно з адміністрацією інтернату вирішується питання доцільності виїзду з вихованцями школи їх вихователів та вчителів. Використовуючи соціометричні методи та психологічну діагностику, організатори визначають спосіб формування загонів (гуртів) — за віком, за класами, за міжособистісними інте-

ресами, за нахилами до певного виду діяльності. Відповідним чином розподіляються по загонах вихователі, волонтери, викладачі.

Практика засвідчує, що для дітей приблизно десятирічного віку, непосидючих, активних і неспокійних, необхідно підібрати вихователів з розвинутою ігровою фантазією та фізично енергійних. Напротивагу молодшим, у загони старших підлітків слід підшукувати вихователя, який може стати для кожного відпочиваючого чутливим співрозмовником, порадиником. У потрібний момент підтримає, допоможе налагодити стосунки з однолітками, уникнути конфліктів. Для створення доброзичливого психологічного мікроклімату в загонах (гуртах) соціальному педагогу доцільно налагодити співробітництво з психологом. Разом із іншими організаторами оздоровлення й відпочинку дітей та підлітків необхідно створити базу для задоволення інтересів вихованців і розвитку їх здібностей. Такою базою можуть стати гуртки за основним спрямуванням інтересів: технічної творчості (технічного моделювання, суднобудівний, авіамодельний, радіоелектроніки, автотельний, фотосправи); художньої творчості (образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, хореографічний, драматичний, художнього слова, хорівий, народної музики тощо); з естетики побуту (художньої вишивки, м'якої іграшки, кулінарної справи, плетіння гачком та спицями, виготовлення сувенірів та іграшок, пошиття одягу, батіку, макраме, розпису по дереву тощо); спортивні (плавання, футболу, баскетболу, волейболу, легкої атлетики, настільного тенісу, туризму, шахів, шашок тощо); наукові (іноземних мов, географії, краєзнавства, астрономії та інші). Чим більше працюватиме гуртків, тим повніше можна буде задовільнити інтереси та потреби відпочиваючих. Всебічному розвитку їх, набуттю соціального досвіду сприятиме організація таких форм дозвілля, як: спортивні змагання, різноманітні конкурси, вікторини, ігри, виставки творчих робіт, концерти, музично-розважальні програми, табірні та народні свята.

Певні особливості має соціально-педагогічна робота в **дитячих притулках** — тимчасових пристанищах для дітей і підлітків. Такі заклади виконують в основному дві функції: 1) надають тимчасовий прихисток тим, хто його вкрай потребує, 2) вирішують подальшу долю юних жертв несприятливих умов соціалізації з урахуванням усієї сукупності обставин у кожному конкретному випадку.

Досвід засвідчує, що всіх дітей, які поступають у притулок, умовно можна поділити на кілька груп:

1. Діти, які тимчасово залишилися без батьківської опіки, оскільки батьки знаходяться під слідством, в розшуку або в місцях позбавлення волі.
2. Діти, батьки яких позбавлені батьківських прав.

3. Діти-сироти, в яких батьки померли і діти, які втратили батьківську опіку через тривале лікування батьків.

4. Діти із сімей, у яких вони зазнавали фізичному чи сексуального насильства; із сімей, де діти залишаються бездоглядними не тільки вдень, а й уночі; із сімей, де батьки п'ють і влаштовують дебоші, створюючи умови, небезпечні для життя дитини.

5. Діти вимушених переселенців.

6. Діти, які проживали в аварійних помешканнях, або взагалі були позбавлені житла.

Притулки для дітей і підлітків є не тільки тим місцем, де вони можуть сховатися від жорстокого поводження з ними, а й отримати кваліфіковану допомогу від соціального педагога, психолога, медичного працівника. Час перебування клієнта в закладі максимально використовується для реабілітаційної роботи, соціальної адаптації, правової підтримки.

Технологія соціально-педагогічної роботи соціального педагога у притулку для дітей та підлітків. Під час прибуття в притулок постраждалі, насамперед, отримують медичну допомогу. Проходять діагностичне обстеження в дитячій поліклініці. У разі потреби їх зразу ж відправляють на лікування в стаціонарні відділення лікарні району чи міста. Уже на цьому етапі соціальний педагог ознайомлюється із станом здоров'я дитини, з характером перебігу її хвороби, з причинами захворювання. Вносить дані медичного огляду в соціальну карту дитини, в якій детально фіксує всю вхідну інформацію про неї. Після цього приступає до вивчення сімейних умов життя вихованця, його родинних і соціальних зв'язків (коло спілкування). З цією метою відвідує сім'ю дитини чи підлітка. Вивчає матеріальні умови її проживання, ініціює складання акта обстеження матеріально-побутових умов життя (за трьома підписами), визначає ставлення батьків до сина чи дочки та загальний морально-психологічний клімат у родині.

Досвід роботи в притулку, як стверджує директор одного з них О. Пименова, засвідчує, що найчастіше діти поступають із хаотичних, низькоорганізованих сімей, які знаходяться у глибокій кризі. У таких сім'ях процвітають пиятика, насильство, дебош, розтління дітей, привчання їх до злочинства, обману, прогулювання шкільних занять. Хлопчики і дівчатка у таких сім'ях часто не мають навіть власного ліжка і нерідко сплять у дранті просто на підлозі, з якої навіть лінолеум знятий і пропитий горе-батьками.

Зважаючи на важливість відвідування соціальним педагогом сім'ї вихованця, необхідно для організації вивчення умов її життя встановити необ-

хідний контакт із клієнтом чи групою їх. У цьому випадку слово «клієнт» стосується не тільки дитини, а насамперед її батьків та інших членів сім'ї.

О. Піменова на основі рекомендацій психологів пропонує таку *тактику для досягнення взаєморозуміння соціального педагога і клієнта*:

1. Бесіду починати з «розминки» – розмови на нейтральні теми. Особливо важливо дотримуватися цього правила, починаючи розмову з підлітками, оскільки вони переживають стадію звільнення від впливу дорослих і насторожено ставляться до будь-яких спроб проникнути у їх внутрішній світ.

2. Продемонструвати співчутливий відзвон, висловити розуміння складності ситуації. Чутливість сприяє встановленню контакту, оскільки співрозмовник починає сприймати соціального педагога як людину, зацікавлену в його долі.

3. Ставитися до клієнта «як до рідного» – бути природним, щирим, не приглушувати своїх почуттів. Манера спілкування – відкрита, безпосередня. Такий спосіб спілкування сприяє нейтралізації негативних емоцій клієнта.

4. Перш ніж вивчити цікаву для соціального педагога проблему, необхідно виявити увагу до стану клієнта на момент інтерв'ю.

Вважаємо за доцільне, враховуючи відповідний соціально-педагогічний досвід, до цих порад додати ще й такі:

1. Не перебивати клієнта (це викликає внутрішнє роздратування), дати йому можливість до кінця висловити свої думки, почуття. Пам'ятати, що уважний слухач викликає вдячність і бажання поглибити саморозкриття, продовжити розмову.

2. У випадку, якщо соціальний педагог не може погодитися із співрозмовником, доцільно використати прийом, розроблений на основі принципу доповнюваності Нільсона Бора. Для цього, уважно вислухавши співрозмовника, зразу необхідно погодитися з ним. Але тут же, не затаюючи, слід допомогти йому визначити ті рамки часу, обставин, умов і ситуацій, у яких його думка зберігатиме свою істинність і за якими вона її втрачає. Запропонувати розширити ці рамки за рахунок міркувань соціального педагога.

3. У випадку, коли на початку розмови клієнт мовчазний і замкнутий, знаходиться у позиції «замкнутого кола», відвідувачу також доцільно зайняти цю позицію. Для цього, сидячи на стільці, можна обняти коліна руками, схрестивши пальці рук «у замку». Згодом із появою в розмові ноток ширості соціальному педагогові можна, демонструючи порив відкритості та ширості, різко роз'єднувати руки, розривати «коло» і цим самим прово-

кувати співбесідника на подібний розрив. Досить часто таке «розірване коло» відкриває дорогу ширості.

Збір соціальним педагогом інформації, яка стосується життя дитини в сім'ї, ставить частково за мету вивчення доцільності та можливостей повернення дитини в сім'ю. Адже, якщо таке повернення з певних причин неможливе, слід приступати до вивчення питань опіки клієнта найближчими родичами або передачу його в навчальний заклад інтернатного типу, чи в дитячий будинок. Тому для детальнішого вивчення соціального статусу дитини соціальний педагог зв'язується з її родичами, сусідами, школою, службами у справах неповнолітніх, відділеннями кримінальної міліції та іншими установами. Паралельно вирішує питання відвідування вихованцем школи за умови проживання його в притулку.

З перших днів важливу ділянку роботи соціального педагога складає збір і ведення документації на кожного підопічного та оформлення особових справ. У папку особової справи збираються всі дані про сім'ю, акти її відвідування, свідоцтво про народження (або його копія), соціальний номер, страховий поліс, ощадна книжка, опис майна, рішення суду і копії приговору, запити у різноманітні органи тощо. Зберігаються також документи, які засвідчують надану раніше допомогу і підтримку постраждалому та передбачуване вирішення його долі.

У подальшій роботі з вихованцем наставник устанавлює контакти з іншими структурами, що займаються наданням допомоги дітям із неблагополучних сімей (центрами соціальних служб для молоді, управліннями та відділами у справах сім'ї і молоді, відділами соціального захисту, опікунськими радами, службами у справах неповнолітніх, відділами кримінальної міліції, обласними відділеннями Дитячого фонду і товариства Червоного Хреста, Асоціаціями молодіжних громадських організацій, благодійними фондами, жіночими та релігійними організаціями). У випадку необхідності захисник соціальних прав дитини допомагає директору притулку готувати документи для порушення кримінальної справи в інтересах підопічного на усиновлення (удочеріння), встановлення опікунства чи переведення в інший заклад.

Ось приблизний перелік документів, зібраних працівниками одного з притулків Республіки Башкортостан (Російська Федерація), які були покладені в особову справу вихованця перед його відправкою в дитячий будинок:

1. Шкільна особова справа.
2. Свідоцтво про народження.
3. Соціальний паспорт.

4. Страховий медичний поліс.
5. Фотографії – 5 шт.
6. Довідка з місця проживання.
7. Рішення суду про позбавлення волі батька.
8. Свідectво про смерть матері.
9. Довідка про виділення ділянки батьку, який знаходиться в колонії, під забудову.
10. Оцінка незавершеного будівництва житловою комісією.
11. Постанова про закріплення за дитиною недобудованого будинку.
12. Ощадна книжка для нарахування пенсії через втрату годувальника.
13. Усі документи, що стосуються стану здоров'я.

Тривалість перебування дитини чи підлітка в притулку нормативно обмежується шістьма місяцями. Однак дотримуватися такої норми не завжди є можливість. Одним вихованцям для подальшого вирішення їх долі вистачає кілька днів, іншим буває мало одного року. Однак навіть після виходу вихованців за поріг притулку соціальний педагог не перериває спостережень за тими з них, які повернулися в сім'ю або потрапили під нову опіку.

Досвід показує, що найчастіше постраждали повертаються в рідну сім'ю або до одного з батьків. Питання про доцільність повернення дитини в сім'ю, як правило, вирішує адміністрація притулку на основі рекомендацій соціального педагога. Якщо ж висновок фахівця соціально-педагогічної діяльності виявляється помилковим, дитина чи підліток можуть повторно поступати в притулок.

Після направлення вихованця в дитячий будинок, школу-інтернат, сім'ю опікуна чи рідну сім'ю соціальний педагог разом із вихователями відвідує його за місцем проживання і навчання, проводить бесіди з учителями, вихователями чи класними керівниками, родичами. Зібрані дані про умови життя дитини і перебіг процесу її соціалізації передає у відділ опіки та нагляду.

Альтернативою навчальним закладам інтернатного типу і притулком для дітей і підлітків є *дитячі будинки, організовані за сімейним принципом*. Вони створюють можливість для особистісно орієнтованого соціально-педагогічного процесу в соціальній сім'ї, формують основу для самореалізації дитини-сироти, розвивають здатність до самостійного будівництва власного життя. Ідеальна структура такого будинку складається тоді, коли системоутворювальними чинниками її є спільне проживання братів та сестер в одній сім'ї, незалежно від їх віку, об'єднаних у соціальні групи не більше

10-12 чоловік у кожній. У цих випадках умови проживання максимально наближаються до сімейних. Вихованці проживають у дитячому будинку до повного самовизначення у самостійному житті. Часто такі різновікові соціальні сім'ї формуються з різних дітей на основі психологічної сумісності. У цьому випадку названі брати і сестри, живучи разом, спільно вирішують назрілі життєві проблеми. Соціальні сім'ї проживають в упорядкованих котеджах, у режимі самообслуговування користуються кухнями і пральнями, оснащеними всім необхідним обладнанням. Після відвідування школи всі мають можливість для занять у спортивному залі та для фізичної праці у майстернях. Кровні брати і сестри проживають у кімнатах по 2-3 чоловіка. Для кожного тут ставлять індивідуальну шафу, комод і стіл. У спільній вітальні – м'які меблі, телевізор, магнітофон. Таким чином, створюються можливості як для усамітнення, так і для спілкування з друзями. Широкої оцінці дітьми навколишнього світу сприяє соціальна відкритість дитячого будинку. Адже його мешканці відвідують різні школи, засідання гуртків, заняття спортивних секцій, студій тощо. Вони також бувають у сім'ях своїх ровесників. У свою чергу, соціально активні ровесники часто приходять до них у гості.

Технологія соціально-педагогічної діяльності в дитячому будинку сімейного типу. Змістову основу цієї діяльності складає ідея традицій сімейного виховання. Найповніше вона реалізовується у тих випадках, коли певна сім'я включає у свій склад групу вихованців школи-інтернату. У цих випадках у дітей появляються прийомні батьки, які несуть за них повну відповідальність. Таких сімей із кожним роком в Україні з'являється дедалі більше і більше. Однак поки що вони ще не є визначальними в організації дитячих будинків сімейного типу.

У перші ж дні після організації дитячого будинку і підборі його мешканців на основі відповідної психолого-педагогічної діагностики необхідно внести в життя будинку дух сім'ї, відповідальності кожного за самого себе та старших за менших. Соціальному педагогу слід допомогти кожному вихованцю скласти індивідуальний режим дня таким чином, щоб він передбачав не лише обслуговування самого себе, а й виконання низки сімейних обов'язків. Наприклад, старші перед відвідуванням школи мікрорайону повинні відвести дошкільників у дитячий садок. У вільний від навчання час та самопідготовки домашніх навчальних завдань, упродовж якої старші надають допомогу молодшим, діти, насамперед, оволодівають навичками самообслуговування згідно зі своїм віком. Привчаються самостійно підтримувати порядок у своїх кімнатах, на робочих місцях та на подвірній території. У весняно-осінній період вони працюють на городах, що розташовані на орендованій землі. Сільськогоспо-

дарська праця поєднується з працею під час канікул на заводах, в організаціях і об'єднаннях міста та області. Декого можна задіювати в ремонтних бригадах, організованих Центрами зайнятості.

З метою створення позитивних сугестивних комплексів, пов'язаних із ставленням до праці, соціальному педагогу бажано формувати у вихованців доцільні сугестивні установки, змістовною основою для яких могли б слугувати такі висловлювання відомих людей:

- Фізична праця за певних умов є «м'язовою радістю» (Учений-фізіолог І.П.Павлов).
- Благо людей у житті. А життя в роботі (Л.М.Толстой).
- Безумовною умовою щастя є праця... Праця фізична, яка дає апетит і міцний, заспокійливий сон (Л.М.Толстой).
- Без праці немає чистого і радісного життя (А.П.Чехов).
- Правильно жити — значить працювати. Коли машина бездіє, її починає роз'їдати іржа (Французький письменник Альбер Турньє).

Соціальному педагогу у своїй діяльності необхідно відходити від колективістських форм виховання, а натомість орієнтуватися на індивідуальні корекційні програми розвитку, складені на кожного вихованця. Такі програми розробляються на основі психолого-педагогічної діагностики і спрямовуються на розвиток інтелектуальних, моральних, фізичних та вольових якостей особистості. Важливу роль у цих програмах грає система допрофесійної підготовки підлітків. З одного боку, вона передбачає наявність творчих майстерень у дитячому будинку, де вихователі передають свою майстерність вихованцям, а з іншого боку, створюються умови для відвідування майбутніми професіоналами клубів і гуртків за інтересами, спортивних, художніх, музичних шкіл тощо.

Соціальний педагог стежить за збереженням здоров'я членів соціальної сім'ї. З цією метою пропагує здоровий спосіб життя, створює навчально-методичний комплекс для педагогічного супроводу оздоровчої роботи, бере участь у створенні матеріально-технічної бази для виконання програми «Здорова сім'я», налаштовує взаємодію педагогічного, фізіолого-валеологічного, психологічного напрямів індивідуальних корекційних програм розвитку вихованців; безпосередньо взаємодіє в рамках медико-психолого-педагогічних консиліумів, а також на рівні соціально-диспетчерської діяльності.

Соціальний педагог вирішує основні проблеми соціально-правового захисту мешканців дитячого будинку. **Основними розділами роботи з соціально-правового захисту є:** 1) встановлення юридичного статусу (встановлення батьківських прав, позбавлення батьківських прав); 2) забезпечення

прав на отримання соціальної допомоги (стягнення аліментів, розшук батьків, збір документів для виплати пенсій у зв'язку із втратою годувальника, інвалідність і т.д., зв'язок із виправними закладами); 3) захист житлових прав (робота з адміністраціями органів управління з метою забезпечення житлом вихованців, взаємодія з житлово-комунальними службами у вирішенні проблем ремонту квартир вихованців, взаємодія з юридичними службами для складання договорів передачі житла внайм, постановка на пільгову чергу, переоформлення житла у власність, повернення втрачених земельних ділянок); 4) профорієнтаційна діяльність (контакт із міськими і районними центрами зайнятості з метою виявлення потреби в тих чи інших спеціалістах, трудовлаштування в канікулярний час); 5) робота з сім'єю (відвідування родичів і батьків вихованців із метою відновлення і збереження родинних зв'язків, документальне оформлення дозволу відвідування сімей у канікулярний час, постійний контакт з адміністративними органами з метою відслідкування способу життя, який веде рідня вихованців); 6) соціально-правовий захист безпосередньо випускників (вирішення питань, пов'язаних із житлом, кураторство у життєво важливих ситуаціях, соціально-педагогічний супровід випускника в період його становлення, зв'язок із армійськими службами, забезпечення контактів з братами і сестрами, які залишаються в дитячому будинку).

Соціально-педагогічний супровід випускників продовжується навіть після створення ними сімей (підтримка молодих мам, проблеми трудовлаштування і подальшого проживання, раціональне ведення домашнього господарства, розв'язання конфліктів за місцем роботи чи місцем проживання).

Таким чином, у дитячих будинках сімейного типу діти та підлітки у процесі самореалізації стають не об'єктами, а суб'єктами соціального виховання. Це вимагає від соціальних педагогів переорієнтації власної діяльності, оскільки функції контролю і організації перестають бути головними в їх діяльності. Натомість на перший план виступає всебічний розвиток особистості вихованця, його самореалізація і самоуправління соціально-трудовою адаптацією.

Запитання і завдання

1. Які типи підлітків-правопорушників визначені дослідниками А. Бандурою і Р. Уолтерсом?
2. Обґрунтуйте стратегічні напрями соціально-педагогічного впливу на підлітків-правопорушників?
3. У чому полягає стратегія організації соціально-педагогічного комплексу мікрорайону?
4. Розкрийте особливості моделі соціально-педагогічного супроводу підлітка з акцентуаціями характеру та технології її реалізації.
5. Які особливості тактик соціально-педагогічного супроводу підлітка з акцентуацією характеру?
6. Технологія створення «Банку даних дітей шкільного віку, які знаходяться в утрудненій життєвій ситуації».
7. Визначіть особливості соціально-педагогічної діяльності у навчальних закладах інтернатного типу.
8. Що являє собою соціально-педагогічний комплекс школи-інтернату?
9. Розкрийте технологію проведення професійної орієнтації випускників шкіл-інтернатів у процесі співпраці служби професійної орієнтації та адаптації школи з Центром зайнятості соціальної служби для молоді.
10. У чому полягає оригінальність моделі учнівського самоврядування Центру реабілітації дітей-сиріт «Смарагдове місто» у м. Святогірськ Донецької області?
11. Методика організації оздоровлення та відпочинку дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківської опіки в літній період. Які її особливості?
12. Підготуйте розповідь про соціально-педагогічну діяльність у дитячих притулках. Які особливості її технологій і тактик?
13. Розкажіть про особливості соціально-педагогічної роботи в дитячих будинках, організованих за сімейним принципом.

Рекомендована література

1. Артюшкіна Л. М., Поляничко А. О. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 2. – С. 42-47.
2. Бандура Альберт, Уолтерс Ричард. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Пер. с англ. Ю. Брянце-

вой и Б.Красовского. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – Глава 7. Асоциальная агрессия. Обзор. – С. 352 – 371.

3. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – С. 357-379.

4. Иванцова А. Работа социального педагога с детьми из неблагополучных семей // Воспитание школьников. – 2000. – № 7. – С. 22-25.

5. Одинцова Л., Шамахова Н. Детский дом, организованный по семейному принципу // Воспитание школьников. – 2004. – № 2. – С. 25-31.

6. Пименова О. Социально-педагогическая, психологическая и воспитательная работа в приюте // Воспитание школьников. – 2003. – № 4. – С. 29-32.

7. Соціальна педагогіка / За ред. А.Й.Капської. – К., 2000. – С. 220-252.

8. Технології соціально-педагогічної роботи / За ред. А.Й.Капської/. – К., 2000. – С. 197-209.

9. Тысячникова Л. Наш опыт социально-педагогической работы // Воспитание школьников. – 2003. – № 2. – С. 24-30.

10. Трус И. Модель социально-педагогического сопровождения подростков с акцентуациями характера // Воспитание школьников. – 2003. – № 3. – С. 26-32.

11. Чумак Л. Роль дитячого самоврядування у соціальній адаптації вихованців школи-інтернату // Рідна школа. – 2004. – № 1. – С. 49-52.

2.6. Робота соціального педагога з молодими інвалідами, хворими та обдарованими учнями

Висушити одну сльозу – більше доблесті, ніж пролити ціле море крові.

Джордж Байрон

Інвалідність як суспільний феномен. Моделі інвалідності.

Інституційні та позаінституційні форми піклування про дітей-інвалідів. Стратегія соціально-педагогічних дій фахівця в роботі з прийомними сім'ями-спеціалістами та їх вихованцями. Соціально-педагогічний супровід сім'ї, в якій хвора дитина. Програма делегування повноважень соціального працівника базового рівня одному з батьків, що виховує дитину-інваліда з функціональними обмеженнями.

Методика соціально-педагогічної роботи з дітьми з відхиленнями в розвитку в палаці дитячої творчості.

Досвід роботи київської громадської організації «Церебрал».

Соціально-психологічна адаптація дітей, хворих на епілепсію. Лікувальна педагогіка. Соціально-педагогічні проблеми обдарованих дітей.

Проблема молодих інвалідів, або по-іншому, дітей з функціональними обмеженнями чи особливими потребами, залишаючись наразі недостатньо дослідженою, потребує особливої уваги суспільства. Ще наприкінці минулого століття ООН проголосила 1983-1992 роки Міжнародним десятиліттям інвалідів. Це засвідчило зміну офіційної позиції світової громадськості стосовно осіб із функціональними обмеженнями. Уперше були визначені їхні права нарівні з правами інших членів суспільства. Ще донедавна проблема інвалідності стосувалася лише самої людини-інваліда та її сім'ї. Нині ж визнається, що інвалідність – не стільки нещастя однієї людини, скільки суспільний феномен. Відомі різні моделі інвалідності: медична, економічна, функціональна, соціальна. Відповідно до *медичної моделі* інваліда від «нормальної» людини відрізняють вроджені чи набуті патології, які обумовлюють

неповноцінність людини у розумовому чи фізичному плані, або ж одночасно в першому і другому. Поліпшення життя інваліда досягається за рахунок відновлення його здоров'я (фізичного, розумового) медичними засобами. У рамках *економічної моделі* неповноцінними вважають тих людей, які мають певні обмеження в праці (не можуть працювати, працюють за обмеженим часом). В Україні прийняте офіційне визначення інвалідності як довготривалої чи постійної, повної чи часткової втрати працездатності внаслідок стійких чи важких порушень функцій організму у зв'язку з хворобою, травмою чи дефектом розвитку. *Модель функціональної обмеженості* пояснює неповноцінність як нездатність людини до виконання певних функцій, доступних для здорових людей. Визначення інвалідності з позицій функціонального підходу дається в Декларації про права інвалідів, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1997 році. Згідно з нею «інвалід» — це особа, яка не може самостійно забезпечити повністю чи частково потреби нормального особистого соціального життя через вади, вроджені або набуті, його чи її фізичні або розумові можливості. У світлі цієї моделі дається також визначення, яке зустрічається в Рекомендаціях до реабілітаційних програм, ухвалених на сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи (1992 р.), в яких йдеться, що інвалідність — це обмеження в можливостях, зумовлене фізичними, психічними, сенсорними, соціальними, культурними, законодавчими та іншими бар'єрами, які не дозволяють людині, котра має інвалідність, бути інтегрованою у суспільство і брати участь у житті сім'ї чи суспільства на таких само підставах, як і всі члени суспільства.

Цілком правомірно, на нашу думку, дослідниця проблем соціальної педагогіки А. Й. Капська не погоджується з таким твердженням, оскільки, як наголошує вона, самореалізація визначається не стільки потенційними можливостями, яких у здорової людини більше, а тими, які індивід зумів використати. Отже, важливу роль у цьому процесі відіграють як бажання і активність самої людини, так і наявність сприятливих соціальних обставин. За умов такого розуміння проблема інвалідності виходить за межі індивідуального існування. Подібні підходи зумовили появу *соціальної моделі* інвалідності. Згідно з нею визначальна роль в обмеженні повноправного функціонування людини у суспільстві належала її оточенню. За умов відособлення в ньому формувалася ситуація соціальної бездіяльності, відчуження і деградації людини з вадами фізичного і психічного розвитку. У світлі цієї моделі нині основна увага спрямовується на створення сприятливих умов для найповнішої самореалізації інвалідів та інтеграції їх у суспільство у рамках «незалежного життя» кожного з них. Передбачається, що за таких умов функціональні обмеження будуть віднесені до розряду куль-

турних відмінностей. Зважаючи на це, соціально-педагогічним працівникам значну увагу слід приділяти не лише безпосередній роботі з людьми із функціональними обмеженнями, а й безпосередньому соціальному оточенню.

На сьогодні найпоширенішою формою піклування про дітей-інвалідів в Україні є інституційна, яка передбачає соціалізацію їх у стінах дитячих будинків, шкіл-інтернатів, професійно-технічних закладів. У країні діє система спеціалізованих дошкільних закладів та шкіл-інтернатів. Однак недоліки інтернатної системи соціального виховання стають на заваді формуванню соціальної мобільності та інтегрованості вихованців. Це призвело до того, що нині у більшості розвинутих країн інтернатних закладів немає зовсім. Провідним принципом в охороні дитинства стала *позаінституційна підтримка* дітей та підлітків, яка полягає в тому, що дітей, котрі потрапляють під опіку держави, передають для тимчасового догляду та виховання у прийомні сім'ї. Такий вид догляду за дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківської опіки, отримав назву прийомної опіки (англ. — foster care). Пізніше з'явилися прийомні сім'ї-спеціалісти, які поряд з іншими дітьми брали на утримання дітей-інвалідів. Вони засвідчили свою ефективність у напрямі їх соціалізації. Дослідження, проведені у 1959 році в США, підтвердили, що легше знайти для дитини-інваліда прийомну сім'ю, ніж створити умови для успішної соціалізації в рідній.

Стратегія соціально-педагогічних дій фахівця в роботі з прийомними сім'ями-спеціалістами та їхніми вихованцями полягає в таких основних напрямках:

1. Вивчення можливостей поліпшення умов життя дитини-інваліда у власній сім'ї або можливостей розмістити її в сім'ї родичів. Робота з біологічними батьками з метою відновлення чи збереження сім'ї. Перевірка повноти реалізації програм субсидій, спрямованих на запобігання вилученню дитини з функціональними обмеженнями із сім'ї.

2. Участь у судовому засіданні. Ознайомлення з матеріалами суду, за вироком якого дитину розміщують у прийомній сім'ї.

3. Перевірка всіх запобіжних заходів під час підбору прийомної сім'ї-спеціаліста (стаж сімейного життя, позитивні рекомендації в родинному та громадському житті, наявність чи відсутність власних дітей, наявність відповідного державного сертифікату після реєстрації й тестування у приватних та урядових службах соціального захисту).

4. Навчання, контроль та нагляд за прийомними сім'ями. Надання їм всебічної допомоги. Розподіл виділених на дітей центральними державними та місцевими органами влади коштів.

5. Закріплення за прийомною родиною мультидисциплінарної команди, яка спроможна: надавати різнобічні послуги, координувати їхнє надання, поліпшувати якість стосунків, у які вступають прийомні діти, проводити моніторинг втручань у сім'ї, зорієнтовані на профілактику, системне клінічне обстеження дітей; готувати за вимогою суду мультидисциплінарну експертизу груп ризику.

6. Визначення тривалості перебування дитини чи підлітка в прийомній сім'ї. Вивчення можливостей повернення в біологічну сім'ю. Робота над відновленням та реабілітацією її.

7. Виведення дитини з-під опіки прийомної сім'ї. Запобігання багаторазовому переміщенню вихованця із сім'ї в сім'ю.

8. Подальший соціально-педагогічний супровід клієнта.

Важливою ділянкою роботи соціального педагога у вирішенні проблем соціалізації дітей-інвалідів у вітчизняній соціально-педагогічній практиці є соціально-педагогічний супровід сім'ї хворого. Психологи доводять, що у батьків із появою дитини з порушеннями в розвитку з'являються психічні розлади. У зв'язку з цим Шухард виділяє кілька етапів кризи в сім'ї:

- 1) заперечення проблеми,
- 2) наддепресія,
- 3) пошуки шляхів виходу з кризи,
- 4) визначення ситуації і звернення до фахівців,
- 5) скорочення контактів з навколишнім світом, зосередження всієї уваги на дитині, надія на її одужання, повторний сильний стрес у випадку втрати надії, змирнення із тою ситуацією, яка склалася.

Стратегія соціально-педагогічного супроводу сім'ї, в якій хвора дитина, включає такі основні напрями:

1. Допомогти батькам зрозуміти, що хвору дитину не слід сприймати як погану, а як представника людей з розряду особливих культурних відмінностей, у ставленні до яких у світовій практиці став чітко помітним поворот від культури корисності до культури гідності.

2. Дати зрозуміти родині, що вона у світі не єдина зі своєю проблемою. Є інші сім'ї, які у рамках можливого вирішують цю проблему на основі вироблення власної філософії життя. Результатом цього є створення найсприятливіших умов для соціалізації хворої дитини. Познайомитись з такою родиною.

3. Проводити консультації, у ході яких пропагувати та рекомендувати послуги різноманітних соціальних служб, медичних закладів. Ознайомлювати з правовим становищем хворої дитини.

4. Ознайомити батьків з методикою роботи із хворою дитиною. Допомогати в організації спільного з дитиною сімейного відпочинку.

5. У випадку, коли сім'я з хворою дитиною проходить через «класичний» паттерн (матері надміру втягнуті у виховання дитини в той час, як батьки відходять від ситуації емоційно чи фізично), проводити бесіди з батьками та залучати до проведення психологічних тренінгів з метою запобігання розпаду сім'ї.

6. Радити батькам не намагатися «нормалізувати» дитину в тому випадку, коли це неможливо. Невдача в таких випадках призводить до трагедії.

7. Допомогти батькам побачити реальні можливості дитини і спрямувати всі сили на її розвиток у ході належного догляду за нею, виховання та навчання її.

8. Соціально-педагогічний супровід сім'ї з хворою дитиною вести на основі плану реабілітації хворого, складеного спільно з дитячим лікарем. На базі цього плану розробити батькам відповідні рекомендації.

Останнім часом у вітчизняній соціально-педагогічній практиці зроблено перші кроки щодо реалізації експериментальної *програми делегування повноважень соціального працівника базового рівня одному з батьків, що виховує дитину-інваліда з функціональними обмеженнями*. Вперше здійснено спробу делегувати повноваження соціального працівника матері. Програма ініціювалася Соціальною службою для молоді та Благодійним товариством допомоги інвалідам і особам із інтелектуальною недостатністю «Джерела». Мета її – забезпечення кваліфікованого догляду за дитиною, зменшення направлень дітей до інтернатних закладів, надання підтримки родинам, які виховують дитину з особливими потребами. Методичний супровід програми здійснювали соціальний працівник, психолог і дефектолог. Учасниці програми (жінки віком від 30 до 59 років, діти яких мали діагноз: аутизм, синдром Дауна, розумова відсталість різних ступенів, дитячий церебральний параліч) мали можливість звертатися до фахівців за консультаціями щодо розвитку дитини, пошуку відповідної інформації та фінансових ресурсів. Фахівці отримали право представляти інтереси учасниць програми в місцевих органах влади, контролювати виконання плану догляду, організувати і проводити індивідуальні та групові психологічні консультації, інформаційні тренінги. Після завершення програми всі респондентки відзначили позитивні її сторони. Одні сприйняли її як крок держави, спрямований на взаємопідтримку (матері не віддають дітей у спеціалізовані інтернати, де на утримання однієї дитини витрачається близько 600 гривень у місяць, держава частково компенсує матері витрати по догляду за дитиною). Другі

звернули увагу на те, що державні органи спеціального захисту отримали за умови такого делегування повноважень певні переваги, оскільки виконання повноважень соціального працівника та соціального педагога покладалося на батьків, які й так доглядають за своєю дитиною. Це вигідне тим, що краще за них з доглядом дитини ніхто не впорається, а ще тим, що матерів не потрібно ретельно контролювати.

О.Шевчук, описуючи у своїй статті результати цього експерименту, ілюструє їх такими зауваженнями респонденток:

«Так як мати доглядає дитину, стороння людина її доглядати не буде, тим паче таку дитину, як моя. Відповідно, краще за мене ніхто не справиться з цими обов'язками. За них просто ніхто не взявся б».

«У мене є два виходи: або віддати дитину в інтернат і йти працювати за спеціальністю, щоб принаймні забезпечити її необхідними ліками і вітамінами; або взяти участь у цій програмі, отримувати гроші й бути поруч зі своєю дитиною».

«Нарешті державні чиновники зрозуміли, що догляд за дитиною-інвалідом — це важка 24-годинна робота, без вихідних і відпусток, яка має оплачуватися... Я не віддала дитину в інтернат, де на неї мали б виділяти більше ніж 600 гривень, я виховую її вдома і отримую мізерну пенсію» (Шевчук О. Перші кроки програми делегування повноважень соціального працівника батькам, які виховують дитину з функціональними обмеженнями // Соціальна політика і соціальна робота. — 2001. — № 3. — С. 77, 80).

Усі учасники програми відзначили позитивний вплив на свій психологічний стан і ставлення до дитини проведених із ними тренінгів. Ось що зазначили деякі матері:

«Я ніколи не брала участі в тренінгах, тому мені було дуже важко сформулювати свої очікування на початку. Але я навіть не могла передбачити, що ця подія так змінить моє ставлення до життя: воно почало змінюватися на більш оптимістичне, майбутнє здається обнадійливішим».

«Я отримала колосальний заряд позитивних емоцій від атмосфери тренінгу, від інших учасниць, викладачів» (Там само).

Якби умовою для участі в програмі було залучення учасниць, діти яких перебувають в інтернатах і які б дали згоду виконувати повноваження соціального працівника базового рівня, то йшлося б про один із оригінальних шляхів деінституалізації соціального виховання дітей із функціональними обмеженнями.

На основі висновків та результатів дослідження доцільною буде така *стратегія соціально-педагогічної діяльності соціального працівника базового рівня в умовах виконання програми делегування повноважень соціаль-*

ного працівника батькам, які виховують дитину з функціональними обмеженнями:

1. Визначення державних та громадських організацій, які доцільно залучити до участі в програмі (центри ССМ, управління та відділи у справах сім'ї і молоді, соціального захисту, опікунські ради, заклади освіти (зокрема інтернатного типу), притулки для неповнолітніх, асоціації молодіжних громадських організацій, благодійні фонди, жіночі та релігійні організації). Оформити з ними відповідні домовленості.

2. Вивчити сім'ї, які виховують дітей з особливими потребами. Заручитися згодою матерів на залучення їх до участі в програмі. Для цього провести з ними індивідуальні інтерв'ю, у ході яких виявити їхнє ставлення до нових обов'язків та до тренінгу, що відбувається в межах програми.

3. Скласти плани догляду за дітьми та обговорити їх під час групового тренінгу.

4. Визначити програму проведення психологічних тренінгів. Розпочати їх із психологічних занять, які сприяють знайомству учасниць групи і їх психологічному наснаженню. Заняття чітко структурувати. Обмежувати теоретичну і термінологічну їхні частини. На час проведення занять вирішити проблему догляду за дітьми учасників програми.

5. Активізувати обговорення проблем виховання і реабілітації дітей за рахунок використання на заняттях інтерактивних методів викладання.

6. Рекомендувати батькам для самостійного читання спеціалізовану літературу, сприяючи самореалізації їх шляхом працевлаштування на нову роботу в рамках сім'ї.

7. Слідкувати за виконанням учасниками програми плану догляду і складання ними щомісячного звіту за встановленим зразком про виконання завдань цього плану.

8. Навчити батьків вести щоденник психолого-педагогічних спостережень, спираючись на соціально-психологічний супровід.

9. Виробляти у матерів уміння аналізувати власну реабілітаційну роботу, робити на основі такого аналізу конструктивні висновки.

10. Залучення учасників програми до консультування матерів дітей-інвалідів, які не беруть участі у подібних програмах.

Останнім часом із метою активізації соціальної роботи з дітьми та молоддю з особливими потребами соціальні служби розширюють сфери їх спілкування, співпраці, організації дозвілля, ігрової і творчої діяльності. Впроваджуються такі організаційні форми роботи, як: реабілітаційні центри, ігротеки, недільні школи, клуби спілкування, об'єднання, товариства,

конкурси і фестивалі художньої творчості, благодійні естафети і акції, телемарафони, екскурсії, виставки творчості тощо.

Кожна людина, незважаючи на будь-які функціональні обмеження, народжується для щастя. Пошуки його певним чином складають смисл людського існування. Загальновизнану в колі кращих мислителів світу думку стосовно цього висловив у свій час французький письменник і громадський діяч Ромен Роллан: «Одне тільки і є щастя – творити. Живе лише той, хто творить... Усі радощі життя – радощі творчі».

Дати дитині-інваліду можливість відчувати радість творчості – це означає задіяти могутній стимул для її саморозвитку. Орієнтуються на це Палаці дитячої творчості, досвід роботи яких останнім часом починає висвітлюватися у педагогічній пресі. Досвідом реабілітаційної роботи з дітьми з обмеженими можливостями здоров'я (ОМЗ) на основі залучення їх до творчої діяльності в гуртках такого Палацу ділиться педагог-організатор Г.Руденко (м.Златоуст Челябінської області).

Методика соціально-педагогічної роботи з дітьми з відхиленнями в розвитку в Палаці дитячої творчості. Відділення реабілітації для дітей із відхиленнями в розвитку відкрите на базі Палацу і Центру соціального захисту. Попередньо було створено нормативно-методичну базу: розроблені «Положення про Відділення реабілітації для дітей з обмеженими можливостями здоров'я», програми індивідуального розвитку і навчання; «Програма вивчення особистості дитини», «Програма соціальної підтримки і розвитку дітей з обмеженими можливостями здоров'я», «Програма первинного відділення реабілітації дітей з ОМЗ «Особлива дитина», Програма коригуючих занять «Домашній стадіон».

Робота з клієнтами будується за такими напрямками: додаткові освітні послуги, оздоровлення, соціальна адаптація, психологічний супровід, патронат. Вони спрямовуються на реабілітацію, корекцію, адаптацію і розвиток. Першочергова увага зверталася на підготовку педагогів для роботи з дітьми-інвалідами через семінари, індивідуальні консультації з участю психолога, медичних та соціальних працівників. Ставилася мета дати хворим дітям допрофесійну освіту за такими спеціальностями: швея, вишивальниця, користувач ЕОМ, домашній майстер-деревообробник.

Педагоги Палацу дитячої творчості відкоректували Програми з урахуванням інтелектуальних і фізичних можливостей дітей із відхиленнями у розвитку. Розробили засоби дидактичного і методичного супроводу програм (технологічні картки, трафарети, шаблони, ескізи тощо). Такі засоби дозволяють створити ситуацію успіху і виробляють у дітей стійкий інтерес до знань.

З неходячими дітьми заняття проводилися вдома.

В *оздоровчій* роботі використовуються варіативні моделі занять: індивідуальні й групові, традиційні і нетрадиційні. Масаж і самомасаж, стимуляція рухових функцій з допомогою механічних тренажерів допомагають, наприклад, оздоровлювати дітей із захворюваннями опорно-рухового апарату. Створені сімейні групи з метою продовження реабілітаційної діяльності в домашніх умовах, що забезпечує безперервність цієї роботи. Великою популярністю серед дітей і батьків користується фітобар, у якому після занять дітям разом із батьками є можливість скуштувати тонізуючі чи заспокійливі чаї, настої, відвари.

З метою *соціальної адаптації* діти з відхиленнями в розвитку включені у змішані групи навчання. У них вони швидше адаптуються. А здорові діти вчать співчуттю та милосердю. Діти-інваліди, втягнуті в спільну діяльність із здоровими ровесниками, вчать діяти і жити в колективі.

Педагоги використовують найменшу можливість для фіксації успіхів підопічних. Виявляють готовність працювати і спілкуватися з ними з урахуванням їх можливостей. Намагаються створити умови, в яких кожна дитина, незалежно від рівня інтелекту і фізичного розвитку, могла б розвинути власні задатки.

Психологічний супровід дітей-інвалідів та їх батьків передбачає, насамперед, індивідуальні заняття з психологом: консультації, вправи, тренінги з розвитком комунікативних здібностей, корекцію психологічних проявів, виявлення індивідуальних особливостей розвитку, психологічне оздоровлення.

Сприяє вирішенню проблем соціалізації хворих дітей організація відпочинку. В Палаці для дітей та їх батьків проводяться Дні відкритих дверей, творчі конкурси, дитячі свята, свята сім'ї, виставки, вечори, дискотеки. Організуються відвідування театрів, музеїв, поїздки на концерти у міжнародний день інвалідів і під час міського фестивалю творчості інвалідів. Пізнавально-розважальні ігри, екскурсії, поїздки, читання книг і бесіди за прочитаним, за ілюстраціями допомагають дітям-інвалідам спілкуватися з ровесниками у невимушеній обстановці. Підопічні стають активними, легко засвоюють нові слова і вирази й тут же намагаються ними користуватися. Всебічному розвитку хворих дітей сприяє також організація їх літнього відпочинку в оздоровчому таборі при Палаці дитячої творчості, де вони відпочивають разом із здоровими дітьми.

Важливим у соціально-педагогічній роботі з дітьми-інвалідами є залучення батьків до неї. Разом із своїми дітьми вони стають учасниками пізнавально-розважальних свят, фестивалів. Спільно займаються з ними в групах

здоров'я. Для батьків організуються консультації психолога, юриста, вузьких спеціалістів, зустрічі з фахівцями Управління соціального захисту і відділу «Сім'я», проводиться факультатив «Усе починається з сім'ї».

Таким чином, складовими психолого-педагогічного та соціально-оздоровчого супроводу розвитку дітей з обмеженими можливостями здоров'я є: соціальна адаптація серед ровесників, психологічна реабілітація, відновне лікування і оздоровлення, організація відпочинку.

Цілісний комплекс заходів психолого-педагогічного та соціально-оздоровчого супроводу розвитку дітей з обмеженими можливостями здоров'я дає уявлення така схема, яку пропонує у своїй статті Г. Руденко (Руденко Г. Из опыта работы с детьми-инвалидами // Воспитание школьников. — 2004. — № 1. — С. 36-40).

Соціально-педагогічний супровід дітей із різними захворюваннями має свої певні особливості. Наприклад, як і в кожній країні світу, в Україні народжуються діти з церебральним паралічем. Приклад успішного соціально-педагогічного супроводу їх *демонструє Київська міська громадська організація допомоги та сприяння дітям-інвалідам з дитинства «Церебрал»*, яка успішно працює в столиці ось уже понад 10 років. В інтерв'ю журналу «Соціальна політика і соціальна робота» досвідом організаторської соціально-педагогічної роботи поділилася голова цієї організації Лія Ременік. На основі узагальнення цього досвіду доцільними можуть бути *організаційно-методичні основи створення подібних громадських організацій допомоги та сприяння дітям, хворим на церебральний параліч, в інших містах України*.

Як відомо, хворі з таким діагнозом потребують реабілітації та підтримки упродовж усього життя. Згідно із законодавством такі діти не можуть відвідувати ні дитсадок, ні школу. В кращому випадку вони вчать вдома, якщо сім'я в змозі забезпечити їм повноцінну освіту. Залучати дитину з ДЦП (дитячим церебральним паралічем) до системного процесу соціалізації доцільно від народження, оскільки дорослого, який провів частину свого життя у чотирьох стінах, значно важче адаптувати, бо той час, коли це можна було зробити, вже минув. Інша справа — діти, які ростуть разом, спілкуються і мають друзів-ровесників.

Пристаючи до організації дитячого реабілітаційного центру, необхідно створити його програму і представити її в одному з благодійних фондів. У наведеному нами випадку це був Дитячий фонд ООН. На основі анкетування хворих дітей, їх батьків та консультацій із фахівцями можна визначити низку спеціальностей, після здобуття яких діти з фізичними вадами отримають можливість самостійного заробітку на хліб. Ви-

явилось, що на першому місці в такому переліку стала робота з комп'ютером. Тому на початку організатори благодійної справи взялися за створення невеликого комп'ютерного класу і спробували дати дітям можливість опанувати роботу з комп'ютером. Це призвело до певних успіхів. Нині кілька юнаків уже освоюють у ВНЗ фах програміста. Крім того, спеціальні розвивальні комп'ютерні програми дозволяють виробляти просторову увагу, яка внаслідок особливостей захворювання на церебральний параліч виявилася нерозвинуеною у клієнтів центру. Навчальні комп'ютерні ігри незабаром зумовили прогрес у розвитку дітей.

До роботи в подібних центрах доцільно залучати, крім соціальних педагогів, фахівців із фізичної реабілітації, психологів, реабілітологів, логопедів, масажистів. Оскільки реабілітація полягає у виробленні умовних рефлексів, то необхідна копітка праця усіх цих спеціалістів.

Київська міська громадська організація допомоги «Церебрал» об'єднує близько 600 сімей. Кожного року переглядає перелік своїх членів, оскільки старші діти виходять із неї, а на їх місце приходять нові. З появою районних відділень структура її урізноманітнілася і збагатилася. У районах кожному голові допомагає актив, який складається з кількох людей. Окрім фахівців до процесу реабілітації хворих дітей залучаються волонтери. Їх направила соціальна служба для молоді. За їх допомогою діти взяли участь у дев'ятьох фестивалях, які провела Київська соціальна служба для молоді. Спілкування з волонтерами корисне тим, що вони вміють бачити у хворих дітях цікавих товаришів, до яких слід ставитися як до рівних собі. Центр сам зараз здійснює підготовку волонтерів. Працівники його розповідають їм про медичні аспекти хвороби, знайомлять зі змістом роботи фахівців. З метою залучення до роботи в центрі майбутніх соціальних педагогів на базі закладу проводиться педагогічна практика студентів університетів. Дефіцитними спеціалістами для робіт із хворими дітьми є медичні психологи. Для проведення тренінгів соціальних педагогів їх запрошують із інших міст.

Хворим дітям важко добиратися у віддалений реабілітаційний центр, тому подібні відділення створено у Києві при районних територіальних центрах соціального обслуговування населення, і вони підпорядковані управлінню соціального захисту населення м. Києва.

Поступово налагоджується *технологія* роботи денних відділень центру. Завідувач відділення зазвичай лікар, але це може бути і соціальний педагог. Все залежить від того, наскільки людина обізнана зі специфікою роботи. Обов'язково у відділенні повинен бути реабілітолог, логопед і масажист. Є також два вихователі, які працюють позмінно по 5 годин. Передбачено посаду психолога.

До відділення дитину приводять зранку і до кінця дня з нею займаються фахівці. Тут пацієнт має можливість дворазового харчування на день. Хворий під керівництвом фахівців проходить фізичну реабілітацію, користується послугами логопеда, отримує психологічну підтримку, бере участь у заняттях з розвитку моторики. Такий розвиток особливо важливий, оскільки він безпосередньо пов'язаний із розумовим розвитком. Після такої програми майже всі діти йдуть до звичайної школи. Відомо, що якщо дитина лежить удома і до неї приходить один педагог 10 годин на тиждень, то згодом вона навіть не зможе навчатися в інтернаті з полегшеною програмою. А у відділення до дітей з ДЦП приходять різні вчителі, які здійснюють диференційоване навчання у групах із трьох-чотирьох дітей. Крім того, матір дитини, влаштованої у денному відділенні, отримує можливість піти на роботу. Раз на тиждень до відділення постійно запрошуються діти, які регулярно відділення не відвідують. Тут вони мають можливість поспілкуватися, отримати відповідну консультацію у фахівців, відпочити, пообідати.

Понад десять років центр випускає свій журнал. Кошти на його друк дає соціальна служба для молоді. Підготовка і видання журналу — це один із способів працевлаштування дітей. Його повністю готують діти. У рамках проекту з фондом «Відродження» видано серію книг «Перші кроки поета». Один із авторів став уже членом Спілки письменників України.

Щорічно за рахунок Київської міської держадміністрації в літній період хворих дітей вивозять на оздоровлення. Вони отримують безкоштовні путівки для матері і дитини на місяць із харчуванням і лікуванням. Нещодавно завершилася благодійна акція «Караван - 2000», у рамках якої було організовано першу зміну для інвалідів у Артеці. Вирішено проводити для них одну табірну зміну.

Останнім часом розгортається діяльність подібних організацій для дорослих. Наприклад, у Києві хворих на церебральний параліч дорослих об'єднує організація «Касцен». На міському і районних рівнях функціонують товариства інвалідів. Усі вони займаються працевлаштуванням, вирішенням проблем отримання житла, розподілом гуманітарної допомоги, влаштуванням особистого життя, знаходженням друзів, наданням путівки на відпочинок, оздоровлення.

Генеральна Асамблея ООН у 1993 році ухвалила Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Згідно з цими правилами соціальна робота повинна бути більш індивідуалізованою, групова — її поглиблювати, а масова — бути результатом усієї попередньої діяльності. Індивідуалізують соціальну допомогу волонтери—аматори соціальної ро-

боти з хворими. Підготовка їх має здійснюватися в кілька етапів з урахуванням віку та відповідних умінь і навичок у найрізноманітніших видах діяльності.

Особливості *технологій волонтерської допомоги* полягають у тому, що діти-інваліди у процесі роботи з волонтерами (часто ровесниками) отримують можливість не лише обмінятися певною інформацією й поглядами, а й почуттями. Це розширює доступ до надбань загальнонародської культури. Волонтерська допомога несе в собі кілька функцій: посередницьку, комунікаційну, реабілітаційну, побутову, технічну, творчу. Як правило, до волонтерського руху соціальні служби молоді залучають учнів загальноосвітніх шкіл, студентів вищих навчальних закладів, членів неформальних дитячих та юнацьких об'єднань. Вони допомагають підтримувати контакти між хворими дітьми і соціальними працівниками та соціальною службою, налагоджувати стосунки з ровесниками, оволодіти спеціальними навичками у різних видах творчої діяльності. Допомагають інвалідам у домашніх справах, в організації прогулянок на свіжому повітрі. Надають допомогу фахівцям соціальної роботи під час проведення і організації індивідуальних та групових форм занять з клієнтами. Беруть участь у розподіленні і розповсюдженні гуманітарної допомоги, продуктів харчування, преси, бібліотечної літератури, аудіо- відеокасет. Психолого-педагогічну допомогу у випадку певних ускладнень групам волонтерів надають соціальні педагоги ССМ. У ході керівництва вони ж і контролюють діяльність цих груп.

Певну ділянку роботи соціального педагога в умовах загальноосвітнього навчального закладу складає *соціально-психологічна адаптація дітей, хворих на епілепсію*. Дані медичної статистики засвідчують, що половина всіх хворих на епілепсію захворіли до 12-річного віку, тобто у той час, коли інтенсивно відбувається засвоєння знань, умінь та навичок дитиною, формування її особистості. Хвороба, як правило, провокує стійкі зміни всього психічного складу хворого у 70% епілептиків. Основні напрями соціально-педагогічної роботи з дитиною у таких випадках залежать від індивідуально-психологічних характеристик, які, в свою чергу, обумовлюються ступенем вираженості патологічних процесів, глибиною органічного ураження мозку, темпу наростання інтелектуальних вад та афективних порушень. Відомо, що окрім судомних нападів, які є основною ознакою епілепсії, причинами шкільної дезадаптації хворих дітей є виражені інтелектуально-мнемічні порушення, які полягають у зниженні можливості запам'ятовування, що тягне за собою обмеження мовленнєвих засобів та активного словника, звуження світогляду, труднощі в акумулюванні життєвого досвіду. У процесі мислення епілептик втрачає здатність виділяти суттєві ознаки предмета чи

явища, розкривати основні зв'язки між ними. Помітно виражається мало-рухливість мисленневих асоціацій, знижується рівень узагальнення та абстрагування. Це супроводжується відповідними змінами і в афективній сфері. Звичними стають дисфорійний настрій, нагромадження гніву та злостивості, їхні спалахи, злопам'ятність і мстивість, агресивність. Можлива поява суїцидальних спроб. Усе це нерідко стає причиною, через яку дитина втрачає можливість відвідувати школу разом із ровесниками.

У процесі розвитку хвороби поступово формується епілептичний характер, ознаками якого є інертність психічних процесів, порушення темпу мислення, переключення уваги, поява тенденцій до деталізації, егоцентризму, дріб'язковості, загострення афектів, виникнення труднощів адаптацій до певних обставин. Однак ступінь вираження цих змін залежить не лише від особливостей перебігу хвороби, а й від соціального середовища, яке може не лише сприяти компенсації стану хворого, а й стимулювати посилені розвиток патологічних рис особистості.

Зважаючи на особливості епілептичного захворювання, Н.М.Городнова пропонує таким чином вибудовувати *стратегічні і тактичні основи соціально-психологічної адаптації дітей, хворих на епілепсію*:

1. Правильно розмежувати ті особливості поведінки, що виникають як наслідок хворобливого процесу (так звані процесуальні) і ті риси, які формуються під впливом негативних умов середовища. До процесуальних рис слід віднести уповільненість та тугорухливість мисленневих процесів і в'язкість та деталізація мислення. До рис, обумовлених середовищем, — дратівливість, мстивість, нещирість, жорстокість, егоїзм.

2. Зважаючи на те, що «вторинні» зміни особистості епілептика розвиваються часто під впливом усвідомлення дитиною своєї інвалідності, неможливості пристосуватися до середовища ровесників (наприклад, займатися силовими видами спорту, мріяти про «престижні» у підлітковому віці професії — водія, пілота і т.д.), необхідно орієнтувати вихованця на здобуття у майбутньому тієї професії, яка йому, з одного боку, доступна, а з іншого, більш-менш відповідає внутрішньому складу. Бажано вміти у характерних деталях розкривати романтизм її.

3. Відомо, що у випадку, коли про себе нагадує дефект, в епілептиків, вмикаються механізми захисту з метою компенсації понівеченої хворобою функції. Тоді у хворих спостерігається посидючість, акуратність та працьовитість. Соціальному педагогу потрібно це вчасно помітити і пропагувати в тому оточенні, в якому знаходиться дитина.

4. Оскільки помічено, що у таких людей тип компенсації (звичка до педантичного виконання завдань на основі стереотипів) призводить до раб-

ства звичного способу дій, поведінки, намагань за цих умов посідати той самий високий статус у різних ситуаціях і в різних колективах, то використання в корекційній роботі компенсаторних здатностей хворих може бути ефективним тільки за умови розвитку критичності їх мислення і самооцінки.

5. У корекційній роботі з батьками, які вважають своїх дітей інвалідами і на основі цього віддані стихії почуттів тривоги, власної провини, злості та нетерпеливості, акцент робити на формування і закріплення адекватної позиції «прийняття» дитини такою, яка вона є. Доводити батькам необхідність зниження їх тривожності, оскільки вона живить тривожність дитини, що негативно відбивається на її здоров'ї.

6. Проводити з батьками індивідуальні консультації з метою зробити сприймання хвороби дітей реалістичнішим і, водночас, оптимістичнішим. Вчити їх не загальмовувати підлітка надмірної опікою і кількістю обмежень, не акцентувати уваги на хворобі, а радіти щонайменшому успіху дитини. Давати їм поради щодо організації відпочинку, дотримання правил техніки безпеки перебування біля води (відомі випадки, коли через напад, який починався у воді, дитина тонула), перегляду телепрограм (надзвичайно емоційні – шкідливі).

7. Соціальному педагогу або лікарю необхідно провести з учителями, які викладають свій предмет у класі, де навчається хвора дитина, відповідний інструктаж. У ході його слід: 1) ознайомити із характером дій педагога у той час, коли в учня починається епілептичний напад на уроці, 2) визначити особливості ставлення вчителя до хворої дитини у процесі навчального співробітництва.

8. Класному керівнику та вчителю потрібно знати, що поряд з хворою дитиною повинна сидіти дитина, яка, насамперед, перебуває із хворим у дружніх стосунках, бачила уже ці напади, уміє помічати наближення їх і надавати першу допомогу, вивівши сусіда за партою з класу. Коли ж напад розпочинається несподівано, слід покласти хворого на підлогу і прослідкувати, щоб він не поранився під час хаотичних рухів об гострі предмети (потрібно прибрати їх). Після завершення нападу дати можливість постраждалому півгодини поспати.

9. Інформувати вчителів про особливості діяльності таких учнів на уроці: повільний темп роботи із труднощами в опрацюванні, але з належним ефектом вправління; нездатність за необхідності прискорювати психічні і моторні дії, розподіляти увагу між двома об'єктами; необхідність індивідуального темпу з використанням звичних стереотипів і максимальною опорою на звичку.

10. Адаптаційні заходи щодо хворих на епілепсію дітей проводити у двох напрямках: 1) утримувати на тому рівні навчання, який відповідає їх максимальним можливостям, 2) систематично працювати з метою адаптації таких дітей до умов навчального процесу та безконфліктного спілкування з ровесниками, зважаючи на негативні наслідки хвороби, які створює для оточуючих «епілептичний» характер: високу збудливість з тенденцією до агресивності, неадекватний і негнучкий рівень самооцінки і домагань, егоцентризм, невміння рахуватися з інтересами інших.

Порівняно вузьке коло соціально-педагогічної практики становить *олігофренопедагогіка*. Розвиток її в Російській імперії мав місце в кінці XIX – початку XX століття. Відомо, що коли в Древньому Римі розумово відсталіх дітей знищували, то в православній імперії їх вважали «Божими дітьми» і оточували ореолом святості. У вітчизняних спецшколах інтернатного типу у процесі соціально-педагогічної роботи з таким дітьми напрацьовані відповідні методики. В основі їх лежить уважне, довірливе ставлення педагогічних працівників до вихованців, залучення їх до серйозної, відповідальної праці, використання її як методу засвоєння і закріплення знань, корекції особистості. Особлива увага звертається на режим дня, розпорядок, формування і закріплення різноманітних алгоритмів дій. Характерно, що самі вихованці виступають проти їх порушення. Проступки дітей розглядаються як випадкові помилки або результат тимчасової хвороби. Допущені помилки не підкреслюються. У випадку збудження підопічного його тимчасово кладуть у постіль для відпочинку та заспокоєння. У переважній більшості випадків діти після цього ведуть себе нормально. Важливо також розумно чередувати лікувальні заходи (масаж, ігри, прогулянки, купання, гімнастика) з навчальними та виховними.

Працюючи з хворим дітьми та дітьми-інвалідами, соціальному педагогу корисно звернутися до досвіду *лікувальної педагогіки* О.О. Дубровського. Хоч у своїй книзі «Перлина Росії» він розповідає про лікування дітей у санаторному піонерському таборі біля моря, однак, його лікувально-виховні підходи доцільно враховувати за будь-яких умов виховання (Див.: Дубровський А.А. Жемчужина России// Педагогический поиск. – М., 1987. – С.501-540).

Автор книги вважає, що велике значення для лікування хворих дітей має все, що їх оточує: інтер'єр спального приміщення, архітектура будинку, в якому проживають, навколишній ландшафт. Дитячий оздоровчий комплекс, якому він віддав чимало своїх духовних і фізичних сил, завжди уявлявся йому святковою картиною: яскраво-синім морем, золотим піском пляжу, царством барвистих квітів і зелені величезного парку, білосніжними будовами

приміщень санаторію, які були подібні на готові до плавання білі кораблі з трьома рядами «палуб» — широких лоджій.

Розбитий біля санаторію дендропарк на кількох десятках гектарів — це «чудодіяна природна лікарня». Дерев тут підбрані з урахуванням їхніх оздоровчих функцій та емоційного впливу на людину. Багато кримської сосни, що виділяє фітонциди, які затримують ріст туберкульозної палички. Повсюдно ростуть дерева, які знижують кількість бактерій у повітрі. Серед них туя західна, евкالیпт, ялиця сибірська, акація біла, сафора японська, ялина голуба, верба плауча, клен гостролистий, сосна звичайна.

На основі відповідних досліджень доведено, що людині корисне повітря, збагачене легкими негативними іонами. Таким повітрям добре лікувати перевтому, безсоння, бронхіальну астму. Оскільки сприятлива аероіонізація саме в соснових лісах, то вони також тут посаджені і діти мають можливість збирати гриби в них.

Взимку радують око не тільки хвойні й вічнозелені рослини. Листопадні дерева і чагарники справляють не менший естетичний вплив своєю архітектонікою, фактурою, забарвленням стовбурів і гілля. Правильне чередування (на одній лінії через певний інтервал) дерев пірамідальної форми сприймається як певний ритм, а шпильчасті крони, спрямовані вгору, створюють піднесений, бадьорий настрій.

Під час проектування лікувального впливу парку враховувалося, що кожне дерево справляє емоційний вплив розмірами і формою крони, інтенсивністю забарвлення хвої та листя, їхньою яскравістю, ароматом і навіть шелестом, своїм поєднанням з рельєфом місцевості та архітектурою споруд. Організатори санаторію звернули увагу на те, що озеленувачі звикли при закладанні парків для дітей саджати дерева переважно із салютуючими, пірамідальними, колоноподібними кронами, тому було докладено чимало зусиль, щоб переконати їх у тому, що надмірна кількість таких дерев може призводити до перезбудження нервової системи дитини. Потрібні щадно-заспокійливі дерева з розлогими, повислими, зонтикоподібними, кулястими, плакучими кронами, з неясковим або блідим забарвленням листя. О.О.Дубровський не раз помічав, що діти, наприклад, люблять збиратися під платаном. Чому? Очевидно тому, робить він висновок, що платан охороняє, розважає і захищає їх. Він притягує, можливо, і через те, що має кругленькі, на довгій ніжці, м'які, пухнасті кульки. Куляста, округла, овальна форма завжди заспокоює. І недаремно, на думку спостерігача, люди сідають за круглий стіл для обговорення добрих справ.

У санаторії лікувалися діти із захворюваннями шкіри, органів дихання, уражені окремими формами ревматизму. Впродовж однієї зміни їх не-

обхідно було не тільки лікувати, а й навчати, виховувати. Представники лікувальної педагогіки виходили, насамперед, з усвідомлення того, що у роботі з хворими дітьми потрібні не тільки любов, чуйність, дбайливість, уважність до дитини, терпеливість і терплячість, а й весела вдача, душевна щедрість, оптимізм. При цьому не менш необхідними є твердість і вимогливість, довіра до дитини, тактовна допомога у розвитку її самостійності і самосвідомості, у переключенні її невгамовної енергії на добрі справи.

Помітний психолікувальний ефект справляє заняття улюбленою справою, тому лікувальна педагогіка передбачає виховання в дітей уміння правильно і цікаво використовувати своє дозвілля. Робиться це тактовно, враховуючи внутрішні спонукання дітей. Дитина сама вибирає, що їй робити. А вихователь ненав'язливо пропонує справу, якщо вибір не зроблений чи допомагає в організації занять, якщо вибір уже визначений. У парку чимало чудових куточків, де любо помріяти, поспілкуватися з другом чи почитати. Є стадіон, де можна пограти в м'яч, теніс. На узбережному затишному пляжі — помилуватися заходом сонця. У загадковій кімнаті казок при палаючій свічі — послухати казки. У морській кімнаті — простежити, як ростуть водорості.

Таким чином, лікувальний вплив справляє сама позиція педагогів, які в організації лікування та життєдіяльності дитини в санаторії виходять із її уподобань, а не зовнішнього нав'язування своїх власних.

Поряд із хворими дітьми та дітьми-інвалідами особливої уваги соціального педагога потребують *обдаровані діти та підлітки*. Відомо, що згідно з одним із рішень Всесвітньої організації охорони здоров'я вони входять у так звану «групу ризику» поряд із розумово відсталими, малолітніми правопорушниками, дітьми алкоголіків та наркоманів. В.Юркевич, один із дослідників проблем обдарованості дітей, стверджує, що їм необхідне особливе виховання, спеціальні, індивідуальні навчальні програми, спеціально підготовлені вчителі, спеціальні школи.

Обдарованість, талант чи геніальність — це, насамперед, високий рівень розвитку певних здібностей людини. Найвищий із них — геніальність в усі часи і у всіх народів сприймався як нерозгадане, загадкове явище або своєрідний дар Божий. Викликає здивування і талант, і обдарованість. Відомі різні види обдарованості: соціальна (лідерська), художня (музична, сценічна, зображувальна), психомоторна (спортивна), академічна (здібності до навчання), інтелектуальна (здатність аналізувати, мислити, співставляти факти), творча (виявляється в нестандартному баченні світу і нешаблонному мисленні).

Школа бере на себе відповідальність розвивати всі здібності учня до їх можливого найвищого рівня. На жаль, педагогічна практика та й наука настільки довго орієнтувалися на певного «усередненого» учня, що багато педагогів розучилися бачити в дитині особистість як унікальність інтересів, здібностей, рис характеру. У педагогічному середовищі стали популярними ідеї диференційованого навчання, вибору предметів і спеціальних класів. Ще в кінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття в деяких областях України за рік відкривалося по кілька сот «диференційованих» класів. Диференціація, як правило, починалася лише з 7-го класу, в той час, коли чимало здібностей дитини, не отримавши свого вчасного розвитку, починають згасати. Розуміння цього породило в педагогічній науці спроби створення системи диференційованого навчання, починаючи з першого класу (Гильбух Ю., Кондратенко Л., Коробко С. Как не убить талант // Народное образование. — 1991. — № 4. — С. 15-22). Коли раніше внутрішня диференціація призводила до того, що дітей у класі ділили на три більш чи менш постійні групи: сильну, середню і слабку, пропонуючи для кожної з них завдання різної складності, то згодом з'явилася гіпотеза стосовно того, що за умови диференціації, починаючи з молодших класів, найраціональнішою формою організації навчально-виховного процесу є покласна диференціація. Система передбачала чотири типи класів: 1) клас вікової норми (навчання за звичайними програмами за умов звичайної наповнюваності); 2) клас прискореного навчання (для потенційних талантів за умови звичайної наповнюваності класу; освоєння курсу початкової школи за формулою: «Чотири роки за три»); 3) клас підвищеної індивідуальної уваги (за зразком відомих «класів вирівнювання» для відстаючих учнів; наповнюваність 16-18 учнів у класі); 4) спеціальні класи для учнів з глибокою затримкою психічного розвитку.

Такий підхід викликав докори з двох боків. З одного боку, авторів докоряли за елітарний характер системи, а з іншого боку, за те, що вона начебто копіювала широковідому американську систему «А,В,С». З першим автори погоджувалися, але виправдовувалися тим, що відбір учнів в «елітарний» клас відбуватиметься за інтелектуальною ознакою, а не за соціальним положенням батьків (в ідеї це звучить красиво, однак, упевненості в дотримуванні цього принципу на практиці немає). Стосовно другого у дослідників були заперечення, оскільки вони вважали, що подібність між запропонованою системою і системою «А,В,С» має суто зовнішній характер через різні методики відбору дітей та принципи навчання.

Як засвідчив час, запропонована система, пройшовши, за твердженням її авторів, успішні експериментальні випробування, так і не ввійшла

в масову педагогічну практику, залишивши проблему обдарованості в школі в основному не вирішеною.

Цікаво стосовно обдарованих дітей є думка відомого дефектолога В.П.Кашенка (1870-1943), який у 1907 році, уже після закінчення навчання на медичному факультеті Київського університету, відкрив у Москві приватну школу-санаторій для аномальних дітей. У своїй статті «Чи потрібно виділяти обдарованих дітей із загальної маси школярів?» він пише: «Очевидно, кожний пам'ятає, що в середовищі його шкільних товаришів був хоч би один із таких обдарованих. Більша частина обдарованих дітей, юнаків, однак, учиться вкрай погано і нерідко вважаються гіршими учнями в класі. Тут доречно буде процитувати М.І.Пирогова, який так добре знав шкільну справу і який у своїй статті «Школа і життя» пише: «Скільки учнів вважаються в школі тупоголовими, а в житті виявляються розумнішими від своїх учителів». Не зайвим буде згадати історичні приклади, що Наполеон вважався одним із найслабших учнів Бриєнської військової школи. Геніальний Ньютон і в середній школі, і у вищій вважався за малоздібного. Відомий натураліст Олександр Гумбольдт також відставав у школі від своїх ровесників. Однією із очевидних якостей обдарованості є оригінальність мислення, яка не мириться ні з якими намаганнями школи підкорити своїм правилам і вимогам, напрацьованим у іншому масштабі. Найчастіше мислення це виявлене з певним спрямованим інтересом. У той час, коли школа вимагає від нього (учня — С.П.) однакової участі у всіх заняттях, починаючи від латинської граматики і закінчуючи природничою історією, його думка витає в якійсь визначеній галузі, і школа тільки заважає цій роботі думки: тільки пригнічує її» (Антология педагогической мысли России второй половины XIX — начала XX вв. — М., 1980. — С. 480-487).

З огляду на викладене стає зрозумілим, що вирішити проблему обдарованих учнів, як протилежної крайності проблеми розумово відсталих дітей, шляхом лише однієї диференціації неможливо, оскільки людська особистість унікальна і рамки будь-яких стандартів для неї були і залишаються умовними. Лише за умови особистісноорієнтованого підходу можуть бути створені сприятливі можливості для розвитку обдарованої дитини на основі її внутрішньоінтенційної спрямованості. Стратегічні напрями діяльності соціального педагога з метою реалізації такої спрямованості розглянуті нами в підрозділі 1.3.

Заяпитання і завдання

1. Обгрунтуйте інвалідність як суспільний феномен.
2. Які розрізняють моделі інвалідності й в чому їхня суть?
3. Визначіть інституційні та позаінституційні форми піклування про дітей-інвалідів.
4. У чому полягають стратегічні основи соціально-педагогічних дій фахівця в роботі з прийомними сім'ями-спеціалістами та їхніми вихованцями?
5. Розкрийте суть соціально-педагогічного супроводу сім'ї, в якій хвора дитина?
6. Складіть програму делегування повноважень соціального працівника базового рівня одному з батьків, що виховує дитину-інваліда з функціональними обмеженнями.
7. Яку методикy соціально-педагогічної роботи з дітьми з відхиленнями в розвитку можна розробити в Палаці дитячої творчості?
8. У чому суть досвіду Київської міської громадської організації допомоги та сприяння дітям-інвалідам з дитинства «Церебрал»?
9. Соціально-психологічна адаптація дітей, хворих на епілепсію.
10. Чому обдаровану дитину відносять до «групи ризику»?
11. Які шляхи вирішення проблеми обдарованих дітей?

Рекомендована література

1. Василькова Ю.В. Методика и опыт работы социального педагога. — М., 2001. — С. 122-142.
2. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. — М., 2000. — С. 329-343.
3. Гордонова Н.М. Досвід соціально-психологічної адаптації дітей, хворих на епілепсію в умовах загальноосвітньої школи // Практична психологія та соціальна робота. — 2002. — № 3. — С. 56-57.
4. Дубровський О.О. «Перлина Росії» // Педагогічний пошук. — К., 1988. — С. 501-540.
5. Зверева І.Д., Іванова І.Б. Концептуальні основи соціального захисту людей з функціональними обмеженнями. Зб. теоретичних та методичних матеріалів. — К.: А.Л.Д., 1995.
6. Проблеми дітей, хворих на церебральний параліч в Україні // Соціальна політика і соціальна робота. — 2001. — № 2. — С. 34-41.
7. Руденко Г. Из опыта работы с детьми-инвалидами // Воспитание школьников. — 2004. — № 1. — С. 36-40.
8. Соціальна педагогіка / Заред. А.Й.Капської. — К., 2000. — С. 206-212.

-
9. Технології соціально-педагогічної роботи / За заг. ред. А.Й.Капської. – К., 2000. – С. 146-155.
10. Шевчук О. Перші кроки програми делегування повноважень соціального працівника батькам, які виховують дитину з функціональними обмеженнями // Соціальна політика і соціальна робота. – 2001. – № 3. – С. 74-84.
11. Яскал Л. Виховання в прийомній сім'ї як чинник соціалізації дітей-інвалідів // Соціальна політика і соціальна робота. – 2000. – № 3,4. – С. 36-47.

2.7. Соціально-педагогічні заходи, спрямовані на надання допомоги ВІЛ-інфікованим, наркозалежним і залежним від психотропних речовин клієнтам та втягнутим у ранню проституцію

*Те, що люди звикли називати долею,
є, насправді, всього-на-всього
сукупністю вчинених ними дурниць
Артур Шопенгауер*

ВІЛ-інфекція та СНІД як суспільна проблема. Діяльність соціального працівника в системі ВІЛ-сервісних організацій. Методичні основи профілактики ВІЛ/СНІДу в загальноосвітніх закладах освіти. Міфи про наркоманію, поширені в середовищі молоді. Методика виявлення ознак вживання наркотиків підлітком. Біопсихосоціодуховна модель психокорекційних впливів у роботі з наркозалежними клієнтами. Токсикоманія і шляхи боротьби з нею. Проблеми підліткової проституції у діяльності соціального педагога.

Упродовж тривалої своєї історії людство ще ніколи не зустрічалося з вірусом, який діяв би так руйнівню, як вірус імунодефіциту людини, і так би загрожував існуванню суспільства, як він. Щороку ВІЛ нещадно забирає мільйони людських життів, нереалізованих ні в родині, ні в суспільстві. В Україні за останні 5 років кількість випадків ВІЛ-інфекції зросла в 20 разів. За оцінками фахівців майже 400 тисяч громадян живуть нині з ВІЛ/СНІДом, а це майже 1% дорослого населення. Викликає занепокоєння й те, що переважна більшість інфікованих — молодь віком від 20 до 39 років. Хвороба поступово виходить за межі медичної проблеми і перетворюється в громіздку соціальну проблему з її численними соціально-педагогічними аспектами. Причиною цього є те, що, як стверджують вчені, соціальна ситуація для розвитку особистості не лише в Україні, а й на всьому пострадянському

просторі є вкрай несприятливою. У зв'язку з цим психолог А.К.Дуса-вицький виділяє три основних системних чинники, які характеризують її основні особливості. Насамперед, це порушення природного протікання історичного процесу. Двічі упродовж останнього століття переривався зв'язок часів. Попередній етап кваліфікувався як помилковий, а новий — як істинний. За цих умов катастрофою виявилася втрата історичної пам'яті. З'являється покоління людей, яке втрачає почуття родинності, відмовляється від відповідальності за минуле, а відповідно, і за майбутнє. Відбувається, як стверджує вчений, не зняття і асиміляція досвіду, а його забування, що породжує розрив між поколіннями, бездуховність, маргінальність, аномію, з їхніми неминучими наслідками: наркоманією, алкоголізмом, ростом злочинності. Подібна ситуація у свій час досліджувалася західними соціологами і психологами (Е.Дюркгейм та інші). По-друге, найважчим результатом цього стало руйнування системи суспільного виховання особистості. Поряд із радянською ідеологією та її інститутами виявилися відкинутими деякі й позитивні форми виховання. У новій системі освіти почав відбуватися розрив між навчанням і вихованням. По-третє, надзвичайно ускладнює входження в життя нового покоління криза сучасної сім'ї. Відомо, що всі психологічні теорії розвитку оцінюють етап входження дитини у світ як такий, що визначає увесь наступний розвиток. Відсутність досвіду близьких стосунків у ранньому дитинстві (неповні сім'ї, відсутність братів і сестер, занурення батьків у ділові та побутові проблеми) породжує примітивізм свідомості дітей, неврози, комплекс меншовартості, страх перед спілкуванням і складністю світу, похмури почуття самотності. Усе це зумовлює втечу підлітків, юнаків та дівчат від світу сьогоденних проблем у світ ейфорії, що закономірно рано чи пізно призводить їх до нещастя.

Як відомо, кожна проблема, зокрема соціальна, має свій відповідний публічний дискурс. З одного боку, мас-медіа не тільки віддзеркалюють соціальне життя, рефлексивно орієнтуючись на громадську думку, а й перетворюються в небезпечний механізм, здатний маніпулювати людською свідомістю. Від того, доходить висновку дослідниця проблеми висвітлення ВІЛ/СНІДу у засобах масової інформації Т.Семигіна, яким чином преса висвітлює соціальні проблеми різних уразливих прошарків населення, залежить толерантність ставлення у суспільстві до тих людей, котрі справді потребують соціальної підтримки у нових соціально-економічних умовах, зокрема й люди, котрі живуть із ВІЛ та СНІД. В українських медіа, стверджує дослідниця, СНІД стійко асоціюється зі «злом», його носії — з «особами, які ведуть непристойний спосіб життя»,

їх протиставляють «нормальним» людям, котрі «живуть поряд, ходять одними вулицями зі злом». Стандартним упродовж багатьох останніх років став імідж СНІДу як «чуми ХХ століття», а, як відомо, в народі чуму традиційно сприймали як «Божу кару» за гріхи, за недотримання моральних норм суспільства. Ще одним відомим іміджем СНІДу в газетних публікаціях є образ «дорогої хвороби» з її аспектами «неминучості» та «безвиході й беззахисності нас усіх». СНІД, як газетна тема, має, за висловом Т. Семигіної, «шарм скандальності», що цілком закономірно для діяльності медіа в умовах ринку з метою збільшення читацької аудиторії.

Таке висвітлення проблем ВІЛ/СНІДу в засобах масової інформації зумовлює упереджене ставлення в суспільстві до людей – носіїв цієї хвороби. Це підтвердило дослідження, проведене в липні 1999 року місією Medecins Sans Frontieres (MSF) в Україні. Воно також засвідчило, що в країні не було повномасштабних кампаній у засобах масової інформації з питань солідарності та співчуття людям, які живуть з ВІЛ. У широких громадських колах визнано відсутність гуманного ставлення до цієї вразливої групи людей. Від них відмовляються їх друзі та сім'ї, їх звільняють з роботи, виселяють з домівок, з ними брутально поводяться медичні працівники. Тестування на ВІЛ, як правило, здійснюється без попереднього консультування та згоди людини. Не лише в широких громадських колах, а й серед медичних працівників відчувається нестача інформації про інфекцію ВІЛ/СНІД, її передачу, лікування та профілактику.

З метою вироблення відповідної стратегії кампанії в засобах масової інформації місія «Лікарі без кордонів» провела дослідження, яке ставило за мету, по-перше, оцінити поінформованість, ставлення і поведінку людей щодо питань ВІЛ/СНІДу та хвороб, що передаються статевим шляхом, по-друге, оцінити стигматизацію ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД. Дослідження проводили вдома серед випадково відібраних людей віком від 15 до 50 років у трьох містах: Києві (середній рівень поширення інфекції), Одесі (високий рівень) і Львові (низький рівень). Усього було опитано 1200 осіб. Було виявлено окрім деяких невідповідностей уявлень реальному стану справ, ще й низку некоректних уявлень про шляхи передачі вірусу. Загалом основні результати дослідження виглядають так:

Таблиця 1.

Ризик передачі ВІЛ, %

	<i>Максимальний ризик</i>	<i>Ризик середнього ступеня</i>	<i>Мінімальний ризик</i>	<i>Немає відповіді</i>
Використання тієї самої голки для повторних ін'єкцій	97	2	1	0
Статеві зносини без презерватива	96	3	1	0
Статеві зносини з використанням протизаплідних таблеток	84	13	1	2
Допомога у медичному закладі, в якому є пацієнти з ВІЛ	62	32	5	1
Регулярні безладні статеві зв'язки з використанням презерватива	29	59	11	1
Обід у ресторані, де працює офіціант із ВІЛ	22	49	28	1
Пиття з келиха, що був використаний інфікованою людиною	17	47	34	2
Поцілунки	16	54	29	1
Кашель і чхання	12	41	45	2
Робота в одному приміщенні з ВІЛ-інфікованою людиною	8	48	43	1

Чи є сенс у сформованому в масовій свідомості іміджі СНІДу як «зла»? Британські дослідники Т.О'Харе, С.Уільямс, А.Езовські з'ясували, що страх перед ВІЛ/СНІД має дві причини: по-перше, це пов'язано з високою летальністю хвороби, по-друге, з тим, що вірусоносії здебільшого належать до маргінальних груп суспільства. Однак, за твердженнями вчених, страх перед хворобою більше позначається на формуванні негативного ставлення до людей з ВІЛ/СНІД, ніж на бажанні змінити свій спосіб життя – наприклад, мати одного сексуального партнера, користуватися презервативом тощо.

В останні ж роки отримані соціально-психологічною службою для дітей та молоді дані засвідчують украй низьку обізнаність молодих людей з проблемою СНІДу. Підлітків дивувала кількість ВІЛ-інфікованих. Вони були вражені, коли їм говорили про те, що кількість хворих на цю небезпечну хворобу потрібно помножити на 15, щоб дізнатися про справжню кількість хворих.

З погляду соціально-педагогічної діяльності новий імідж СНІДу необхідно формувати, зважаючи на такі засадничі етичні принципи, як: науково-об'єктивне представлення інформації; намагання уникнути стигматизації тих людей або груп, яких вважають вадою, що викликає бажання покарання та відторгнення; подання точок зору як фахівців, так і людей, які живуть із діагнозом ВІЛ/СНІД.

У пропаганді об'єктивних знань про хворобу та її наслідки чимало можуть зробити, крім представників медицини, соціальні педагоги і працівники, вчителі, вихователі, представники преси — усі, хто має вихід на людину та проблеми її соціалізації. Основні положення таких знань досить короткі і на сьогодні уже широко пропагуються різними медичними, соціальними службами та громадськими організаціями. Наприклад, в останні роки Товариством Червоного Хреста України за сприяння Міжнародної Федерації Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця здійснюється програма «Молодь Червоного Хреста проти ВІЛ/СНІДу». Консолідують свої зусилля проти небезпечної хвороби народи світу. Так, наприклад, перше грудня оголошено Всесвітнім днем боротьби зі СНІДом, а дев'ятнадцяте травня — Днем пам'яті померлих від СНІДу.

Об'єктивні дані стосовно хвороби і її перебігу розкриваємо детальніше. СНІД — синдром набутого імунodefіциту — остання стадія інфекційної хвороби, що має назву ВІЛ-інфекція. Збудником хвороби є вірус імунodefіциту людини (ВІЛ), який уражає клітини крові — лімфоцити, що захищають організм від інфекційних захворювань, розвитку злоякісних пухлин та інших небезпечних впливів. Внаслідок дії ВІЛ-імунітет поступово слабшає і людина стає беззахисною перед збудниками різних інфекцій. ВІЛ-інфекція розвивається повільно й підступність її у тому, що після зараження людина довгий час може не відчувати ознак хвороби. Цей період триває інколи до 10 років і більше, згодом закінчується СНІДом, який дотепер залишається невиліковною хворобою. Визначити ВІЛ можна через 1-3 місяці після проникнення вірусу в організм людини за допомогою спеціального аналізу крові, що виявляє антитіла до вірусу.

ВІЛ передається статевим шляхом під час незахищеного (без презервативу) сексуального контакту, коли сперма чи вагінальні виділення

інфікованої людини проникають у кров через слизові оболонки статевих органів, ротової порожнини, шлунку та прямої кишки. Сприяють передачі інфекції порушення цілісності шкіри, що призводить до проникнення інфікованої крові безпосередньо до кровоносного русла здорової людини (наприклад, через спільні шприци та голки, забруднені кров'ю при внутрішньовенному введенні наркотичних речовин). Проникнення інфекції відбувається також від ВІЛ-інфікованої матері до дитини під час вагітності, пологів та грудного вигодовування.

Дещо коректують уяву пересічного українця про небезпеку захворювання на ВІЛ/СНІД, гіпертрофовану засобами масової інформації, про що засвідчили дослідження, проведені місією «Лікарі без кордонів», такі об'єктивні дані:

ВІЛ не передається: через піт, сечу, слюзи, слину, оскільки кількість вірусних частинок у цих рідинах надзвичайно мала для зараження (отже, не слід боятися рукостискань чи обіймів, дружніх поцілунків); під час чхання, кашлю, при спільному проживанні з ВІЛ-інфікованим, роботі в одному приміщенні (ВІЛ дуже нестійкий і швидко гине поза організмом людини); при спільному використанні з ВІЛ-інфікованою людиною посуду, постільної білизни, рушників (без застережень можна користуватися спільним туалетом і ванною, цілком безпечним також є відвідування лазні, сауни, басейну); під час перебування в громадському транспорті; неможливо також заразитися через тварин та комах.

Хоч сьогодні немає радикальних засобів лікування СНІДу, але надійною зброєю в боротьбі з ним може бути запобігання новим випадкам інфікування. Йдеться передусім про відмову від ризикованої поведінки — сексуальної чи залежної від наркотику, яку людина може контролювати та змінювати за власним бажанням. Необхідно уникати випадкових статевих контактів. Користуватися лише якісними презервативами у будь-яких формах проникного сексу. Одноразовими і стерильними повинні бути голки і шприци, за допомогою яких проводяться ін'єкції. Не слід також користуватися загальними лезами для гоління, чужими зубними щітками, нестерильними інструментами для педикюру, манікюру, пірсінгу, татуювання.

Початок хвороби започатковує *глибоку життєву кризу* хворого. З першого дня діагноз «ВІЛ-інфекція» викликає гострі переживання. З'являються депресія, страх, тривога, безсоння, нічні кошмари, відчуття провини, безпорадності, безнадії. Визрівають думки про смерть. У такий час нерідко шукають порятунку в алкоголі або наркотиках. Але це тільки загострює проблему.

Відома *чотириетапна психосоціальна модель перебігу СНІДу*. Перший етап характеризується змінними періодами заперечення й інтенсивної тривоги і супроводжується такими емоційними реакціями, як: шок, заперечення, провина, страх, гнів, печаль, пошук згоди із самим собою, прийняття. Другий етап пов'язаний із почуттям гніву, провини, саможалою і тривоги. Людина то страждає від розгубленості, то прагне до знищення і руйнування. Типовими емоційними реакціями в цей час є соціальне неприйняття, глибоке занурення в себе, суїцидальне мислення, виплескування агресії через специфічну статеву поведінку або зловживання алкоголем і наркотиками. Третій етап пов'язаний із подоланням почуття власної неповноцінності та з формуванням нової, стабільної індивідуальності на основі прийняття захворювання. Відбувається переоцінка цінностей. Хворий свідомо прагне прожити кожний день повноцінно. Четвертий етап включає в себе приготування до смерті. Приречений завершує доведення до ладу своїх справ. Обговорює всі питання, пов'язані зі смертю.

... Уже згоріли всі мости.
Погасли сумніви й тривога.
Уже готується цвісти
Вогнями свіч нова дорога.

(С.Пальчевський)

Вивчення соціальних проблем ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД людей, згідно з дослідженнями А.Бойко, засвідчує, що вони сконцентровані у таких сферах: 1) таємниця діагнозу позитивності; 2) психологічні стосунки з членами сім'ї, родичами, друзями та знайомими; 3) ділові стосунки та робота як така; 4) засоби існування та житло; 5) питання законодавства і взаємин із владою та правовими органами; 6) дискримінація та стигматизація; 7) медикаменти та медична допомога загалом; 8) матеріальна та фізична допомога від різних організацій та служб.

Стратегічні основи діяльності соціального працівника в системі ВІЛ-сервісних організацій. Сприятливі вирішенню проблем хворих людей соціальний працівник і соціальний педагог покликані через створення ВІЛ-сервісних організацій, які виконують просвітницькі функції — освіта молоді, людей групи ризику, суспільства в цілому. Наступний етап їх роботи складає організація надання інформаційно-консультативної допомоги лікарями, психологами, юристами. Важливою функцією фахівців є також моральна підтримка постраждалих в умовах доброзичливості та повної анонімності.

ВІЛ-сервісні служби виконують також значну профілактичну роботу. В їхніх рамках діють консультативні служби, які працюють за такими напрямками: надання консультацій усім категоріям населення, передтестове консультування, післятестове консультування. Передтестове є обов'язковим для усіх, хто проходить консультування. Упродовж нього визначають необхідність тестування, оцінюється стан здоров'я, обговорюються шляхи зниження шкоди, пояснюють зміст і мету тесту, здійснюють психологічну підготовку до сприйняття клієнтом результатів тестування. У ході його підопічного інформують про так званий період «вікна» в перебігу хвороби, про засоби захисту від ВІЛ-інфекції. За результатами тестування виділяють три групи людей, які потребують післятестового консультування: 1) інфіковані ВІЛ, які потребують підтримки; 2) ВІЛ-негативні особи категорії високого ризику; 3) ВІЛ-негативні особи категорії низького ризику.

Тактика післятестового консультування за негативного результату. Консультант повторює всю інформацію, яку надавав до тестування. Після цього вимагає від клієнта, щоб він переказував своїми словами всі правила життя та поведінки, спрямовані на уникнення небезпеки зараження ВІЛ. Домовляється про подальші зустрічі з підопічним для надання підтримки у дотримуванні безпечної поведінки. Обговорюється значення отриманого результату. Повторно нагадується про наявність «вікна» в перебігу хвороби. Рекомендується повторити дослідження через 3-6 місяців. Знову наголошується на необхідності уникнення інфекції ВІЛ завдяки дотриманню відповідних правил поведінки.

Тактика післятестового консультування за позитивного результату. Зважаючи на те, що таке консультування є кризовим, консультанту необхідно психологічно підготуватися до входження у стан емоційної кризи клієнта, яка супроводжується сильним відчуттям небезпеки, вразливістю всім, що відбувається, втратою контролю над собою, емоційним паралічем, зумовленим відсутністю виходу з кризи. Перед повідомленням клієнту про результати дослідження консультант повинен зважити на дотестову оцінку особистісних характеристик підопічного. Після повідомлення йому про позитивний результат, необхідно дати певний час на усвідомлення та сприйняття страшної звістки. У цей час згідно з відповідними рекомендаціями соціальний працівник не повинен панікувати, давати неправдиві обіцянки, ображатися на поведінку хворого. Натомість необхідно чітко пояснити значення позитивного результату, детально визначити різницю між ВІЛ-інфекцією і СНІДом, пояснити, де і як можна отримати психосоціальну підтримку і допомогу під час наступних критичних ситуацій, підтримувати позитивні тенденції інфікованого. У ході консультації слід передбачати появу суїци-

дальних спроб. У таких випадках інколи достатньо включити в консультацію елементи психотерапії або використати прийом апеляції до антисуїцидальних чинників (збудження уяви про гріховність, нагадування про любов до рідних, про батьківські обов'язки або незакінчені справи). Якщо це не допомагає, необхідно забезпечити надання спеціалізованої психіатричної допомоги.

Таке консультування у спеціалізованій літературі називають *каунселінгом* – практикою індивідуального консультування, яка поєднує в собі елементи кризової психологічної підтримки, що супроводжується наданням відповідної медичної і практичної інформації.

У роботі соціального педагога в закладах освіти основною ділянкою є профілактика ВІЛ/СНІДу. Її *методичні основи* складають: 1) об'єктивні наукові дані про хворобу, масштаби її поширення, характер небезпеки тощо (з цією метою доцільно використати численні тематично відповідні буклети, статті з наукових журналів, організацію зустрічі з лікарем або представником ВІЛ-сервісних організацій); 2) принцип зв'язку отриманої інформації з реальним життям, унаочнення її (можна використати тематично відповідні відеоролики, на яких записані інтерв'ю з хворими); 3) зосередження уваги на потенційних носіях ВІЛ-інфекції та на формуванні у слухачів готовності до уникнення джерел інфекції, до організації здорового і чистого способу життя.

Дослідження засвідчили, що до групи хворих на ВІЛ/СНІД найчастіше потрапляють наркомани, гомосексуалісти, люди, які страждають на гемофілію і яким було зроблено переливання крові, діти, які народилися від хворих матерів, а також гетеросексуальні партнери цих матерів. Тому в протидії цим захворюванням важливим є вирішення психологічних та соціальних *проблем наркоманії і токсикоманії*, зокрема дитячої і підліткової.

Боротьбі з цими причинами «смерті по своїй волі» заважає низка міфів, які поширюють серед підлітків. Детально їх дослідив психолог однієї з московських шкіл Є.П'ятаков. Ось тільки деякі з цих *міфів*, які «торговці білою смертю» спеціально поширюють серед підлітків. Один із них стверджує, що наркотики самі по собі не шкідливі. Просто їх потрібно правильно використовувати, як це успішно роблять представники деяких східних культур. Справді, в деяких східних культурах, якщо не схвалювалося, то, принаймні, не заборонялося вживання опіуму та гашишу, які використовувалися для зміни свідомості й налаштування організму та психіки на пасивно-споглядальний ритм життя. Однак спекулянти довірливістю підлітка замовчують те, що люди, які належать до цих культур у результаті багатіві-

кового фізіологічного пристосування володіють певними особливостями організму, яких немає у представників інших народів і культур. Організм перших виробляє особливі протипошумні речовини, завдяки яким окремі наркотики не виявляють на них такого сильного і руйнуючого впливу, як на організм інших.

Відомо, що на сучасному «чорному» ринку більша частина «старих» наркотиків (гашиш, маріхуана, опіум) належать до категорії «легких» і активно витісняються «новими», так званими «важкими» (героїн, екстезі, ЛСД-25 та ін.). Вони відрізняються не тільки сильнішим одурманувальним ефектом, а й більшою токсичністю. Викликають сильніший психологічний потяг і значно раніше — фізичну залежність. Така залежність, наприклад, у молодих людей може виникнути після першої ж проби героїну. Тому якщо для легких наркотиків ще можливо створити відносно «безпечну» методику вживання, то для нових «важких» це неможливо. Відтак, стосовно них міф про нешкідливість наркотиків — обман. До того ж так звані наркодилери, які займаються збутом наркотиків, далеко не пасивні продавці, а підступні підлі ділки. Збуваючи обманутих різні види «товару», кому — «легкі», а кому — «важкі» наркотики, вони активно намагаються непомітно перетворювати «легких» наркоманів у «важких». Одна із методик виглядає приблизно так: постійному клієнту, який купує, наприклад, маріхуану («легкий» наркотик), продавець смерті починає підмішувати «важкий», наприклад, героїн. Обманутий дуже швидко, думаючи, що він всього-навсього «грається травичкою», стає героїновим наркоманом. Коли торговець розумів, що це сталося, він знову починає продавати звичайну «травичку», ефект від якої, у порівнянні з героїном, дуже слабкий. У відповідь на претензії обдуреного він говорить, що такому «серйозному хлопцеві» пора припинити курити різну «дурничку» і спробувати дещо міцніше, наприклад, той само героїн, перша доза якого інколи пропонується безплатно. А далі, як кажуть, «справа техніки».

Наступний міф пропагує ідею легалізації наркотиків. Мовляв, у цьому випадку цікавість до них пропаде і припиниться їх масове вживання. Справді, однією з причин потягу до наркотиків є їх заборона. Однак у випадку легалізації наркоманія не піде на спад, а розцвітатиме ще пишніше, як про це засвідчує досвід Китаю, Голландії, Швеції та інших країн, хоча у них заборона на наркотики не знімалася повністю, навіть на «легкі». У Голландії, наприклад, за чотири роки, які пройшли після легалізації гашишу, кількість його споживачів у віці після 15 років подвоїлася, а у віці 12-13 років потроїлася, погіршився криміногенний стан, виросло споживання «важких» наркотиків. Подібна картина спостерігалася і в інших країнах.

Серед підлітків та юнаків побутує міф, за яким кохання, мовляв, сильніше від наркотичної залежності. Зважаючи на це, можна врятувати кохану людину, поставивши її перед вибором «я чи наркотики». У більшості випадків, як стверджує Є.П'ятаков, це результат художнього вимислу, який відображує не стільки факти реального життя, скільки вічну мрію людини про всеперемагаюче почуття кохання. У реальному житті все інколи буває навпаки. Користуючись відданістю подруг, які найчастіше перебільшують можливості свого впливу на обраних, їхньою довірливістю, незнанням, наркомани роблять усе, що завгодно, щоб перетворити їх самих у наркоманок. Способів для цього існує велика кількість: від банального підсилення наркотика в їжу і напої до розігрування справжніх спектаклів з участю друзів-наркоманів з метою спокусити дівчину на першу пробу наркотиків. І ніколи не слід піддаватися ілюзіям стосовно благородства раба звички. Навіть наркоман-початківець швидко набуває всіх негативних рис досвідченого «колеги»: лицемірства, підлості, брехливості, готовності до злочину заради задоволення своїх наркотичних потреб.

Початківців нерідко тішать міфом, відповідно до якого сьогодні, мовляв, існує чимало центрів для лікування і реабілітації наркоманів. Тому можна отримати свою дозу «кайфу», а потім звернутися в одну з таких клінік і, начебто, швидковилікуватися. Насправді все далеко не так. Навіть якщо й знайти такий гідний довір'я центр, то потрапити в нього важко або через нестачу місць, або через надзвичайно високу плату за лікувальний курс. А в «дешевих» центрах досвідчені наркомани нерідко не тільки продовжують використовувати наркотики майже відкрито, а й привчають новачків до сильнішого «зілля». **Статистика засвідчує, що лише 2-3 відсотки наркоманів, які пройшли повний курс лікування, остаточно перемагають страшну хворобу.**

Чи не найживучішим у середовищі початківців-наркоманів є міф, який можна було б висловити приблизно так: «Наркотики – шкідливо, палити – шкідливо, пити – також шкідливо. Виходить, що жити – також шкідливо. Навіщо тоді турбуватися про довге, але сіре життя? Краще прожити яскраве і веселе життя».

Як правило, гаряче дотримуються цього міфу люди легковажні і примітивні, хоч зовнішньо вони інколи виглядають доволі респектабельно і навіть можуть викликати заздрість у своїх ровесників.

Є.П'ятаков наводить три основні причини, які розвінчують цей міф. По-перше, стверджує він, переживання «кайфу» піддає нервову систему людини сильним навантаженням, після яких необхідний відпочинок. І тому, коли такі навантаження стають частими, то організм, захищаючись, швид-

ко знижує чуттєвість. Після того як попередні стимули перестають доставляти сильний «кайф», настає нудота і відраза. Людина шукає нові стимулятори ейфорії. У результаті цього самообманується нервово виснажується. Коло його інтересів замикається на пошуку нових засобів стимуляції поліпшення самопочуття.

По-друге, коротке, але яскраве життя, про яке говорять прихильники цього міфу, залишається лише красивою казкою. «Кайф» зумовлюють новизна і несподіваність. Коли ж ці чинники зникають, послаблюється і «кайф». Наркотики лише на короткий час здатні допомогти людині потрапити в ілюзорний рай. Як правило, згодом вони штовхають шукача «раю» в «пекло» — страшний, майже безпросвітний тунель, у кінці якого людину очікує смерть.

По-третє, ті, хто гребує довгим здоровим життям, не знають його істинної ціни, оскільки не стикалися з небезпекою його реальної втрати. Ті ж, кому довелося стикнутися з такою небезпекою, стають прихильниками абсолютно протилежної думки. Таких людей можна умовно розділити на чотири категорії. До першої слід віднести тих, хто захотів і зумів покінчити з собою. Як засвідчують експертизи, багато із самогубців, уже здійснивши смертоносну дію, в останню мить, очевидно, усвідомлюючи незрівнянно вищу ціну життя від ціни тих проблем, які призвели до втрати його, робили відчайдушні спроби порятуватися. До другої категорії можна віднести «невдалих» самовбивць. Більшість цих людей із жахом згадують свою спробу самогубства і після цього цінують життя ще більше. До тих же людей, хто неодноразово намагався покінчити з собою, як правило, відносять психічно хворих. Третю категорію складають люди, невиліковно хворі, які знають, що їм залишилося жити небагато. Одні з них впадають у відчай і паніку, інші кидаються в розгул, дехто переоцінюють життєвий шлях і намагаються пройти його залишок так, щоб принести найбільшу користь собі й навколишнім. Однак, як би там не було, кожний із них цінує не тільки кожний день, а й кожен годину та хвилину. Адже радість існування — неоціненна радість, яку можна відчувати лише перед втратою її. «Яка радість існувати! — говорив у свій час російський письменник І.О.Бунін. — Тільки бачити, хоч би бачити лише один цей дим і це світло. Якби у мене не було рук і ніг і я б тільки міг сидіти на лавочці й дивитися на захід сонця, то я б був би щасливий цим. Одне потрібно тільки — бачити і дихати».

У четверту категорію об'єднують людей, які пережили клінічну смерть. Для них, незважаючи на зникнення минулого страху смерті, цінність життя зростає в кілька разів.

Отже, досвід тих, хто так чи інакше зустрічався з небезпекою втрати життя, засвідчує, що воно, незважаючи на всі негаразди і кризи, залишається величезною цінністю для людини.

...Нехай життя «до ручки» доведе,
І волоцюга-пес когось згордує.
Повірте, щире сонце золоте
Каліку навіть в губи поцілує.

(С.Пальчевський)

Важливим у роботі соціального педагога з підлітками та молоддю є вміння помічати початкові ознаки використання наркотиків молоддю людиною. Тривалий час цією проблемою займався директор Науково-дослідного центру традиційної фітотерапії, дійсний член Нью-Йоркської Академії наук, доктор традиційної східної медицини Ю.О.Захаров. На основі його рекомендацій пропонуємо методику *виявлення ознак вживання наркотиків підлітком*. Вживання наркотиків підлітком засвідчують основні три ознаки: 1) сильний потяг до наркотичних речовин, 2) стан наркотичного оп'яніння, 3) абстинентний синдром («ломка»). Однак, як правило, підліток їх приховує. Тому соціальний педагог повинен уміти сам і навчити батьків за характерними ознаками визначати прилучення його до наркоманії. Насамперед, має звернути на себе увагу та обставина, що підліток іде з дому в той час, у який раніше залишався вдома. Саме по собі це ще нічого не означає. Однак у поєднанні з іншими ознаками може бути свідченням страшного припущення. Подальшу насторогу в поєднанні з першою може викликати те, що син чи дочка надзвичайно пізно лягають спати і подовгу залежуються в постелі вранці. У випадку наркозалежності, як правило, після цих симптомів в учня падає цікавість до навчання та до звичних захоплень, знижується успішність, з'являються часті прогули шкільних занять. Згодом підліток починає випрошувати в батька та матері гроші. Невдовзі гроші почнуть, на перший погляд, безпричинно зникати з батьківського гаманця. Ще пізніше настане черга такого зникнення з домівки цінних речей.

У сина чи дочки з'являються нові друзі з незвичним зовнішнім виглядом і поведінкою. Якщо це будуть наркомани з великим стажем, то їх можна розпізнати за такими ознаками: довгі рукави одягу завжди, незалежно від погоди і обставин (адже необхідно приховувати синяки від уколів); неприродно вузькі чи широкі зіниці очей незалежно від освітлення; часто — опущений вигляд, сухе волосся, набряклі кисті рук, темні, поруйновані, «обламані» зуби у вигляді «пеньків», незрозуміла «розтягнута» вимова та нез-

грабні рухи за умови відсутності запаху алкоголю з рота. Такі люди, як правило, намагаються уникати зустрічі зі старшими членами сім'ї підлітка. У випадку ж, коли така зустріч відбувається, різкі й непоштиві у відповідях на запитання. Після їх появи в будинку можуть пропадати гроші та речі.

Первинною ознакою вживання наркотиків учнем є безпричинна зміна його настрою, який часто не відповідає ситуації: добродушність і в'ялість у час скандалу чи, навпаки, дратівливість у цілком спокійній ситуації.

Надійним свідченням уживання наркотиків є сліди від ін'єкцій (уколів) по ходу вен на руках. А тим паче, коли до цього додалися знайдені в сина чи дочки шприц, якась сушена трава, маковиння, незрозумілий порошок, різнокольорові таблетки з видавленими на їхній поверхні картинками, марки, які не подібні на поштові, батькам необхідно негайно вести дитину до нарколога, щоб не втратити дорогоцінний час.

Вживання різних наркотичних речовин має свої характерні ознаки. Наприклад, серед підлітків *найчастіше поширене вживання препаратів коноплі*, яка є сировинною основою для «маріхуани», «анаші», «гашишу», «плану», «хешу». Їх продають у вигляді цигарок, таблеток, пігулок, пресованих плиток, паличок, паст. Кольори — зеленувато-бурі, світло-зелені, темно-коричневі до майже чорного. Наявність наркоти у випадку загрози біди необхідно перевіряти в кишенях, портфелі, різноманітного типу «загашниках» сина чи дочки. Для перевірки своїх підозрінь батькам слід дозволити своїм дітям запросити нових друзів, наприклад, на день народження, аби мати можливість побачити, з ким вони спілкуються.

Ознаки наркотичного оп'яніння похідними від коноплі у невеликих і середніх дозах: розширені зіниці, почервоніння губ, очей і лица; рухливість тіла, динамічна поведінка; легке і бездумне прийняття рішень; розмова прискорена, багатослівна, швидка. В людей, які тривалий час використовують наркотики з коноплі, шкіра стає жовтуватою, обвислою, подібною на шкіру пристарілих людей.

Особливий вплив на психіку людини справляє *гашиш*: безпричинний сміх, порушення відчуття простору і часу (предмети видаються збільшеними чи зменшеними, кілька секунд тягнуться як десятки хвилин); відчуття, що відбувається зміна розмірів рук, ніг, голови, всього тіла; посилення барвистості предметів; різке посилення звуків (незначний шерхіт сприймається як грім); зниження здатності до формулювання суджень, вирішення логічних задач і виконання логічних дій.

Для виявлення цього виду оп'яніння рекомендується такий прийом. Людину, яку підозрюють у використанні гашишу, просять заплющити очі і розплющити їх після того, коли, на її думку, пройде хвилина. У випадку

наркотичного оп'яніння виявляється надзвичайно сильне спотворення у сприйнятті часу клієнтом.

Ознаки *ефедронові* (ефедрон, первитин) *наркоманії*: відсутність потреби у сні (клієнт не спить по 5-6 діб, відчуває, що волосся на голові росте, ворущиться, стає «дибки»); сухість у роті, через що наркоман постійно облизує губи; бліда шкіра; бажання всім зробити приємність; нав'язування оточуючим розмови, щирості, намагань поділитися незвичними відчуттями; тяга до творчої діяльності (віршування, малювання).

Особливості групового вживання наркотиків коноплі. Коноплю та її вихідні як «груповий наркотик» переважно курять у групі, найчастіше користуючись однією і тією ж цигаркою чи самокруткою. Увага в цей час зосереджена тільки на тих, хто вживає наркотик. На новоприбулих наркомани не реагують під час курива емоції одного заражають усю компанію. Груповий сміх може переходити в загальний плач, кривляння, або ж змінюватися дратівливістю чи агресією. А нерідко, коли комусь із групи примариться небезпека, усіх миттєво охоплює паніка.

Характерною ознакою інтоксикації препаратами коноплі є підвищений, безпричинно зрослий апетит. Коли на виході з оп'яніння син чи дочка за один раз з'їдає булку хліба і пів каструлі борщу, батькам не варто поспішати радіти тому, що «дитина нарешті почала нормально їсти».

Абстинентний синдром (на жаргоні наркоманів «отходняк») нагадує післяалкогольне похмілля. Супроводжується сонливістю, апатією, в'ялістю, нездужанням. Жертва наркоманії стає дратівливою, капризною, плаксивою, запальною. Цей важкий стан організму може тривати до двох тижнів, супроводжуючись напругою, безсонням, ломотою в костях, лихоманкою і холодним потом. Упродовж цього періоду болі бувають настільки інтенсивними, що навіть у сильних і терпеливих людей можуть провокувати спроби самогубства. Це буває тоді, коли організм людини уже не може нормально функціонувати без наркотичних засобів. За таких умов в окремих випадках без наркотика настає смерть.

Загальним для всіх форм наркоманії виявом абстинентного синдрому є збудження. Спостерігаються також важкість і біль у голові, нудота, рвота, понос, підвищена пітливість, неспокійний сон, прискорений чи сповільнений пульс, тремтіння пальців рук, розширені чи звужені зіниці, в'ялість. Ефедренова наркоманія викликає світлобоязнь, посмикування язика, шоки.

Соціальна небезпека такого стану полягає в тому, що поведінка наркоманів у період абстинентного синдрому спрямовується на пошук наркотиків, і вони в цей час готові до порушення будь-яких норм моралі й закону.

Досить поширеним серед підлітків є вживання *наркотичних засобів, вихідною основою яких є мак*. Це, насамперед, «макова соломка», «солома» або «сіно» – дрібно розмолоті листки, стебла і макові коробочки. Є ще «ханка» – застигнутий темно-коричневий сік макових коробочок, сформований у пампушечки по 1-1,5 см у поперечнику: «бинти» чи «марля» – просякнута опієм-сирцем бавовняна тканина. В обробленому вигляді наркотики можуть мати вигляд розчинів. До препаратів із маку належать також морфін, героїн, кодеїн, метадон. Однак більшість із них через свою дороговизну недоступні для підлітків.

Найдостовірнішими ознаками оп'яніння препаратами з маку є: зведення зіниць до розмірів сірникової головки; свербіж шкіри обличчя (особливо кінчика носа) і всієї верхньої половини тулуба, що супроводжується почісуванням; сухість шкіри на протигагу пітливості в попередніх випадках; незвичайна сонливість у непідходящий час. Залишений у спокої наркоман зразу ж починає «кльовати носом», періодично прокидаючись. Однак, якщо до нього обізнатися, він зразу ж включається в розмову. Але в цей час його мова сповільнена, до того ж розповідь починається про те, що давно вже обговорили і про що забули. Після проходження сонливості наркоман може ожитися, стати легким у спілкуванні, добродушним, або залишатися розсіяним і задумливим. Наприклад, він може випустити цигарку, яка горить у його руці або обпекти нею руку, не помічаючи цього.

Такий підліток намагається усамітнитися в окремій кімнаті й заснути там, включаючи телевізор чи відео.

Абстиненцію початківці наркомани здатні переносити на ногах. У цих випадках вони видають себе перед батьками за хворих. Усе починається з різкого розширення зіниць, в'ялості, нездужання, лихоманки, пітливості й пригніченого настрою. Лихоманка примушує кутатися в теплий одяг та речі, включати обігрівачі. Турбує нежить, чхання, нудота, рвота, болі у животі, понос, безсоння. Такий стан триває 4-5 діб. Якщо ж удається дістати наркотики, «хвороба» швидко «проходить».

У наркозалежних людей чітко спрацьовує своєрідна система психологічного захисту. Такі люди у переважній більшості випадків твердо впевнені, що якісь негаразди відбуваються не з ними, а з навколишнім їх світом, тому вони правдами і неправдами знаходять вагомі підстави для необхідності продовжити вживання психоактивних речовин, не хочуть бачити негативні наслідки зловживань. Готові змінювати кого-завгодно, тільки не себе. За умови такого ставлення до власного захворювання вилікувати наркозалежного практично неможливо, про що свідчить невтішний досвід лікування

наркозалежних, нагромаджених упродовж останнього десятиріччя так званою офіційною медициною. Та й з числа тих, хто погоджується лікуватися, більшість обмежується звичайною дезінтоксикацією, від якої до справжнього одужання величезний шлях, зважаючи на те, що «наркотик уміє чекати».

У соціально-педагогічній роботі з наркозалежними клієнтами слід виходити з *біопсихосоціодуховного підходу*, оскільки проблеми, пов'язані з вживанням наркотиків, є результатом складної взаємодії не лише біологічних, психологічних та соціальних чинників, а й духовних. Без орієнтації на останні, як засвідчує практика, успішність реабілітаційної програми стає сумнівною.

Зважаючи на те, що у ході аналізу комплексу соціальних проблем зустрічаються ті, які виникають у доклінічному, клінічному та післяклінічному рівнях, серед технологій соціальної роботи з наркозалежними виділяють програми *профілактичні, лікувально-соціальної допомоги та спеціалізовані*.

Профілактичні спрямовуються як на окремих дітей та підлітків, так і на групи ризику. Розрізняють п'ять моделей профілактики: 1) моральних принципів, 2) залякування, 3) фактичних знань, 4) афективного навчання, 5) поліпшення здоров'я.

Модель моральних принципів реалізується у формах кампаній публічного вмовляння, яке проводять групи віруючих, представники політичних та громадських рухів. Відповідно до неї використання психоактивних речовин оголошується аморальним і неетичним.

Модель залякування орієнтує на організацію інформаційних кампаній, спрямованих на виявлення всієї глибини небезпеки наркотичного блуду, оскільки і у вітчизняній, і у зарубіжній практиці боротьби з цим злом починають більше боятися «небезпеки навішування ярликів», ніж самої наркоманії. Більше того, у відомих у нас і за кордоном програмах «Зниження шкоди» та «Лікарі без кордонів» у моделі «Зниження шкоди» зазначається, що «...до споживача наркотиків ставляться з повагою, як і до будь-якого повноправного члена суспільства». Мало того, виявляється, що модель «... не дає ніяких оцінок і осуджень, які б стосувалися вживання наркотиків, яке вона розглядає як один із зразків (!) соціальної поведінки...» ця модель не розглядає вживання наркотиків як щось «погане саме по собі». А в програмі «Я хочу провести тренінг» автори «дохідливо» пояснюють що ж означає зниження шкоди: «Доволі важко зразу прийти до найбезпечнішої поведінки... Починати можна із невеликих змін. Нижче наводиться ієрархія зниження ризику:

1. Не починай вживати наркотики, якщо ж почав – припини.
2. Якщо вживаєш наркотики, не роби цього ін'єкційним шляхом.
3. Якщо все ж таки вводиш наркотик внутрішньовенно, роби це тільки новим (стерильним) шприцом.
4. Якщо ж немає можливості кожний раз користуватися стерильним шприцом, ніколи не користуйся чужим.
5. Якщо ж користуєшся чужим шприцом – не забудь продезинфікувати його...».

Ось така «гуманна» драбинка в прірву, з якої повертаються практично одиниці та й то у багатьох випадках на певний період. Чи ж варто говорити, що навіть термін «модель залякування» звучить як натяк на перебільшення небезпеки. Чи можливо подібна «гра термінів» та конструювання уже відомих «драбинок» комусь вкрай необхідні?

Модель фактичних знань, або когнітивна, пропонує зосереджувати зусилля для поліпшення способів передачі та отримання інформації про наркотики. Помічено, що програми фактичних знань ефективніші для наркоманів зі стажем.

Модель афективного навчання орієнтує на використання методик, які спрямовуються на корекцію певних особистісних дефіцитів; згідно з визначальним принципом тенденція вживання наркотиків може зменшуватися або зникнути, якщо такі дефіцити будуть подолані.

Модель поліпшення здоров'я використовують як непрямий підхід до освіти в галузі наркотиків. Заохочується розвиток альтернативних звичок. Цей підхід корисний для тих, хто здатний турбуватися про своє здоров'я.

Програми лікувально-соціальної допомоги передбачають надання, насамперед, медичної допомоги клієнтам. Однак лише медикаментозне лікування у відриві від реабілітаційних можливостей соціальних працівників та психологів має низьку ефективність. Значно ефективніші програми, які реалізуються професіоналами мультидисциплінарної команди, у складі лікаря, медичної сестри, психолога і соціального педагога. Разом із ними співпрацюють парапрофесіонали: співзалежні, экс-наркомани, экс-алкоголіки. Це дозволяє розв'язати проблему комплексно, із залученням до роботи членів родин залежних осіб.

До групи *спеціалізованих програм* відносять такі, що, не використовуючи медикаментозні засоби, мають на меті реінтеграцію, реадaptaцію, ресоціалізацію осіб із залежністю. Зусилля зосереджуються на тому, щоб навчити наркозалежного жити зі своєю хворобою. У вітчизняній практиці цей напрям реабілітації представлений в основному релігійними програмами, які використовують біопсихосоціодуховну орієнтацію і розраховані на оду-

жання через віру в Бога. Поряд з цим є також і нерелігійні, де професіонали представлені досить широко поряд із соціальними працівниками із колишніх залежних (наприклад, терапевтична спільнота «Мар'їна школа» у м. Києві).

Реабілітаційні програми лікування від наркозалежності базуються на тому, що одужання людини відбувається не лише за умови утримання від психоактивних речовин, а й можливості застосування власного потенціалу як особистості.

Біопсихосоціодуховна модель психокорекційних впливів у роботі з наркозалежними клієнтами. Така модель стала предметом дослідження вітчизняної дослідниці Т.Ю.Родіонової, яка доводить, що біологічна, психологічна та соціальна сфери людини, як правило, піддаються терапевтичним впливам. З допомогою медикаментозних засобів відновлюється нормальне функціонування органів та їхніх систем. Клієнтів інформують про можливі перепади в настрої та пропонують різноманітні медикаментозні засоби для регулювання їх. Традиційним стало також залучення до терапії членів сім'ї, оскільки вони докінця залишаються відданими наркозалежному члену родини. Однак на фоні цього помічається, що недоторканою лишається духовна сфера клієнта, яка здебільшого й визначає успішність одужання.

Нерідко хворобу наркоманії називають «хворобою душі», оскільки психоактивні речовини стають життєформуючим центром наркомана, зумовлюючи духовний вакуум у той час, коли у фізично і духовно здорової людини таким центром залишаються внутрішні цінності та ідеали, спрямованість до них. На думку Т.Ю.Родіонової, важко сказати, чи є порушення в духовній сфері передумовою для розвитку наркотичної залежності чи його наслідком. Але зрозумілим стає одне, що з початком зловживання, якими б незначними не були первинні порушення, вони дедалі збільшуються. Так, досліджуючи динаміку хімічної залежності, L.Metzger (1988) особливу увагу приділив духовному аспекту. До змін духовної сфери він відніс: *пригнічення свідомості* (наркозалежний починає мислити і діяти залежно від своєї потреби в наркотиках, яка неухильно посилюється); *втрату об'єктивності щодо себе та свого життя* (навіть якщо якась частина залежної особи розуміє негативні наслідки вживання наркотиків і бажає змін у своєму житті, вона постійно пригнічується значно сильнішою частиною, яка прагне продовження зловживань); *відчуження від людей та втрату інтересів* (за значущістю вони поступаються головній потребі в психоактивних речовинах); *втрату автономії та власної волі* (головним чином це стосується втрати можливості контролювати себе і своє жит-

тя); *зосередження всього життя навколо психоактивних речовин* (життя залежної особи можна охарактеризувати як відображення активності речовини, яку вона вживає; будь-які зовнішні стресори сприймаються як сигнал до вживання); *втрату цінностей та цілей* (відчувається екзистенційний вакуум, втрачається сенс як окремих прагнень, так і життя взагалі); духовне виснаження (втрата надії та віри в те, що майбутнє може виглядати якось інакше; поглиблення депресивних відчуттів та ізоляції).

Духовноорієнтовані методи допомоги наркологічним хворим широко представлені у відомій програмі «12 кроків» Анонімних Алкоголіків (АА) та Анонімних Наркоманів (АН). З часу свого зародження у 1935 році в США вона допомогла мільйонам людей якісно змінити свій спосіб життя. Завдяки «12 крокам» одужували навіть визнані офіційною медициною «безнадійні» хворі. Нині ж ця програма використовується в багатьох лікувальних закладах усього світу. Про її дієвість у лікуванні наркозалежним людей в інтерв'ю журналу «Соціальна політика і соціальна робота» розповів батько колишнього наркозалежного Анатолій П. Роки поневірянь із сином-наркоманом по різних лікувальних центрах позитивного результату не дали. Згодом батькові вдалося вийти на польську систему реабілітаційних центрів Монар (лікувальний центр з подібною назвою останнім часом працює у м. Хмельницьку). Тут хворий має можливість тривалий час перебувати у певному колективі, брати участь у заняттях з індивідуальної та групової психотерапії, витримувати фізичні й інтелектуальні навантаження. У кожного члена колективу є соціальні ролі: директор, начальник кухні, керівник служби безпеки тощо. Певні важливі питання вирішуються на спільних зборах. Підліток має можливість продовжити навчання в школі на основі домовленості з адміністрацією місцевого освітнього закладу. Нового школяра сприймають не як наркомана, а як хвору людину, котра незабаром одужає, а зараз потребує допомоги. Влітку в такі центри приїздять звичайні хлопці й дівчата. Тривалий час живуть поряд у наметових містечках, проводячи заходи, заняття, художні виставки тощо. У Монарі привчають шанувати себе, слідкувати за своїм зовнішнім виглядом, культурою тіла, займатися спортом. Формують позитивні сугестивні комплекси, в основі яких лежать бажання бути красивим, здоровим і багатим. Рік такого життя дає відчутний результат.

Однак основу одужання складають наступні «12 кроків», які колишні наркозалежні називають духовними принципами.

Крок 1. «Ми визнали, що ми безсилі перед наркоманією, що наше життя стало неконтрольованим».

Крок 2. «Повірили, що Сила, вища за нас, може повернути нам психічне здоров'я».

Крок 3. «Вирішили передати свою волю й життя під опіку Бога, як ми його розуміємо».

Крок 4. «Глибоко та безстрашно провели дослідження й дали собі відверту моральну оцінку».

Крок 5. «Визнали перед Богом, перед собою та іншою людиною справжню природу своїх помилок».

Крок 6. «Були повністю готові до того, щоб Бог усунув усі ці вади характеру».

Крок 7. «Покірно попросили Його усунути наші недоліки».

Крок 8. «Склали список тих, кого ми скривдили, й погодилися відшкодувати всім їм завдані збитки».

Крок 9. «По можливості розкаялися безпосередньо перед тими людьми, окрім випадків, коли це могло зашкодити їм чи іншим».

Крок 10. «Продовжували особисту оцінку і, коли були неправі, швидко визнавали це».

Крок 11. «Через молитву і медитацію прагнули поліпшити свідомий контакт з Богом, як ми Його розуміли, молячись лише про те, щоб дізнатися про Його волю щодо нас і бути здатним виконати її».

Крок 12. «Духовно пробудившись під впливом цих кроків, ми намагалися донести цю звістку до інших наркоманів і здійснювати ці принципи у своїх справах».

Найчастіше у ході психокорекційної роботи з клієнтами у межах реабілітаційної програми увага приділяється першим трьом та інколи — п'яти крокам. Далі роботу за Програмою «12 кроків» хворі продовжують, відвідуючи групи самопомоги Анонімних Наркоманів і беруть участь у їхній діяльності.

Одним із найстрашніших і швидкодіючих різновидів наркоманії є **токсикоманія**. Як відомо, наркотики — це хімічні препарати, які за своїм складом подібні на деякі речовини, що виробляються організмом людини. Їх не можна назвати абсолютно чужими для людського організму, тому їхній руйнівний ефект проявляється не відразу. Інша справа, коли молода людина починає вживати розчини і хімікати, які зразу ж із першої проби справляють свій згубний вплив. Токсикомани, надихавшись отруйних випарів, входять у світ галюцинацій і видінь, незвичних фантастичних і навіть казкових. Усе це відбувається під впливом мозкового отруєння і призводить до незворотних, трагічних результатів, не легших, а навіть у багатьох випадках гірших, ніж при наркоманії. До того ж трагічна розв'язка настає значно раніше. Токсикоман уже через 6–8 місяців після першого «вдихання» деградує як особистість і перетворюється в непрацездатного інваліда через набуття недоумкуватості.

Основні форми роботи соціального педагога з клієнтами, схильними до токсикоманії:

1. Проведення індивідуальних та групових занять з метою ознайомлення з впливом токсикоманії на людський організм та особистість.
2. Спостереження жертв токсикоманії під час групового перегляду тематично відповідних відеороликів з наступним обговоренням такого перегляду.
3. Залучення жертв токсикоманії до участі в релаксопедичних сеансах з метою формування у них доцільних сугестивних установок на викоринення шкідливої звички.
4. Допомога в організації корисної діяльності клієнтів з метою реалізації їх внутрішньоінтенційної спрямованості, приглушеної шкідливою звичкою.

У безпосередньому зв'язку з проблемами ВІЛ-інфекції, СНІДу, наркоманії та токсикоманії перебуває проблема *проституції* і, зокрема, підліткової.

Проституція, зародившись ще у первісні часи, пройшла тривалий шлях свого історичного розвитку. В Російській імперії проститутки відносили до так званих «розрядних жінок», які були зобов'язані ставати на облік у поліції, отримувати там замість паспорта «жовтий квиток» і регулярно проходити медичний огляд.

Сучасні дослідження проституції на пострадянському просторі виявили суттєві зміни в порівнянні з початком ХХ-го століття громадської думки стосовно проституції, соціально-психологічного портрету сучасної повії, соціальних умов, які приводять дівчинку-підлітка чи й дорослу жінку на цей шлях.

Умовно повій можна розділити на дві категорії: «розпутні» і «випадкові».

У *«розпутних»* схильність до проституції закладається ще в сім'ї з вини, насамперед, батьків. У таких сім'ях, як правило, процвітають обман і лицемірство, злочинство і насильство, нецензурщина, схильність до вживання алкоголю і наркотиків. Ще підлітками дівчатка стають на шлях проституції з огляду на те, що ця «професія» добре оплачується. Навіть ті, кому згодом вдається вийти заміж, нерідко повертаються до попередніх занять, закінчуючи свої дні в кращому випадку в бідності, в гіршому – в'язниці чи у в'язниці.

«Випадкові» проститутки стають на слизький шлях через причини, які не завжди залежать від них. Серед таких причин можуть бути бездоглядність, дитяча цікавість і легкодумність, потреба у шматку хліба тощо. «Випад-

кові» повії звертають на себе увагу чоловіків крикливим зовнішнім виглядом лише тоді, коли «виходять на роботу». Для сусідів і рідних вони звичайні люди. Окремі з них, вийшовши заміж і народивши дітей, закінчують із непевним минулим і стають турботливими матерями та дружинами.

Дослідниця проблем підліткової проституції Л. Іванова виділяє такі сучасні типи повій: «дорожні», «залізничні», «іподромні», «музичні» (домашні фанатки, концертні фанатки, фанатки-тусовщиці), «клубні», «брючніці», «вокзальні», «готельні», «квартирні», «саунні», «телефонні». Розрізняють серед них стихійні, які працюють на власний ризик, і тих, які працюють в організованій бригаді.

Дослідниця стверджує, що лише за п'ять місяців 2000 року, наприклад, у Москві було затримано близько 400 тисяч проститутток. З-поміж них виявилось не тільки багато дівчаток-підлітків, а й таких, яким менше 10 років. Подібна статистика спостерігається і в інших великих містах на пострадянських теренах. Проституція в них помолодшала настільки, що дає повне право вести мову про **підліткову проституцію**. На сьогодні це особливе соціальне явище, для якого характерне те, що підлітки, які ще не досягли повноліття, як жіночої, так і чоловічої статі, неодноразово вступають (не менше двох раз) у позашлюбні статеві стосунки із значною кількістю осіб за певну матеріальну винагороду.

Часто на слизький шлях стають: молоді дівчата, відірвані від дому (ті, що поїхали на роботу, студентки, які проживають у гуртожитках); дівчатка з неблагополучних сімей; дівчатка, схильні до девіантної поведінки; ті, які перенесли в дитинстві психосексуальну травму.

Серед мотивів, які стимулюють заняття проституцією, переважають такі: приклад подружки чи знайомої ровесниці; наслідування дорослих, зокрема матері; примус матері-п'янички зайнятися цим ремеслом; безвихідність становища після втечі з дому.

Шляхи прилучення дівчаток до проституції такі: 1) через оголошення в газетах (рубрики «Робота», «Розваги», «Запрошуються», «Пропонується» тощо); 2) через модельні агентства (примушування неповнолітніх топ-моделей до сексуальних стосунків); 3) через всевітню мережу Інтернет (оголошення про гарно оплачувану «роботу» для дівчаток та хлопчиків підліткового віку); 4) залучення неповнолітніх до зйомок порнографічних фільмів (на «чорному ринку») оригінал касети з дитячою порнографією коштує від 500 до 700 доларів).

Клієнти дівчаток-повій: комерсанти, представники злочинного бізнесу, синки багатих людей, рецидивісти, одружені чоловіки, які через невдачі в сім'ї купують у малолітніх утіху та самоствердження.

Клієнти хлопчиків-альфонсів: переважно розлучені жінки віком від 35 до 55 років; жінки багатих чоловіків, позбавлені бажання брати участь у суспільно-корисній праці.

Заробітки: від пачки сигарет або долара за мінет до 500 доларів у випадку, якщо повія «працює» за викликом цілу ніч і обслуговує всю компанію.

Сутенери: жінки – колишні повії, дорослі чоловіки, часто підлітки, оскільки вони отримують значно меншу плату і до того ж неспівають. Дорослі сутенери забирають собі три чверті заробітку.

Небезпеки проституції: гвалтування, побої, вбивства, ВІЛ-інфекція, залучення до алкоголізму, наркоманії.

Стратегічні напрями роботи соціального педагога з підлітками, схильними до проституції:

1. Визначення причин, які штовхають молодь до занять проституцією (випадкові обставини; особливості сім'ї чи оточення; сформовані з дитинства риси характеру та особливості внутрішнього психологічного «дому»).

2. Планування інтегрованих заходів, спрямованих на зміну неблагополучного оточення клієнта. Залучення до зміни його громадських сил, релігійних організацій.

3. Розвиток психосексуальної культури потенційних жертв проституції.

4. У випадку наявності матеріалів, що засвідчують втягування дорослими неповнолітніх у проституцію, ініціювати відкриття відповідної судової справи.

5. На основі вивчення особистості клієнта як складно організованої системи, її внутрішніх закономірностей розвитку відшукати те місце, «уколовши» яке, можна збудити процес доцільної самоорганізації цієї системи. Поле пошуку такого місця найчастіше пов'язане з дрімаючими в молодій людині до певного часу «потенціалами». Засобами збудження їх («голкою») найчастіше слугують факти, події, обставини, ситуації, люди, речі, засоби мистецтва, релігії, інтуїції, які справляють сильний імпресуючий вплив, будучи безпосередньо чи посередньо пов'язаними з фундаментальними основами внутрішнього психологічного «дому» особистості.

Стратегія розвитку психосексуальної культури особистості неповнолітніх клієнтів.

1. Задовольняти природну цікавість дітей до психосексуальної сфери людського буття за допомогою правдивих, побудованих на доступній для

дитячого віку науковій основі відповідей. У них слід використовувати художньо-образні засоби на базі філософсько-естетичного осмислення проблем, які порушуються в запитаннях.

2. Націлювати батьків на підготовку хлопчиків до правильного сприйняття полюцій, а дівчаток – менструацій. Супроводжувати таку підготовку формуванням відчуття серйозності події та почуття відповідальності за свої дії.

3. З появою статевих інстинктів, згідно з А.С.Макаренком, будувати всю виховну роботу таким чином, щоб не залишати ці інстинкти у первісному «дикому» стані, а «облагородити» їх «соціальним досвідом єдності з людьми, дисципліною та гальмуванням» таким чином, аби вони ставали «однією з основ вищої естетики і найкрасивішого людського щастя».

4. Розвивати психосексуальний аспект мовної культури молоді: оперативне володіння науковою сексологічною термінологією, що дозволяло б у спілкуванні з партнером протилежної статі вільно обговорювати сексуальні почуття та проблеми у їх зв'язках з духовною сферою особистості.

5. Культивувати у хлопчиків-підлітків і в юнаків та дівчаток-підлітків і в дівчат юнацького віку позитивний образ мужності та позитивний образ жіночості, сприймання партнера як особистісної неповторності. Формувати у молодих тенденцію до культивування любові – агапе.

6. Розвивати нормативну складову психосексуальної культури підлітків: розуміння анатомії та психології подружнього злягання, знання про дошлюбну сексуальну реалізацію, розуміння небезпеки різнопартнерських стихійних статевих зв'язків, володіння методами планування майбутньої сім'ї, знання про негативні наслідки переривання вагітності.

7. Формувати традиційну складову психосексуальної культури на основі поваги до традицій та ментальності свого партнера за умови культивування позитивних відчуттів єдності зі своєю етнічною спільнотою.

8. Формувати у підлітків та молоді філософсько-естетичне осмислення сексуальних проблем у їх найвищій формі вияву – коханні на основі глибинно-змістовних висловів знаних у світі людей:

«У кохання тисячі аспектів, і в кожному з них – своє світло, своя печаль, своє щастя і свої пахощі»

Російський учений-фізіолог І.П.Павлов (1849-1936)

«Коли чоловік торкається рукою руки жінки, обидва вони торкаються серця вічності»

Ліванський письменник і філософ Халіль Джебран Джебран (1883-1931)

«Переживаючи кохання, людина переживає всю історію культури людства, починаючи від кам'яного віку і закінчуючи можливостями, які закладені в ній»

Російський письменник М.М.Пришвін (1873-1954)

«Кохання – це, насамперед, відповідальність, а потім уже насолода, радощі. Щастя кохання – у великій відповідальності за людину»

Український педагог-мислитель В.О.Сухомлинський (1918-1970)

«Надмірні статеві насолоди значно шкідливіші, ніж нестача їх. Організм гине внаслідок статевих надмірностей... Стриманість у статевих стосунках так само необхідна, як і обмеженість у їжі і у задоволенні інших людських потреб»

Німецький мислитель і політичний діяч Август Бебель (1840-1913)

Запитання і завдання

1. У чому виявляється небезпека та складність суспільних проблем, пов'язаних із ВІЛ-інфекцією та СНІДом?
2. Розкрийте новий імідж СНІДу, який необхідно формувати у молоді, та його засадничі етичні принципи.
3. Охарактеризуйте чотириетапну психосоціальну модель перебігу СНІДу.
4. Сформууйте стратегічні основи діяльності соціального працівника в системі ВІЛ-сервісних організацій.
5. Обгрунтуйте методичні основи профілактики ВІЛ/СНІДу в закладах освіти.
6. Виявіть безпідставність міфів про наркоманію, поширених серед молоді.
7. Розкажіть про методику виявлення ознак вживання наркотиків у підлітків.
8. У чому суть біопсихосоціодуховного підходу до лікування наркозалежних людей?
9. Які ви знаєте програми та моделі соціальної роботи з наркозалежними людьми?
10. Охарактеризуйте біопсихосоціодуховну модель психокорекційних впливів у роботі з наркозалежними клієнтами.
11. Токсикоманія як різновид наркоманії.
12. Визначіть основні форми роботи соціального педагога з клієнтами, схильними до токсикоманії.
13. Особливості підліткової проституції у її зв'язку з проблемою наркоманії.
14. Сформууйте стратегічні напрями роботи соціального педагога з підлітками, схильними до проституції.
15. Як формувати психосексуальну культуру неповнолітніх?

Рекомендована література

1. Безпалько В.В. Психологічні та соціальні проблеми дитячої і підліткової наркоманії // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 4. – С. 57-59.
2. Беяева В.В. Особенности социально-психологической адаптации лиц, инфицированных ВИЧ // Эпидемиология и инфекционные болезни. – 1998. – № 5. – С. 27-29.

3. Бойко А. Соціальна робота з клієнтами із залежністю від психоактивних речовин // Соціальна політика і соціальна робота. – 2001. – № 1. – С. 73-79.
4. ВИЧ-инфекция: вопросы и ответы // СПИД. СНІД. AIDS. – 1999. – № 1. – С. 73-79.
5. Эпидемия ВИЧ/СПИДа в Украине: социально-демографический аспект. – К.: Министерство здравоохранения Украины. Программа развития ООН. – 2000. – 52 с.
6. Иванова Л. Подростковая проституция: о некоторых аспектах проблемы // Воспитание школьников. – 2002. – № 9. – С. 58-61.
7. Медведева Н., Шишова Т. Почему буксуют наши методики борьбы с наркоманией // Воспитание школьников. – 2003. – № 7. – С. 53-61.
8. Проблеми родичів наркозалежних (Інтерв'ю з батьком колишнього наркозалежного Анатолієм П.) // Соціальна політика і соціальна робота. – 2000. – № 3,4. – С. 49-59.
9. Пятаков Е. Мифы о наркомании // Воспитание школьников. – 2002. – № 8. – С. 48-52.
10. Родіонова Т.Ю. Духовна сфера як мішень психокорекційних впливів у роботі з наркозалежними пацієнтами // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 4. – С. 40-44.
11. Романов О.Л., Петрикова Т.И. Американская антинаркотическая программа взаимной помощи среди подростков // Вопросы наркологии- 1992. – № 3-4/ – С.143-148.

2.8. Соціально-педагогічна підтримка в'язнів у пенітенціарних установах та після виходу з них

*Кількість людей, які самі себе
загубили, куди значніша,
ніж кількість загублених іншими
Джон Леббок*

Кримінально-виконавча система України. Проблеми злочинності в державі. Вітчизняний досвід перевиховання молодих правопорушників. Основні напрями перевиховання підлітків у колоніях. Функції соціального педагога у пенітенціарній установі. Стратегічні основи соціально-педагогічної діяльності в умовах пенітенціарних установах. Проект «Соціально-психологічна адаптація неповнолітніх вихованців колоній до умов життя після звільнення». Співпраця соціального педагога з психологічною та психотерапевтичною службами у виправних установах. Методика і технологія проведення релаксопедичних сеансів з метою саморегуляції та викорінення шкідливих звичок позбавлених волі. Найхарактерніші особливості контингенту виправних установ. Врахування їх у ході соціально-педагогічної діяльності.

Згідно з даними на кінець минулого століття кримінально-виконавча система України включала до свого складу 187 установ, у яких перебувало понад 206 тисяч осіб, з яких понад 43 тисячі знаходилися у слідчих ізоляторах. На 1 червня 1999 року загальна кількість так званого спецконтингенту уже наблизилася до 220 тисяч осіб, що склало майже половину відсотка всього населення країни. Таким чином, проблема злочинності у своєму кількісному вияві ненабагато відстає від проблеми, спричиненої ВІЛ/СНІДом. За сучасними стандартами військового оснащен-

ня така «армія» людей могла б гарантувати безпеку країни. Поняття «злочину» в уяві пересічного громадянина, як правило, асоціюється не тільки з порушенням законів, а й із нанесенням шкоди потерпілому, тому викликає у переважній більшості випадків розуміння покарання як завдання злочинцю морального та фізичного страждання, зумовленого почуттям помсти. Насправді ж мету покарання, що полягає у гарантуванні безпеки суспільства та встановленні соціальної гармонії, порушеної злочинцем, можна досягнути лише на шляху відновлення гармонії у внутрішньому світі самого злочинця на основі принципів гуманізму та особистісно-орієнтованого підходу. Таким чином, одна з головних цілей покарання переслідує профілактичну мету — не допустити скоєння повторних злочинів. Стосовно цього у Кримінальному кодексі України записано: «Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами» (стаття 50 Кодексу).

На жаль, виконанню цих завдань та функцій соціального педагога у пенітенціарних установах перешкоджають умови утримування в'язнів. У переважній більшості з них вони дуже далекі від загальновизнаних міжнародних норм, декларованих, зокрема, Міжнародними стандартними правилами поводження із в'язнями, європейськими пенітенціарними правилами, Основними принципами поводження із в'язнями.

Своєрідним «чистилищем» перед тим, як почути вирок суду для значної частини молоді, яка вперше потрапила під слідство, стають слідчі ізолятори. Незважаючи на те що вину ще не доведено, ті, хто знаходиться тут, зазнають гірших випробувань, аніж засуджені до позбавлення волі. Приміщення надмірно переповнені. За свідченням дослідника проблем дотримання прав людини в установах пенітенціарної системи України О. Беца, ще кілька років тому тисячі осіб не мали індивідуальних спальних місць і змушені були спати по черзі. На цьому ґрунті між заарештованими виникали конфлікти, які супроводжувалися погрозами, насильством та фізичними розправами. До сьогодні дня немає умов для забезпечення роздільного утримування різних категорій злочинців. У одній камері з убивцями, гвалтівниками, рекетирами знаходяться дрібні крадії та інші особи, котрі не становлять значної суспільної небезпеки. Надмірна концентрація підслідних чи засуджених призводить до поширення властивих кримінальному середовищу негативних явищ: поділу засуджених на касти, виокремлення лідерів, боротьби за владу над засудженими, запровадження серед спецконтингенту вироблених у кримінальному середовищі норм поведінки, оцінки та самооцінки. З'являються «авторитети», які контролюють

«зону», отримують із волі гроші, наркотики, іноземну валюту, алкогольні напої тощо.

Утруднює вирішення проблеми ресоціалізації засуджених слабкий соціальний захист співробітників пенітенціарної системи. Це зумовлює плінність кадрів, позначається на фаховому рівні та службовій дисципліні персоналу.

Не сприяє поліпшенню соціального виховання в'язнів і та обставина, що на один загін їх у складі 100-120 осіб припадає лише один соціальний працівник.

Статистика засвідчує, що понад 30% сімей засуджених розлучаються. 50% спецконтингенту – це молодь до 30 років. До того ж помітна тенденція його швидкого омолодження. Понад 35% тих, кого звільняють, потребують спеціальної психологічної та психіатричної підтримки.

На основі вивчення стану дотримання прав людини в установах пенітенціарної системи України О.Бец доходить висновку, що перебування значної кількості наших співгромадян у закритих установах відзначено істотними соціальними, моральними, психологічними, медичними, демографічними та матеріальними збитками як для засуджених, так і для держави. Істотний розрив в умовах життя в закритих установах і на волі небезпечний соціальними наслідками: у суспільство часто повертається озлоблена, психічно невірноважена людина з асоціальною поведінкою й високою криміногенністю.

У пенітенціарних умовах молода людина, яка інколи й випадково потрапляє за ґрати, проходить своєрідний «університет» десоціалізації, який морально, психічно і фізично руйнує особистість. І хоч останнім часом справи зрушилися на краще, однак, чимало проблем ще чекають на своє вирішення. З одного боку, виникає необхідність у розширенні спектру невірничих санкцій: примусового попередження, умовного засудження, повної чи часткової відстрочки від виконання вироку, випробування (пробації), громадських робіт, обмеження волі чи свободи дій, спеціального нагляду, опіки психіатричних та соціальних служб, відвідування центрів порядку (для осіб до 21 року), комбінованих покарань тощо. А з іншого, – посилення соціально-педагогічного патронату над людьми, особливо молодими, які не зуміли самотужки розв'язати свій конфлікт із суспільством. Такий патронат було б значно легше здійснювати, якби зробити пенітенціарні установи прозорими для громадського контролю і залучити суспільство, державні органи та громадські організації до участі в процесі ресоціалізації осіб, позбавлених волі.

Досвід перевиховання, особливо підлітків, в умовах закритих установ має свою тривалу історію. Перша колонія для неповнолітніх правопоруш-

ників була створена в 1841 році в столиці Російської імперії Петербурзі. Основними принципами перевиховання в ній стали: повага до особистості вихованця, залучення його до праці, співробітництво педагогів і вихованців, самоуправління.

Перший курс «Тюрмоведення» був розроблений професором Московського університету І.Я.Фойницьким. У 20-і роки минулого століття з'явився посібник С.В.Поднишева «Основи пенітенціарної науки», в якому були виділені основні напрями соціально-педагогічного впливу на особистість правопорушника: юридичне і моральне виправлення, загальноосвітнє навчання, культурно-просвітня робота, трудове виховання.

Дослідник сучасних проблем російської пенітенціарної педагогіки Л.В.Мардахаєв виділяє такі основні напрями виправно-педагогічної роботи у сучасних виправних установах: карально-виховний, виправно-виховний, освітній і трудовий. Згідно з ними робота соціального педагога з ув'язненими здійснюється в три етапи. На першому з них під час надходження ув'язненого в колонію соціальний педагог вивчає його документи та причини відхилення в поведінці. На основі цього планується виховна робота, визначаються її форми і методи. На другому реалізується складена програма. Новачкам надається допомога в адаптації до нових умов та включення їх у ритм життя колонії. Усі вони розділяються наставником приблизно на шість груп: 1) ті, що стали на шлях виправлення, вчать, здобувають фах, виконують усі вимоги; 2) ті, що твердо стали на шлях виправлення, ініціативні в праці та виконанні режиму, впливають на інших, беруть участь у самодіяльності, розкаюються в допущених правопорушеннях; 3) ті, що доводять своє виправлення, займаються самоосвітою і самовихованням, засуджують свій злочин; 4) ті що, згідно з визначенням А.С.Макаренка складають «болото» і мають невизначену поведінку; 5) порушники порядку, які не підкоряються вимогам адміністрації; 6) злісні порушники, лідери злочинних угруповань.

Згідно з такою класифікацією соціальний педагог, як стверджує Ю.В.-Василькова, здійснює індивідуальний підхід до вихованців. Однак, на нашу думку, такий підхід швидше буде диференційованим, а не індивідуалізованим, оскільки названі групи не можуть охопити усього різноманіття індивідуальностей.

На третьому етапі після відбуття ув'язненим покарання підбивають підсумки всієї виховної роботи колективу колонії із перевиховання. Проте оцінка вихованості може й не підтвердитися після виходу на волю, оскільки на неї впливатимуть багато чинників: дотримання правових норм стосовно звільненого; низка залежностей: від середовища, в якому йому доведеться

жити; від наявності у нього житла і роботи; від навколишнього морального клімату. За таких умов певну роль здатна відіграти опікунська рада виправної установи, якщо вона створена.

У колоніях зміст виховання та перевиховання має такі напрями: правове, трудове, моральне, фізичне і санітарно-гігієнічне виховання. Засобами виховання стають фізична праця, режим, навчання, залучення ув'язненого до громадського життя закритої установи.

Навчання неповнолітніх здійснюється за двома напрямками: загальноосвітня підготовка (відвідування загальноосвітньої школи) і професійна освіта (у процесі праці), спрямована на здобуття професії, необхідної в'язневій після звільнення. У колоніях практикують індивідуальне і бригадне навчання, курси, школи передового досвіду, класи майстрів. У деяких місцях працюють професійно-технічні училища.

Важливим засобом виховання та перевиховання ув'язнених є вимога дотримувати чітко встановленого режиму – рамок поведінки та організації праці й відпочинку. Це система заборон, правил, вимог, які обмежують зв'язок із зовнішнім світом, з родичами. Обмежуються побут, задоволення звичних на волі бажань, свобода пересування. Режим вимушує ув'язнених змінювати свої інтереси, руйнує давні стереотипи поведінки, формує нові навички.

Однак, на жаль, процес «омолодження» злочинців триває. Непокоїть і ріст рецидивних злочинів серед неповнолітніх. Головними причинами повторних злочинів виступають: 1) відторгнення суспільством підлітків, які перебувають у конфлікті із законом, 2) відсутність навичок самостійного життя після перебування в місцях позбавлення волі, 3) випадки порушення прав неповнолітніх представниками органів правосуддя. Це потребує втілення нових методів, форм та засобів соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми злочинцями. Нерідко у цих випадках соціальний педагог вимушений працювати в тісному контакті з психологами.

Прикладом такого співробітництва є діяльність неурядової організації Дніпропетровського обласного громадського об'єднання спеціалістів соціальної роботи «Нове покоління», яке започаткувало проект, спрямований на допомогу підліткам, які перебувають у конфлікті із законом. Мета його – надання допомоги звільненим із колонії, утримати їх від повторних злочинів. Цей проект був підтриманий Міжнародним фондом «Відродження».

Про особливості його реалізації в колонії для неповнолітніх міста Павлограда розповіла на сторінках журналу «Соціальна політика і соціальна робота» керівник проекту Т.Авельцева. (Авельцева Т. З досвіду соціальної роботи з підлітками – вихованцями колоній // Соціальна політика і соціальна робота. – 2000. – № 2. – С. 107 - 109).

Проект «Соціально-психологічна адаптація неповнолітніх вихованців колоній до умов життя після звільнення» реалізується шляхом проведення психокорекційних заходів, спрямованих на нейтралізацію негативного впливу умов виховної колонії на психіку підлітка, заходів соціальної адаптації, надання юридичної допомоги.

Згідно розробленої програми щотижня до колонії приїздять психологи-практики для проведення психокорекційних тренінгів із вихованцями, які незабаром мають звільнитися. У співдружності з соціальним педагогом, зважаючи на його характеристики вихованців, було сформовано дві групи, з якими проводилися тренінги по суботах та неділях. Система таких занять розрахована на 48 годин (по 6 годин на день).

За рахунок коштів, залучених із місцевого бюджету, було розпочато соціально-психологічну роботу за методом інтерактивного театру. За планом передбачено 10 занять тривалістю до шести годин кожне. Це дає змогу використовувати деякі психодраматичні моменти, можливості опрацювати ситуації з життя підлітків, залучати до дії глядачів. Уся робота складається з двох чи трьох циклів (кількість їхня визначається уже в процесі роботи). Кожний цикл містить вибір постановки, роботу над нею і показ у кожному із соціально-психологічних відділень (колишніх загонів) виховної колонії з наступним обговоренням. Поряд із вихованцями-акторами в роботу активно включаються глядачі (або міняються із вихованцями-акторами, або епізодично включаються у дії акторів), тобто глядачі не просто дивляться, а беруть активну участь у виставі.

Таким чином, ця форма соціально-педагогічної та психолого-корекційної роботи має два спрямування: 1) глибоку і послідовну роботу з підлітками, які входять у так звану акторську групу; 2) роботу з глядачами під час вистави з наступним її обговоренням.

За участю дванадцяти волонтерів-підлітків обласної програми «Вибір за тобою, ровеснику» (м. Дніпропетровськ) проводяться зустрічі-заняття для всіх мешканців виховної колонії з первинної ранньої профілактики наркоманії та СНІДу. Завдяки обраному методу («рівний навчає рівного») такі заняття дають змогу усвідомити необхідність організації свого майбутнього життя без наркотиків та правопорушень. Під час спілкування ровесників, які перебувають у колонії, з активістами руху за здоровий спосіб життя відбувається обмін інформацією стосовно тих питань, які хвилюють вихованців.

У ході реалізації проекту проводилися опитування колоністів («барометр вихованця»), за результатами якого зручно коригувати поточні плани заходів проекту.

Втілення у життя подібних проєктів дозволяє успішніше відпрацювати механізми соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, які, перебуваючи у спецустановах, готуються до виходу на волю.

Добре, коли профілактичні заходи з метою попередження повторного правопорушення тривають після виходу колоніста за ворота закритої установи. Воно можливе в системі роботи Державного центру соціальних служб для молоді.

Так, наприклад, Рівненський обласний Центр соціальних служб для молоді за фінансової підтримки Державного комітету України у справах сім'ї та молоді постійно забезпечує тих, хто повертається з місць ув'язнення, необхідною для їхньої подальшої життєорганізації інформацією. У зверненнях, спрямованих до них, допомагає розібратися в самому собі, знайти свій шлях у самостійному житті.

Звертаючись до молодого правопорушника, який нещодавно відбув покарання, в одній із своїх листівок центр ССМ радить: «НЕ ОСТУПИСЬ!» згодом, наче в дружній бесіді, буде звертання: «Шановний друже! Ти багато чого бачив у своєму житті: і поганого, і, можливо, не менше й доброго. І з власного досвіду ти знаєш, яка розплата чекає на тих, хто скоює необдумані вчинки, що межують із порушенням закону, з надією, що «пронесе», але на цей раз «не пронесло». І нібито якийсь вчинок був лише невеликим жартом, але він перетворився на роки перебування у виховній колонії. Школа такого досвіду зажадала від тебе високої плати — позбавила волі, але, з іншого боку, — надала тобі можливість виправити перед законом та державою власну помилку.

Інколи стає себе дуже жаль — начебто і не хотів нічого поганого зробити, а вийшло... Буває й так, що в душі виникає ненависть до тих, хто був поруч і не підказав, не допоміг. «У них все зараз гаразд, а в мене — не так. Мені довелося жити в колонії». І від цього охоплює злість, стає боляче і підступає туга: «чому в мене не так, як у інших... Чому?».

Спробуємо розібратися в твоїй ситуації. В тебе є різний життєвий досвід — і такий, як у всіх людей, і відмінний від інших тим, що тобі довелося пережити у період позбавлення волі. Ти вже знаєш, за які вчинки карає закон, як проходить процедура суду, що чекає потім. Як і те, як живуть, вчаться, працюють вихованці колонії. Але чи хочеш ти собі такої долі на все життя?

Мабуть, все ж таки людині краще жити на волі і визначати, планувати, будувати самій власне життя. Тобі поки що відомий лише шлях, який ти вже пройшов — шлях до колонії. А чи ти знаєш, яким є інший шлях, який веде до життя без порушення закону?

Як жити на волі, як жити так, щоб не знати горя, як побудувати своє життя так, щоб воно тобі подобалося і давало радість. Ти хочеш жити так, аби було добре, щоб радіти життю, аби жити не гірше за інших людей... Цим усе сказано – жити так, як живуть зараз інші. Добре, коли ти молодий, коли ти вільний, коли здоровий і маєш сили, надію на добро і кохання. Та чи вмєєш ти розраховувати свої сили, щоб досягти всього, що є добре?

То що ж ти далі роби́тимеш? Як далі думаєш жити?

Юначе, не потрібно вирішувати складнощі життя самотужки. Якщо у тебе виникають проблеми і тобі потрібна консультація, звертайся». Далі наводяться назви, адреси, телефони районних відділень Соціальних служб для молоді, в яких можна отримати найнеобхіднішу інформацію і підтримку.

Працювати у пенітенціарних установах соціальному педагогу необхідно у тісній співдружності з психологом, починаючи з етапу психодіагностики новоприбулих в'язнів. Це, насамперед, потрібно для виконання таких спільних функцій:

- вивчення і узагальнення особистісних та групових характеристик засуджених з метою використання їх для виявлення індивідуальних особливостей поведінки та встановлення наявності в ув'язнених певних психологічних якостей;

- виявлення у середовищі спецконтингенту групи «ризик» (людей із психічними відхиленнями; схильних до проявів агресії, самогубства або членушкодження; схильних до конфліктування; потенційних утікачів та організаторів нападу на персонал установи), тобто тих, хто потребує профілактичного обліку;

- оцінки перспектив розвитку особи, прогнозування можливої індивідуальної поведінки та поведінки у групі засуджених на основі виявлення особистісних характерологічних якостей та особливостей соціально-психологічної обстановки;

- виявлення, запобігання та усунення негативних психологічних явищ, які стосуються як окремої особистості, зокрема, так і групи загалом; надання психолого-педагогічної допомоги як засудженим, так і персоналу установи;

- формування позитивного морально-психологічного клімату у групах (загонах); надання рекомендацій персоналу пенітенціарного закладу щодо особливостей роботи як з окремими в'язнями, так і їх групами;

- пропаганда та поширення найновіших психолого-педагогічних знань серед обслуговуючого персоналу;

- сприяння в організації та проведенні наукових досліджень у галузі психології і пенітенціарної педагогіки та впровадженні їх результатів у практичну діяльність.

У період адаптації позбавлених волі до умов ізоляції з метою вивчення їх індивідуальних особливостей їх соціальному педагогу стануть у пригоді дані психодіагностичних досліджень. Практикою доведено, що доцільними для групової роботи із засудженими у цей час є такі опитувальники: ЧХТ (методика визначення рис характеру і темпераменту), САН (методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності та настрою), соціометрія, експрес-діагностика тривожності Спілбергера, тест міжособистісних відношень Т.Лірі та ін. Для індивідуального вивчення особистості засудженого оптимальними методиками є опитувальники: ММРІ (Міннесотський багатофакторний особистісний опитувальник), малюнковий тест фрустрацій Розенцвейга, тест відношень кольорів Люшера, опитувальники Айзенка, методика 16-факторного дослідження особистості Кеттелла, методика діагностики показників та форм агресії Басса-Дарки. Згідно з методичними рекомендаціями начальника управління виховної та соціально-психологічної роботи зі спецконтингентом Державного департаменту України з питань виконання покарань С.І.Скокова комплексне використання названих тестів та методик в умовах позбавлення волі дозволить успішно вирішити різноманітні діагностичні складнощі, на основі яких доцільно вибудовувати всю соціально-педагогічну діяльність (Сколов С.І. Психологічна служба в установах кримінально-виконавчої системи України // Практична психологія і соціальна робота. — 2002. — № 6. — С. 54-58.).

Позбавлення волі, як правило, викликає депресивний стан, стрес, тугу, меланхолію у засудженого. За умови неготовності чи невміння переборювати такий настрій, можуть виникати певні ускладнення від конфліктів з однокamerниками до суїцидальних спроб. Подібний стан може викликати сумні новини від рідних. Соціальному педагогу в цих умовах бажано діяти за вже відомими рекомендаціями (див. підрозділ 2.2.). Однак у співдружності з психологом можна використати кімнату психоемоційного розвантаження з метою проведення тематично цілеспрямованих сеансів релаксопедії. Такі сеанси доцільно чередувати із заняттями з психокорекції, для яких у виправних установах призначається ця кімната. Інтер'єр її створюють з урахуванням забезпечення сприятливих умов для психорелаксації та фізичної релаксації клієнта. Стіни фарбують у спокійні тони помірної насиченості, обставляють комфортабельними м'якими меблями, передбачають м'яке спокійне освітлення. Оздоблюють пейзажними композиціями, акваріумом. Добре, якщо тут є живі квіти. Для потреб релаксопедичних се-

ансів необхідні магнітофон і записи релаксуючої музики. Прикладом такої музики може бути музика латвійського композитора Раймонда Паулса, написана ним для відомого кінофільму «Довга дорога в дюнах».

Методика проведення релаксопедичних сеансів у кімнаті психоемоційного розвантаження з метою саморегуляції та викорінення шкідливих звичок клієнта. Важливим для релаксопедії є таке поняття, як самонавіювання (автосугестія). У процесі його здійснення суб'єкт (сугестор) і об'єкт (сугеренд) збігаються. Самонавіювання призводить до підвищення рівня саморегуляції, що дозволяє суб'єкту викликати в себе певні відчуття, сприйняття, керувати емоціями і соматичними реакціями. Основними засобами самонавіювання є вербальні самоконструкції чи відтворення подумки певних ситуацій, однозначно пов'язаних із потрібною зміною психічного чи фізичного стану. Прикладом цілеспрямованого самонавіювання є поширене у системі підготовки спортсменів автогенне тренування (від гр. *autos* — сам і *genos* — походження). Аутотренінг — істотний засіб удосконалення людини, оскільки допомагає розвитку концентрації уваги і уваги, умінню контролювати мимовільну розумову активність з метою підвищення ефективності значимої для суб'єкта діяльності.

Прихильником використання аутотренінгу з педагогічною метою (релаксопедія) стали в другій половині ХХ століття російські вчені Є.Г.Рейдер, С.С.Лібих, І.Ю.Шварц. У ході розробки педагогічних модифікацій аутотренінгу вони виявили основні відмінності навіювання в гіпнотичному стані та самонавіювання в рамках автогенного тренування. Так, зокрема, коли в гіпнотичному стані залежність сугеренда від сугестора яскраво виражена і постійна, то в стані аутотренінгу вона мінімальна. Контроль за власним станом у першому випадку зовнішній, пасивний, а в другому — внутрішній, активний. Навички самовпливу постійно нагромаджуються і зберігаються тривалий час. Важливим є те, що в автогенному стані самопочуття активно формується самим учасником аутотренінгу відповідно до визначеної ним програми.

Для проведення релаксопедичних сеансів потрібно на добровільній основі формувати групу учасників, які б виявили бажання навчитися саморегуляції, саморелаксації, самовихованню та самовикоріненню шкідливих звичок. З такою групою слід провести 2-3 навчальні заняття тривалістю до 30 хвилин. Мета цих занять — спочатку навчити клієнтів вводити себе у стан психічного та фізичного спокою, пізніше викликати у своєму тілі благодіючі відчуття тепла і важкості.

Наводимо «фотографію» тренувального релаксопедичного сеансу, розробленого на основі методики І.Ю.Шварца.

Вступна частина

- Для проведення заняття з релаксації прошу сісти у м'які крісла і зайняти найзручнішу для відпочинку позу. Орієнтувальна поза «кучера на дрожках». Я рахуватиму до десяти. Коли скажу «десять», заплющить очі. У ході автотренінгу я вимовлятиму деякі фрази голосніше. Подумки або й пошепки повторюйте їх. Адже я говоритиму від вашого імені.

Раз – два... Забуваємо, що ми знаходимося у виправному закладі. Ми – на волі.

Три – чотири ... Слухаєте тільки мій голос.

П'ять – шість ... Ніякої критики, тільки мій голос.

Сім – вісім... Повністю заспокоюємося .

Дев'ять – десять ... Очі заплющили. Слухаємо музику. Вникаємо у її настрій.

(Соціальний педагог включає релаксуючу музику в стереозапису. Хвилинку – півтори вона звучить з достатньою силою звуку, після цього керівник поступово стишує її звучання, але не виключає. Музика продовжує звучати «за кадром»).

Основна частина

1. Усі думки зникають. Розсіюються як ранковий туман. Я занурююся у спокій.

2. Я занурююся у спокій...

Подумки повторили і відчули занурення у спокій.

Звільняємося від скованості й напруження.

Я лежу на березі липневого моря ...

Чути шерхіт хвиль на пляжному піску...

Кигичуть чайки ...

Зникають роки і століття...

Я наодинці із шерхотом хвиль, сонцем і чайками...

Я все глибше і глибше занурююся у спокій.

3. Усі мої м'язи приємно розслаблені для відпочинку...

Відчуйте це приємне розслаблення...

Голос мій то з'являтиметься, то зникатиме. Занурюйтеся у хвилі власної уяви і викликайте в собі благодатне відчуття спокою...

Кожний мій мускул розслаблений і в'ялий...

Самі виробляйте в собі цей стан...

Усе моє тіло відпочиває ...

Мені легко і приємно ...

Відходять усі болі й тривоги ...

Мені легко...

4. Я спокійно відпочиваю...

Я ні про що не думаю...

Я лежу біля шурхітливої хвилі й дивлюся в блакитне небо

Високо вгорі спокійно і тихо пливуть хмарки ...

Шурхотить на піску піниста хвиля ...

Кигичуть чайки ...

Я дедалі глибше занурююся у спокій ...

Спокій, наче м'яка ковдра, окутує мене ...

Я начебто висну в повітрі...

Дихається легко, вільно ...

Я тану як легенька хмаринка в небі ...

Відчуваю повний фізичний і психічний спокій...

Працюєте ви всі гарно. Вільно і легко увійшли в стан фізичного і психічного спокою.

Повний фізичний і психічний спокій....

Переходимо до відчуття наступного стану: відчуття важкості в тілі.

5. Відчуваю важкість у тілі.

М'язи напружувати не потрібно. Залишайтеся розслабленими ...

Тіло поступово наповнюється важкістю ...

Обважніли руки, ноги ...

Важкими стають кисті рук ...

Усе тіло начебто налите свинцем ...

Тіло приємно обважніло ...

Обважніло ...

Цілковитий фізичний і психічний спокій ...

Тіло приємно обважніло...

6. Відчуваю приємне тепло у всьому тілі ...

Приємно гріє липнєве сонце ...

Подумки повторили і уявили собі це ...

Уявили ...

Спину шовковисто облягає нагрітий сонцем пісок ...

Шурхотить поряд тепла хвиля моря ...

Кровоносні судини в тілі розширені ...

Приємне тепло струменить у всьому тілі ...

Здорова гаряча кров приємно гріє тіло із середини ...

Приємне тепло огорнуло все тіло ...

Я навчився розширювати судини в тілі ...

Я сам виробив стан фізичного і психічного спокою, важкості й тепла у всьому тілі.

Заклучна частина – вихід із стану релаксації

Я гарно відпочив...

Відчуваю легкість у всьому тілі ...

Відчуваю бадьорість і свіжість ...

Сповнений силою і бадьорістю ...

Готовий до належної, правильної організації свого життя...

(Поступово релаксуюча музика вводиться «в кадр». Хвилину звучить у тиші, даючи можливість учасникам сеансу глибше проникнутися сформованими відчуттями. Поступово керівник знову виводить її «за кадр»).

- Я буду рахувати до десяти. Коли скажу «десять», очі відкриє.

Раз – два ... Важкість у тілі зникає ...

Тіло легшає...

Три – чотири ... Відходить із тіла тепло ...

Стає прохолодніше ...

П'ять – шість ... З кожним вдиханням відходять тепло і важкість із тіла.

Сім – вісім ... Настрій прекрасний, хочеться жити і діяти.

Дев'ять – десять ... Очі розплющили. Глибоко вдихнули повітря.

Потягнулися і посміхнулися.

Після опрацювання технології проведення автотренінгу соціальний педагог отримує можливість вводити після основної частини (перед заключною) будь-які педагогічно доцільні програми: саморегуляції, навчальні, викорінення шкідливих звичок та інші.

Наприклад, «Програма відновлення природної радості» може звучати так: «Я вертаю на стежки свого дитинства... Червень ... Сонце ... Тепла хвиля ріки ... Чисто, тепло і легко на серці, як хмарці в небі ... Радість життя ... Сповнює кожну клітинку тіла ... Пахне м'ятою і лепехою... Кумкають жаби на плесі ... Тихенький вітерець бавиться у листі могутнього явора... Легко і сонячно на серці ... Неначе сміття, вимітаються з життя цигарки, спиртне, наркота ... Залишається чистий, світлий і радісний день ... Повертається здоров'я... Повертається чисте і світле дитинство ... Повертається готовність почати нове життя... Все похмуре і темне лягло на шляху випадково ... Вимітаю його... Повертається природна радість дитинства і з нею здоров'я».

Подібні програми залежно від обстановки соціальний педагог може складати сам. Але найкраще, коли клієнт, навчившись сам себе вводити у стан автотренінгу, з метою саморегуляції, самовиховання та самовдосконалення складатиме власні програми саморозвитку на основі власного досвіду та позитивно імпресуючих моментів свого життя.

Для того щоб збудити в учасника програм потяг до саморозвитку, доцільно використати короткі образні притчі американського мислителя Олександра Еверетта, розповіді про його в, різноманітні випадки, які засвідчують ефективність доцільного самонавіювання.

Для прикладу наведемо одну з притч О.Еверетта «Ваша сила всередині вас. Ефект герані».

«Але що ж це за сила? Усе живе, включаючи і нас самих, виростає із насіння (сім'я), в якому є все для життя і росту. Коли ми народжуємося, у нас є все, щоб вижити і рости. Але, коли ми виростаємо, ми перестаємо вірити в це і починаємо звертатися в різні інстанції за допомогою. Що ж стосується, наприклад, насіння квітки, то з нього виростає прекрасна рослина без будь-якої побічної допомоги. Очевидно, ви помітили, як інколи бур'ян пробивається крізь асфальт. Ви ж, якщо ви тільки не заядлий кар'єрист, навряд чи зможете зламати асфальт руками. Одного разу в саду, біля паркану, я посадив герань. Я не думав, що вона здатна вирости більше ніж на 20-30 сантиметрів. Але біля паркану їй не вистачало сонця, і вона почала тягнутися вгору. Їй так хотілося бути геранню, що вона витягнулася майже на два метри, дотягнулася до світла і зацвіла без будь-якої побічної допомоги. Сила, яка допомогла рослині зламати асфальт чи перемогти іншу перепону, — це бажання бути самим собою, розкрити і віддати все краще, що дане тобі природою, незважаючи ні на які обставини. Хіба ви гірші від бур'яну чи герані? Усе, що вам потрібно, аби бути самим собою, уже закладено у вас самих. Повірте, вся сила, вся енергія, які вам потрібні, уже у вас».

Знадобляться для пробудження віри у власні сили, можливостей самореалізації та самовдосконалення матеріали преси, приклади з реального життя, розповіді про боротьбу за себе «справжнього» відомих людей світу.

Наприклад, розповідь про талановитого американського боксера, відомого у спортивному світі під іменем Мохаммеда Алі: «У великий спорт підліток потрапив абсолютного випадково. Дванадцятирічному хлопчику батьки подарували велосипед. Але далеко поїхати на ньому він не зміг. В той же день вуличний бешкетник відібрав велосипед у майбутнього чемпіона, залишивши йому «на пам'ять» синець під оком. Ридаючи, пограбований понуро повертався додому. Побачивши знайомого поліцейського Джо Мартіна, поскаржився йому на свою долю. Хранитель порядку, почухавши потилицю, відповів: «Я, звичайно, постараюся щось зробити, але моя тобі порада, малий, — навчися битися...». Через чотири роки амбіційний юнак зателефонував своєму майбутньому тренеру Анжелю Данді: «Анжело Данді, ви повинні стати моїм тренером. Адже через два роки я обов'язково стану олімпійським чемпіоном!». «Справді?», —

перепитав тренер. «Так! — гаряче відповів майбутній чемпіон. — А потім я стану найкращим боксером у світі!». Пізніше Анжело згадував, що хотів посміятися і повісити трубку, але замість цього у нього вирвалося: «Приходь». І він не прогадав. Якраз через два роки в Римі Мохаммед Алі (Кассіус Клей) став олімпійським чемпіоном у напівважкій вазі. А після цього йому судилося слава справжнього «ідола» боксу».

Соціальному педагогу, приступаючи до роботи у колонії, важливо не потонути в справах, хаотично намагаючись охопити всю ділянку роботи зразу з усім її різноманіттям елементів унікальності та випадковості. Щоб не трапилося цього, головну увагу слід сконцентрувати на визначальних напрямках своєї діяльності.

Стратегія соціально-педагогічної діяльності соціального педагога в умовах роботи в пенітенціарній установі:

1) вивчити вимоги чинного законодавства, яке регулює діяльність кримінально-виконавчої системи (новий Кримінальний кодекс України, Указ Президента України від 22.04.1998 року «Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань», Положення про психологічну службу установ виконання покарань, яке було затверджене наказом № 33 від 17 березня 2000 року), закони України, що стосуються пенітенціарної системи держави, пенітенціарної політики України та пенітенціарної опіки;

2) ознайомитися із загальновизнаними міжнародними нормами утримання засуджених у пенітенціарних установах (зокрема, Міжнародними стандартними правилами поводження із в'язнями, європейськими пенітенціарними правилами, Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність різновидів поводження й покарання);

3) шляхом самоосвіти поглиблювати на основі найновіших досягнень науки свої знання форм, засобів та методів соціально-педагогічної діяльності у виправних установах; поглиблювати знання основ загальної, вікової, педагогічної, кримінально-виконавчої психології; ознайомлюватися з основами психотерапії, сексології, психогієни, психології праці, сугестології, психолого-педагогічного консультування, методами саморегуляції, самонавчання і самовиховання; зміцнювати свої знання, необхідні для психолого-педагогічного патронату розвитку особистості як складно організованої системи у світлі вимог автентичної педагогіки та філософії нестабільності й глобальних проблем людства;

4) на основі вимог чинного законодавства та вивчення конкретних особливостей та умов діяльності виправної установи з допомогою адміністрації та соціально-психологічних служб розробити концепцію соціально-педа-

гогічної діяльності в пенітенціарній установі; на основі її скласти плани перспективної та річної роботи;

5) у співдружності з психологом вивчати новоприбулих засуджених; складати їх психолого-педагогічні характеристики, на основі яких формувати картотеку соціально-педагогічної паспортизації;

6) на основі даних соціально-педагогічної паспортизації розробляти індивідуальні програми соціально-педагогічної роботи із засудженими та відповідні рекомендації обслуговуючому персоналу пенітенціарної установи;

7) взаємодіяти з персоналом виробничої служби у доборі засуджених для використання на роботах, пов'язаних із підвищеними вимогами до особистості;

8) спільно з психологічною службою здійснювати заходи щодо соціально-психологічної адаптації новоприбулого контингенту до умов відбуття покарання та нейтралізації негативного впливу перебування в умовах місць позбавлення волі на особистість;

9) на основі вивчення психологічною службою малих груп засуджених, їх структури, групових процесів та їхнього впливу на морально-психологічний клімат у середовищі позбавлених волі, розробляти педагогічні рекомендації щодо його поліпшення;

10) виявляти осіб із підвищеною психологічною напруженістю, схильних до проявів внутрішньої і зовнішньої агресії; спільно з психологом вивчати їх психологічні особливості; на основі зібраних матеріалів розробляти соціально-педагогічні заходи, спрямовані на запобігання дестабілізуючої поведінки таких людей;

11) сприяти психіатру медичної частини у виявленні засуджених із відхиленнями у психічному розвитку, спільно з психологом розробляти психолого-педагогічні програми корекції поведінки таких ув'язнених;

12) організовувати та проводити за згодою засуджених релаксopedичні сеанси з метою оздоровлення, саморегуляції, самовиховання та самонавчання ув'язнених; складати та узгоджувати з ними програми релаксopedичних занять;

13) спільно з психологічною службою складати та реалізовувати програми психолого-педагогічної підготовки засуджених до життя після звільнення;

14) проводити методичні заняття з персоналом виправного закладу, на яких пропонувати педагогічні рекомендації стосовно організації індивідуальної роботи з окремими засудженими та профілактики міжособистісних та між групових конфліктів серед них;

15) сприяти створенню позитивної морально-психологічної атмосфери та обстановки взаємодовіри і взаєморозуміння між персоналом та позбавленими волі;

16) регулярно аналізувати та узагальнювати одержані результати з основних напрямів соціально-педагогічної діяльності; результати аналізів та узагальнень доводити до відома керівництва установи;

17) дотримуватися принципу конфіденційності в індивідуальній соціально-педагогічній роботі з клієнтами;

18) надавати психолого-педагогічну допомогу персоналу установи; передбачати індивідуальні та групові форми роботи з метою запобігання розчарування у роботі та суїцидальних випадків як з-поміж ув'язнених із вини персоналу, так і серед самого персоналу.

Соціальному педагогу-початківцю необхідно, приступаючи до роботи, хоч би у найзагальніших рисах орієнтуватися у найхарактерніших особливостях контингенту виправних установ, особливо підлітків та молоді, оскільки вони складають майже половину засуджених. Можливість такої орієнтації створюють психолого-педагогічні дослідження, проведені Дніпропетровським обласним об'єднанням спеціалістів соціальної роботи «Нове покоління» (Е. В. Тихая).

Значну частку контингенту колоній складають підлітки, у криміногенній спрямованості яких негативну роль відіграла, насамперед, неблагополучна сім'я. В одних сім'ях дестабілізуючий вплив на підлітків справила правопорушна поведінка батьків, старших братів чи сестер: зловживання алкоголем, наркотиками, грубість і жорстокість у стосунках з навколишніми, аморальна поведінка, неробство, розпуса тощо. Одному з молодих ув'язнених, наприклад, часто доводилося захищати п'яну матір у жорстоких бійках, які вона ж сама й затівала. Іншому «пощастило» часто слухати похвальбу вітчима, який, будучи тричі засудженими, з гордістю розповідав про свої «подвиги», даючи можливість захопленому пасинкові згодом, у свою чергу, хвастати в колі приятелів: «Я тепер злодійські закони знаю добре».

У других сім'ях у підлітків сформувалася настороженість і агресивність до навколишніх через відчуття власної зайвості, нелюбимості у неблагополучній сім'ї. У свій час неповнолітні правопорушники народилися поза шлюбом, їхніми матерями були матері-одиночки, часто неповнолітні. Сюди ж належать й зачаті під час зґвалтування. Такі діти стають «зайвою морокою» для матері, яка прагне влаштувати «нормальне» сімейне життя. Діти в таких матерів часто принижені, позбавлені ласки.

Однак у колонії підлітки, будучи у відриві від батьків, ідеалізують їх, якими б вони не були. Але «невміння любити» залишається з ними надовго.

Окрему групу устанавляють неповнолітні з багатих сімей, у яких потакали їхнім аморальним вчинкам, задовольняли найпримхливіші забаганки, звільняли від найменших домашніх обов'язків. У результаті цього у «мамусиних синочків і дочок» як злоякісна пухлина розвинулися егоїзм, завищені потреби, неповага до старших, черствість, агресивність, жорстокість — усі ті якості вдачі, які поціновувалися у кримінальному середовищі.

Є частина підлітків, які у свій час змушені були тікати з дому через жорстокість, садизм та знущання батьків. Ставши бездоглядними, ці діти вимушені були «кучкуватися», утворюючи кримінальні шайки, в яких легше було дістати шматок хліба. Серед частини цього контингенту зустрічаються такі, які мають кількарічний досвід сніферства — нюхання клею, від чого спостерігається різке зниження рівня інтелекту.

В окрему групу можна виділити тих, чия кримінальна поведінка обумовлена негативним впливом близького оточення. Тут визначальну роль відіграла сила дурного прикладу, яка зумовлює об'єднання підлітків з асоціальними установами у групи для спільного відпочинку. Це один бік справи. Другий складає активний вплив кримінального середовища, особливо лідерів кримінальних груп і їх наближених, на особистість неповнолітнього з використанням різних способів залучення новачків до злочинної діяльності. Кримінальні групи, як засвідчує Е.В.Тихая, втягують неповнолітнього в злочинну сферу насамперед:

1) спекулюючи на почуттях кланової приналежності, обманливого героїзму, «товариства», «зłodійської честі й благородства». Неповнолітні правопорушники розповідають, що «старші друзі» часто переконували їх у тому, що знаходиться в певній групі — престижно, що якщо вони всі разом, то це виглядає «класно», як «круті хлопці», «герої популярних фільмів і книг». Доречно відзначити, що однією із найпопулярніших книг, названих неповнолітніми правопорушниками, була «Бандитський Петербург»;

2) шляхом заохочення і експлуатації низьких інстинктів (жадність і скупість, примітивні захоплення), залучення до азартних ігор і заборонних розваг;

3) демонстрацією обманливої психологічної захищеності, сумнівних поваги і довір'я, фальшивого наставництва; один із підлітків розповів: «Я знаю, як тут можна вижити, тому що у мене на свободі є друг, якому вже багато років. Він завжди був поруч зі мною. Багато розповідав про зону, допомагав грішми і порадами. Він говорив, що я можу по-справжньому дружити. Я до цих пір його

дуже поважаю». Згодом з'ясувалося, що цього неповнолітнього правопорушника на антисоціальні дії штовхнув якраз цей «друг»;

4) відкритим психологічним (погроза компрометації, шантаж, залякування) і фізичним (побої, тілесні пошкодження) насильством. Хлопці розповідають про випадки, коли їх примушували красти, погрожуючи фізичною розправою над ними чи їх близькими. Як правило, з цим не поспішають відкриватися, оскільки продовжують боятися дорослих криміналістів;

5) проханнями, порадами, гумором, насміханням, завданнями, дорученнями. Наприклад, один із вихованців колонії розповідає: «Я заліз у квартиру, тому що старші друзі попросили мене відкрити їм двері з середини. Я ж був найменшим і міг елементарно пролізти у кватирку»;

6) апеляцією до почуття самотності підлітка, який інколи всіма способами намагається позбавитися відчуттів неприкаяності й незахищеності. Кримінальна група із задоволенням приймає його, знімаючи цей стан самотності та гарантуючи новоприбулому психологічний, фізичний і навіть матеріальний захист, що особливо приваблює малолітнього. У цих випадках залученого в групу сповнює гордістю статус довіреної особи лідера. Як особистість, котра не відчуває відповідальності в своїх діях, у результаті групового афекту неповнолітній правопорушник піддається своєрідному «осліпленню».

Серед контингенту виправної установи чималу групу складають підлітки, причиною асоціальної поведінки яких стали відсутність духовних орієнтирів, розмитість морально-етичних норм у суспільстві.

Як вважає Ф. Райс, молода людина перевіряє навколишній світ на предмет того, що таке добре, а що таке погано. У зв'язку з цим їй необхідні арбітри, які б могли оцінювати і пояснювати її поведінку. У багатьох випадках такими арбітрами стають кримінальні лідери, які використовують свої закони і критерії поведінки.

На запитання, що захоплює підлітків під час здійснення злочину, вони із задоволенням розповідають про «грандіозне» почуття свободи, коли знаєш, що ти начебто поза законом і що тебе розшукують, а ти дуже подібний на героя з кінофільму, за яким «полює міліція».

Серед причин, які приводять хлопців та дівчат у колонію, найрізноманітніші – від елементарної крадіжки побутових предметів для здачі «на металобрухт» до гвалтування та вбивств. Найчастіше зустрічаються засуджені за такими статтями Кримінального кодексу: 141, 142 (грабежі, включаючи нанесення серйозних тілесних пошкоджень); 101, 144 (вимагання грошей, включаючи летальний результат для жертви вимагання); 93, 94 (убив-

ство за різних обставин), 229 (вживання, збереження і збут наркотичних і психотропних речовин), а також статті 81, 86, 143 (крадіжки і шахрайство).

У складі контингенту виділяється група підлітків особливої піднаглядної категорії. Вони, як правило, схильні до втеч і нападів на адміністрацію, суїцидів. Чимало засуджених мають різні психічні розлади (невротика, психопатія, епілепсія).

Вибудовуючи соціально-педагогічний процес у співдружності з психологічною та психотерапевтичною службами необхідно особливу увагу приділяти проблемі наркозалежності, оскільки значна частина поступаючих у колонію на перевиховання має уже певний стаж наркотизації і алкоголізації.

Е.В.Тихая виділяє внутрішні особливості, які характерні майже для всіх вихованців колоній:

- емоційна нестабільність, коли найменший подразник може викликати зміну настрою, відмову від діяльності, негативні емоційні реакції, агресію. Зокрема, часто без явних на те причин підлітки відмовляються від участі у запропонованих заходах, неадекватно реагують на будь-яку зміну емоційного ставлення до них, на неконгруетність у спілкуванні;

- низький рівень самоконтролю, коли у вихованців виникають складнощі з вольовою регуляцією власної поведінки, важко подавляються спалахи агресії, які часто закінчуються бійкою. Така некерованість нерідко і є причиною осудження. (Наприклад, шістнадцятирічного вихованця колонії А. жорстоко побили азербайджанці за те, що він зайняв не той столик у кав'ярні. Упродовж двох тижнів А. ходив сам не свій, однак батькам нічого не розказував, вдаючи за недоцільне засмучувати їх своїми проблемами. Тому, коли зустрів одного зі своїх ворогів, який до того ж почав із насмішкою жаліти, що не вбив його тоді біля кав'ярні, А. уже не міг стриматися. Після цього за вбивство був засуджений на 6 років);

- суперечливість самооцінки і рівня домагань, незважаючи на невпевненість у своїх інтелектуальних здібностях.

Ускладнені умови роботи у виправних установах вимагають належного фізичного, психічного та духовного здоров'я у його персоналу. На жаль, не всі здатні тримати себе на належному рівня вимог. Зрідка, але все ж таки трапляються випадки суїцидів серед працівників пенітенціарних установ. Зважаючи на це, соціальному педагогу слід пам'ятати, що об'єктом його уваги поряд із людьми, які прибувають на перевиховання, залишаються ті, хто допомагає робити спільну справу.

Запитання і завдання

1. Розкрийте суть проблеми злочинності в Україні.
2. Які чинники утруднюють вирішення проблем ресоціалізації засуджених?
3. Розкажіть про вітчизняний досвід перевиховання молодих правопорушників.
4. Охарактеризуйте основні напрями перевиховання підлітків у колоніях.
5. У чому полягає дієвість проекту «Соціально-психологічна адаптація неповнолітніх вихованців колоній до умов життя після звільнення»?
6. Які функції соціального педагога у пенітенціарній установі?
7. Підготуйте розповідь про співпрацю соціального педагога з психологічною та психотерапевтичною службами у виправних установах.
8. Складіть план оформлення кімнати психоемоційного розвантаження у пенітенціарній установі.
9. Розкрийте методику і технологію проведення релаксопедичних сеансів у кімнаті психоемоційного розвантаження з метою саморегуляції та викорінення шкідливих звичок клієнта.
10. Які ви знаєте психолого-педагогічні механізми пробудження у вихованця потягу до саморегуляції та самовдосконалення?
11. Розкрийте та обґрунтуйте стратегічні основи соціально-педагогічної діяльності в умовах пенітенціарних установ.
12. Виявіть найхарактерніші особливості контингенту виправних установ.
13. У чому полягають методи та засоби кримінальних угруповань, з допомогою яких втягуються неповнолітні у сферу злочинної діяльності?
14. Які внутрішні особливості найбільшим чином характерні для вихованців колоній?

Рекомендована література

1. Авельцева Т. З досвіду соціальної роботи з підлітками – вихованцями колоній // Соціальна політика і соціальна робота. – 2000. – № 2. – С. 107 – 109.
2. Бец О. Дотримання прав людини в установах пенітенціарної системи України // Соціальна політика і соціальна робота. – 1999. – № 3,4. – С. 25 – 33.
3. Василькова Ю.В. Методика и опыт работы социального педагога. – М., 2001. – С. 147 – 151.

4. Далинин Е.М. Использование системы А.С.Макаренко в деятельности ВТК. – М., 1991.
5. Мардахаев Л.В. Образовательно-воспитательные проблемы работы в пенитенциарных учреждениях // Социальная педагогика / Под ред. В.А.Никитина. – М., 1999. – С. 187 – 211.
6. Скоков С.І. Психологічна служба установах кримінально-виконавчої системи України // Практична психологія і соціальна робота. – 2002. – № 6. – С. 54-58.
7. Тихая Э.В. Социально-педагогическая адаптация воспитанников колонии к условиям жизни после освобождения // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 3. – С. 35-40.

2.9. Соціалізація молодих фахівців у процесі підготовки їх до трудової діяльності

Величезне щастя, доступне людині, полягає в тому, щоб закохатися у таку ідею, якій можна було б присвятити без останку всі свої сили і все своє життя

Д.І.Писарев

Соціальна значимість проблеми самовизначення людини у зв'язку з високим професіоналізмом. Акмеологічний підхід до проблем самовизначення особистості. Проблема соціалізації людини на етапі її фахової підготовки у світлі психотехнічної теорії самовизначення особистості Т.М.Буякаса. Технологія самовизначення особистості у світлі психологічної теорії становлення людини у перспективі свого розвитку (за Т.М.Буякасом). Проблеми самовизначення та трудової реабілітації молодих людей з інтелектуальною недостатністю.

По закінченні загальноосвітнього навчального закладу в житті молоді людини розпочинається надзвичайно відповідальна пора, від якої значною мірою залежить уся сюжетна лінія життя. Тому процес подальшої її соціалізації повинен спрямовуватися на вироблення готовності до самовизначення як у зовнішньому, так і у внутрішньому житті згідно з особливостями розвитку особистості у періоди юнацького віку, молодості та переходу до розквіту.

Як уже згадувалося, відповідно до класифікації вітчизняних психологів В.Ф.Моргуна та Н.Ю.Ткачової у юнацькому віці (18-23 роки) соціальну ситуацію розвитку можна визначити як поріг дорослого життя. Цей період у другій своїй половині відзначається тим, що провідною діяльністю стає конкретне професійне самовизначення – вибір спеціальності, професійна підготовка у навчальному закладі, вибір місця роботи і трудова діяльність. Молодість (24-30 років) – початковий період зрілості, який відзначається пошуками себе, виробленням індивідуальності, розв'язанням завдань соціалізації в обраній професії, набуттям майстерності. Однак у цей час мож-

лива і свідомо зміна професії, якщо попередній вибір не виправдав себе. У період переходу до розквіту (близько 30 років), на думку деяких психологів, можлива криза в житті людини, перебудова всієї особистості. Життя переставе здаватися зрозумілим, оскільки перехід до періоду розквіту, «золотого віку» людини вимагає глибокого аналізу його та самоаналізу власної особистості. На жаль, не всі молоді люди у цей час готові до цього. Цим, певним чином, пояснюється те, що згідно з дослідженнями Н.В.Кузьміної доведено: *професіоналами високого класу стають приблизно 5% тих, хто зайнятий у тому чи іншому виді професійної діяльності. У решти через незначні успіхи знижується самореалізація в професійних і життєвих досягненнях, що певним чином впливає не лише на самооцінку особистості, а й на її духовне та фізичне здоров'я.*

Практика доводить, що чим вищим є рівень професіоналізму, тим більше в ньому індивідуального та особистісного, що найповнішим чином проявляється в період розквіту людини – акме.

Отже, проблеми соціалізації під час підготовки та становлення фахівця повинні розв'язуватися таким чином, щоб найповніше сприяти швидкому входженню молоді людини в період її творчого саморозквіту (акме) і максимально подовженому «цвітінню».

Відомо, що цікаві ідеї про «розквіт» особистості висловлювалися багатьма філософами давнини. Так, наприклад, базове акмеологічне поняття про самореалізацію творчого потенціалу особистості тісно пов'язане з поняттями «саморуху», введене ще Платоном. Акмеологічні підходи до оволодіння творчою майстерністю яскраво описав Леонардо да Вінчі у своєму відомому трактаті «Навчання живописця». Філософські ідеї акмеологічного змісту про самовдосконалення людини та її творчий саморозвиток знаходимо у працях М.О.Бердяєва, О.Ф.Лосєва, А.Маслоу, К.К.Платонова, С.Л.Рубінштейна, Г.С.Сковороди, В.С.Соловійова, Л.В.Сохань, В.О.Сухомлинського, Ж.-Ж.Руссо, П.Флоренського та інших мислителів.

Таким чином, на сьогодні існує міцна база для створення низки концепцій самовизначення людини в плані її творчого саморозвитку та професіоналізму. Акмеологія як наука про закономірності розвитку професіоналізму завдяки російським ученим А.О.Деркачу та Н.В.Кузьміній набула незалежного наукового статусу. У вищих навчальних закладах Російської Федерації організувалися кафедри акмеології. Останнім часом опублікували свої монографічні розвідки проблем акме О.С.Анісімов, Є.М.Богданов, В.М.Зазикін, Л.Г.Лаптев, А.О.Реан, С.Ю.Степанов та інші.

Певний свій розвиток отримує ця проблема і в царині сучасної психологічної науки. Цікавість викликають, насамперед, ті дослідження, які виконані в рамках гуманістичної психології і опираються на філософію екзистенціалізму, оскільки вони створюють найкращі можливості для розгляду акмеологічних проблем людини не лише в перспективі її розвитку як усереднено детермінованої складно організованої системи, а й як унікально-нестабільної, особливо на перехідних етапах життя. Одним із таких досліджень, наприклад, є розгляд проблеми і психотехніки самовизначення особистості Т.М.Буякасом (Буякас Т.М. Проблема и психотехника самоопределения личности // Вопросы психологии. — 2002. — № 2. — С. 28-39). Використовуючи як психотехнічний інструментарій загальнокультурні символи та запозичені з досвіду «Центру ініціальної терапії К. гр. Дюркхайма» (Німеччина) психотехнічні методи роботи з ними, вчений аналізує основи, які дозволяють людині стати на шлях самовизначення. Причому таке творче самостановлення розглянуто в рамках «можливої» людини, а не тієї, яка уже емпірично є. За таких умов проблема самостояння особистості виступає як проблема свободи, зокрема від самого себе. Це певним чином може допомогти нам розглянути особливості відповідної соціально-педагогічної роботи з клієнтом, орієнтуючись на нього як на унікальну нестабільну систему.

Відомо, що вихід на самого себе «справжнього» вимагає, насамперед, розуміння своєї самості (SELF). Таке розуміння — безперервний процес, який триває все життя. Наприклад, К.Г.Юнг черговий раз наважився на досвід розуміння себе із самого початку у 84 роки. І це не дивно, оскільки для людини, яка посилено розвивається в рамках акме (а такий період у Юнга тривав до останніх днів його життя), точки стабільності безперервно змінюються, утворюючи відомий у філософії нестабільності дивний аттрактор. Така зміна пояснюється безперервним саморозвитком творчої особистості в період акме. Вимоги часу та розвиток науки постійно ставлять перед такою людиною нові проблеми.

Однак для того щоб прийнятися розумінням цього, молодій людині насамперед, необхідно вирішити проблему особистісного самовизначення, що безпосередньо пов'язано з питанням професійного вибору. На думку американського психолога Д.Сьюпера, важливим детермінантом професійного шляху є уява людини про саму себе. Людина, як вважає Д.Сьюпер, постійно шукає професію, в якій би вона зберігала відповідність своїй уяві про себе, а «входячи в професію», отримувала б можливість постійно шукати здійснення такої відповідності. Зважаючи на це, перевага професіонала, очевидно, в тому і полягає, що у всьому, що він виробляє (об'єкти,

думки чи вчинки), він відповідає собі й водночас пізнає самого себе. Красиво і точно сформулював цю думку О.Уайльд: «Всякий портрет, написаний із любов'ю, – це, власне, портрет самого художника, а не того, хто йому позував. Не його, а самого себе розкриває на полотні художник. І я боюся, що портрет розкриє таємницю моєї душі. Тому і не хочу його виставляти» (Уайльд О. Портрет Дориана Грея. – М.: Правда, 1987. – С. 11).

Таким чином, проблема самовизначення особистості має яскравий екзистенційний відтінок. Воно «йде» правильним шляхом в тому випадку, коли верифікаційною опорою людини стає вона сама у всьому багатстві власних унікальних «потенціалів». У неї з'являється можливість стати творцем власної архітектоники життя, незважаючи на всі його пастки, невдачі й випадковості. Стосовно цього Т.М.Буякас вважає, що практичним виходом особистісного самовизначення є придбання людиною відчуття контактної межі між собою і навколишнім світом; стан рівноваги і внутрішньої стійкості; зняття внутрішньої напруги і зайвої тривожності. «У такої людини, – пише він, – загострюється відчуття краси навколишнього світу, підвищується увага і любов до людей. Загалом, людина пробуджується до життя і розкриває свій творчий потенціал. Про таку людину, безумовно, можна сказати, що вона є творцем власного життя, що вона вільна» (Буякас Т.М. Проблема и психотехника самоопределения личности // Вопросы психологии. – 2002. – № 2. – С. 29).

Однак деякі з щойно наведених положень потребують свого уточнення, якщо розглянути їх у світлі синергетичних підходів. Стан «рівноваги і внутрішньої стійкості» для творчої людини тимчасовий стан, який постійно переходить у свою протилежність, тому що тільки далекі від рівноваги системи здатні до саморозвитку. Стійкість філософія нестабільності оголошує «глухим кутом еволюції», оскільки будь-який розвиток спрямовує, навпаки, через нестійкість, біфуркації і випадковість. Людина «пробуджується до життя і розкриває свій творчий потенціал» найповнішим чином, стоячи на «свіжому вітрі біфуркацій» і темниця прискорювача її творчого саморозвитку полягає у так званому нелінійному позитивному зворотному зв'язку, тобто в готовності до зустрічі з такими складними проблемами, які для свого розв'язання потребують граничної напруги всього духовно-творчого потенціалу особистості.

Таким чином, «стан рівноваги і внутрішньої стійкості» – це далеко не стан «на все життя», це стан до того часу, доки спрацьовує механізм притягання того аттрактора, який до певної пори діє у межах загального так званого дивного аттрактора. Наближення до чергової точки нестабільності знову ж таки повертає «внутрішню напругу» і «надлишкову тривожність».

Про них образно і точно розповів у свій час славетний полярний дослідник Роберт Пірі: «Велика і незвичайно приваблива сила Півночі! - писав він. — Не раз я, повертаючись із її безмежної замерзлої пустелі пожмаканий, замучений і розчарований, інколи покалічений, говорив собі, що це — моя остання подорож туди; я жадав людського товариства, комфорту цивілізації, спокою і домашнього затишку. Але траплялося так, що не проходило і року, як мною знову оволодівало добре знайоме мені відчуття неспокою. Я починав сумувати за великою білою пустелею, за поєдинком із льодами і штормами, за довгою-довгою полярною ніччю і довгим полярним днем».

На перший погляд, розглянуті два підходи начебто суперечать один одному, але насправді вони взаємодоповнюють один одного, висвітлюючи два боки однієї і тієї ж сутності. Поняття «внутрішньої стійкості» або «внутрішньої основи в самому собі» Т.М.Буякаса, відзначаючись, на перший погляд, частковістю, можуть мати під собою і певну універсальну основу, яку ми схильні розглядати як екопсихологічну систему особистості — своєрідний внутрішній психологічний «дім» з властивими йому фундаментальними основоположеннями, які, з одного боку, враховують «зоряне небо і моральний закон у мені» І.Канта, а з іншого, — філософське розуміння життя як мінливої ріки з її унікальними, неповторно імпресуючими особливостями. В обох випадках людина, залишаючись творцем власного життя, стає вільною навіть від самої себе, оскільки для того, щоб самовизначитися в самій собі і у світі, зробити себе, як писав О.І.Герцен, вмістити істину, треба забути себе, відректися від себе, аби не обмежувати її собою. Лише така найвища свобода від самого себе емпіричного здатна подарувати верифікаційну опору в якості себе потенційного, і, врешті-решт, примусить змиритися, за образним висловом російського мислителя, з тим, що «хронічного» щастя так само немає, як і немає льоду, який би не танув.

Шлях особистісного самовизначення, стверджує Т.М.Буякас, протилежний шляху «відходу в невроз». Справді, наголошує вчений, якщо на людину сильно тисне суспільство, якщо вона дозволяє іншим формувати себе, то таку людину слід назвати невротиком, який переживає досвід самого себе настільки неповно і нечітко, що, не довіряючи самому собі, не в змозі зробити самостійний вибір. Як говорив Ф.Перлз, така людина ставить суспільство вище за самого себе. Невротик, будучи прив'язаним до минулого з його застарілими способами дії, не здатний жити в сьогоденні. Невротика Т.М.Буякас називає вкрай невільною людиною.

Чи не труднощами в самовизначенні пояснюються чимало негараздів у різних сферах суспільного життя? Наприклад, чарівне для багатьох моло-

дих людей слово «бізнес» покликало у свою сферу сотні тисяч бажаючих «бізнесового щастя» у той час, коли спостереження свідчать, що лише сім чоловік із ста здатні до цієї діяльності. Тому й не дивно, що вже перші невдачі стають для багатьох трагедією.

Виявляючи основи, які дозволяють людині стати на шлях самовизначення і, розглядаючи умови їх породження, Т.М.Буякас звернув увагу на наступне:

- кожна людина володіє всім необхідним для самотворення себе за умови підходу до свого життя в перспективі його розвитку, а не пошуків історичних коренів своїх дій у своєму минулому, оскільки «капкан причинності» залишається, за висловом Ф.Перлза, лише «козлом відпущення»;

- важливим є пошук умов можливості руху людини вперед із постійним відторгненням власної вихідної точки, таких умов, у яких людина змогла б «не співпадати з самою собою», а жити тим, що вона «ще не сказала свого останнього слова»;

- принципово важливим для самовизначення є твердження І.Канта стосовно того, що людина може вискакувати із горизонталі звичайного емпіричного ряду, із визначення себе — своїх дій, реакцій, взаємодій — попередньою причиною, і може сама ставати джерелом свого вчинку, інакше кажучи, може виходити із заплутаного зчеплення причин та наслідків і ставати суб'єктом своїх дій;

- цінною є відповідь І.Канта на питання про умови, які б забезпечили людині можливість виходу із «в'язниці» причин і наслідків; відповідно до неї такі умови забезпечує принесення в емпіричний ряд *чогось додаткового і більшого*, ніж його зміст; можливість обмірковувати щось всередині «більшого» дає людині свободу для нової, особистісної позиції і дозволяє побачити ту ж саму емпіричну дійсність так, як вона ніколи не побачилася б;

- доцільним є продовження думки І.Канта М.К.Мамардашвілі, який вважає, що такою ж умовою виходу із «в'язниці» може стати вироблене уміння бачити *структуру* за тими фактами, які відбуваються в нашому житті, оскільки таке бачення є мисленням, що лише одне здатне щось змінювати в нас;

- відповіддю на питання як «горизонт чогось додаткового і більшого» або «структура» дають можливість *по-новому побачити світ*, радісно відчуваючи приплив нових думок, почуттів, переживань, є приклад, наведений М.К.Мамардашвілі: «Скажімо, яблука Сезанна — адже зрозуміло, якщо задуматися, що живопис Сезанна зовсім не зображує яблука. Якщо ми бачимо те, що намальовано у Сезанна, це означає, що ми бачимо те, чого не бачимо

нашими очима. Там не яблука зображені, там побудована конструкція, посередництвом якої ми бачимо щось таке, чого ми не бачимо зовсім, дивлячись на яблука, які висять на деревах. Значить, коли я говорю «текст» ... я маю на увазі не зображувальну сторону тексту, а якусь іншу... *Текст* є дещо, посередництвом чого ми читаємо щось інше. *Текст* є дещо, *посередництвом* чого ми *читаємо подію*. «Яблука» Сезанна є яблука, посередництвом яких ми бачимо щось таке, чого б ми не побачили без цієї конструкції» (Мамардашвили М.К. Естетика мышлення. — М., 2000. — С. 28);

- згідно з концепцією М.К.Мамардашвілі, зважаючи на наведений приклад, для того, щоб з'явився світ нових думок і почуттів, потрібно *побудувати певну конструкцію*, або «організований текст свідомості», що покликані стати для людини органом розуміння або «органом життя», які дозволять їй відчутти і пережити те, що без них не буде пережито, оскільки не буде зрозуміло;

- головною умовою «здійснити» себе, по-новому побачити світ і себе в ньому, «розплутати» свій досвід, з'єднати або вперше отримати усвідомлений і зв'язний вигляд тих подій життя, які бачимо «розсіяними» і «розсипаними», зрештою зрозуміти, що насправді відбувається, є за «горизонт більшого» («структура», «жива форма», «повний текст», «текст свідомості»);

- «повний текст» переводить особистість на другий рівень — рівень чогось більшого, ніж наявна ситуація — *рівень смислів*, які завжди лежать над площиною причинно-наслідкових зв'язків і завжди мають «горизонт більшого, тому що ніякий смисл не зводиться до його складників»;

- *смисл* — «форма повноти» або «форма цілого», сполучення з якою наявної ситуації надає їй завершеності й можливості бути розгорнутою до повноти своєї сутності; без з'єднання ситуацій життя із *смислами* людині суджено рухатися по горизонталі — в рамках цілей, мотивів, потреб і залишатися в наявній ситуації заручником руху по замкнутому колу; у протилежному випадку в людини з'являється шанс, вирвавшись із в'язниці причин і наслідків, вийти в інший вимір — *вертикальний* — вимір повних та завершених образів і ситуацій, які доповнюють неповноту і незавершеність емпіричних подій;

- для того щоб «врятувати» себе від емпіричної залежності, дожити до зустрічі зі смислом власного життя, доповнити його емпіричні дані, людині необхідно використати «*повний текст*»; ілюстрацією цієї думки можуть слугувати слова із Євангелія: «Спочатку було Слово, і Слово було Бог»;

- уміння використовувати «*повний текст*», звільняючись від емпіричної залежності, породжує якість життя, яку Р.Декарт назвав «теорією безперервного народження», оскільки ніщо не виводиться, все заново і все конк-

ретно: тепер і зараз ми повинні відтворити і світ, і себе в ньому; з'єднуючи себе з повнотою, даємо свою власну відповідь на ситуацію із точки тут-і-тепер; у будь-який момент, коли ми діємо, може народжуватися щось принципово нове; через свою дію і свою живу відповідь людина *вивільняє можливість народження чогось більшого в собі* — того, що не змогло б народитися з її минулого стану;

- дія людини *всередині певної цілісності* є виявом граничної реальності її життя — невидимого, прихованого, але єдино реального плану його;

- тільки у співвідношенні себе з вищими, вічними, граничними смислами, з цим найповнішим потоком життя, кожний із нас з'являється в точці зустрічі з самим собою — в «істині» свого існування тут-і-тепер, а не стає пасивним учасником причинно-наслідкової низки основ і не відтворює свої звичайні життєві сценарії;

- *дію всередині певної цілісності* можна розглядати як феномен свободи, яка починає відкриватися в точці власної особистісної дії, в якій зникають «для чого» і «чому» емпіричного ряду, поступаючись місцем вимоги і впливу «горизонту більшого»;

- «Більшим» або «повнотою» для особистості стає її *ціннісно-смыслова сфера*, що починає звучати для людини, як голос її *внутрішньої необхідності*, котра більше відома як *феномен совісті*, що сама себе зумовлює, оскільки є не «чому», а «по совісті»;

- свобода у згаданому розумінні, відповідно до А.А.Пузиря, здатна виступати «феноменом повного внутрішнього самовизначення».

Технологія самовизначення особистості у світлі психологічної теорії становлення людини у перспективі свого розвитку (за Т.М.Буякасом).

1. Насамперед, соціальному педагогу необхідно налаштувати клієнта на активний пошук зустрічі з «ударом випадку», який дозволить у чомусь зовнішньому пізнати ту ідею в самому собі, яку до цього людина не знала і лише тепер відчула, що це щось зовнішнє стає еквівалентом або відповідником її внутрішньої ідеї.

У свій час на цю можливість людини, «розглядаючи» щось, шукати (розуміти) самого себе, звернув увагу ще Леонардо да Вінчі. У його трактаті про живопис художник розглядає стіну, яка вкрита плямами. Більшість стверджувала б, що художник дивиться на стіну для того щоб перемалювати її. Такий погляд заперечує М.К.Мамардашвілі: «Ні, розглядаючи зовнішнє, — вважає він, — я пізнаю ту ідею в собі, яку я сам ще не знаю, і пізнаю тоді, коли ударом випадку це щось ... буде відповідати ідеї в мені, — тоді я її

пізнаю і сам народжуюся в цій ідеї, тому що, розглядаючи щось художник шукає самого себе... Є якась безкінечність потенції в самому Леонардо, і він любить цю безкінечність, невідому йому самому, любить її в Монні Лізі, яка йому відкриває собою його власну і невідому йому потенцію» (Мамардашвили М.К. Психологическая топология пути. — СПб.: Русск. Христ. гуманит. ин-т, 1997. — С. 511).

Зустріч молодого людини із цим зовнішнім щось, хоч і відбувається завдяки «удару випадку», забезпечує доволі тривалий його розгляд. До цієї зустрічі з «ідеєю в собі» особистість приходить не як до кінцевої ланки в ланцюжку розмірковувань, а як до *внутрішнього діалогу* між власними безкінечними потенційними можливостями і невичерпним семантичним потенціалом певного символу. У такому діалозі, на думку Т.М.Буякаса, здійснюється зустріч незавершеного буття цього символу і незавершеного буття людини.

Клієнтові, якщо він ще професійно не самовизначився, слід порекомендувати первинне знайомство з колом найрізноманітніших професій не за словами пісень чи кадрів гостросюжетних кінофільмів, а за тим духовно-предметним полем діяльності, яке залишається реальним тут-і-тепер. Причому внутрішньо бути завжди готовим до зустрічі із зовнішнім «щось», яка може несподівано зупинити і вимагати неспішного свого розгляду та внутрішнього діалогу.

Тому ж, хто вже професійно визначився, навчається в закладі певного рівня акредитації, або працює після його закінчення, корисним буде використовувати будь-яку можливість для розширення та поглиблення своїх знань і вражень на обраному напрямі діяльності. Причому не слід гребувати ні «дрібними», ні «випадковими» деталями, пам'ятаючи, що славетного художника, який здатний малювати століттями не розгадану таємницю усмішки жінки, здатна зупинити проста звичайна стіна в плямах.

2. Щоб звузити поле пошуку «ударів випадку», слід на основі самоаналізу клієнтом власних задатків, здібностей, фантазій, мрій, снів, імпресуючих моментів життя визначити ту знакову систему, яка здатна найкраще слугувати для його особистісного розвитку, насамперед, духовного. Знакові засоби прийнято розглядати як інструменти розвитку. Такі інструменти-органи М.К.Мамардашвілі називає ампліфікаторами, або «машинками народження», оскільки вони здатні породжувати в людині новий особистісний досвід, який не зміг би з'явитися без взаємодії людини з ними.

Т.М.Буякас як знаковий ампліфікатор пропонує використовувати «загальнокультурні символи», оскільки вони несуть у собі той «горизонт більшо-

го», той «завершений план буття», ту упорядковану «структуру», в світлі яких те, що відбувається зараз (емпіричні дані) знаходиться внизу, отримуючи свій смисл. З'єднання себе із символом занурює людину в простір, у середині якого індукуються вищі смисли і стани, цілком відмінні від породжених емпіричним потоком. Символ тотожний самій людині, оскільки для обох немає вичерпної інтерпретації. Співіснування із символом немов би занурює людину всередину «вічно породжуючого лона», яке надзвичайно продуктивне, оскільки породжує все новий і новий внутрішній досвід. Цей досвід може виявлятися настільки неочікуваним, що «вириває суб'єкта у нього самого» (М.Фуко), не дозволяє йому пізніше залишатися таким само. Символ стає місцем, де думка уже не затиснута і не зафіксована рамками стандартних інтерпретацій, а безперервно розгортається, подійно відповідаючи на ситуацію тут-і-тепер. Так, стаючи співучасником життя символу, клієнт щоразу заново отримуватиме можливість прочитувати в собі те, що більше за нього і що тільки ще може в ньому встановитися і відкривати собою його власну невідому йому потенцію щоразу заново.

3. Однак для того, щоб символ або певна знакова система стали учасниками діалогу з клієнтом, їх необхідно «оживити». Значення символу повинні якимось знову народитися в конкретній ситуації людини. Тут доцільно згадати, що згідно з О.М.Леонтьєвим, індивідуальна свідомість пристрасна. Значення символу зможуть втілитися у внутрішньому досвіді суб'єкта лише тоді, коли символ почне безпосередньо переживатися (проживатися) людиною, стане його конкретним внутрішнім досвідом. Таке ж конкретне переживання може дати лише практична діяльність із знаковою формою.

Зважаючи на це та на зроблений клієнтом вибір знакової форми або певного загальнокультурного символу, слід запропонувати підопічному побудувати певну конструкцію («організований текст свідомості»), яка покликана допомогти відчуті і пережити те, що без неї не буде пережито і відчуте. Тобто йдеться про власнотвір, образно кажучи, «яблук Сезанна». У ролі таких «яблук» може виступити будь-який результат творчої спроби — модель, проект, пристрій, твір мистецтва, інтригуюча оригінальна тема курсової чи дипломної роботи, оригінальний спосіб розв'язання певної проблеми тощо.

Ні в якому разі соціальному педагогу не слід нав'язувати клієнту певну «конструкцію», оскільки вибір творчої діяльності повинен обумовлюватися внутрішньоінтенційною спрямованістю його самого. У будь-якому випадку це повинна бути хоч би невеличка «справа душі» молоді людини.

4. Досвід «Школи екзистенційно-ініціальної психотерапії Карлфріда графа Дюркхайма» (Годтмоос-Рютте, Німеччина) доводить, що за умови

виконання клієнтами рухових, тактильних і графічних дій із знаковими формами в умовах глибокого зосередження відбувається повернення їх чуттєвої данності. Зважаючи на це, соціальному педагогу потрібно попередити клієнта чи групу їх про те, що для успіху справи необхідно кожному із них уміти бути присутнім у всій повноті себе в тому, що вони робитимуть. Необхідне чітке усвідомлення того, що для «оживлення» вибраних ними знакових форм обов'язкові навички «збирання» самого себе, стійкої концентрації уваги.

5. У ході створення клієнтами власно визначених ними «конструкцій», своєрідних «яблук Сезанна», та «оживлення» їх експериментуючих необхідно спрямовувати на процес внутрішнього діалогу з тепер уже «живим» символом або новостворюваною «конструкцією» певної знакової системи. Базовими засобами такого діалогу, як засвідчили попередні дослідження, є *спонтанно утворювані образи*, з якими учасники діалогу вступають у діалогічні стосунки, використовуючи мову соматики, емоцій, бажань. Головне враження, яке в цей час формується в експериментуючих, - це відчуття незвичної новизни таких образів та відтінків тих почуттів, які вони породжують. Такий стан чимось нагадує раннє дитинство, коли дитина вперше потрапляє у сунічний ліс чи на берег великої ріки.

6. Необхідно попередньо налаштувати клієнтів на характер діалогічних взаємостосунків: активно вступаючи в діалог, їм не варто заглушувати власний голос образу; не потрібно завершувати його «від себе»: до нього необхідно ставитися як до незалежної рівноправної істоти, голос якої слід уважно вислуховувати.

7. Активність людини в процесі діалогу полягає у звернених до самої себе чи образу запитаннях, відповідях, погоджуванні, супереченні, провокуваннях тощо. Важливо, щоб у ході такого діалогу, з одного боку, кожний, знову і знову звертаючись до свого теперішнього, відшукував певний досвід, переживаючи який, можна відчувати повне погодження із собою, а, з другого, уважно вглядався у новостворюваний образ.

8. Спілкуватися з таким образом слід не лише на рівні думок і уявлень, а значно цілісніше – на рівні всієї своєї сутності.

9. Спілкуючись усередині такої діалогічно організованої діяльності, що виводить на рівень більшого, ніж наявна ситуація, молода людина шукає ту єдину відповідь на запитання, що для неї є смисл життя, яка можлива зараз у цій ситуації. У цей момент соціальному педагогу надзвичайно важливо допомогти підопічному витримати феноменологічну (а не редукуючу, пояснюючу) установку стосовно свого досвіду, оскільки феноменологічна

стратегія дозволить рухатися згідно свого внутрішнього бачення, а не замінювати (знищувати!) новий особистісний досвід його раціональною інтерпретацією.

10. Діалогічні стосунки клієнта з образом націлюються на уточнення та розвиток переживань, зумовлюючи трансформацію цього образу. Ці зміни продовжуються до того моменту, доки спонтанно, без будь-яких внутрішніх зусиль «в єдиному акті з переживанням» (Б.М.Теплов) не відбудеться його смислове оформлення.

11. Таке смислове оформлення слід сприймати як «коронку» всього творчого пошуку. Воно приходить раптово, безпричинно, як будь-яке осяяння. Відбувається, як говорив Д.А.Леонтьєв, щось подібне до інсайту, тобто неочікуваного знаходження смислу там, де щойно ще нічого не було. Смисл виникає у свідомості начебто нізвідки, майже містично.

12. Для того, щоб клієнт прийняв цей новонароджений смисл і присвоїв, необхідно доопрацювати його настільки, наскільки він здатний до упорядкування внутрішнього світу молодої людини та до відкриття перспективи життєвого шляху.

13. У цей період соціальному педагогу необхідно допомогти клієнту зрозуміти: а) що трапилося, б) у якій точці руху до самого себе «справжнього» він знаходиться, в) як необхідно діяти надалі, щоб, говорячи словами М.Фуко, — «спасати самого себе заради самого себе посередництвом самого себе»:

а) перший вихід на рівень першого новоствореного смислу засвідчив: перше вистрибування, згідно І.Канта, з горизонталі звичайного емпіричного ряду; перше внесення в цей емпіричний ряд чогось додаткового і більшого, ніж його зміст; отримання можливості вперше побачити звичну емпіричну дійсність так, як вона ніколи не побачилася б до цього; первинне відчуття первинної радості від первинних відчуттів, якими супроводилося народження першого «свого» смислу, що начебто символізує повернення в дитинство з його свіжістю і цнотливістю світовідчуття; можливість уперше по-новому глянути на світ і самого себе в ньому крізь щойно створене власне «яблуко Сезанна»; перше прилучення до «повноти», «цілого», «вічного», що дає можливість розгорнути не тільки дану ситуацію до повноти своєї сутності, а й таким же чином розгорнути до цієї повноти власну сутність, яка здатна дозволити вихід в інший вимір — вертикальний — вимір повних та завершених ситуацій і образів, що доповнюватимуть неповноту і незавершеність не тільки емпіричних подій, а й людського життя;

б) відбувся перший вихід у новий світ; пройдена важлива, але менша частина шляху; справжня дорога ще тільки розпочинається; пройдено пер-

ший етап, про який А.П.Чехов сказав: «Хто відчув насолоду творчості, для того всі інші насолоди вже не існують», а австрійський письменник Стефан Цвейг означив його так: «Хто хоч один раз знайшов самого себе, той уже нічого на цьому світі втратити не може»;

в) попереду самотворення умов для пошуку того напряму діяльності й оволодіння ним, в якому найповнішим чином можна «здійснити» себе, «розплутати» свій досвід, отримати зв'язаний вигляд тих подій життя, які до цього були розсіяними і розсипаними; попереду в ході творення нових «конструкцій» («яблук Сезанна») – усвідомлений вихід за межі готових загальних смислів і створення власної *нової індивідуальної смислової структури*, яка до народження наступної стає «органом життя», посередництвом якого можна здобувати єдино можливий для себе досвід з його чуттєвою і мовленнєвою сферами; переживаючи цей досвід у почутті повного узгодження із собою теперішнім, клієнт отримуватиме можливість для виходу в точку зустрічі з собою, стоячи в якій, буде готовий заявити: «Інакше жити я вже не можу!»; новий функціональний «орган життя» стане для нього «яблуками», через які П.Сезанн бачив увесь світ і самого себе в ньому, з'єднає з повнішим потоком життя, вирвавши з горизонтальної лінії емпіричної обумовленості; стане власно виготовленим інструментом самовизначення.

14. У ході співпраці з клієнтом на різних етапах його самовизначення, використовуючи свою сугестологічну майстерність, соціальному педагогу необхідно працювати над таким:

а) формувати позитивний сугестивний комплекс у клієнта, в основі якого б лежала віра в достатню кількість внутрішніх сил для самотворення себе, відмови від «капкану причинності» на користь орієнтації на себе перспективного;

б) готуючи підопічного до вистрибування з «капкану причинності», налаштовувати його на відмову від звички «пилювання трин» (кількаразового переживання невдач) і на формування вмінь відсікати «щупальці» енергетичних паразитів, яких може бути достатньо в тому «енергетичному супі», в якому клієнт «вариться» щодня;

в) налаштовуючи молоду людину на рух уперед з постійним пошуком таких умов, за яких з'являється неспівпадання самого себе із собою, убезпечувати її від розчарувань на основі ознайомлення із закономірностями розвитку нестабільних складноорганізованих систем і використання си-нергетичної методології;

г) виховуючи в клієнта жадобу до привнесення в «емпіричний ряд» свого життя чогось більшого, у межах якого можна було б прилучитися до

повнішого потоку життя, соціальному педагогу доцільно використати як тактичний прийом думки російського письменника-публіциста Є.М.Богата: «... Людина повинна жити за законами вічності якраз тому, що вона не вічна. Якби вона була вічною, то могла б дозволити собі «розкіш» жити за законами миттєвості. Але оскільки відкрити в миттєвості вічність — це єдина надія на безсмертя, то повинна жити вона у відреченні від миттєвостей»;

г) виробляючи у підопічного вміння бачити, на думку М.К.Мамардашвілі, структуру за тими фактами, які відбуваються в нашому житті, соціальному педагогу слід налаштувати людину на вміння сприймати фрагменти навколишнього світу у філософсько-етичному узагальненні їх;

д) у ході духовноформуючої роботи з клієнтом важливо підвести його до розуміння того, що такі первини людського життя, як смисл його, щастя, молодість, акме, здоров'я, довголіття — мають один корінь, суть якого визначена теорією безперервного народження Р.Декарта; вирвавшись із горизонталі емпіричного ряду, сягнувши «точки свободи», завдяки власному «органу життя» молода людина, як у дитинстві, отримує можливість з удосконаленням себе заново відкривати і світ, і себе в ньому. Причому такі «народження» світу і самого себе в ньому можуть продовжуватися до останніх днів життя. На цей «феномен вічної молодості» уже звернула увагу медицина, оголосивши його одним із найважливіших чинників довголіття (Е.Каструбін). Поза радістю творчості цього досягти неможливо. А там, де праця перетворюється у творчість, як говорив відомий російський письменник А.М.Толстой, природно, навіть фізіологічно зникає страх смерті.

Особливих підходів вимагає *процес соціалізації молодих людей з інтелектуальною недостатністю під час підготовки їх до трудової діяльності*. Згідно із соціальною моделлю інвалідності, розробка якої почалася у сімдесятих роках ХХ-го століття, визначальна роль в обмеженні повноправного життя інвалідів у суспільстві належить їх оточенню. Нині під інвалідністю, як відомо, розуміють стан, спричинений не фізичним, психічним чи розумовим порушенням людини, а взаємодією із середовищем, непристосованим до її можливостей. Зважаючи на це, нова концепція інвалідності відновлення працездатності пов'язала зі створенням альтернативних соціальних об'єктів, пристосованих до її потреб та засобів, які б дозволяли їй максимально повноцінне суспільне життя.

Оскільки проблема соціальної інтеграції молодих людей з інтелектуальною недостатністю через трудову діяльність, на жаль, поки що не знайшла свого остаточного вирішення, соціальному педагогу доцільно ознайомитися із західними моделями трудової реабілітації осіб із розумовою відсталістю. Останнім часом у західноєвропейських країнах поширилася

модель культурного плюралізму, згідно з якою людину з певними вадами організму розглядають як багатогранного індивіда, інвалідність якого є лише однією з особливостей його людської природи. Тому в більшості цих країн трудова реабілітація таких людей стала звичайною практикою.

Не тільки у більшості західноєвропейських країн, а й у США вона здійснюється за основними двома моделями: 1) *трудова діяльність* за підтримки (Supported Employment); 2) *патронажна зайнятість* (Sheltered Employment). Перша модель передбачає конкурентну зайнятість в інтегрованих установах інвалідів, котрі потребують постійної допомоги під час роботи. Відомі чотири підтипи цієї моделі: а) індивідуальна зайнятість (Individual placement) — трудовий інструктор проводить персонально з кожним клієнтом тренування, допоки останній не зможе впоратися з роботою самостійно; коли це досягається, підтримку поступово зменшують, але не припиняють зовсім; б) *замкнена група* (enclave model) пропонується для кількох інвалідів, які спочатку навчаються, а потім працюють разом в інтегрованому середовищі під наглядом супервізора; в) *мобільна команда* (mobile crew model) — у складі від чотирьох до шести осіб молоді люди з інвалідністю спільно виконують різні види робіт, періодично змінюючи їх під наглядом супервізора; г) *верстатна робота* (bench work model) дає можливість групі з 8-15 інвалідів працювати за контрактом за допомогою і супервізією висококваліфікованих майстрів на підприємствах електронної галузі.

Відповідно до *другої моделі* трудової реабілітації молодих інвалідів з інтелектуальною недостатністю — *патронажної зайнятості* молоді інваліди працюють у закритому середовищі. Зазвичай залежно від ступеня складності вади для них пропонується участь: а) у денних програмах для дорослих, що спрямовуються на опанування необхідними соціальними навичками; б) у центрах трудової діяльності, де, окрім соціальних навичок, можна отримати певну трудову підготовку; в) у роботі патронажних підприємств, де є можливість виконувати такі види робіт, як пакування, шиття, плетіння, складання машин, поліграфія. За правильністю виконання робіт стежать майстри, які працюють у цехах. До роботи в умовах патронажного підприємства не допускаються ті молоді інваліди, які з певних причин не опанували програму двох попередніх рівнів.

Як перша, так і друга модель зайнятості інвалідів фінансується з регіональних та державних бюджетів.

Відомі два способи залучення до процесу трудової реабілітації. Перший із них передбачає для випускників допоміжних шкіл проходження дворічної практики на одному із спеціальних підприємств з подальшим працев-

лаштуванням на ньому. За другим будь-яким особа з інтелектуальною недостатністю може працевлаштуватися на будь-якому патронажному підприємстві через місцеву службу зайнятості. У такому випадку кожний претендент спочатку проходить курс виробничого тренування, виявляючи свої як сильні, так і слабкі сторони, здатність до співпраці з іншими. Після цього вирішується питання: залишатися йому працювати у вибраному відділі чи переходити в інший або ж звертатися до іншої майстерні.

У всіх випадках визначальну роль відіграє відповідна налаштованість суспільної свідомості на вирішення проблем трудової реабілітації молодих людей з інтелектуальною недостатністю.

На жаль, в Україні, як стверджує дослідниця цих проблем О.Басенко, у трактуванні інвалідності загалом та інтелектуальної недостатності, зокрема, панує в основному медичний підхід. Для людини з інтелектуальною недостатністю по закінченні спеціалізованої школи важко долучитися до суспільної діяльності. Однак поряд із цим поступово починають запроваджуватися альтернативні підходи та принципи соціальної інтеграції молодих людей з інтелектуальною недостатністю. У 2000 році відкрито перший реабілітаційний заклад – «Центр трудової реабілітації для розумово відсталих інвалідів м. Києва» з відділенням соціальної адаптації.

У суспільстві поступово росте розуміння необхідності праці для людини-інваліда. Адже, як стверджував А.П.Чехов, без праці не може бути чистого і радісного життя.

Питання і завдання

1. Визначіть суть проблеми самовизначення молоді людини.
2. Як ви гадаєте, чому професіоналами високого класу стають приблизно 5% тих, хто зайнятий у тому чи іншому виді професійної діяльності?
3. У чому полягає зв'язок акмеології як науки з проблемою самовизначення особистості?
4. Розкрийте суть психологічної теорії психотехніки самовизначення особистості Т.М.Буякаса.
5. Обґрунтуйте екзистенційний відтінок проблеми самовизначення особистості.
6. Особливості бачення проблеми самовизначення особистості у світлі філософії нестабільності.
7. Сформуйте технологію самовизначення особистості у світлі психологічної теорії становлення людини у перспективі свого розвитку (за Т.М.Буякасом).
8. У чому полягає суттєва майстерність соціального педагога під час реалізації ним названої технології самовизначення особистості?
9. Суть проблеми соціалізації молодих людей з інтелектуальною недостатністю під час підготовки їх до трудової діяльності.
10. Розкрийте структуру західних моделей трудової реабілітації осіб із розумовою відсталістю.

Рекомендована література

1. Буякас Т.М., Зевина О.Г. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей – культурных символов – в индивидуальном сознании // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 44-56.
2. Буякас Т.М. Проблема и психотехника самоопределения личности // Вопросы психологии. – 2002. – № 2. – С. 28-39.
3. Деркач А.А., Зазыкина В.Г. Акмеология. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.
4. Інвалід і суспільство: проблеми інтеграції. Збірник теоретичних та методичних матеріалів для працівників соціальних служб для молоді / Упорядники: Зверева І.Д. та ін. – К.: А.Л.Д., 1995. – 96 с.
5. Кьюен М., Макклейн Дж. Соціальна допомога людям з обмеженими можливостями // Гуманістический подход к охране здоровья. – М.: Социальное здоровье, ТЕНС, 1987.
6. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 1. – С. 15-25.

-
7. Мамардашвили М.К. Психологическая топология пути. – СПб: Русск. Христ. гуманит. ин-т, 1997.
 8. Мамардашвили М.К. Эстетика мышления. – М.: Моск. школа полит. исслед, 2000.
 9. Пузырей А.А. Манипулирование и майевтика: две парадигмы психотехники // Вопросы методологии. – 1997. – № 3-4. – С. 148-164.
 10. Уайльд О. Портрет Дориана Грея. – М.: Правда, 1987.

2.10. Соціально-педагогічні аспекти в діяльності керівників трудових колективів та високих посадових осіб

*Усяке достоїнство, всяка сила
спокійні – якраз тому, що вневнені
в самих собі*

В.Г.Белінський

Соціально-педагогічні здібності керівників трудових колективів, посадовців та основні причини їх непокликаності.

Корекція власного іміджу керівника та стратегії самопрезентації. Стратегія підбору кадрів та корекція їх діяльності. Тактика поведінки керівника залежно від психологічних особливостей відвідувачів. Стратегічні основи ведення переговорів. Проблеми формування базової моделі соціалізації в діяльності керівників трудових колективів та високих посадових осіб. Соціально-педагогічні проблеми, пов'язані з формуванням сучасної української еліти. Вплив стабільних і нестабільних періодів розвитку суспільства на соціалізацію особистості. Стратегічні напрями соціально-педагогічної діяльності посадовців та керівників трудових колективів.

Кожний керівник незалежно від посади, яку він обіймає, та особливостей трудової діяльності, хоче того чи ні, вимушений виконувати низку соціально-педагогічних функцій. Члени очолюваного ним трудового колективу в багатьох випадках намагаються наслідувати не тільки стиль його праці, взаємин, а й навіть побутові звички. До нього йдуть за допомогою у важкі хвилини життя. Від нього нерідко очікують не стільки матеріальної, скільки духовної підтримки. Для того щоб його підлеглі були працьовитими, він сам повинен таким бути. Однак працьовитість потребує не стільки зовнішнього, скільки внутрішнього збудження. Ніякі заклики, накази, покарання не примусять людину працювати з повною віддачею сил. Аби, щоб

згуртувати колектив і перетворити працю в захоплення, керівнику необхідно мати педагогічні здібності, уміти самому побачити її творчий початок і донести його до своїх підлеглих. Але найголовніше — допомогти їм знайти самих себе на дорученій ділянці роботи, пам'ятаючи, що праця є однією з найголовніших первин людського буття.

...У храмах праці спалюєм життя,
Щоб дим його молитвою зустріли.
Жагуче ждем людського визнання,
Допоки наші дні не догоріли.

(С.Пальчевський)

«Праця, — говорив у свій час французький письменник Жюль Верн, — це моя життєва функція. Коли я не працюю, то не відчуваю в собі ніякого життя». Якщо в людини й з'являється відраза до праці, то тільки тому, що ця праця як найсуттєвіша форма людського існування не тільки належним чином не організована і нецілеспрямована, а й віддана на відкуп стихії «течучки». Це останнє певним чином відображається на ставленні працівників до своїх трудових обов'язків, на їхньому характері та мікрокліматі взаємин у колективі.

Багато молодих керівників, відчуваючи неприродність цього, широ прагнуть позитивних змін, однак, незважаючи на всі свої зусилля, знову і знову потрапляють у полон до горезвісної «течучки». Це призводить до того, що можливості їх соціально-педагогічного впливу на колектив зводяться до мінімуму. Як правило, у цьому випадку помилкою молодого керівника є недовіра до підлеглих, що породжує намагання прикладати свої руки до найдрібніших справ. Щоб уникнути цього, бажано розробити систему алгоритмів, уніфікацій чи стандартизації найтиповіших нагальних проблем і ситуацій. Розв'язання їх має забирати мінімальну кількість часу, енергії, сил. Основні енергетичні ресурси керівника і керованого ним колективу доцільно кинути на розв'язання нестандартних проблем, і, головне, виконання значимої для всього колективу творчої справи, яка відкриває певні перспективи для кожного його члена.

Для більшості людей властивий природній потяг до порядку, чистоти, завершеності як у зовнішньому, так і внутрішньому виявах. Неабияку роль тут відіграє дотримування закону золотого перетину. Визначення відповідних пропорцій у виборі точок докладання зусиль не тільки керівника, а й кожного члена трудового колективу часто суттєво впливає на успіх загальної справи. Захоплення керівника дріб'язковою справою головнішу відсуває на

другий план. Робочий день, тиждень, місяць гублять свої «золоті пропорції». Причиною цього також є те, що керівник, образно кажучи, не вміє відшукувати в назрілих проблемах ту центральну ланку, ухопившись за яку, можна витягнути весь ланцюг.

З часом його невміння, поспішливість, хаотичність впливають не лише на характер виконання поставлених завдань, а й стають причиною різноманітних негараздів у колективі, які негативно відбиваються на особистому житті багатьох працівників.

Для того щоб соціальні проблеми колективу успішно вирішувалися, керівник, насамперед, повинен відповідати посаді. Питання такої відповідності доволі повно вивчено в психології. Різні автори пропонують приблизно однакову *структуру здібностей і особистісних якостей керівників*. Одним з найповніших переліків їх особливостей професійних здібностей та є перелік, запропонований після відповідних досліджень Є.М.Борисовою, Г.П.Логіною та М.О.Мдівані. Відповідно до нього керівник повинен мати достатньо високий інтелект, який би дозволяв сприймати і аналізувати різноманітну інформацію, систематизувати і узагальнювати її, швидко схоплювати зміст документів, розпоряджень, чітко формулювати цілі діяльності, прогнозувати розвиток ситуації, оцінювати результати своїх рішень, організувати діяльність інших людей, будувати логічну систему доказів за необхідності переконати підлеглих у своїй правоті. При цьому важливою рисою мислення керівника є здатність продукувати нові ідеї, уміти бачити елементи новизни і творчості в діяльності інших людей («половання за ідеями»), що ближче всього до поняття креативності. Важливими також є системність, аналітичність мислення, його гнучкість і пластичність, які дозволяють відмовлятися від звичних стереотипів поведінки в умовах змінених ситуацій, а також готовність до навчання, освоєння нових прийомів і способів діяльності.

Серед особистісних якостей дослідники виділяли такі: домінантність (уміння впливати на інших людей, «надихати підопічних»), упевненість у собі, настирність і вміння переконувати, стриманість, уміння не втрачати самовладання в екстремальній ситуації, здатність не перебільшувати труднощі та перепони на шляху досягнення цілей, а шукати способи їх подолання, ділова спрямованість, готовність брати відповідальність на себе.

З-поміж динамічних особливостей психічних процесів найважливішими виявилися здатність до довготривалої напруженої роботи (висока працездатність), швидкість мислення, вміння швидко включатися в нову діяльність і переходити з одного її виду на інший, емоційна врівноваженість, уникнення імпульсивних реакцій.

Такого керівника трудовий колектив сприймає як наставника та вчителя у широкому розумінні цього слова. Однак ці якості його виявляються у процесі тривалої співпраці. Зустрічати ж будь-яку людину звикли «по одягу». У цьому випадку важливу роль відіграє імідж та самопрезентація. Природу його визначає В.М.Маркін у своїй праці «Я» як особистісна характеристика державного службовця». Він стверджує, що імідж — це не маска, не прикраса свого професійного вигляду. В реальному житті, звичайно, існує й це. Але даний аспект в технології іміджу, на його погляд, не головне. Стержневе тут — можливість передати (через певні імідж-сигнали) інформацію про себе, про свої істинні, глибинні (особистісні й професійні) устої, ідеали, плани, діяльність.

У більшості праць імідж визначається як психологічний образ. В.М.Шепель, зокрема, підтверджує, що імідж — це візуальна привабливість особистості. Щасливий той, вважає вона, хто має від Бога привабливий імідж. Але, як правило, більшість заслуговує симпатію людей завдяки мистецтву самопрезентації. Самопрезентація, або ж стратегія самоподання, будується на тому, що кожна людина зацікавлена у враженні, яке вона справляє на навколишніх.

Р.Баумайстер визначає *дві стратегії самопрезентації*: догоджаючу, яка спрямована на виставлення себе у сприятливому вигляді на основі підлаштування до аудиторії, і самоконструюючу, що започатковується на бажанні справити враження на навколишніх тими якостями, які належать «ідеальному Я» суб'єкта. Обидві вони можуть здійснюватися різними способами. Первинну інформацію про свого керівника підлеглий отримує з його зовнішнього вигляду, манери говорити, гармонізувати перший і другий комунікативні плани. Але найперше, що кидається в очі, це вміння глянути на предмет розмови не з позиції вузьких власно-особистісних інтересів, а з боку огляду значно ширших — суспільно значимих.

З метою *корекції власного іміджу* керівнику доцільно формувати в собі відповідні позитивні сугестивні комплекси. В основу одного з них Є.Перчикова пропонує покласти, наприклад, такі якості: класичний стиль в одязі, завжди доглянуті одяг і взуття, ретельне дотримання правил особистої гігієни, відмінний макіяж, відкритість у спілкуванні, надійність, чесність, раціональне використання часу, прекрасний слухач, ретельний виконавець робіт, активний слухач управлінських курсів, хорший сім'янин, уміння переконувати, чітка уява про свій шлях, ентузіаст у роботі, вільно виступає перед великою аудиторією, ввічливий завжди зі всіма.

Для багатьох керівників важливою проблемою, насамперед, є підбір кадрів, оскільки від правильного її вирішення залежатиме ефективність роботи підприємства, фірми чи установи. Особливої уваги потребує підбір управлінського персоналу.

Стратегія підбору кадрів та корекція їх діяльності. З цією метою доцільно, на нашу думку, використати метод опосередкованої психодіагностики стилю управління, який заснований на індивідуально-типологічних (акцентуативних) характерологічних особливостях індивіда (згідно з концепцією А.Е.Лічко), яку пропонує В.Косик. Для діагностики стилю управління, наприклад, менеджера чи корекції його управлінських підходів достатньо виявити домінуючі акцентуальні відмінності, оскільки чисті акцентуанти — рідкість. Домінуючі акцентуальні відмінності дозволяють визначити відповідно до цього методу тип керівника, його переваги і недоліки, характерні риси стилю керівництва. А це дає можливість нам визначити основні напрями соціально-педагогічної роботи з такими людьми.

На основі представлених В.Косиком даних сформуємо відповідні технологічні картки для кожного типу акцентуацій характеру.

Картка №1.

Тип акцентуацій характеру: гіпертимний.

Тип керівника: «Поверховий непосида», «Буратино».

Переваги. Високий життєвий тонус. Активний. Рухливий. Комунікбельний. Кмітливий. Уміє швидко все схоплювати. Майже завжди в хорошому піднесеному настрої. Упевнений у своїх силах. Прекрасний зовнішній вигляд. Схильність до лідерства. За умови важких фізичних навантажень, недосипанні, в напруженій ситуації, яка вимагає активності, енергії, доволі довго зберігає сили. Погано переносить вимушену бездіяльність.

Недоліки. Поверховість. Непосидючість. Неакуратність. Недостатнє відчуття дистанції з керівниками і підлеглими. Недисциплінованість. Невміння і небажання розраховувати. Можливі спалахи роздратування і агресії (особливо в ситуації строго регламентованого дисциплінарного режиму) як протидія зовнішньому впливу з метою подавити його бажання і наміри, підкорити чужій волі. Можлива нерозбірливість у виборі контактів.

Стиль керівництва. Надлишкова активність, енергійність зумовлює схильність не доводити до завершення розпочату справу; поверховість, особливо у тих аспектах діяльності, де необхідні скрупульозність, точність, продуманість, глибина мислення.

Стратегія і тактики соціально-педагогічного впливу. На основі вибіркового детального контролю розпочати виховання почуттів завершеності та

чистоти з допомогою алгоритмізації та технологізації основних ділянок роботи; корекція поведінки силою власного прикладу та на основі негативних наслідків допущених клієнтом поведінкових прорахунків; застосування контрольної вибіркової корекції певної технологічної дії на основі повторного перерахунку; спалахи роздратування і агресії переводити в русло конструктивізму таким чином, щоб причину їх підводити під недосконалість клієнта, цим самим ставлячи його перед необхідністю самовдосконалення; всіляко стимулювати і пропагувати, особливо в колективі, творчі підходи до вирішення проблем.

Картка №2

Тип акцентуацій характеру: лабільний, циклоїдний.

Тип керівника: «Людина настрою».

Преваги. Для періоду піднесення життєвого тону характерні гіпертимні особливості поведінки. Добра інтуїція.

Недоліки. Циклічне зниження життєвого тону. Крайня мінливість настрою. У субдепресивній фазі – занепад сил, зниження працездатності, апатія, песимістичний настрій, обтяжливості товариства. Ризик утрати будь-якої привабливості. Надто часті й надзвичайно швидкі зміни настрою за найменших причин (непривітний погляд випадкового співрозмовника, недоречний дощ, відірваний від костюма гудзик тощо).

Стиль керівництва. Циклічні зміни емоційного фону створюють незручності як керівнику, так і підлеглим. Останні не можуть адаптуватися до несанкціонованих і не прогнозованих «перевтілень» шефа, що заважає налагодженню конструктивних взаємин.

Стратегія і тактики соціально-педагогічного впливу. Націлювати клієнта на вихід із «в'язниці» причин і наслідків за рахунок привнесення в емпіричний ряд життя чогось додаткового і більшого, ніж його зміст. Обмірковування всередині цього більшого власного життя, діяльності, характеру взаємин буде зменшувати перепади настрою клієнта, поліпшити його стосунки з навколишніми. Спираючись на розвинуту інтуїцію, частіше залучати до «полювання на ідеї». У періоди підйому життєвого тону стимулювати внутрішнє визрівання потягів до творчого вирішення назрілих проблем. Згідно з специфікою останніх пропонувати конкретні методики, стратегії й тактики творчої діяльності.

Картка №3

Тип акцентуацій характеру: шизоїдний.

Тип керівника: «Космонавт».

Переваги. Креативність, оригінальність мислення. Нестандартність рішень. Високий рівень інтелекту, ерудиції. Незалежність. Стриманість. Дотримання дистанції.

Недоліки. Відірваність, відгородженість від реальності, замкнутість, нездатність встановлювати тісні контакти, зниження потреби у спілкуванні, швидка виснажливність у процесі комунікацій. Відсутність дипломатичності й нерозвинута інтуїція обумовлюють невміння проникати у чужі переживання, вгадувати бажання інших, догадуватися про їх неприязнь чи приязливе ставлення, вловлювати той момент, коли не варто наві'язувати свої умови і коли, навпаки, доцільно проявити ділову наполегливість і переконливість.

Стиль керівництва. За умови високої професійної компетентності — постійна ізольованість, дистанціювання від персоналу, уникання і навіть боязнь його. Відсутність лідерських і організаційних тенденцій.

Стратегія і тактики соціально-педагогічного впливу. Відпрацювання завершеності «технологічного ланцюжка» виробничих справ, які реалізуються на творчому рівні. В основу такого відпрацювання покласти «формулу» технологічної завершеності справи К.Е.Цюлковського: «Спочатку обов'язково йдуть: думка, фантазія, казка. За ними виступає науковий розрахунок і вже, врешті-решт, виконання коронує думку». Наголошувати на останній частині «формули», стимулюючи в клієнта потяг не лише до породження нових оригінальних ідей вирішення проблем колективу, а й до продумування оригінальних способів реалізації їх. З метою розвитку комунікабельності клієнта частіше залучати його до організації спільного колективного відпочинку, особливо на лоні природи.

Картка №4

Тип акцентуації характеру: епілептоїдний.

Тип керівника: «Садист», «Паровий котел».

Переваги. Строгість, принциповість, схильність до дотримання правил і порядку, акуратність, надання переваги реальному життю, практичність. Схильність до ризику, але в розумних межах.

Недоліки. Озлобленість, незадоволенність. Злісно-сумовите забарвлення настрою. Закипаюче роздратування. Пошук об'єкта, на якому можна «зірвати злість». Привід для вибуху може бути випадковим, але він завжди пов'язаний хоч би з незначним притисненням власних інтересів. В афекті виступає нестримне обурення — цинічна лайка, неувага до слабості чи переважаючої сили опонента. Характерні в'язкість, малорухомість, важкість, емоційна інертність, які відкладають відбиток на всі справи осо-

бистості. Потяг не лише до лідерства, а й до ролі володаря, який встановлює свої правила гри і взаємин, диктуючи всім і все, але завжди — на свою користь. Владність. Непоступливість. Жорстокість. Самолюбство. Влада тримається на страхові. Нерідко відчуває себе піднесеним в умовах жорсткого дисциплінарного режиму, де потрібно догодити начальству, добитися певних переваг, заволодіти формальними постами, які дають у руки певну владу, встановити диктат над іншими і використати своє положення для власної вигоди. Схильність до азартних ігор.

Стиль керівництва. Його бояться, але, як правило, поступово проти нього назріває бунт. У якийсь момент таку людину «підводять» і скидають із її начальницького п'єдесталу.

Стратегія і тактики соціально-педагогічного впливу. Формування позитивного сугестивного комплексу, в основу якого, наприклад, можна покласти думки Л.М.Толстого: «Добро є вічна, вища ціль нашого життя. Як би ми не розуміли добро, життя наше є не що інше, як устремління до добра»; «Доброта для душі те ж, що здоров'я для тіла: вона непомітна, коли володієш нею, і вона дає успіх у всякій справі»; «Добро, яке ти робиш від серця, ти робиш завжди собі».

Давати такому керівнику завдання, які вимагають колективної творчості в умовах доброзичливості та хоча б часткового виходу за межі творчих можливостей такого керівника. Штучно створювати ситуацію, яка б потребувала змін у стилі керівництва.

З педагогічно доцільною метою використовувати можливості християнської етики, вплив людей, до яких клієнт відчуває явну або ж приховану симпатію.

Картка №5

Тип акцентуації характеру: істероїдний.

Тип керівника: «Самозакоханий пінгвін».

Переваги. Комунікбельність, добре розвинута інтуїція, здатність угадувати наміри опонента, настрої колективу. Дипломатичність, уміння уникати «гострих кутів», справляти враження.

Недоліки. Ненаситна жадоба постійної уваги до своєї особи, захоплення, здивування, поваги. Можлива брехливість, яка спрямовується на прикрашування своєї персони. Обманлива емоційність насправді повертається відсутністю глибоких щирих почуттів із збереженням театральності, схильності до позерства. Нездатність до широкого заохочення та оцінки заслуг членів трудового колективу. Такі керівники часто змінюють колективи або співробітників, як тільки відчують, що їх «розкусили». Потяг до лідерства

також проявляється в контексті особистісного егоцентризму. Можуть здати позиції за умови появи мінімальних труднощів.

Стиль керівництва. Спалахи організаційних і лідерських тенденцій можуть мати тимчасовий характер, оскільки залишаються своєрідним пошуком уваги, пошанування навколишніх.

Стратегія і тактики соціально-педагогічного впливу. Виведення клієнта за межі самозахоплення собою на основі залучення його до чогось значно більшого від предмета внутрішньої неусипної уваги. Це може бути якась неочікувана перспектива росту або нова цікава справа, яка вимагає концентрації творчої уваги на технології своєї реалізації. Допомога у розробці перспективних ліній творчого зростання. Постановка у ситуації, в яких успіх особисто започаткованої справи клієнта вирішальним чином залежатиме від конкретних успіхів конкретних його підлеглих.

Людей, у яких сильно виражені риси *сенситивного, астено-невротичного і психастеничного* типів акцентуацій недоцільно призначати на керівні посади. Оскільки для них характерні такі риси характеру: боягузливість, дратівливість, підвищена втомлюваність, схильність до іпохондричності, нерішучості, легкість утворення нав'язливих думок, побоювань, страхів, дій, ритуалів, уявлень.

Не задовольняють вимоги особистості керівника представники *нестійкого та конформного* типів акцентуацій характеру, оскільки для першого характерна слабовільність, а другий відзначається некритичністю, безініціативністю, постійною готовністю підкорятися голосу більшості, шаблонністю, банальністю та ригідністю мислення.

Кожному керівнику доводиться приймати різних людей та вирішувати їх проблеми. Зважаючи на це, важливим для нього є вибір певної **тактики поведінки**, залежно від психологічних особливостей відвідувача його робочого кабінету.

Відвідувач «Паровий каток». Представник безцеремонних, грубих людей, які впевнені в тому, що всі повинні давати їм дорогу. Упевнені у своїй справедливості. Бажають, щоб про неї знали всі навколишні. У більшості випадків бояться розкриття власної неправоти. Втрата власного іміджу викликає у них страх.

Тактика поведінки. Ухиліться чи пристосуйтеся до відвідувача, якщо предмет конфлікту особливо не цікавить вас. Поступіться у малому, щоб заспокоїти його. Якщо вибрали інший підхід, спочатку дайте можливість людині «випустити пару». Згодом спокійно і впевнено викажіть власну точку зору, намагаючись не ставити під сумнів правоту «парового катка», оскільки неминуче зіткнетеся з ворожою реакцією. Зіграйте роль мирот-

ворця, який стоїть над конфліктом. Заглушіть гнів людини власним спокоєм, це допоможе відвідувачу впоратися зі своєю агресивністю, і з'явиться можливість прийти до спільного рішення.

Відвідувач «Прихований агресор». Ця людина створює неприємності для інших за допомогою закулісних махінацій, поширення пліток, інтриг. Вважає, що така поведінка цілком виправдана, оскільки в цьому випадку виконується роль таємного месника, який відновлює справедливість. Це частково пояснюється тим, що подібні люди не володіють достатньою владою для того, щоб діяти відкрито.

Тактика поведінки. Виявляйте конкретний факт спричинення зла та приховані причини цього. Дайте зрозуміти атакуючій вас людині, що ви вище за проблему. Наведіть відомий вам факт зла. Якщо його заперечують, приведіть докази. Зберігайте спокій, аби опоненту не здалося, начебто ви до нього агресивно налаштовані, це може спричинити до відкритої сутички. Наведенням нових доказів підступності намагайтеся зірвати маску у відвідувача. Після вияснення прихованих механізмів поведінки «прихованого агресора» буде значно легше знайти вирішення проблеми.

Відвідувач «Розгнівана дитина». Він не злий і не агресивний за своєю природою. Він «вибухає» як дитина, в якій різко погіршився настрій. У більшості випадків така людина злякана і безпомічна. Вибух емоцій відображає бажання взяти ситуацію під контроль.

Тактика поведінки. Дайте можливість людині виплеснути емоції, запевнивши її у своєму уважному слуханні. Допоможіть їй повірити у збереження контролю над ситуацією. Після того як відвідувач заспокоїться, ведіть себе з ним як із звичайною розумною людиною, начебто до цього не було ніякого зриву. Спокійно і доброзичливо запропонуйте обговорити проблему. Якщо ваш співрозмовник попросить вибачення за зрив, спокійно прийміть. Йому після цього стане легше. Але найкраще відвернути якоюсь дрібницею увагу від того, що трапилося, відвідувач швидше забуде про це і, знову відчувши контроль над ситуацією, стане спокійним і розсудливим.

Відвідувач «Скаржник». «Скаржники» зустрічаються двох типів: реалістичні й параноїдні, які скаржаться на уявні обставини. Однак як один, так і другий часто захоплені певною ідеєю і звинувачують або когось конкретно, або весь світ у всіх гріхах. У цих випадках із скаржником стикаються як вдячний слухач, в інших — як предмет його скарг і звинувачень.

Тактика поведінки. Вислухати до кінця, незважаючи на те, є справедливість у словах скаржника чи немає. Такі люди, насамперед, пристрасно бажають бути почутими, оскільки вважають, що до них серйозно ніхто не ставиться. Своїм вислуховуванням ви повертаєте йому відчуття значимості

й серйозності. Необхідно визнати або ж оцінити цю людину, показавши, що ви зрозуміли сказане нею. Це можна зробити, повторивши зміст сказаного своїми словами. Якщо відчуєте, що потік скарг перетворюється в неперборний замкнутий круг і розмову вже неможливо спрямувати у конструктивне русло, дайте відповідь на ті питання, які, з боку вашого огляду, достойні цього, а всі інші проблеми ігноруйте як несуттєві або належним чином не вивчені самим скаржником.

Відвідувач «Мовчун». Ці люди бувають потайливими. Спілкування з ними розчаровує тим, що причини їх затаєності можуть залишатися невідомими. Часто замикаються у собі через те, що не хочуть образити почуття друга, або ж навчені гірким досвідом не ділитися ні з ким своїми почуттями, чи бажають запобігти конфронтації, вважають, що їх думки не беруть до уваги. А інколи основною причиною є сором'язливість. З такими людьми інколи легко втратити терпіння, тому що від них буває важко добитися чіткої відповіді.

Тактика поведінки. Для того, щоб розкрити суть проблеми, доцільно поставити кілька запитань у такій формі, яка не дозволяє відповісти лише словами «так» чи «ні». Аби не отримати однослівну відповідь, задавайте відкриті запитання на зразок: «Що ви думаєте у зв'язку з цим?» або «Що ж стало причиною вашої замкнутості?». Дайте «мовчуну» зрозуміти, що ви ставитесь до нього співчутливо і доброзичливо, що б він не казав. Для нього кінче важливо, коли його оцінюють, підтримують і визнають. Підкресліть значимість його думки для вас словами: «Для мене важливо те, що ви думаєте з цього приводу», або «Нам буде цікаво почути і вашу думку». За умови відповідної уваги до неї замкнута людина розкривається. Будьте вдячні людині за те, що вона ділиться з вами своїми думками, незалежно від того, згодні ви з нею чи ні. Якщо співрозмовник несподівано зробить паузу, не підганяйте його, дайте час подумати. Якщо ж ви не витрпите і почнете говорити самі, заповнюючи паузу, людина може знову замкнутися. Зберігайте напруженість очікування її слів. Заохочуйте співбесідника до продовження розмови, використовуючи фрази на зразок: «Так, це цікаво...», «Дуже важливо...», «Це оригіально...» тощо.

Навіть якщо під час цієї зустрічі вдасться добитися лише часткової відвертості, то це вже означатиме, що процес спілкування розпочався.

На сьогодні в умовах розвитку ринкової економіки будь-якому керівнику не обійтися без уміння домовлятися, захищаючи інтереси колективу, регіону або й країни, з найрізноманітнішими суб'єктами партнерських стосунків. Така домовленість, яка найчастіше виступає у вигляді переговорів,

теж має під собою певну соціально-педагогічну основу, яку необхідно розвивати і використовувати.

Вивчивши досвід західних ділових людей, дослідник Л.Пронський зібрав його і викликав у вигляді коротких правил з коментарями (Пронский Л. Правила ведення переговорів // Деловая жизнь. — 1996. — № 6. — С. 14-18). На основі їх пропонуємо комплекс тактичних прийомів, які в сукупності визначають *стратегічні основи ведення переговорів*.

1. Дікуни не ведуть переговорів, оскільки це засіб для розумних істот добитися бажаного з найменшими витратами.

2. Учасники переговорів — два «комп'ютери», які «барахлять», оскільки їм багато чого заважає. Ремонту вони не підлягають. Ударяти по них теж не можна, бо перестануть працювати зовсім. Залишається лише одне — регулювання з метою отримання двох рішень, які співпадають.

3. До переговорів виходьте з найгіршого — провалу їх. Готуйте альтернативу, якщо можна — кілька. Без підходящої альтернативи не розпочинайте їх. Альтернатива — це: а) ваша впевненість у собі й розкріпачення; б) критерій сприйнятливості тих варіантів, які на переговорах будуть запропоновані; в) непоганий доказ для протилежної сторони, яка пропонує гірші варіанти.

4. До переговорів шукайте розумне справедливе рішення, оскільки на переговорах іде обговорення знайденого, а не пошук. Розумне рішення те, яке відповідає інтересам обох сторін. Воно довговічне. Певні переваги за рахунок партнера скорочують термін домовленості.

5. Не обмежуйтеся одним варіантом рішення, інакше в процесі аналізу ситуації відбудеться щось схоже на коротке замикання, коли всі надії покладаються на одне це рішення, розпалюючи його до червоти. У протилежному випадку з'являється можливість один і той само інтерес задовільнити різними способами, а по-друге, інтересів теж багато і можна, недоотримавши в одному, компенсувати все з надлишком у чомусь іншому.

6. Шукайте об'єктивний критерій, щоб вас не запідозрили в хитрості. Джерело такого критерію безпристрасне: традиції і моральні норми, які розділяє партнер; пануючі на ринках ціни; технічні, юридичні та інші норми, встановлені для всіх; незалежні наукові розробки. Шукайте прецедент, найкраще з практики партнера, тоді йому легше буде прийняти цей критерій. Використовуйте древню процедуру: одна сторона ділить, а друга вибирає будь-яку половину чи частину. Можна використати процедури почергового користування або жеребкування.

7. Вивчіть своїх партнерів та їх інтереси, аби не перетворити переговори в діалог глухих. Можна нічого не знати про позицію протилежної сторо-

ни, але про інтереси знати обов'язково. Інтерес — це суть бажання. Позиція — це те, в якій формі це бажання хотілося б реалізувати.

8. Дізнайтеся про всі інтереси співрозмовника. Чим більше їх знатимете, тим більше рішень можна заздалегідь підготувати і отримати серед них вдалі, тим паче, коли з-поміж інтересів партнера є несуттєві, які ви легко можете задовільнити.

9. Знайдіть спільні інтереси, які є завжди навіть у воюючих сторін. Причому завжди більше того, що об'єднує, ніж роз'єднує. Спільні устремління створюють комфортний тон на переговорах.

10. Знайдіть відмінності в інтересах. Як правило, їх погодити легше. Про це свідчить такий відомий на заході сюжет: чоловік не міг їсти пісного, а дружина — жирного. Однак, розділяючи обід, доїдали все «до крихти».

11. Знайдіть процедуру переговорів, інакше обговорення буде неефективним. Найкраще використати процедуру одного тексту. Кожна зі сторін готує проект рішення. У ході його обговорення починають переробляти ті пункти, які викликають неприйняття однієї із сторін. З вичерпуванням таких пунктів переговори й закінчуються.

12. До початку переговорів обговоріть із протилежною стороною такі питання: де і коли вони будуть проходити, в яких умовах, у якому складі. У ході домовленості в словах, поступках, тоні співбесідника «пройде» та інформація, яку часто вловлюють на підсвідомому рівні: чи чекають від вас односторонніх поступок, чи готові шукати розумного і справедливого рішення, чи хитруватимуть, чи націлюватимуться на чесну поведінку і повагу до партнера.

13. Складіть план своєї поведінки, орієнтуючись на найгірший початок (використання недостойних прийомів, хитрування, психологічний тиск). Не слід розгублюватися, або мовчки ковтати «пігулку». Не варто виходити із себе, стаючи «на одну дошку». Правильним буде, не відповідаючи грубістю на грубість, показати свою незгоду з подібними методами. Вам можуть зробити некоректне зауваження стосовно вашого зовнішнього вигляду, примусити чекати, перериватимуть переговори для спілкування з іншими особами, натякати на вашу непоінформованість, можуть нарочито демонструвати неувагу, примушуючи повторювати щойно сказане, поставити крісло так, щоб сонце падало в очі тощо. Це можна припинити такими словами: «Даруйте, але у мене складається враження, начебто ви намагаєтеся поставити мене в незручне становище своєю поведінкою і зауваженнями. Якщо ви бажаєте поступок з мого боку, то просто скажіть мені про це».

14. Підготуйтеся до позиційного торгу. Стратегія позиційного торгу, вибрана вашим партнером, передбачає жорстку позицію, про яку заявля-

ють відразу, відстоюючи її з першої ж хвилини. Насамперед, не концентруйтеся на позиціях, а переводьте обговорення на інтереси, які лежать в їхній основі. Використовуйте принцип східної боротьби джі-джітсу, який полягає в нанесенні втрат противнику не зустрічними ударами, а його ж власною енергією, спрямованою проти нього. Не натискуйте у відповідь. Не відкидайте позицію партнера, але й не приймайте її. Коли атакують ваші ідеї, не захищайте їх, але й не відмовляйтеся. За допомогою запитань переключайте енергію на інтереси. Запитання примушують думати, а не нападати. Другий прийом – пауза і мовчанка. Якщо ви отримали на своє питання незадовільну відповідь, мовчіть і чекайте. Мовчанка відкидає слова співбесідника назад до нього і примушує відчуття їх недоречність, говорити, щоб заповнити незручну паузу. Не поспішайте переходити до другої теми, закінчіть цю, не знімаючи «повислих» слів із «гачка». Третій спосіб перевести переговори в розумне русло – звернутися за посередництвом до третьої сторони. Прикладом цього можуть бути переговори між Ізраїлем та Єгиптом у 1978 році, які зайшли у глухий кут через претензії обох сторін на Синайський півострів. США вдалося помирити обох, запропонувавши залишити Синай за Єгиптом за умови повної очистки півострова від військових частин і зброї, що гарантувало безпеку Ізраїлю. Таким чином, відбулося взаємне задоволення інтересів за умови відмови від початкових позицій.

15. Створюйте атмосферу і підтримуйте її. Будьте як дантист, який працює з хворим зубом. Бійтеся зачепити нерв людських амбіцій партнера. Робіть йому маленькі приємності (дружня записка, спільна трапеза, вибачення, невеличкий подарунок тощо).

16. Обговорюйте своє взаємсприйняття. Ставте себе на місце партнера, щоб побачити ситуацію з його боку. Не приховуйте того, що турбує вас. Не відповідайте емоцією на емоцію, пам'ятаючи слова Талейрана: «Це більше, ніж злочин, це помилка».

17. Обговорюйте інтереси, аби швидше прийти до їх погодження. Відомий приклад: дві сестри сперечалися через апельсин. Зрештою, домовилися розділити навпіл. Одна свою частину з'їла. Друга взяла лише шкірку для випічки торта, а м'якоть викинула. Хіба ж не можна було домовитися відразу ж і з більшою користю для обох?

18. Говоріть. Слухайте. Розумійте. Найчастіше у спілкуванні та дискусії виступає три проблеми: не говорять, не слухають, не розуміють.

19. Уявіть, що ви сіли в один човен із співрозмовником. Навколо – бурхливе море проблем. Ви вирішуєте спільне завдання, а не кожний своє. Ви можете або разом допливти до берега, або разом втопитися в глибинах ненависті та ворожості.

Ці «Стратегічні основи ведення переговорів» певним чином можуть слугувати зразком для вирішення у ході діалогової взаємодії багатьох су-перечностей на різноманітних рівнях.

Однак для кожного керівника, тим паче посадовця високого рівня, для державницької орієнтації в соціально-педагогічних аспектах власної діяльності необхідно хоча б в найзагальнішому вигляді визначитися у характері соціалізації широких мас населення, її проблемах, завданнях, можливостях власного соціально-педагогічного впливу.

Проблеми, які ставить перед українським суспільством сучасне життя, далеко не вичерпуються економічними негараздами останнього десятиріччя. Відомий французький письменник Стендаль (справжнє ім'я Анрі Марі Бейль) на початку XIX століття говорив: «Людина живе на землі не для того щоб стати багатюю, а для того щоб стати щасливою». А щасливим, на думку багатьох мислителів світу, можна стати лише за умови самовираження. Стосовно цього англійський письменник Оскар Уайльд понад сто років тому сказав: «Ціль життя — самовираження. Проявити у всій повноті власну сутність — ось для чого ми живемо». На сьогодні, як уже згадувалося, лише 5% працюючих у вітчизняному народному господарстві є професіоналами високого класу, тобто людьми, які проявляють себе у всій «повноті власної сутності». Це є свідченням того, що державна система не націлена належним чином на продукування «справжніх», «щасливих» людей, які, з одного боку, вміють знаходити шляхи до самого себе справжнього, а з іншого, мають матеріальні можливості вибору такого шляху. З подібною проблемою, хоч і дещо в менших масштабах, зустрічаються й багаті західні країни. Однак їхнє багатство дає їм можливість знаходити альтернативні способи вирішення. Наприклад, Німеччина потребує щорічно «чужих мізків» і «рук» з інших країн у кількості 200-300 тисяч чоловік. Дякуючи своєму багатству, вона їх отримує. Україні ж такий шлях поки що недоступний. Необхідно зосереджувати економічні, політичні, правові, адміністративні, соціально-педагогічні зусилля на такому прискоренні та якісних змінах процесів соціалізації населення країни, які б дозволяли швидше і якісніше «визрівання» своїх «домашніх» професіоналів високого класу, талантів та геніїв, здатних на шляху до інформаційного суспільства з його відомими пріоритетами в короткий час створити яскраву ауру нації.

Добитися ж цього без зміни *базової моделі соціалізації* неможливо. Поступовий перехід від *моделі підкорення* до *моделі інтересу* гальмує низка причин: 1) небажання певної частини населення відмовитися від наявних широких можливостей підкорятися владним розпорядженням і соціальному контролю; 2) неготовність більшості людей до самостійності, творчості,

активності (й дотепер панує тип особи-виконавця, а не творця); 3) недостатнє врахування соціокультурних та етнопсихологічних особливостей соціальних груп та ментальностей громадян України; 4) складна соціально-психологічна ситуація в реальному державотворенні (настрії розчарування, негативізму, невпевненості, когнітивного дисонансу; драматичний процес адаптації людей середнього та похилого віку, оскільки їх претензії орієнтовані в основному на систему ролей і цінностей тих суспільних відносин, котрі відходять) (Л. Орбан-Лембрик).

Розвиток людських індивідуальностей, творчої потенції людей у суспільстві концентруються у певних групах громадян — еліті, яка й виступає інструментом прогресу, спрямовувачем нації на її прогресивний розвиток. Дослідниця проблем формування сучасної української еліти професор Національної академії державного управління при Президентові України М. Пірен стверджує, що й зараз чітко спостерігається споконвічна тенденція розширення можливостей для найобдарованіших особистостей пробитися в еліту. Однак у перехідний період в Україні склалася і загострилася така передумова, як наявність грошей та влади. Система ж влади формує мотиви, якими користується політична еліта, що прагне оволодіти владою. «Якщо влада, — пише М. Пірен, — буде сконцентрована в одних руках, то навіть у «ангела» можуть вирости «роги» — так часто говорять в народі. Тому тільки розумний перерозподіл владних повноважень між усіма гілками влади (законодавчою, виконавчою і судовою) забезпечить демократичний розвиток країни. Причому треба зауважити, що перерозподіл повноважень не повинен підганятися під конкретну особу, бо тут теж з'являється проблема: чим більше владних повноважень, тим більше виникає спокус для звуження громадянської свідомості. Тому кінче важливо посадовцю обирати команду, яка б не вела до цього негативу. Як засвідчує історія, в команді лідера мають бути професіонали, котрі є не тільки одностудцями, а й опозиціонерами. Тоді й створюється рівновага сил, що забезпечує від потрапляння «на манівці» (Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти // Соціальна психологія. — 2004. — № 2. — С. 39).

Досвід підтверджує, що проблеми соціалізації, зокрема, повноти самореалізації кожного громадянина, краще розв'язуються за умови формування владних структур з професійної, законслухняної та патріотично налаштованої еліти з державницькою психологією і сучасним громадянським мисленням. Вона ж у багатьох випадках консервувала суспільство, переймаючись власними інтересами, стримувала інноваційні процеси, залишаючи науково-освітнянську еліту в умовах виживання.

За даними опитувань Центру ім. О. Разумкова на запитання «Наскільки сильно впливають на прийняття рішень правлячою елітою України такі осо-

би та інститути?»), експерти дали відповіді, згідно з якими вплив керівників найбільших фінансово-промислових груп складає у той час 80,7%, Росії в особі її керівництва та бізнес-структур — 31,3%, США в такій особі — 25%, силових структур — 21,1%, політичних партій — 17,2%, а представників наукової і творчої інтелігенції — 0,7%. Це тривога для всіх у країні, і пора вирішувати її на державному рівні.

Аналіз інформації Інституту соціології НАН України засвідчив, що більшість представників «нової буржуазії», яка інтегрувалася в політико-управлінську еліту, нехтувала законами України, оскільки українська державність завжди була для неї своєрідним «бізнес-проектом». Це стало причиною високого рівня корупції, згубно відбилося на настроях молоді та її моралі, певним чином призвело до «помаранчевої» революції.

Значна частина юнаків та дівчат вважає, що на них принципи моралі не поширюються, а рівень і якість освіти в житті не такі важливі, як гроші, «свої люди» в органах влади, комерції та силових структурах.

Перебудова управлінських структур і створення дієздатного ядра — управлінської еліти, яка могла б здійснювати належний соціально-педагогічний вплив на широкі маси населення, на думку М. Пірен, нерозривно пов'язано з вирішенням таких питань: а) прийняття нової редакції Закону України «Про державну службу»; б) вироблення підходів до формування механізмів виховання нової еліти; в) викорінення формального, нетворчого підходу у проведенні конкурсного відбору на державну службу; г) зміцнення духовно-моральних засад еліти, виховання кожного урядовця в дусі високої громадянськості, патріотизму; г) підвищення культури кадрових відносин, розробка дієвого механізму очищення еліти та її оточення від демагогів, кар'єристів та інших випадкових «елементів»; д) дотримання гендерної рівноваги в урядових структурах.

Необхідно шукати нові форми взаємозв'язку між елітою і територіальною громадою. Це потрібно, насамперед, для інтеграції України в європейську спільноту та реалізації ідеї сталого розвитку. Право територіальної громади на участь у місцевому самоврядуванні повинно здійснюватися конструктивно і серйозно, оскільки в протилежному випадку в Україні не сформується суспільство, яке б сприяло найповнішій самореалізації кожного свого члена на загальне благо. Для цього необхідно формувати психологію державного народу і бути господарем на своїй землі.

Відрядно, що нині в Україні уже розпочався процес елітаризації політичної еліти, і проходить він через поповнення її новими людьми і зміну психології тих, хто працює. Тут слід зважати зважати на загальні особливості соціалізації особистості як у відносно стабільному суспільстві, так і в

нестабільному, які досить повно вивчені професором Л. Орбан-Лембрик. Стабільність-нестабільність, вважає вона, — важлива характеристика стану соціального життя не лише всередині держави, а й у системі міжнародних відносин. Створення умов для нормального функціонування соціальних інститутів передбачає стабільний розвитковий стан суспільства, його здатність до динамічності, адаптованості, інтенсивних внутрішніх зв'язків, автономності, саморегуляційності, гуманістичності. Нестабільність та соціальна криза, у свою чергу, характеризуються порушенням «ідеологічної цінності» суспільства (Е.Еріксон), руйнуванням попередньої системи вартостей або її повною заміною на іншу, конфліктними ситуаціями, соціальним, економічним, соціально-психологічним, політичним напруженням.

Соціально-психологічна стабільність, зокрема, зосереджується на взаємозв'язках спільності й особистості, за яких жодна із сторін не може істотно змінити соціальну систему в своїх інтересах. Тому й утримується стан відносної рівноваги та збалансованості дій соціальних груп та індивідів. Якщо соціальні групи та окремі громадяни відносно безболісно пристосовуються до змін у соціальному середовищі, то стабільність вважається динамічною. Водночас, дуже високий рівень соціально-психологічної стабільності соціальної спільності зменшує її життєздатність, оскільки вона не здатна швидко пристосуватися до реальних соціумних змін. Така стабільність безпосередньо залежить від суспільного прогресу, джерелом якого є потреби та інтереси людей, ступінь їх задоволення. Відсутність можливостей такого задоволення зумовлює регрес.

На основі вивчення впливу певного етапу життєвого циклу особистості на успішність її соціалізації з урахуванням факту стабільності-нестабільності розвитку суспільства А.В.Петровський висловив припущення про те, що доцільно створити не одну, а дві моделі соціалізації особистості, пізніше концептуально узагальнивши їх. Перша з них розрахована на відносно стабільне соціальне середовище, а друга — відображає становлення особистості у швидкозмінному соціумі. Тобто життєвий шлях людини стає синхронізованим чередуванням періодів творчості, активності й стагнації, кризи.

Поєднання стабільності суспільного розвитку з індивідуальним піднесенням особистості засвідчує на основі спостережень такі зразки її соціальної поведінки: *позитивний бік* — активно виражена позиція; професійне зростання; досягнення високих соціальних показників; збереження існуючих соціальних відносин та контактів; переважання групової ідентичності; взаєморозуміння у спілкуванні; намагання розв'язати проблеми шляхом обговорення їх, діалогової взаємодії; рефлексивна поведінка; активність особистості у пошуку потрібної інформації тощо; *негативний бік* — постійна

експлуатація потенційних можливостей, зокрема комунікативних; виникнення психоневротичних зривів; спад активності на тлі експлуатації потенцій; звичка до «соціального затишку», котра гальмує творчість; нездатність швидко адаптуватися до змін.

Поєднання стабільності розвитку суспільства з індивідуальною кризою дає такі взірці соціальної поведінки особистості: *позитивний бік* — «м'яке» проходження кризового періоду розвитку особи за допомогою адекватного соціального захисту, запобігання фатальним проявам індивідуальних негараздів тощо; *негативний бік* — поглиблення суспільної адаптації, недостатні умови для розквіту індивідуальності, що затягує кризовий період розвитку особи, особистісний застій, стагнацію.

Поєднання нестабільності розвитку суспільства з індивідуальною активністю зумовлює такі зразки соціальної поведінки: *позитивний набір* — набуття нового досвіду, зокрема соціально-психологічного; актуалізація внутрішнього потенціалу; реорганізація статусно-рольових позицій, надання переваги «своїй» групі; якщо в умовах стабільного суспільства людина не повною мірою реалізувала свої можливості, соціалізація відбувається продуктивно, оскільки за кризових умов її зріла ідентичність виявляється найпотрібнішою (з боку огляду філософії нестабільності прискорювачем процесів соціалізації за таких умов слугує нелінійний позитивний зворотній зв'язок — С.П.); *негативний набір* — пошук «зовнішніх» ворогів; різкі соціальні зміни приносять дисгармонію у систему усталених взаємин, можуть викликати крах ідеалів, апатію, суїцид тощо; найобдарованіші люди спроможні впадати у стан психосоціального мораторію, що виражається у неприйнятті актуалізованих суспільних цінностей та формуванні власного морального кодексу; поширення конфліктної поведінки, дезадаптації в нових умовах життя, переживання глибокої особистісної кризи (чим повніше відбувалася реалізація потенціалу особистості у стабільні періоди розвитку суспільства, тим глибшою буде особиста криза).

Поєднання нестабільного розвитку суспільства з індивідуальною кризою демонструє такі зразки соціальної поведінки: *позитивні* — суспільна криза може скорочувати індивідуальну за принципом «клин клином вибивають»; дати поштовх до нової мобілізації зусиль; стимулювати духовний, творчий, психоемоційний спалахи; сприяти переоцінці цінностей, відпочинку (фізичний та психічний стани також цього потребують); задоволенню потреби в орієнтації та адаптації; *негативні* — «заглиблення в минуле», ностальгія за ним; «замикання в собі»; ускладнення адаптації; апатія; аморальні та антисоціальні вчинки (алкоголізм, наркоманія тощо); можливий суїцид.

Як не трагічно, доходить висновку Л.Орбан-Лембрик, але найбільші труднощі при адаптації до нових умов життя супроводжують людей періоду зрілості, оскільки вони найглибше переживають нестабільність суспільного розвитку.

Зважаючи на особливості соціалізації широких мас населення у стабільні й нестабільні періоди життя країни та на актуальні проблеми державотворення доцільними будуть такі **стратегічні напрями соціально-педагогічної діяльності посадових осіб та керівників трудових колективів:**

- У силу можливостей всіляко сприяти розвитку здібностей та талантів громадян, самовизначенню їх у дорослому житті на основі внутрішніх уподобань.

- Привносити свій внесок у створення матеріальних передумов для культивування знань і якостей високого професіоналізму в поєднанні з розвиненою духовною основою як найвищого багатства людини та суспільства, в якому вона живе.

- Зосереджувати зусилля на вихованні людини-творця, а не людини-виконавця, відповідним чином матеріально обумовлювати цю спрямованість.

- У діяльності соціально-педагогічного спрямування враховувати соціокультурні та етнопсихологічні особливості соціальних груп та ментальностей громадян країни.

- Для подолання настроїв негативізму, невпевненості та когнітивного дисонансу розширювати матеріальні передумови для творчого самовияву особистості.

- Зважаючи на специфіку аспектів соціально-педагогічної діяльності посадовця, складати програми пошуку талантів та «вирощування» їх.

- Уникати розподілу повноважень на користь конкретної особи з метою уникнення спокуси звуження громадянської свідомості.

- Виходити з того, що соціальні лідери повинні бути професіоналами.

- Орієнтуватися на залучення у команду лідера не тільки прибічників, а й опозиціонерів з метою різнобічної «підсвітки» підходів до вирішення назрілих проблем.

- Сприяти формуванню владних структур з професійної, законослухняної та патріотично налаштованої еліти з державницькою психологією та сучасним громадянським мисленням.

- Всіляко сприяти кардинальному піднесенню ролі науково-освітньої еліти у житті суспільства.

- У нестабільні періоди розвитку суспільства сприяти усталенню взає-

мин людей; на основі пошуку шляхів виходу з кризи формувати нові соціальні ідеали; використовувати радіо, пресу, телебачення для розсіювання почуттів апатії та зневіри; виявляти особливу увагу до найобдарованіших громадян країни, не допускати впадань їх у стан психосоціального мораторію.

- Спрямовувати зусилля на підвищення культури кадрових структур, дотримання гендерної рівноваги у владних структурах, а також на створення дієвого механізму очищення їх від демагогів, кар'єристів та інших випадкових елементів.

- Шукати нові форми зв'язку між елітою і територіальною громадою, які б забезпечували конструктивну участь останньої у місцевому самоврядуванні.

- У періоди стабільності суспільного розвитку штучно створювати умови, які б не усталювали звичок до «соціального затишку», а зумовлювали б, відповідно до синергетичної термінології, входження особистості як складно організованої системи у ситуацію нелінійного позитивного зворотного зв'язку, який стимулював би і прискорював її творчий саморозвиток.

- Збагачувати власний арсенал психогігієнічних засобів впливу на людину.

Запитання та завдання

1. У чому полягають соціально-педагогічні функції керівників трудових колективів та високих посадових осіб?

2. Яка причина низького соціально-педагогічного впливу на колектив окремих керівників?

3. Розкрийте структуру здібностей і особистісних якостей керівників.

4. Як, будучи керівником, відкоригувати власний імідж і самопрезентувати себе?

5. Обґрунтуйте науково-педагогічні підходи до підбору кадрів і корекції їх діяльності.

6. Сформулюйте соціально-педагогічні основи поведінки керівника під час прийому відвідувачів.

7. У чому полягає мистецтво домовлянь та переговорів?

8. Проблема базової моделі соціалізації особистості в сучасних умовах.

9. Роль і місце національної еліти в цілеспрямованні процесів соціалізації широких прошарків населення країни.

10. Виявіть вплив стабільних і нестабільних періодів розвитку суспільства на соціалізацію особистості.

11. Обґрунтуйте стратегічні напрями соціально-педагогічної діяльності посадовців та керівників трудових колективів на сучасному етапі розвитку суспільства.

Рекомендована література

1. Борисова Е.М., Логинова Г.П., Мдивани М.О. Диагностика управленческих способностей // Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 112-121.

2. Косик В. Отдельные аспекты психодиагностики стилей управления // Персонал. – 2002. – № 3. – С. 62-64.

3. Томан І. Як удосконалювати самого себе: Пер. з чеськ. – К.: Політвидав України, 1998. – 318 с.

4. Милтс А.А. Гармония и дисгармония личности: Филос.-этич. очерк. Пер. с латыш. – М.: Политиздат, 1990. – 220 с.

5. Орбан-Лембрик Л. Особливості формування громадської думки // Соціальна психологія. – 2004. - № 2. – С. 77-89.

6. Орбан-Лембрик Л. Вплив кризових і стабільних періодів життя людини на процес її соціалізації у суспільстві // Психологія і суспільство. – 2003. - № 2. – С. 55-65.

7. Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С. 38-48.

8. Пронский Л. Правила ведения переговоров // Деловая жизнь. – 1996. – № 6. – С. 14-18.

9. Чепелева Н.В. Психологическая герменевтика – наука о понимании // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. - № 3. – С. 6-10.

2.11. Соціально-педагогічна робота з пенсіонерами та з бездоглядними дорослими людьми

*Вечірній час життя може бути
найпрекраснішим, подібно до того,
як найкрасивіші пелюстки квітки
розпускаються останніми*

Семюел Смайлс

Чинники довголіття та повноцінного життя, визначені на базі науково-практичних напрацювань Інституту геронтології АМН України. Цикл тривалості старіння та його стадії. Особливості соціально-педагогічного патронату людей похилого віку першої стадії старіння. Шляхи та засоби реалізації інформаційної, психотерапевтичної, педагогічної та організаційної функцій соціально-педагогічного спілкування з людьми похилого віку. Технологія психотерапевтичного спілкування з клієнтом похилого віку. Особливості соціально-педагогічного патронату пристарілих на другій і третій стадіях циклу тривалості старіння. Досвід соціально-педагогічної підтримки безпритульних дорослих людей.

«Є прекрасні дерева, – стверджував російський письменник М.М.Пришвін, – які до самих морозів зберігають листя і після морозів до сніговиці стоять зелені. Вони чудові. Так і люди: перенесли все на світі, а самі стають до самої смерті кращими». Його співвітчизник і колега І.Г.Еренбург підтверджував це: «Звичайно, у природи свої закони, тіло зношується, стає немічним, але я зустрічав не раз і знав старих людей, веселих, задиристих, які не розгубили сміливості свого ранку». Очевидно, у таких людей, на думку Ф.Ніцше, навіть «у смерті палає дух» і вона їм «удається». Але, мабуть, певні закономірності й тут діють. Як серед фахівців справжніх професіоналів високого класу зустрічається лише 5%, так і з-поміж людей похилого віку талановитих довгожителів, які до останніх днів зберігають

«сміливість свого ранку» одиниці. На жаль, наразі ця вікова категорія населення є найуразливішою, як і інша вікова категорія — діти. Але коли на дітей спрямовується майже вся увага, то старі бабусі й дідусі нерідко залишаються майже бездоглядними не стільки у плані матеріальної підтримки, як духовної.

Для того щоб визначити методологію та основні напрями соціально-педагогічної роботи з такими людьми слід на основі наукових даних сформуванати орієнтувальний образ довгожителів, в якого вечірній час життя подібний на «найкрасивіші пелюстки квітки», що «розпускаються останніми».

Таємниці довголіття розкриті на базі науково-практичних напрацювань Інституту геронтології АМН України. Завдяки цьому науковому закладу Україна стала Меккою геронтології. Наукові відкриття його учених-експериментаторів відзначені міжнародними преміями. Подібні інститути є лише в США і Японії. Очолює творчий колектив всесвітньо відомих геронтологів академік В.В.Фролькіс. Багато напрацювань інституту в його представленні стають крилатими істинами. Частина з найголовніших висновків подаємо у вигляді стислих узагальнень:

- У кожному людину «вмонтований» свій Великий біологічний годинник — незвичний календар, що відображає сумарні зміни від початку життя до смерті. Такий «годинник» вимірює не сам ритм, а втрату ритму життя. Він може то прискорюватися, то сповільнюватися, але завжди йде в одному напрямі — поступового зменшення ритму. Отже, зменшується і запас «заводу». Згідно з О.Комфортом тривалість його «ходу» для людини розрахована до 120-130 років.

- Старіння — природний, багатопричинний процес. Але до «фінішу» люди йдуть із різною швидкістю. Вікова деградація організму швидко прогресує, як тільки перестає підтримувати високий рівень **вігаукта** (біологічний процес, спрямований на стабілізацію життєдіяльності організму). Старіння генетично не запрограмований, але генетично детермінований процес. Старість починається в різних людей по-різному вже в молоді роки.

- У медицині нині прийнятий такий віковий поділ життя: 1-15 — дитинство, 16-30 років — юність, 31-44 роки — молодість, 45-59 років — зрілість, 60-74 роки — похилий вік, 75-89 років — старість, 90 і далі — довгожителівство.

- Ідеальним для людини є вік 20-25 років, коли закінчується ріст організму. В ці роки відзначається найнижча смертність від усіх хвороб. Після цього віку починається шлях до вікової патології.

· Старість — не обов'язково неміч і страждання. Подібно до золотой грибно́ї осені вона може стати найповноцінним періодом людського життя, зумовлюючи тим самим його довготривалість. Американський письменник Едвард Уільям Бок вважає, що в п'ятдесят років справжнє життя лише розпочинається, оскільки людина в ці роки, нарешті, оволодіває тим, на чому засновуються справжні досягнення, набуває того, що можна віддавати іншим, пізнає те, чому можна вчити, розчищає те, на чому можна починати будувати. Подібні думки підтримував французький письменник та філософ Альбер Камю, пишучи про людей, які досягли «вечора життя» і порівнюючи їх із птахами, політ яких удень завжди здається «безцільним» і тільки увечері стає «цілеспрямованим». У період старості може відбуватися найдорогоцінніша і найнеобхідніша для особистості і суспільства в цілому робота. Підтвердженням цьому є діяння багатьох учених, які зробили видатні відкриття у віці від 75 до 85 років, видатних громадських діячів, представників мистецтва, культури.

· Важливу роль для довголіття має психічний компонент здоров'я, насамперед, висока духовність. Високі емоційний та інтелектуальний рівні — це не лише засоби задоволення людини своїм способом життя, а й важливі складові впливу на весь обмін речовин в організмі. Дослідження, проведені в США, у Балтіморі й Сіетлі, довели, що люди, які мають хорошу освіту, обізнані з художньою літературою, часто відвідують театри, цирк, художні виставки, мають інтелектуальних друзів та ще й інтелектуальну дружину чи чоловіка, хворіють значно рідше, ніж населення цих міст. Отже, духовні цінності й рівень фізичного здоров'я взаємодіють.

· Значно рідше хворіють і довше живуть люди, життя яких пов'язано з повноцінною родиною, в якій панують безкорисливі доброзичливі стосунки.

· Запорукою здоров'я та довголіття є посилення фізична праця, рухливість, заняття спортом. Фізична праця і спорт — різні речі, оскільки їх супроводжує різний психологічний настрій. Нині формується новий напрям в оцінці значення спорту для здоров'я людини: великі навантаження непотрібні, лише помірні. Багато людей переходять від бігу до ходьби в темпі, зважаючи на те, що основне в цій справі — добитися, щоб прискорювався ритм дихання, серця, аби виникало кисневе голодування. Такий спорт — надійна система пристосування до можливих драматичних змін, з якими людина може зустрітися.

· Важливо вміти творити культ відпочинку в суботу та неділю. Бажано виїжджати в ці дні з дому, уникати одноманітності життя. Вчитися бачити «душу» природи і спілкуватися з нею у будь-яку пору року.

- Однією з причин подовження не тільки фізичного, а й творчого життя є розумне харчування. У харчових продуктах навіть молодих людей повинно бути мало холестерину, жиру і багато вітамінів та сорбентів. Вставати з-за столу потрібно з відчуттям голоду. Люди, які дотримуються збалансованої дієти, повноцінно живуть без серйозних хвороб на 8-10 років довше. Ядром такої дієти є перевага їжі рослинного походження. Їсти краще 4-5 разів на день, оскільки організм не може відразу «спалити» велику кількість енергетичних речовин.

- Наше здоров'я на 20% обумовлене генетично, на 20% соціальним станом (харчування, умови життя і праці), на 50% тим, як людина сама до себе ставиться і лише на 8-10% медичною допомогою. У світлі цього стають зрозумілими слова народного цілителя Порфирія Іванова: «Здоров'я – це розуміння життя».

- Передчасно старіють люди з негативними особливостями характеру. За спостереженнями фахівців, передчасна старість приходить до людей заздрісних, злих, недружелюбних, брехливих, дріб'язкових. Дріб'язковість характеру призводить до стресів, а ті, в свою чергу, через кору головного мозку впливають на весь організм в цілому, різко порушуючи роботу всіх внутрішніх органів і зумовлюючи хвороби.

- Скорочує життя «хімічна агресія», основні шляхи наступу якої – харчування та медицина. Хімічні речовини впливають на рослинний та тваринний світ. Адалі по харчових ланцюжках – на людину, зумовлюючи хвороби. Медицина ж створила ліки з побічним шкідливим впливом на організм. Нетоксичних препаратів практично немає. Більше того, хвора людина зазвичай приймає одночасно кілька ліків. Між діями препаратів виникають складні взаємини, які особливо небезпечні для ослаблених престарілих людей. Надіяється необхідно на свої результативні сили організму, який є чудовою системою, що може саморегулюватися. Доцільно у випадку розвитку патології критично підійти до узвичаєних поглядів на життя, докорінно змінити харчування, звички, а, можливо, й прителів-песимістів на прителів-оптимістів.

- У похилому віці слід пам'ятати про «вітамінний рай». Вітаміни, маючи високу фізіологічну активність, істотно впливають на якість життя. У цивілізованих країнах люди після 45 років свідомо двічі на рік вживають полівітаміни, не чекаючи повного знесилення. Доцільно було б і нашим співвітчизникам щовесни і щоосені проходити цей курс на базі дешевих, але належно оцінених за кордоном, вітчизняних полівітамінів «Декамевіт» і «Квадевіт», які підвищують працездатність, повертають бадьорість та впевненість, активізують роботу серцевої системи, поліпшують функції травлення. Брак вітамінів групи В та вітаміну Є порушує обмін речовин, що, впливаючи на нервову систему, викликає

швидку втомлюваність, головний біль, роздратування, задишку, серцево-судинні захворювання. Найбільше вітамінів та мікроелементів у всіх зернових культурах, бобових, у насінні, у печінці тварин (особливо у телячій), у м'ясі, рибі, в яєчному жовтку, у молоці, картоплі, капусті, буряках, у пророслій пшениці, висівках, горіхах, кукурудзі, олії.

Вітамін Є має ще й здатність регулювати кисень у мозку. Цей вітамін є у яблуках, абрикосах, моркві, капусті, сухофруктах, вишні, молочних продуктах, петрушці, м'яті, хрінні, цибулі, гірчиці, редисці, часнику, помідорах, яєчному жовтку, грибах, продуктах моря.

· З усіх чинників ризику після алкоголізму і наркоманії найбільшим є паління. Ніщо так не пошкоджує внутрішню оболонку судин, як нікотин. Саме він і спричинює пухлини та інші незворотні зміни в організмі.

· Згубно на життя людей, особливо похилого віку, впливає така хвороба, яку англійці назвали «телевізійні ноги». Сидіння годинами біля телевізора зумовлює спочатку початкову, а потім повну атрофію м'язів нижніх кінцівок. Подібна ситуація породжує й «лінивий мозок», що теж веде до скорочення життя.

Отже, на основі цих висновків наукових досліджень та спостережень достатньо чітко проступає образ щасливого мудрого довгожителя, щаслива старість якого підготовлена всім попереднім життям. На жаль, не всіх така старість чекає. Однак і в першому, і в другому випадках *цикл тривалості старіння* поділяється на три стадії: а) поступовий відхід від активної діяльності, б) власне старість із повною незайнятістю, в) хвороблива старість, яка завершується смертю. Кожна з цих стадій вимагатиме своїх особливостей соціально-педагогічної роботи з клієнтом.

Особливості *соціально-педагогічного патронату людей похилого віку першої стадії старіння — поступового відходу від активної діяльності*. З одного боку, вихід людини на заслужену пенсію у стомлювальні дні трудової діяльності нерідко стає бажаним і уявляється радісною подією у житті із легким забарвленням «світлої печалі». Але спостереження підтверджують, що для більшості людей, які звикли сумлінно працювати на свою і загальну користь, ця подія далеко не радісна:

Як важко вранці після сну збагнуть,
Що вже не треба поспішати із дому,
Що друзі-люди вже тебе не ждуть,
Що не потрібен начебто нікому.

(С.Пальчевський)

У цих випадках вимушений відпочинок багатьма сприймається бо-лісно з відтінком образи на керівників трудових колективів і навіть на тих, хто продовжує працювати. Посильна праця і творчість, говорив у свій час відомий російський скульптор С.Т.Коненков, затримують прихід дрях-лості та в'янення. Це вже давно науково підтверджено. Тому керівникам трудових колективів необхідно всіляко вивчати можливості використання досвіду, творчого потенціалу тих, хто ще має силу і бажання працювати. У випадку, якщо трудівник добросовісний, такий підхід буде на користь як особистості, так і суспільства загалом. Можна передбачити різні варіанти: робота на повну ставку, половину або виконання якоїсь частки функціо-нальних обов'язків. У всіх випадках це пом'якшуватиме перехід до нової фази життя.

Керівникам, соціальним педагогам (якщо вони працюють у трудо-вому колективі) вихід на пенсію працівника слід не обмежувати застіллям, а перетворювати у подію громадського значення. Доречними тут бувають урочисті громадські зібрання, відповідні літературно-художні монтажі. Для винуватця урочистостей вони створюють нагоду своєрідного підбиття підсум-ку життя, відчуття доцільності прожитих років, власної значимості. Для молодших членів колективу такі заходи створюють можливість налашту-вання на корекцію власних підходів до організації змістовнішого та повно-ціннішого життя.

Потрібно не забувати про людей похилого віку під час вирішування складних виробничих завдань. Чому б не використати їхній нагромадже-ний роками творчий потенціал? У високотехнологічній Японії цьому при-діляють особливо велику увагу. Наприклад, на відповідні засідання, де про-водяться «мозкові атаки» з метою вирішення складних технологічних про-блем, фірми із задоволенням запрошують тих, хто вже давно знаходиться на заслуженому відпочинку. Для них це можливість не тільки «підробити», а й отримати необхідний у їхньому віці інтелектуально-емоційний спалах.

Завдяки розвитку наставництва можна на загальну користь використо-вувати не тільки професійні, а й педагогічні здібності старших колег. Моло-дому фахівцю, який вперше розпочинає свій трудовий шлях у колективі, таке наставництво вкрай необхідне.

Кращих досвідчених фахівців адміністрації доцільно використо-вувати як радників, розумно поєднуючи все найкраще і прийнятне з досвіду минулого із можливостями та вимогами нового часу.

Не слід забувати людей пенсійного віку під час організації культурно-масових заходів та колективного відпочинку, особливо під час виїздів «на природу». Організація хороших колективів ветеранів, футбольних команд у

складі колись знаменитих футболістів, об'єднань учасників відомих історичних подій — ось далеко не повний перелік форм залучення людей похилого віку до активної діяльності, спрямованої на гармонійне поєднання особистого і громадського.

Основні функції соціально-педагогічного спілкування з людьми цього віку і категорії: інформаційна, психотерапевтична, педагогічна, організаційна.

Інформаційна функція полягає в інформуванні об'єкта соціально-педагогічної допомоги про шляхи розв'язання проблем пенсійного забезпечення, оплати комунальних послуг, характеру отримання пільг, продажу чи обміну квартири тощо. З цієї метою доцільною буде організація колективних зустрічей з юристом чи іншими фахівцями, які знають як вирішити ту чи іншу типову проблему пенсіонерів.

Особливої уваги потребує така робота з пенсіонерами віддалених сіл. Таких сіл досить багато на Поліссі та в Карпатах. Старі люди з підірваним здоров'ям не завжди мають можливість добратися «до району», щоб дізнатися як вирішити ту чи іншу свою проблему. У цьому випадку керівникам райдержадміністрацій та соціальних служб доцільно використати відомі ще з радянських часів «*виїзди в народ*». Сценарій їх не складний.

Визначається місце і час зустрічі. Населення віддалених сіл заздалегідь повідомляється про це. У потрібний час місцевим керівникам необхідно потурбуватися, аби люди, особливо пристарілі, вчасно були доставлені до місця збору та поінформовані про кількість і характер районних служб, з представниками яких відбудеться безпосередня зустріч. Добре, щоб з назрілими питаннями та проблемами людей похилого віку ці представники були ознайомлені заздалегідь і мали можливість окремі із них вирішити до зустрічі. Саму зустріч можна провести у вигляді вечора запитань і відповідей, де на кожне конкретне питання відповідає представник тієї з районних служб, якої воно стосується. Під час проведення подібних заходів, якщо проблема не розв'язується, то хоч би започатковує свій розв'язок. Такий вечір розпочинає представник районної адміністрації короткою доповіддю, в якій висвітлює особливості соціально-економічного розвитку району, його проблеми, хід їхнього вирішення. Бажано, аби такі виступи мали оптимістичне забарвлення, а не поглиблювали вікову кризу додатковими негараздами. Посилити оптимістичне звучання заходу може концерт місцевої художньої самодіяльності, яким доцільно завершити вечір.

Психотерапевтична функція реалізується під час допомоги клієнту в розв'язанні конфліктних ситуацій з адміністрацією, колегами по роботі, сусідами, обслуговуючими організаціями, членами родини, сім'ї. Її най-

частіше доводиться надавати в тих випадках, коли клієнт сам звертається за допомогою, пересвідчившись, що опори на власний життєвський досвід мало. У цьому випадку вивчення проблеми підопічного та вироблення конкретних порад є насправді психотерапевтичною діяльністю і відрізняється від психотерапевтичної практики лікарів-психіатрів та медичних психологів лише тим, що соціальний педагог не використовує таких цілеспрямованих психотерапевтичних засобів, як гіпноз та психоаналіз. Але в його арсеналі повинні бути вироблені вміння формувати доцільні психологічні установки, знімати негативні сугестивні комплекси і формувати позитивні.

Люди похилого віку нерідко відчувають психологічний дискомфорт. Інколи це відчуття може набирати особливо загострених форм. У цьому випадку виникає необхідність психотерапевтичного спілкування з клієнтом. Воно має низку своїх особливостей і тому його слід розглянути детальніше.

Технологія психотерапевтичного спілкування з клієнтом похилого віку. Таку технологію, розраховану, насамперед, для людей молодших вікових груп, доволі повно розробив психолог І.О. Трухін. З деякими змінами її можна використовувати і для людей старших.

Загальні закономірності психотерапевтичного спілкування вчений пов'язує з необхідними послідовними етапами вирішення проблеми клієнта. Дотримання послідовності цих етапів якраз і дає можливість технологізувати процес психотерапевтичного впливу.

Етап створення сприятливих обставин для спілкування включає такі компоненти: подолання побоювання клієнта принизити себе в очах молодшого за віком консультанта, який в окремих випадках може «в сини» годитися; подолання недовіри клієнта до спроможності молодшого спірмовника розібратися в його проблемі; вияв емпатії та поваги до клієнта, підтримка і позитивна оцінка його особистості; демонстрація соціальним педагогом готовності до допомоги.

Етап вивчення проблеми клієнта. Включає знайомство консультанта зі всіма обставинами справи, особистісними рисами клієнта, оцінкою ним ситуації. Визначення на основі використання методології принципу доповнюваності Нільсона Бора рамок часу, простору та обставин, у межах яких позиція, зайнята клієнтом, зберігає свою істинність.

Етап формування оцінки психотерапевтичної ситуації. Основними компонентами такої оцінки є: визначення рамок істинності позицій, зайнятих іншими учасниками проблемної ситуації; співставлення цих рамок із подібними рамками істинності позиції клієнта і на основі принципу комплементарності (доповнення до цілого) визначити елементи доповнення до цілісного та завершеного; на основі вивчення причин проблеми

клієнта та особливостей його характеру встановити рівень готовності клієнта, з одного боку, до здійснення певних доповнень до власної позиції з метою забезпечення її повноти і цілісності, а з іншого, до виявлення готовності клієнта співпрацювати з консультантом; визначення здатності підопічного долати труднощі, йти на компроміс, домовлятися, узгоджувати, самокритично оцінювати власні поступки; вивчення обставин життя клієнта і ролі в ньому інших учасників ситуації; виявлення можливостей психотерапевтичної допомоги з боку консультанта.

Етап формування цілей, завдань та програми психотерапевтичної допомоги. Соціальний педагог розробляє програму допомоги клієнту, визначає її тактичні основи. Після цього повідомляє клієнту про наявність такої програми, можливості її реалізації та очікувані результати. Однак перед клієнтом ставляться умови, дотримання яких може забезпечити успіх програми. У випадку, коли підопічний погоджується на співпрацю, у країнах із розвинутою системою соціальної допомоги існує практика складання контракту соціального педагога чи працівника з клієнтом. У такому контракті прогнозується результат допомоги, обумовлюються обов'язки клієнта та консультанта. Останній несе відповідальність за вибір тактики допомоги, клієнт — за виконання даних йому вказівок та рекомендацій.

Консультативна допомога може включати такі види діяльності соціального педагога: допомога у зміні певних життєвих обставин клієнта, наприклад, зміна умов праці, вирішення житлових проблем, отримання можливих пілґ, налагодження стосунків у виробничому колективі, у сім'ї, з сусідами; захист від несправедливих посягань сторонніх людей; організація професійної психотерапевтичної допомоги у формі індивідуальної чи групової терапії у випадку появи в клієнта стійких негативних емоційних станів, неадекватного реагування на труднощі, навколишніх, а також певних психічних розладів; формування у підопічного впевненості у можливостях розв'язання проблемної ситуації та спрямування зусиль на її конструктивне вирішення.

І. О. Трухін рекомендує соціальному педагогу у процесі консультації клієнта дотримуватися таких загальних правил:

- Пропонувати клієнту не один, а кілька варіантів вирішення його проблеми, резервуючи за ним право вибору.
- Поряд із самими рекомендаціями давати оцінку складності їх виконання, щоб клієнт знав, чого вартий кожний із варіантів.
- Вибір клієнта має бути максимально самостійним. Доцільно пропонувати клієнту обґрунтувати його.
- Навчити клієнта контролювати перебіг вирішення власної проблеми, запропонувавши йому певні критерії оцінки змін на краще.

- Надати можливість клієнту отримувати рекомендації консультанта у ході практичного вирішення проблеми.

- Консультанту слід упевнитися, що клієнт правильно зрозумів запропоновані рекомендації і не має внутрішнього протесту проти них.

Етап виконання програми допомоги залежно від складності проблеми може бути пов'язаним не лише з діяльністю соціального педагога, а й фахівців інших служб.

Найважливіші правила психологічного консультування, на думку І.О.Трухіна, полягають у тому, що:

- Консультант не повинен висувати ніяких гіпотез щодо проблеми клієнта, доки не отримає достатньо інформації про нього.

- Практичні рекомендації давати лише за умови появи впевненості в тому, що клієнт їх виконає.

- Не слід маніпулювати чи експериментувати з клієнтом, розглядаючи його лише як об'єкт вивчення.

- Бути відвертим з клієнтом, не намагатися його «переграти» чи «розколоти», як це міг би зробити слідчий.

- Консультант не повинен зловживати саморозкриттям і мінятися з клієнтом ролями. Це буває корисним лише у виняткових випадках.

- Клієнта не завжди слід розуміти за аналогією з собою, оскільки він є іншою людиною (а в нашому випадку, до того ж, можуть мати місце ще й значні вікові відмінності — *С.П.*).

- Судження про клієнта слід формулювати у вигляді гіпотези, а не безапеляційно.

- Якщо клієнт заперечує трактування консультантом його проблеми, це ще не є підставою для відмови від гіпотези, оскільки таке заперечення може бути захисною реакцією.

- Чим менше досвіду в консультанта, тим уважніше йому слід вислуховувати підопічного і обережніше робити висновки.

- Корисно робити записи і обмірковувати їх.

- Головне завдання консультанта — допомогти клієнту прийняти на себе відповідальність за власну поведінку і позбавитися від почуттів меншовартості (у нашому випадку найчастіше — зневіри, розчарувань — *С.П.*).

- Завдання консультанта — допомогти клієнту отримати власне «Я», мати мужність стояти на цій позиції.

- На стадії сповіді треба підвести клієнта як до розуміння власної проблеми, так і до певних кроків її вирішення.

- Діяльність консультанта потребує тимчасового самозречення, відмови на певному рівні від власної особистості.

· На стадії сповіді клієнта консультант повинен зважити кожне своє слово, бути стриманим у виразах.

Етап оцінки результатів психотерапевтичного спілкування передбачає вивчення характеру змін, які відбулися у внутрішньому світі клієнта та його поведінці. Основним результатом цих змін повинно бути зменшення, а то й зникнення психологічного дискомфорту в клієнта.

У психотерапевтичному спілкуванні важливу роль відіграє *емпатія* соціального педагога до клієнта. Вона, насамперед, передбачає щире проникнення першого у сфери інтересів та емоційного стану другого, хоч це і не означає, що треба завжди і у всьому схвалювати поведінку підопічного. Наприклад, коли для нього властиві шкідливі звички. Продуктивне «емпатичне» спілкування, як правило, забезпечує психотерапевтичний ефект. Для того щоб воно було таким, згідно з прийнятою у сугестології термінологією необхідно гармонізувати перший і другий комунікативні плани з усім багатством неспецифічної психічної реактивності останнього. Вербальні і невербальні сигнали не повинні суперечити один одному. Не можна запевняти співбесідника у своїй увазі до нього і, водночас, поспішливо під час розмови поглядати на годинник, уникати зверненого на себе погляду, переривати співрозмовника, занадто часто ставити запитання, швидко говорити чи використовувати довгі паузи, використовувати мовні штампи.

Емпатично спілкуючись із клієнтом, потрібно уважно дивитися йому в очі, бути розслабленим, щиро посміхатися, виявляючи у посмішці та в словах теплоту і турботу. Свою уважність і прихильність слід доводити теплим голосом з відповідним ситуації інтонаційним забарвленням.

Педагогічна функція соціально-педагогічного спілкування з клієнтом похилого віку передбачає певний виховний вплив соціального педагога в процесі розв'язання посталих проблем. Особливо, якщо вони пов'язані з вихованням внуків чи дітей, які знаходяться під опікою пенсіонерів.

Головна помилка соціально-педагогічного спілкування — директивний стиль з його хибними стереотипами: погрозливими зворотами, вжитими як попередження; негативними узагальненнями та перебільшеннями; зниження статусу дитини шляхом образливих виразів; характеристикою особистості дитини замість характеристики її вчинків. Усе це разом призводить до зниження статусу людини похилого віку посередництвом нерідко презирливого ставлення до внука-учня чи дитини, яка перебуває під опікою клієнта.

Організаційна функція соціально-педагогічного спілкування передбачає вироблення необхідних організаційних рішень і координацію зусиль

усіх об'єктів соціально-педагогічної допомоги з метою вирішення назрілих проблем клієнта.

Наступна, *друга стадія циклу тривалості старіння* – власне старість із повною незайнятістю, не в меншій мірі, а навіть у більшій потребує тих самих форм соціально-педагогічного патронату, що й перша. Однак, як засвідчують спостереження, у цей віковий період багато людей посилено тягнуться до церкви та релігії, переосмислюючи своє життя у розширених масштабах бачення і намагаючись завершити його «за законами вічності».

З давніх часів релігія і релігійні організації (групи віруючих при молитовних центрах) були важливими чинниками соціалізації для широких мас населення (особливо людей похилого віку). Церква та релігія використовують практично всі механізми соціалізації. Роль таких механізмів та їхнє співвідношення залежить від конфесій. Так, у парафіях російської православної церкви особливо поширені традиційний та інституційний механізми; у багатьох сектантських організаціях – інституційний і стилізований; в окремих східних конфесіях – інституційний і рефлексивний.

У процесі соціалізації віруючого реалізується низка функцій: ціннісно-орієнтаційна, регулятивна, комунікативна, милосердна, компенсаторна. Ціннісно-орієнтаційна спрямована на формування віри в Бога, безсмертя душі, позитивне ставлення до релігійних цінностей і норм. Вона дає можливість віруючому «вийти» із горизонталі причинно-наслідкових зв'язків і, здобувши внутрішню свободу, долучитися до вічних цінностей. З'являється можливість «добудувати» власну екопсихологічну систему – своєрідний внутрішній психологічний «дім», зробивши його комфортним і затишним у вечірній час життя.

...Життя притищує бурхливу течію.
Спадають дні – листочки золотисті.
І вічні істини – як лебеді в строю
У вічному небі – невимовно чисті.
Усе летить, спливає в лазурну даль,
А на душі – печаль, печаль, печаль...

(С.Пальчевський)

Регулятивна функція проявляється у співвіднесенні поведінки віруючого із загальноприйнятими серед певної групи віруючих нормами і цінностями. Цьому сприяють колективні культові дії, організація відповідного стилю життєдіяльності.

Комунікативна функція пов'язана із створенням умов для спілкування віруючих у прийнятних у релігійних організаціях формах. Крім цього, її забезпечує культивування норм спілкування, що відповідають віронавчальним принципам певної релігії.

Милосердна функція реалізується в різноманітних формах прояву любові до ближнього та в акціях милосердя і благодійності як у рамках певної церкви чи молитовної організації, так і за їхніми межами. Завдяки цьому віруючі набувають специфічного соціального досвіду.

Компенсаторна (втішаюча) функція проявляється в гармонізації духовного світу віруючих на основі узгодження його із вищими духовними цінностями. Помітну роль тут відіграє також допомога віруючим у вирішенні їх життєвих проблем, захисті від світських неприємностей, що формує відчуття захищеності та внутрішнього спокою.

Таким чином, релігія допомагає людям похилого віку, з одного боку, краще адаптуватися в нових життєвих умовах та ситуаціях, а з іншого, відповідним чином уособитися в соціумі.

Третя, остання стадія циклу тривалості старіння – хвороблива старість, яка завершується смертю. У цей період особлива увага соціальних служб повинна бути прикута до одиноких престарілих людей, які позбавлені радості родинних зв'язків. Таких людей необхідно влаштовувати на догляд у спеціальні будинки для престарілих або ж закріплювати за ними волонтерів соціальних служб. Адже трапляються випадки, коли одинока бабуся чи дідусь не в змозі навіть вийти з квартири, щоб заpastися продуктами.

Значну духовну підтримку таким людям нерідко надають члени різноманітних релігійних організацій. Адже підготовка до смерті вимагає не тільки мужності від помираючого, а й підтримки від оточуючих. Як це робиться, ми уже розглядали в підрозділі 2.2.

Особливої уваги в останній час заслуговує ***соціальна підтримка безпритульних престарілих людей***, так званих «бомжів». У багатьох випадках, використовуючи схильність окремих із них до алкоголізму, представники злочинного бізнесу обманним шляхом скуповують їх квартири, залишаючи безпорадних, до того ж ще й підданих шкідливим звичкам людей без житла. Становище нещасних погіршується ще й через відрозливе ставлення до навколишніх.

Досвід соціальної підтримки безпритульних дорослих людей поки що в Україні незначний. Однак перші напрацювання в цьому напрямі вже є. Наприклад, в Одесі діє благодійний фонд, метою діяльності якого

стала підтримка людей, котрі через певні життєві обставини опинилися без житла. Досвідом про особливості проблеми безпритульності та шляхи її вирішення діляться на сторінках журналу «Соціальна політика і соціальна робота» виконавчий директор Одеського благодійного фонду «Шлях до дому» О. Венгржановська та директор фонду С. Костін (Венгржановська О., Костін С. Соціальна підтримка безпритульних // Соціальна політика і соціальна робота. — 2000. — № 2. — С. 38-47). Зважаючи на його цінність, вважаємо за необхідне зупинитися на ньому детальніше.

В організації благодійного фонду діє два потужних підрозділи — реєстраційний центр (для всіх бездомних) і реабілітаційний центр (для 30 осіб). Для останніх облаштовуються кімнати з розрахунку на 2-3 особи. Термін реабілітації — від одного до трьох місяців. Листи, запити реєструє реєстраційний центр, там же відновлюються документи, працює психолог. Клієнтів забезпечують триразовим харчуванням.

Персонал реабілітаційного центру нечисленний — завідувач, медичний працівник (займається реєстрацією, спостереженням, може викликати допомогу), медсестри, кухар, три чергові соціальні працівники, які перебувають у центрі ввечері та вночі і не тільки охороняють, а й можуть провести виховну бесіду, вирішити певні проблеми, викликати директора, швидко допомогу.

Серед клієнтів центру люди різного освітнього, інтелектуального рівнів та віку. Тут і колишній головний лікар наркодиспансера, і професор, і директор заводу, і видатний у минулому журналіст, художник, педагог, директор школи. Помітна частка офіцерів, звільнених із армії, особливо колишніх політпрацівників, які лишилися «не при ділі». Окремим із них «допомогли» дружини, які у свій час звикли до зарплат та «пайків» чоловіка, до того, що проблеми одягання та годування їх не давали порівняно багато клопоту. Коли ж через низку в основному об'єктивних умов ситуація змінилася, жінки їх вигнали зі свого життя.

Приблизно 30% клієнтів — це ті, які випадково потрапили до середовища безпритульних через продаж їх квартир обманним шляхом. Такі люди, а серед них особливо багато людей літнього віку, неймовірно лякаються і почуваються незахищеними.

Потенційні клієнти дізнаються про центр, з одного боку, завдяки особливій системі своїх зв'язків, а з іншого, завдяки видавництву центром газети «Надні». Розповсюджувачі її пропагують видання, розповідають безпритульним, куди їм можна приходити, щоб отримати допомогу. Газету продають і самі безпритульні та малозабезпечені люди, які потребують допомоги. Вона досить дорога у порівнянні з іншими, має своє «обличчя», технічно добре

оформлена. Приваблює своїм змістом, оскільки її створює молодіжна тусовка Одеси – здібні журналісти та письменники.

Авторитет подібних центрів та притулків серед бездомних великий. Спочатку, коли з'явився цей притулок, як засвідчують його організатори, в Одесу з надією поселитися в ньому та пробути все життя їхали бездомні з Криму, Білорусі, Санкт-Петербурга, Казахстану.

До створення не лише притулків, а й нічліжок для бездомних висувуються серйозні вимоги. Треба враховувати те, що щонаочі приходитиме людина з «нізвідки», брудна, нерідко інфікована. Її необхідно обігріти, забезпечити одягом, ліжком, погодувати, інколи – зняти стрес. Слід поміти і зробити все можливе, щоб вона не стала джерелом інфекції для іншого. Усе це обходиться для організаторів недешево.

Досвід роботи Одеського благодійного фонду «Шлях додому» засвідчує, що оптимальним варіантом створення в районах нічліжних будинків є будинок на 20-30 осіб. Створення подібних пристанищ, наприклад, на тисячу чоловік не практикується навіть у багатих країнах. Насамперед, виникає проблема охорони великої кількості бездомних. Сусідні території в цьому випадку будуть пограбовані, ручки скрізь відкручені та здані на кольоровий брухт, каналізаційні люки – на чорний. До того ж керуватиме усім цим два-три ватажки, яких буде важко визначити. Якщо зібрати разом велику групу бездомних, зокрема, жебракуючих на мафіозні структури, наркоманів, гвалтівників, і дати їм можливість визначитися як структурі, то зруйнувати її потім буде надзвичайно важко. Існує ще й інший бік справи: яким чином зібрати людей там, де заплановано? Адже самі вони у переважній більшості випадків не прийдуть, оскільки в кожного з них «свій» харчовий ринок, або ж «свій» контейнер для сміття. Від нього він не відійде, оскільки це джерело його існування. Тут усе визначено: маршрут, розклад. У кожного є замовники: у одного – на пляшки, в іншого – на пластмасу. Тому бездомний не піде ночувати в інший район міста, де «все уже зайнято».

Вражає загальна кількість бездомних. Хоч відповідних статистичних даних немає, однак, уже на основі зареєстрованих двох тисяч осіб у реєстраційному центрі Одеського благодійного фонду «Шлях додому» організатори його гадають, що загальна кількість «бомжів» у Одесі становить близько десяти тисяч осіб.

У реабілітаційний центр фонду проводиться відбір не за медичними показниками, а за чітко вираженим бажанням клієнта повернутися в суспільство. Реабілітація пропонується тим, хто ще в змозі відмовитися від алкоголю. Прийнятих у реабілітаційний центр одягають, харчують, дають можливість пройти обстеження на виявлення інфекційних захво-

рювань. У випадку відсутності документів з направленими до медичної установи йде соціальний працівник і повністю контролює процес обстеження. Завдяки домовленості з головою райдержадміністрації та поліклініками є можливість викликати лікаря, коли у людини висока температура, відправити хворого на амбулаторне лікування в поліклініку або на стаціонарне лікування в лікарню. Харчуванням хворих у лікарні опікуються певні конфесії, а реабілітаційний центр годує їх у суботу та неділю.

Складовою реабілітації є відновлення трудових навичок. З цієї метою використовується майстерня для виготовлення рамок, а також швейна і столярна. Частина клієнтів центр влаштовує на роботу – двірниками, прибиральниками, вантажниками. Для тих, хто вирішує зайнятися сільським господарством, у сільській місцевості здають в оренду на певний період покинуті хати. Люди живуть там, доглядаючи за господарством та вирощуючи городину для себе і на продаж.

Свідченням налагодження життя проживаючих у центрі реабілітації є випадки, коли чоловік і жінка починали жити разом, утворюючи сім'ю, або коли жінка забирала своїх дітей з інтернату.

Певну проблему становить поновлення документів новоприбулих. Відповідно до Положення про паспорт громадянина України цей документ можна відновити лише за умови постійної чи тимчасової прописки. Тому є проблемою пошук таких людей, які б погодилися прописати на свою житлову площу. Найчастіше погоджуються на це у сільській місцевості.

Коли людина поступає на реабілітацію, вона бере зобов'язання дотримуватися певних правил: виконувати всі вимоги і завдання адміністрації, правила внутрішнього розпорядку, а також здати особисті речі до загальної камери схову. Клієнти зобов'язуються не дискримінувати людей іншої національності або кольору шкіри, економно витрачати матеріали. Без письмового дозволу їм забороняється виходити з центру. Такий дозвіл – своєрідний ступінь захисту того, хто перебуває на реабілітації. Наприклад, якщо людина йде на роботу і її зупиняє міліціонер, то пред'явлений дозвіл засвідчує, що зупиненого відпустили і у вечірній час будуть чекати на його повернення.

Дехто з прийнятих у реабілітаційний центр може залишити його уже через кілька днів. Варто раз-другий не стриматися і напиться. Слабовільні заважають процесу реабілітації інших. Деякі повертаються. Однак «засиджуватися на шії» тут нікому не дають. Через п'ять днів людина має влаштуватися на роботу. Однак навіть за такої умови дехто з влаштованих інколи приходить у центр, щоб економічно стати на ноги, скориставшись безкоштовним харчуванням, житлом та одягом.

Соціальна підтримка бездоглядних дорослих людей, які в силу як суб'єктивних, так і об'єктивних причин «посковзнулися» в житті — проблема загальнодержавного значення. Розв'язання її ще тільки започатковується, тому представлений досвід може слугувати орієнтувальною основою для подальшого розгортання соціально-педагогічної діяльності в цьому напрямі.

Питання та завдання

1. Що зумовлює повноцінне життя людини та її довголіття?
2. Поясніть слова народного цілителя Порфирія Іванова: «Здоров'я — це розуміння життя».
3. На які основні стадії прийнято поділяти цикл тривалості старіння?
4. У чому полягають особливості соціально-педагогічного патронату людей похилого віку впродовж кожної із стадій циклу тривалості старіння?
5. Сформулюйте поняття про основні функції соціально-педагогічного спілкування з людьми похилого віку.
6. Розкрийте технологію психотерапевтичного спілкування з клієнтом похилого віку.
7. У чому полягає особлива роль емпатії соціального педагога до клієнта у процесі психотерапевтичного спілкування?
8. Обґрунтуйте складність проблеми соціальної підтримки безпритульних пристарілих людей.
9. Розкрийте досвід соціально-педагогічної роботи Одеського благодійного фонду «Шлях додому».
10. Яку модель соціально-педагогічного патронату пристарілих бездомних людей могли б запропонувати ви самі?

Рекомендована література

1. Вайтхед М. Консультирование человека в состоянии горя // Практична психологія та соціальна робота. — 2003. — № 9. — С. 43-49.
2. Венгржановська О., Костін С. Соціальна підтримка безпритульних // Соціальна політика і соціальна робота. — 2000. — № 2. — С. 38-47.
3. Гаулд Г., Левинсон Д., Вейлант Д. Ступени життя // Наука и жизнь. — 1977. — № 2. — С. 135 – 136.
4. Трухін І.О. Технологія консультативної соціально-педагогічної допомоги // Технологія соціально-педагогічної роботи / За заг.ред.проф. А.Й.Капської. — К., 2000. -С. 52-79.
5. Фролькіс В. «Наш великий біологічний годинник» // Рідна школа. — 1999. — № 10. С. 3-7.

2.12. Автосугестопедичні основи формування особистості соціального педагога як фахівця

Перший твій обов'язок полягає в тому, щоб зробити щасливим самого себе. якщо ти сам щасливий, то зробиш щасливими й інших. Щасливий може бачити тільки щасливих навколо себе.

Людвіг Андреас Фейєрбах

Особливості підготовки фахівців соціальної сфери. Автосугестопедія як один із методів самовиховання. Формування сугестивного комплексу самоцінності особистості соціального педагога. Формування і розвиток загальнопедагогічних здібностей соціального педагога: психотерапевтичних, дидактичних, експресивних, перцептивних, науково-педагогічних, авторитарних, комунікативних, особистісних, організаторських, конструктивних, мажорних, здібностей до розподілення уваги, психомоторних, гностичних.

Система підготовки фахівців для соціальної сфери – наймолодша у системі вітчизняної професійної освіти, що певним чином обумовлює нечіткість у розумінні визначальних напрямів її розвитку, довільність у трактуванні головних завдань і технологій. За своєю аксіологічною і функціональною природою соціально-педагогічна діяльність є одним із найбагатопланових і трудомістких видів професійної діяльності. Вона ставить вимогу осмислення явища соціальної освіти через розуміння логіки взаємодії регіонального у його зв'язку із національним та глобальним і особистісно-індивідуального розвитку життєвих сил людини. Зважаючи на це, завдання закладів освіти полягає в тому, аби до опанування фахом соціального педагога залучати, насамперед, тих студентів, які оптимістично дивляться на світ та самих себе в ньому і прагнуть зробити, насамперед, самі себе щасливими для того, щоб навчитися робити щасливими інших,

пов'язуючи із своєю професією особистісну спрямованість та духовні цінності.

Однією з ключових проблем, покликаних сприяти вирішенню цього, на думку В.А.Поліщука, є, з одного боку, обґрунтований відбір абітурієнтів, а, з другого, допрофесійна підготовка спеціалістів, їх «вирощування», починаючи з дитячого віку — включення дітей і молоді в доступні їм форми соціальної допомоги як волонтерів. За свідченням ученого, в Тернопільському педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка розробляються нові методики професійного відбору. Ця робота здійснюється у двох напрямках: формування компактного опитувальника на основі виділених основних блоків професійно важливих якостей соціального педагога, і створення психодіагностичного комплексу з метою виявлення абітурієнтів, найпридатніших до навчання і майбутньої професійної діяльності соціального педагога. За допомогою опитувальника з'ясовується особистісне обґрунтування абітурієнтом причин вибору ним цієї професії; його життєвих цінностей і цілей; бажання працювати з людьми, які потребують соціального захисту і соціальної допомоги; рівень сформованості інтересу до обраної професії; обізнаність із можливими сферами майбутнього працевлаштування. Окрім цього, у ході відбору враховуються рекомендації професійних соціальних працівників, відділів у справах сім'ї та молоді, управлінь освіти, адміністрації соціальних служб та інших осіб, які здатні дати кваліфіковану оцінку даному претенденту як потенційному соціальному працівнику.

Складність соціально-педагогічних завдань вимагає самоудосконалення людини. Засновник «Римського клубу», лауреат Нобелівської премії А.Печчеї підвів світове товариство до усвідомлення того, що соціальна сутність людини — це її і щастя, і біда, якщо вона не навчиться керувати новим рівнем своєї соціальності. З одного боку, «унікальність людини як виду в її можливості пристосовуватися до середовища (що змінюється) скоріше завдяки культурним ніж природним механізмам», а з іншого, — «проблема людського виду на даному етапі його еволюції в тому, що він виявився неспроможним у культурному плані повністю пристосуватися до тих змін, які він сам вніс у цей світ... Проблема в результаті зводиться до людських рис і способів їхнього вдосконалення» (Печчеї А. Человеческие качества. — М., 1985. — С. 34, 40).

Такі ж способи їхнього вдосконалення неможливо транслювати від одного покоління до другого, обминувши процес самовдосконалення особистості, яка стає транслятором цього досвіду. Йдеться про застосування соціальним педагогом засобів автосугестопедії з метою самовдосконалення. *Автосугестопедія* (за Г.К.Лозановим) — досягнення завдяки самонаві-

юванню стану концентративної психорелаксації, який забезпечує розкриття резервного комплексу особистості. Під концентративною психорелаксацією Г.К.Лозанов розуміє особливий психічний стан, який є виявом діалектики у психології: з одного боку – психічне розслаблення, спокій, психічна релаксація, а з іншого, - внутрішня концентрація, розкриття резервних можливостей психіки. В автосугестопедії за рахунок незначних зовнішніх змін, вироблення запланованих самою особистістю доцільних сугестивних установок (відрізняються від психологічних установок за Д.М.Узнадзе тим, що спрямовані на розкриття резервного комплексу людини, який значно розширює її можливості) досягається значний ефект у цілеспрямованні особистості на саморозкриття власних здібностей і задатків.

Людині для того щоб знайти надійну опору в самій собі та стати невичерпним джерелом власного зростання, необхідно, насамперед, сформувавши відповідний сугестивний позитивний комплекс самоцінності. Автосугестопедичні основи формування його чітко проглядаються у притчі відомого американського мислителя О.Еверетта «Це Я!». Оскільки в ній розкривається також методика формування доцільних сугестивних установок, то наведемо її майже повністю.

«Я пропоную вам ... створити свій портрет. Портрет тієї особистості, якою ви насправді є. У цьому портреті знайдуть відображення ті могутні сили, які приховані у вас. У цьому портреті буде розказана вся правда про вас, як про сильну, красиву, люблячу, талановиту і везучу людину. Якраз такою ви і є насправді.

Розслабтеся на певний час, а потім сконцентруйтеся.

Перший крок. Уявіть перед собою пензлик, олівець чи крейду – що вам більше подобається. Починайте подумки малювати свій портрет. Спочатку постарайтеся намалювати тіло – овал (це голова), обриси тулуба, руки, ноги. Не обов'язково бути художником. Кожний здатний зробити це у своїй уяві. Малюючи тіло, намагайтеся дотримуватися реальних розмірів...

Наступний крок – нанесення деталей. Що у вас на голові? Звичайно, волосся. І спочатку ми намалюємо його. Волосся – це ваша краса, тому надайте йому того кольору, який подобається, тієї форми, яка подобається, адже ви малюєте себе таким, яким хочете побачити.

Далі, очі. Сила вашого «Я» у ваших очах. Хай вони будуть яскравими та іскристими. Хай вони відображають радість і спокій вашого серця, хай вони будуть по-справжньому блискучими, хай вони сяють. Тепер лице. Хай ваше лице буде розслабленим і зі спокійною посмішкою, неначе виліплене скульптором. Хай воно виявляє любов, розуміння, прихильність

до всіх, яку ви насправді відчуваєте. Ви дивна і чудова людина — і повинні це визнати. Створюючи свій портрет, намагайтеся відобразити в ньому всі кращі якості, якими ви володієте. Уявіть себе таким, яким би ви хотіли себе бачити. Одягніть себе так, як вам подобається. Створіть свою тканину, свій фасон, навіть свій колір. Зробіть це зараз, в цю ж саму хвилину. Не потрібно занадто детально це обдумувати і розраховувати, покладіться на свій імпульс. Не забудьте ретельно намалювати руки, адже руки — це те, чим ви творите в цьому житті. Намалюйте їх сильними і міцними, якими вони є, але при цьому достатньо тонкими і ніжними, щоб творити прекрасне. Я надіюсь також, що ви не забули взутися?

Тепер огляньте весь свій витвір. Скажіть собі: «Це мій портрет. Такий я насправді!» Ну, й як? Чи подобається він вам? Задайте собі це питання. Чи все вам у ньому подобається, чи не хочете ви що-небудь змінити, чи виправити? Ви можете це зробити. Пам'ятайте, що ви — творець свого життя. Додайте останні штрихи до портрета, доведіть його до досконалості — зробіть його воістину красивим, схожим на вас, адже тільки ви знаєте, який ви.

А тепер оживіть цей портрет. Подивіться на себе у всій пишності. Ви — Людина з великої букви. Ви дуже талановитий. Ви — Геній. Тепер вам залишилося зробити останній крок. Уявіть свій напис над портретом, виконаний золотими буквами, — «Це Я». Скажіть собі: «Так, це, насправді, Я — прекрасний, досконалий, любляча людина, яка володіє великою силою». Ви можете додати до цього й інші хороші слова. Але я вам пропоную сказати собі наступне: «Я просвітлений, внутрішня сила пронизує мене новим світлом, мої думки приведені в порядок, я натхненний тим, що можу зробити в цьому житті. Я сповнений фізичної енергії, як ніколи раніше. Цей портрет — правда про мене. І я закладаю його у свій мозок».

Будь-яка думка, що виникає у людини, зумовлює певні хімічні й фізичні реакції в її мозку. Вдивляючись у цей портрет, роздумуючи про нього, ви таким чином на фізичному рівні закладаєте відтиск свого «Я» у мозок. А ті думки, які знаходяться там, неначе магніт, притягують до вас обставини. Ваш мозок — це ваш вірний слуга, і все, на що ви його спрямуєте, він виконає. Тому, якщо ви закладете у свій мозок портрет, ваш новий імідж, то ви обов'язково станете таким, як на цьому портреті. Те, що ви малюєте у своїй уяві, фіксується у свідомості. Ви — творець, і ви здатні творити все, навіть самого себе (Еверетт А. Это я! // На грани неможливого. — 1992. — № 7).

Для того щоб створити себе як фахівця соціально-педагогічної роботи, необхідно, насамперед, розвивати в собі такі загальнопедагогічні здібності:

психотерапевтичні, дидактичні, експресивні, перцептивні, науково-педагогічні, авторитарні, комунікативні, особистісні, організаторські, конструктивні, мажорні, здібності до розподілу уваги, психомоторні, гностичні. Їхній розвиток цілком можливий на автосугестопедичній основі.

Психотерапевтичні здібності необхідні соціальному педагогу, аби проникаючи у внутрішній світ клієнта, не нав'язувати йому зовні у складних ситуаціях шляхів його розвитку, а виводити їх із нього самого, як складно організованої системи на основі почуття емпатії. Будь-який об'єкт соціально-педагогічної дії потрібно сприймати без будь-яких застережень, таким, яким він є з усіма його позитивними і негативними якостями. «У кожної душі є багато облич, — говорив російський поет К.Д. Бальмонт, — у кожній людині приховано багато людей, і багатьох із цих людей, які утворюють одну людину, необхідно безжалісно шпурнути в огонь». Однак по-справжньому «шпурнути» цих «людей» в огонь може лише сам власник. Соціальний педагог повинен лише підвести його до цього.

Головна «зброя» лікаря-психотерапевта як соціального педагога — це слово. Проникнутися його магічністю та силою допомагають дослідження видатного релігійного філософа, богослова П. Флоренського (1882 - 1937). Сьогодні його погляди становлять помітний інтерес для сучасної педагогічної діяльності та психопрактики.

Для П. Флоренського слово — це конденсатор волі та всього духовного життя. Синкретична його сила відображається ним в образі краплі меду, який поєднує в собі соки різних рослин. Як одиничний (астральний, магнетичний) згусток, слово має окультну індивідуальність, тому що, вистоюючи віки, зростає в певному напрямі. Воно може й загинути. Як замкнений світ, слово аналогічне організму з тонкою структурою і складною побудовою, котрий утворений кількома тілами — фізико-хімічним, психологічним (душа), одиничним (окультним, або астральним). Зрештою слово — це породження усієї нашої тілесності. У єдності індивідуального та всезагального полягає його антиномія. При цьому його індивідуальна форма заряджається енергією від органів, які його виробляють, а тому названа вченим нервовою, або одом, астралом, флюїдами чи тваринним магнетизмом.

Через слово з особистості випромінюються гени, що й можна назвати особистісною генеалогією. На це опирається найважливіший науковий висновок Павла Флоренського про те, що тільки за допомогою слова одна особистість входить в іншу, починаючи в ній особистісний процес, який він називає «каріокінезом», тобто амінь прийняттям. Інакше кажучи, слово потрапляє в іншу особистість, плодоносить, подрібнюється на підмет - присудок. Таким чином слово — сім'я (насіння), словесність — стать, говоріння

— чоловіче статевий початок, слухання — жіночий, дія на особистість — запліднення.

Такий підхід філософа концептуально тотожний еротичній теорії пізнання античних філософів Платона і Сократа, які визначали спілкування як обмін енергетикою, запліднення словом.

Енергетичні ж основи мовлення виявляють себе лише у гармонійному зв'язку з усім багатством неспецифічної психічної реактивності, що особливо потребує до себе уваги в роботі актора театру й кіно. Детально психотерапевтичні підходи до використання слова в соціально-педагогічній діяльності розкриті нами в підрозділі 1.4., в якому йдеться про сугестологічну майстерність соціального педагога.

Соціальному педагогу-початківцю залишається на основі цього «озвучити» свій уявний портрет «Це Я», формуючи таким чином сугестивний комплекс, в основі якого закладена впевненість в енергетичній силі кожного свого слова, у здатності його глибоко проникати у внутрішній світ клієнта.

Дидактичні здібності — це готовність соціального педагога творчо підходити до вибору методів, прийомів, засобів, змісту передачі певного соціального досвіду клієнта, або доцільної корекції такого досвіду. Для того щоб на належному професійному рівні формувати цю готовність, необхідно розвивати в собі здатність оцінювати ситуації, події, об'єкти, процеси, стосунки тощо в координатній площині виміру, визначеній двома найголовнішими принципами: глобалізації (вертикальним) та золотого перетину (горизонтальним). Для вироблення в собі цієї здатності доцільно використати фантазію та уяву. Перший принцип можна пов'язати з образом високої дзвіниці, другий — із вписаним Рафаелем у сферу тілом людини. Згідно з першим образом важливим є проникнення відчуттям «висоти» власного погляду на навколишній світ, життя і самого себе в ньому. Градацію цих висот можна визначити в такій послідовності: егоїстично-особистісна, сімейно-побутова, особистісно-групова, відомчо-кланова, вузько-національна, загальнолюдська (виражена позицією вічних цінностей у їхньому національному вияві). Кожна із цих «висот» дозволяє лише у її властивих масштабах вичленити головне і другорядне у певній сутності у всій складності її взаємозв'язків, обумовлених цими масштабами. Визначення ж головного і другорядного, або ж «тіла» і «тла» допоможе визначити основний напрям спрямування зусиль соціального педагога і підібрати відповідні цьому напрямку методи, прийоми та засоби реалізації цих зусиль.

Другий принцип золотого перетину найкраще ілюструється досконалою структурою людського тіла, в якому будь-яке порушення пропорцій створює враження калікуватості. Визначивши головне і другорядне з по-

зищі певної зайнятої «висоти» соціальному педагогу потрібно дотримуватися відповідних «пропорцій» у своїх діях, судженнях, поведінці, намірах, впливі тощо. Такі «пропорції» тісно пов'язані із відчуттям міри, вихід за межі якої робить дію, ситуацію, судження, вчинок, поведінку тощо «калікуватими». Показовим у цьому плані є вислів англійського письменника і філософа ХІХ століття Томаса Карлейля: «Якщо людина знає міру, вона знає все».

Таким чином, цей принцип дозволятиме соціальному педагогу відструктурувати не лише зміст соціального досвіду, який необхідно передати підопічному, а й структуру прийомів, методів та засобів соціально-педагогічного впливу.

Однак для цього необхідно, насамперед, учитися розглядати, а в окремих випадках і планувати структурні елементи власного життя в координатній площині цих двох визначальних принципів. Для цього в основу самоформування потрібного сугестивного комплексу можна покласти образи «координатних» принципів, а також згаданий вислів Томаса Карлейля. Вислів його співвітчизника поета Роберта Браунінга: «Вимірюйте висоту свого розуму за величиною відбитої ним тіні» — можна використовувати для формування сугестивної установки, спрямованої на засвоєння і застосування принципу глобалізації.

Експресивні здібності дозволять соціальному педагогу образно і яскраво висловлювати свої думки, почуття, переконання, використовуючи двоплановість у своїй поведінці, як це роблять у ході виступу на сцені чи під час зйомок кіноактори. Однак така поведінка ні в якому разі не повинна бути штучною грою. У стосунках із клієнтом соціальному педагогу потрібно бути конгруентним, тобто «фасадом», не «роллю», а таким, яким він є насправді. Коли сумно — сумувати, коли весело — сміятися. Клієнт повинен бачити у своєму наставнику живу людину, а не стереотип. До того ж від цієї людини повинна йти енергетика життя, бадрість, доброта.

Для того щоб слово соціального педагога проникло у клієнта, мов насіннина, і «заплодоносило», необхідно «допомогти» йому в цьому відповідним тембром, інтонацією, смисловим наголосом, ритмікою голосу, поглядом очей, виразом обличчя, рухами рук, поставою тіла. Але й цього замало. Вагомим слово стає тоді, коли воно починає бути концентратором істини, визрівши в координатній площині принципів глобалізації та золотого перетину. Однак і цього недостатньо. Слово істини любить бути «одягненим» у барвистий одяг образу, який загострює смислову його точність, сприяє міцному запам'ятовуванню. Кращим доказом цього є народні прислів'я та приказки.

Виробляючи в собі вміння «сіяти» свої слова в душі клієнта соціальному педагогу необхідно самонавіювати впевненість у власній майстерності. Ця внутрішня впевненість насамперед проступає у погляді і в тоні голосу. Для формування основи її можна використати образну систему, пов'язану з дослідженнями Павла Флоренського:

- Слово – посередник між світом зовнішнім та світом внутрішнім.
- Слово – амфібія, котра «живе тут і там», встановлює зв'язки між світом зовнішнім та світом внутрішнім.
- Слово – сплетення звукових енергій.
- Слово – сплав особистості, народу та його історії.
- Слово – тілесна структура, здатна на спіральну дію, втягуючи, всмоктуючи в себе і підкоряючи кожного, хто до нього наблизився.
- Слово – конденсатор волі, уваги, усього духовного життя кожної людини.
- Слово підкоряє слухача, попередньо підкоривши того, хто його мовить.
- Слово має «сік» (Учитися відчувати його «смак»).
- Мовлення – виділення великої енергії (фахівці, говорячи про оратора, порівнюють його працю із працею шахтаря чи пілота).
- Слово – вогонь, який «горить» і «пече».
- Слово – синтез внутрішнього космосу людини.
- Слово – дитина окультових енергій рідної природи.
- Слово – одиничний астральний, магнетичний згусток, який упродовж віків набув окультної індивідуальності.
- Слово – породження всієї людської тілесності, яке цілісно відображає людину, заряджаючись енергією від таких людських органів, які його виробляють.
- Слово – насіння, яке завдяки енергетиці людського голосу і погляду проникає в іншу особистість, запліднює її уяву та фантазію і народжує щось нове в її внутрішньому космосі.

Соціальному педагогу, навчаючись бачити і відчувати кожне слово, доцільно користуватися порадою видатного теоретика акторської майстерності К.С. Станіславського, згідно з якою внутрішнє бачення слова творить настрої, який викликати відповідні почуття, що супроводжувати муть це слово, певним чином «підсвічуючи» його.

Перцептивні здібності полягають у здатності соціального педагога проникати у внутрішній світ свого клієнта, виявляючи його справжнє ставлення до навколишнього світу та відчуваючи психічний стан у даний момент. Проникати у внутрішній світ клієнта слід делікатно, без зайвої настійли-

вості, пам'ятаючи відоме застереження російського поета Володимира Висоцького: «Я не люблю, коли мені лізуть у душу». Насамперед, слід учитися проникати у цей світ за низкою зовнішніх ознак: поглядом очей, загальним виглядом (піднесеним чи опущеним), виразом обличчя, динамікою рухів, особливостями посмішки (шира, довірлива, крива, злорадна, ехидна, іронічна і тощо), тоном голосу, яким вимовлені неспровоковані наставником слова клієнта. Лише після цього доцільно поставити уточнювальні питання в межах міри та делікатності.

Як правило, входять у внутрішній світ підопічного на основі аналогій із власним відповідним досвідом. Молодому фахівцю таке входження полегшує порівняно незначна вікова різниця у тому випадку, коли йому доводиться працювати з школярами або людьми свого віку. Однак навіть за цієї умови свіжість дитячих відчуттів поступово втрачається, дещо забувається, згасає здатність пригадувати та відтворювати їх у своїй уяві. Зарядити цьому можуть заняття автотренінгом, які до того ж знімають втому, активізують фантазію та уяву, зумовлюють внутрішню концентрацію енергії.

Наприклад, після втомливого трудового дня можна сісти в м'яке зручне крісло або лягти на дивані. Заплющивши очі та виконавши всі необхідні дії для саморелаксації, уявити себе в дитинстві в улюблену пору року та в улюбленому куточку природи. Намагатися пригадати, коли це було, з якими іншими обставинами пов'язувалося, які друзі в той період оточували, яким був характер стосунків із ними, про що фантазували, мріяли, чого боялися, чекали, що любили, ненавиділи, чому раділи. Замкнувшись у тому світі минулого, важливо пригадувати різноманітні відчуття: запахи, звуки, дотик, смак. Інколи, на перший погляд, непомітна деталь допомагає вийти на далеке призабуте почуття, яке здатне повертати картини дитинства у всьому багатстві барв, звуків, асоціацій.

Такі «подорожі» в дитинство допоможуть «освіжити» сферу різноміжних почувань та інтересів.

Проникаючи ж у внутрішній світ старшого від себе клієнта, доцільно використовувати досвід найближчих старших людей та досвід, відображений у творах художньої літератури, кіномистецтва, в періодиці.

Проникнення у внутрішній світ клієнта – не самоціль. Найчастіше воно необхідне для його доцільної корекції. Тому виявлене у результаті спостережень чи бесіди справжнє ставлення підопічного до навколишнього світу, психічний стан, який супроводжує це ставлення, причини одного і другого необхідно розглянути у відомій нам системі координат, утвореній принципами глобалізації та золотого перетину.

Науково-педагогічні здібності для свого розвитку потребують участі в науково-дослідній роботі соціально-педагогічного спрямування, у постійній спрямованості до нового, творчого, у намаганні слідкувати за новинками наукового життя, творчим досвідом колег. Творчого фахівця цікавитиме такий досвід, як і будь-який факт, ситуація, подія чи процес, що мають соціально-педагогічне забарвлення, уже в силу того, що з'являється можливість розглянути їх у власній «системі координат», і «висіяти» таким чином золотоносні крупинки нового і сприйнятливого.

Зближують із науково-педагогічними дослідженнями мрія та фантазія. Такі дослідження стають своєрідним містком, який з'єднує останні зі світом реальності. Для цього соціальному педагогу необхідно розвивати в собі вміння реалізовувати технологічний ланцюжок, виявлений у відомому уже нам вислові російського вченого К.Е.Цюлковського: «Спочатку обов'язково йдуть: думка, фантазія, казка. За ними виступає науковий розрахунок і уже, врешті решт, виконання коронує думку».

Для розвитку науково-педагогічних здібностей корисно сформувати у своїй уяві стійкий образ власної системи поглядів на життя та на зміст і характер фахової діяльності з метою пропуску через неї та її оціночні засоби будь-яких вибраних фактів, подій, ситуацій, процесів, явищ, об'єктів і т.д. Це може бути уже відомий образ «координатних» принципів глобалізації і золотого перетину або будь-який інший. Важливо лише, аби він стимулював до наукового дослідження з його хвилюючим пошуком істини. Творити такі образи можуть допомагати вислови відомих людей світу. Наприклад, французький скульптор Огюст Роден учить дивитися на світ з усіма його загадками і таємницями очима художника, для якого «все прекрасне, тому, що в кожній істоті, в кожній речі проникливий погляд його відкриває характер, тобто ту внутрішню правду, яка просвічує крізь зовнішню форму. І ця правда є сама краса».

Авторитарні здібності допомагають соціальному педагогу завойовувати повагу і авторитет у своїх клієнтах, впливати на них силою власної внутрішньої спрямованості.

Авторитет як важливий засіб впливу на особистість ніколи не завойовується якимись штучними прийомами. Його не здобувають шляхом запобігання перед клієнтом. Він визріває поступово у повсякденній соціально-педагогічній діяльності, упродовж якої фахівець продовжує залишатися самим собою «справжнім». Сприяють такому визріванню почуття емпатії, толерантного ставлення до навколишніх, ерудиція, вміння дотримуватися

міри у всьому та оцінювати навколишній світ у досконалості його «золотих» пропорцій з висоти вищих духовних цінностей.

Важливе значення також має виховання в собі вміння керувати своїм настроєм, не піддаватися спалахам гніву і роздратування, які нерідко засвідчують невпевненість у власних силах чи зайнятій позиції та внутрішню слабкість.

Основою для формування в самому собі доцільного сугестивного комплексу, який би сприяв збереженню і зростанню авторитету фахівця, можуть бути такі вислови відомих людей світу:

«Людина повинна поважати своє покликання, яким би воно не було, і підтримувати гідність цього покликання, і вимагати від інших поваги до нього, якщо воно цього заслуговує» (Чарльз Діккенс)

«Роздумуйте неспішно, але дійте рішуче, поступайтесь великодушно, а супротивляйтеся твердо» (Англійський священник і літератор Чарльз Колтон).

«Немало можна добитися строгістю, багато – любов'ю, але найбільше – знанням справи і справедливістю, незважаючи на особи» (Йоган Вольфганг Гете).

«Кожну думку, яку я закував у фразу, я зобов'язаний визволити своїми ділами» (Ліванський письменник і філософ Халіль Джебран Джебран).

Комунікативні здібності допомагають соціальному педагогу легко вступати в контакт з клієнтами. У ставленні до них необхідно бути ширим, сприймаючи людей без будь-яких упереджень на основі оптимістичного прогнозування. Фахівцю, який має комунікативні здібності, підопічні часто довіряють найпотаємніші мрії, думки, самі просять поради у складних життєвих ситуаціях, а це значно спрощує визначення їх характеру та залежно від нього напряму соціально-педагогічної діяльності.

Жадоба до широкого спілкування з ближнім є одним із виявів повноти життя, вміння уже зараз жити «на чистовик», не відкладаючи на завтра. На необхідність такого підходу до життя у свій час вказував російський письменник О.І. Герцен, ведучи мову про те, що замість того, аби думати за завтрашній день, потрібно «обом руками вчепитися за чашу, налиту через край», яку уже сьогодні протягує саме життя.

Люди доброзичливі, здатні дарувати радість спілкування, приємні та бажані в товаристві, як правило, уміють радіти тому, що є уже сьогодні, а не тому, що ще завтра, можливо, буде. Їх звикають бачити з посмішкою на обличчі.

Ф.М. Достоевський радив своїм читачам для того щоб розгледіти людину і пізнати її душу, вникати не в те як вона мовчить чи як вона говорить,

або як плаче чи хвилюється благородними ідеями, а звертати, насамперед, увагу на те, як вона сміється. Гарно сміється людина – значить гарна людина.

Близьким до такої думки був також родоначальник німецької класичної філософії Імануїл Кант, стверджуючи у свій час, що дітей, особливо дівчаток, потрібно в ранньому віці привчати до невимушеного сміху, тому що веселий вираз обличчя поступово відображається і на внутрішньому світі і виробляє схильність до веселості, привітливості та прихильності до всіх.

У світлі наведених суджень цілком зрозумілі намагання вчителів молодшої школи в США з малих років привчати своїх вихованців красиво і щиро сміятися і, не втрачаючи поваги до старших, вільно та розкуто спілкуватися.

Для розвитку в собі здатності дивитися на світ крізь призму оптимізму і радості, що породжує жадобу спілкування, можна формувати необхідні сугестивні установки, виходячи з таких висловлювань відомих у світі людей:

«На одну і ту ж саму річ можна дивитися трагічно і робити з неї муку, і дивитися просто і навіть весело» (Л.М.Толстой).

«Якщо життя не уявляється тобі величезною радістю, то це тільки тому, що розум твій неправильно спрямований» (Л.М.Толстой).

«Веселість – це небо, під яким цвіте все, крім злости» (Німецький письменник і педагог Жан Поль).

Особистісні здібності соціального педагога виявляються, насамперед, у педагогічному такті, який передбачає дотримання необхідної міри у взаєностосунках із клієнтами. Цю міру стосовно школи К.Д.Ушинський визначав так: «У школі повинна панувати серйозність, яка дозволяє жарт, але не перетворює всю справу в жарт, лагідність без нудоти, справедливість без примирливості, доброта без слабості, порядок без педантизму і, головне, постійна розумна діяльність» (Ушинский К.Д.Родное слово // Собр.соч.: В 11 т. – М.: АПН РСФСР, 1949. – Т.6. – С. 259.).

Засновані на принципах високої моральності стосунки з клієнтами дозволяють соціальному педагогу, зберігаючи свій авторитет, входити в довіру до них, що може стати певною запорукою доцільного педагогічного впливу. Одним з таких найвищих принципів істинної моральності, на думку В.Г.Белінського, є повага до людської гідності у будь-якій людині, без різниці від того, хто вона; повага лише за те, що вона – людина, а лише після цього – за її особистісні досягнення. Важливим також є виховання в собі вміння відчувати самого себе у кожному зі своїх клієнтів.

Датський філософ і письменник XIX століття Сьорен Кьєркегор звертав увагу на те, що нам була дана заповідь любити ближнього, як самого себе, однак, якщо правильно зрозуміти її, то можна прочитати в ній і зворотнє твердження: «Ти зобов'язаний любити себе належним чином». У світлі ж такого «подвійного» змісту цієї заповіді, доходить висновку мислитель, той, хто знущається над ближнім, знущається, однак, над самим собою.

Внутрішньою оберігаючою межею такту у духовно розвинутих людей виступає сором, який, на думку К.Маркса, є своєрідною революцією або гнівом, спрямованим всередину себе. Навчитися остерегатися цього гніву, уникати можливих «революцій» — одне з важливих завдань соціального педагога в самовихованні. Для цього необхідно дотримуватися принципу, згідно з яким слід розглядати своїх клієнтів не крізь призму властивих для них недоліків, а крізь облагороджуючий кристал їх достоїнств. Оскільки ще Й.Гете попереджав, що, поступаючи з ближніми так, як вони того заслуговують, ми робимо їх тільки гіршими. поступаючи з ними так, начебто вони кращі від того, що насправді являють собою, ми примушуємо їх ставати кращими.

Змістовою основою для вироблення необхідних соціальному педагогу сугестивних установок можуть бути такі вислови:

«Немає нічого легшого, як полюбити тих, кого любиш; але потрібно трішки любити й тих, кого не любиш» (Російський мислитель XIX ст. П.Я.Чаадаєв).

«Хороші манери складаються із дрібних самопожертв» (Американський філософ і письменник XIX ст. Ралф Уолдо Емерсон).

Організаторські здібності допомагають соціальному педагогу сконцентрувати свої зусилля на тих ділянках роботи, які повинен виконувати він сам особисто. Готуючи певний колективний захід, слід найповнішим чином покладатися на ініціативу його учасників. Якщо виникне необхідність щось підкоректувати, зауваження доцільно робити ніби між іншим, не посягаючи відкрито на авторство ініціативних учасників. Слід розвивати організаторські здібності також у своїх найближчих помічників.

Розвитку власних організаторських здібностей сприяє виховання в себе почуття порядку і завершеності. Над цим необхідно працювати щоденно. Вранці, ще лежачи в ліжку, доцільно сформувати структуру трудового дня, слідуючи принципу його «золотих пропорцій», згідно з яким головні сили повинні бути кинуті на виконання головної справи. Часто трапляється, що вирішення якоїсь однієї вузлової проблеми допомагає швидко і ефективно розв'язати низку інших.

Зібраності, порядку, завершеності в праці сприяють напрацьовані чіткі алгоритми дій, які дозволяють із метою ретельного виконання справ «поспішати повільно».

Для розвитку в собі організаторських здібностей, які безпосередньо пов'язані з відчуттями зібраності, внутрішнього порядку та завершеності, у пригоді стане формування соціальним педагогом у собі сугестивних установок на основі таких висловів відомих людей:

«Кожний раз, починаючи складну роботу, ніколи не поспішай, дай час, залежно від роботи, щоб увійти в цю складну роботу, мобілізуватися в порядку, а не безглуздо і поспішливо» (Російський учений-фізіолог І.П.Павлов).

«Найважливіше в будь-якій справі — пересилити момент, коли не хочеться працювати» (І.П.Павлов).

«Якщо вагаєшся і не знаєш, як поступити, уяви собі, що ти вечором помреш, і сумніви відразу ж розвіються: відразу ж стане ясно, що є справою обов'язку, а що — особистісні бажання» (Л.М.Толстой).

Конструктивні здібності, або педагогічна уява дозволяють соціальному педагогу проектувати майбутнє своїх клієнтів, детально планувати соціально-педагогічну діяльність, передбачаючи її результати. Таке проектування бажано здійснювати на основі оптимістичних прогнозів.

Важливу роль у використанні таких підходів відіграють сугестивні установки, сформовані соціальним педагогом на основі таких висловів авторитетних людей:

«Шукай в інших людях завжди хороше, а не дурне» (Л.М.Толстой).

«Оцінювати людей необхідно згідно з тими цілями, які вони ставлять перед собою» (М.М.Міклухо-Маклай).

«Щоб змінити людей, їх потрібно любити. Вплив на них пропорційний любові до них» (Й.Г.Песталоці).

Мажорні здібності виявляють себе в оптимізмі соціального педагога та в гуморі. Оптиміст несе впевненість у собі, здоров'я і довголіття і цим, як магніт, притягує до себе всіх оточуючих. Лікарі радять у важкі дні підірваного здоров'я відмовлятися від спілкування з песимістами, вишукувати можливості заміни їх оптимістами.

Без оптимізму соціального педагога як фахівця немає. Допоможе у формуванні оптимізму проникнення такими думками:

«Відчай — горе слабих» (Французький письменник ХІХ ст. Жан До-лан).

«Великі нещастя не бувають тривалими, а малі не варті уваги» (Англійський природодослідник Джон Леббок).

«Справжній оптимізм полягає в устремлінні до усвідомленого ідеалу» (Німецький мислитель ХХ ст. Альберт Швейцер).

«Щасливий той, хто вміє співати з душею чистою і відкритою... Потрібно вміти знаходити радість у всьому: в небі, в деревах, у квітах» (Французький живописець Анрі Матісс).

Здібності до розподілення уваги необхідні соціальному педагогу для того щоб тримати у полі своєї уваги всю групу клієнтів, з якими одночасно проводиться певне заняття, і кожного із них, зокрема.

Відповідний рівень уваги і зібраності під час заняття фахівець підтримує поглядом своїх очей, інтонацією голосу, мімікою обличчя. Він не поспішає перервати свою розповідь для того, аби повернути когось із своїх слухачів у поле зібраності та уваги. Це робиться лише в тому випадку, коли всі засоби другого комунікативного плану вичерпані.

Майстерність гармонізації першого і другого комунікативного планів в процесі спілкування розглянута нами в підрозділі 1.4, присвяченому сугестологічній майстерності соціального педагога.

Психомоторні здібності допомагають соціальному педагогу гармонізувати вербальний комунікативний план із руховими навичками. Це має велике значення, оскільки, на думку деяких американських учених, невербальна комунікація педагога становить 80% від усієї комунікації. Зважаючи на це, соціальному педагогу необхідно вивчати не тільки «мову» свого обличчя, а й «мову» тіла. Пам'ятаючи, що ефективність невербальної комунікації визначають в основному чотири чинники: зоровий контакт, вираз обличчя, положення тіла, відстань.

Чимало цінних порад для розвитку психомоторних здібностей знаходимо у теоретика акторської майстерності К.С.Станіславського. Такі поради слухні не лише для актора, а й для будь-якого фахівця, вимушеного часто спілкуватися з клієнтами:

«Очі – дзеркало душі. Порожні очі – дзеркало порожньої душі».

«Звичайно, в руки може бути 20 000 різних положень, але вмійте кожне з них виправдати ... Головне, щоб пальці були вільними, тоді вони ляжуть як потрібно. Вся справа в тому, щоб була незвичайна легкість»;

«Зайві жести – це сміття, це болото, це пляма ... Потрібно оволодіти своїми жестами настільки, аби не вони панували над ним (акторам), а він над ними».

Гностичні здібності дозволяють швидко і точно розпізнавати предмети, ситуації, явища, процеси, аналізувати їх, успішно оперувати відображеними образами.

До складу гностичних здібностей соціального педагога входять такі складові: вироблена в собі впевненість у власній педагогічній майстерності, яка дозволяє працювати на рівні лікаря-психотерапевта; віра в можливість позитивного впливу на клієнта з метою поліпшення його життя на основі внутрішньо властивих йому «потенціалів»; усвідомлення своєї значимості для долі клієнтів; вміння виявити не лише зовнішні, а й внутрішні конфлікти своїх підопічних, розбиратися в них і знаходити шляхи їх розв'язку; вміння виявляти істинну сутність ситуацій, подій, вчинків, характеру стосунків – всього того, що певним чином пов'язане з соціалізацією особистості як унікальної складно організованої системи у потенційних можливостях її буття.

Однак вміння знаходити самого себе у своїх клієнтах і визначати шляхи допомоги їм приносить повноту задоволення лише в тому випадку, коли соціальний педагог, використовуючи набуті знання та вміння, зуміє створити самого себе таким, яким у найповнішій мірі можна відчувати радість від власної самореалізації.

Запитання і завдання

1. У чому полягає складність підготовки фахівців соціальної сфери?
2. Обґрунтуйте доцільність системи відбору майбутніх фахівців соціально-педагогічної роботи в Тернопільському педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка.
3. Розкрийте особливості автосугестопедичного формування комплексу самоцінності особистості, які прослідковуються у притчі О.Еверетта «Це я!».
4. У чому полягають такі важливі для фахівця соціально-педагогічної роботи здібності, як: психотерапевтичні, дидактичні, авторитарні, комунікативні, особистісні, організаторські, конструктивні, мажорні, здібності до розподілення уваги, психомоторні, гностичні?
5. Визначіть шляхи їхнього розвитку.

Рекомендована література

1. Адрианов М.С. Невербальная коммуникация: паралингвистический дискурс // Вопросы психологии. – 1999. – № 6. – С. 89-100.
2. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – С. 61-85.
3. Гальперин П.Я., Кобылицын С.Л. Экспериментальное формирование внимания. – М.: Изд-во Московского у-та, 1974.
4. Ковчина І.М. Підготовка соціальних педагогів через соціальні студії у різних країнах світу // Соціальна педагогіка / За ред. Капської. – К., 2000. – С. 55-68.
5. Мастерство актера в терминах и определениях К.С.Станиславского. – М.: Советская Россия, 1961.
6. Пальчевський С.С. Сугестопедагогіка. – Рівне: Редакційно-видавничий відділ РДГУ, 2002. – С. 288-292.
7. Розе Н.А. Психомоторика взрослого человека. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970.

Навчальне видання

Палчевський Степан Сергійович

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник

Редактор Вдовиченко Валентина Миколаївна
Коректор Асташева Марія Василівна
Комп'ютерна верстка Полончук Микола Андрійович
Дизайн обкладинки Сидоренко Марія Олексіївна

Підписано до друку 25.07.2004 р.
Формат 60 × 84 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Newton. Умовно-друк. аркушів – 18,9
Облік.-вид. аркушів –
Наклад 1000 примірників.
Замовлення №

Видавництво «Кондор»
Свідоцтво ДК № 1157 від 17.12.2002 р.
03057, м. Київ, пров. Польовий, 6
тел./факс (044) 456-60-82, 241-83-47